

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

П. П. Шляхтун

ПОЛІТОЛОГІЯ

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ

ПІДРУЧНИК

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів

Київ
«Центр учбової літератури»
2010

УДК 32(075.8)
ББК 66.0я73
Ш 70

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-3376 від 15.05.2009)*

Рецензенти:

Бабкіна О. В. — доктор політичних наук, професор (Інститут політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова);

Горбатенко В. П. — доктор політичних наук, професор (Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України);

Мадіссон В. В. — доктор історичних наук, професор (Київський національний університет технологій та дизайну).

Шляхтун П. П.

Ш 70 Політологія: історія та теорія: Підручник / П. П. Шляхтун. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 472 с.

ISBN 978-611-01-0097-7

Підручник містить систематизований виклад основних теоретичних положень політичної науки з урахуванням новітніх вітчизняних і зарубіжних досягнень. Визначаються предмет і методи політичної науки, з'ясовуються її зв'язки з іншими галузями наукових знань про політику. Розкриваються зміст основних історичних етапів становлення й розвитку зарубіжної та української політичної думки, сутність і соціальні засади політики, особливості її системного виміру та ідеологічного обґрунтування в різних світових ідейно-політичних доктринах, наукові засади міжнародної політики. Основний зміст політики аналізується в інституціональному та людському вимірах.

Для студентів вищих навчальних закладів

УДК 32(075.8)
ББК 66.0я73

ISBN 978-611-01-0097-7

© Шляхтун П. П., 2010
© Центр учбової літератури, 2010

ЗМІСТ

<i>ПЕРЕДМОВА</i>	7
----------------------------	---

Розділ 1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ	9
--	---

<i>ГЛАВА 1. Предмет політології</i>	9
---	---

1. Об'єкт і предмет політології	10
2. Основні категорії, методи і функції політології	20

<i>ГЛАВА 2. Основні історичні віхи пізнання політичних явищ</i>	31
---	----

1. Зародження політичних ідей та їх розвиток у Стародавньому світі	31
2. Західноєвропейська політична думка Середньовіччя	41
3. Політичні вчення епохи Відродження	44
4. Становлення і розвиток політичної науки Нового часу	50
5. Основні напрями західноєвропейської політичної думки XIX — початку XX століття	64

<i>ГЛАВА 3. Зародження і розвиток української політичної думки</i>	80
--	----

1. Політичні погляди в Київській Русі	80
2. Українська політична думка литовсько-польської і польсько-козацької доби (XVI—XVIII століття)	85
3. Політична думка України в XIX столітті	96
4. Основні напрями розвитку української політичної думки в першій половині XX століття	106

Розділ 2. ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ	128
<hr/>	
<i>ГЛАВА 4. Сутність та основні види політики</i>	128
1. Поняття, суб'єкти і функції політики	128
2. Зв'язок політики з іншими сферами суспільного життя	139
<i>ГЛАВА 5. Політична влада</i>	147
1. Влада як суспільні відносини	147
2. Ресурси й легітимність політичної влади	158
<i>ГЛАВА 6. Соціальні засади політики</i>	169
1. Соціальні відносини та їх основні види	169
2. Соціальні спільноти як суб'єкти політики	172
3. Соціально-політичні конфлікти	180
<i>ГЛАВА 7. Системний вимір політики</i>	189
1. Сутність і значення системного аналізу політики	189
2. Структура і функції політичної системи суспільства	196
3. Типологія політичних систем	206
Розділ 3. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ	210
<hr/>	
<i>ГЛАВА 8. Держава</i>	210
1. Сутність, ознаки та функції держави	210
2. Вищі органи сучасної держави і поділ державної влади	221
3. Форми держави	233
4. Правова держава та громадянське суспільство	249
<i>ГЛАВА 9. Місцеве самоврядування</i>	261
1. Поняття місцевого управління і самоврядування	261
2. Система та функції органів місцевого самоврядування	266
<i>ГЛАВА 10. Політичні партії</i>	275
1. Сутність, генезис і функції політичних партій	275
2. Типологія політичних партій	281

3. Партиїні системи	286
4. Політичні партії та основні типи сучасних виборчих систем	293
ГЛАВА 11. Громадські організації	302
1. Поняття, функції і типологія громадських організацій	302
2. Громадські організації як групи інтересів	308
3. Політичне представництво груп інтересів	313
ГЛАВА 12. Політичні режими	319
1. Поняття і структура політичного режиму	319
2. Типологія політичних режимів	322
3. Теоретичні засади демократії	334
Розділ 4. ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ	344
<hr/>	
ГЛАВА 13. Особа як суб'єкт політики	344
1. Політична суб'єктність особи	344
2. Основні типи й види політичної поведінки	346
3. Політика і мораль	356
ГЛАВА 14. Політичні еліти	361
1. Поняття і сучасні концепції політичних еліт	361
2. Типологія та шляхи формування політичних еліт	371
ГЛАВА 15. Політичне лідерство	379
1. Сутність, витоки та функції політичного лідерства	379
2. Типологія і механізми формування політичного лідерства	386
ГЛАВА 16. Політична культура	398
1. Сутність і структура політичної культури	398
2. Політична свідомість як елемент політичної культури	401

3. Типи і функції політичної культури	406
4. Політична соціалізація.	414
Розділ 5. ПОЛІТИКА ЯК МІЖНАРОДНИЙ ПРОЦЕС	419
<hr/>	
<i>ГЛАВА 17. Міжнародна політика</i>	<i>419</i>
1. Зовнішня політика.	419
2. Міжнародні політичні відносини	430
3. Світовий політичний процес.	437
<i>ГЛАВА 18. Світові ідейно-політичні доктрини</i>	<i>447</i>
1. Класичні буржуазні ідейно-політичні доктрини і сучасність	447
2. Основні ідейно-політичні доктрини в робітничому русі	456
3. Ідейні засади політичного екстремізму	464

ПЕРЕДМОВА

У будь-якому суспільстві є люди як зі спільними, так і з різними, навіть протилежними інтересами. Відмінності інтересів існують як на індивідуальному рівні, так і на рівні багатоманітних соціальних спільнот. Суперечності між інтересами людей породжують конфлікти між ними, які можуть набувати найгостріших форм — аж до взаємного знищення в різного роду силових зіткненнях. Видом суспільної діяльності, спрямованої на урахування й узгодження багатоманітних і суперечливих інтересів і потреб індивідів та соціальних спільнот, забезпечення їх співіснування в межах єдиного суспільства і таким чином збереження його цілісності є політика. Саме завдяки політиці, яку видатний давньогрецький філософ Платон визначав як «мистецтво жити разом», людська спільнота набула цивілізованості й стала суспільством.

Ще однією причиною, що зумовлює необхідність політики, є цілеспрямованість людського існування. Кожна людина з моменту самоусвідомлення так чи інакше планує свої дії, висуває певні цілі й спрямовує власну діяльність на їх досягнення. Спільні цілі мають і людські спільноти — від малої соціальної групи до суспільства загалом. Політика і є тим видом людської діяльності, який визначає цілі суспільного розвитку і спрямовує діяльність членів суспільства на їх досягнення.

Потреби в узгодженні багатоманітних інтересів людей і спрямуванні їхньої діяльності на досягнення спільних цілей об'єктивно зумовлюють необхідність політики як особливого виду суспільної діяльності та держави як її головного суб'єкта. Найважливішою особливістю цієї діяльності є те, що вона здійснюється на основі публічної влади, тобто пов'язана з нав'язуванням одними людьми своєї волі іншим людям, застосуванням примусу, пануванням і підкоренням, управлінням і підпорядкуванням. Владний характер політики викликає у деяких людей негативне ставлення до неї. Вони не цікавляться інформацією щодо політики, не беруть участі в діяльності громадсько-політичних організацій, уникають масових політичних заходів, у тому числі виборів до органів влади тощо. Проте це зовсім не означає, що такі люди перебувають поза політикою. Не беручи участі в політичному житті, не

виступаючи активним суб'єктом політики, вони залишаються її об'єктом, який політики використовують у власних інтересах.

Політика як діяльність так чи інакше торкається кожного, тому кожен член суспільства вважає себе фахівцем у галузі політики. Причому чим менше людина має наукових знань та об'єктивної інформації про політику, тим більш безапеляційно вона про неї судить. Керуючись таким «знанням», вона бере участь у політичному житті, у тому числі голосує на виборах за ту чи іншу особу, яка в разі її обрання впливатиме на життя не тільки тих, хто за неї голосував, а й інших людей.

Жити в суспільстві, отже, і бути вільним від політики неможливо. Для того, щоб не бути пасивним об'єктом впливу з боку охочих до влади людей, потрібно не тільки брати участь у політиці, а й мати наукові знання про неї та керуватись ними на практиці. Джерелом таких знань є окрема наука — політологія. Попри існування її вже понад століття, в Україні вона стала вивчатись і розроблятись зовсім недавно — упродовж якихось двадцяти років. За радянського ладу в наукових знаннях про політику на рівні світових досягнень не було потреби, оскільки вони містили такі трактування закономірностей суспільного розвитку, демократії, культури, міжнародних відносин тощо, які суперечили офіційній комуністичній ідеології. Але й тоді набуттю громадянами систематизованих знань про політику, щоправда на всьому ідеологізованому підґрунті, приділялась дуже велика увага. У вищих навчальних закладах політична проблематика вивчалась у курсах суспільствознавчих дисциплін, а широкий суспільний загал опановував її в системі політичної освіти.

Особливо важливе значення набуття громадянами політичних знань має в умовах становлення незалежної і демократичної української державності. Незалежна Україна конституційно проголосила себе демократичною державою, однак від конституційних декларацій до їх реального втілення — величезна дистанція. Прийняття демократичної конституції — лише початок тривалого процесу становлення демократії, неможливої без формування демократичної політичної культури — процесу складного і тривалого. В Україні його особлива складність зумовлюється, зокрема, своєрідним переплетінням в її культурі комуністичних, ліберальних і націоналістичних ідей.

Пропонований підручник містить систематизований виклад найважливіших теоретичних положень політичної науки в контексті їхнього історичного трактування і сучасних інтерпретацій. Головне його призначення полягає в тому, щоб допомогти студентам — майбутнім фахівцям різних сфер суспільної діяльності — оволодіти систематизованими науковими знаннями про політику, які склали б основу їхньої демократичної політичної культури.

Розділ **СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ**

глава 1

ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЇ

Вивчення будь-якої науки відбувається в певній логічній послідовності. Розпочинається воно з визначення об'єкта науки, тобто тієї сфери природи чи суспільного життя, на яку спрямоване наукове пізнання. Та чи інша сфера природи або суспільного життя звичайно є об'єктом дослідження багатьох наук. Розрізняються вони між собою за предметом дослідження, тобто тією складовою об'єкта, яка перебуває у центрі вивчення саме тієї чи іншої конкретної науки. Дослідження предмета здійснюється з використанням певних методів і супроводжується розробкою категорій — найзагальніших понять науки, якими позначаються основні моменти, вузлові пункти процесу пізнання.

Важливим у вивченні науки є також з'ясування історії виникнення й розвитку відповідних поглядів, ідей і теорій, формування яких у систему й означає появу науки.

Нарешті, вивчення науки передбачає осягнення її саме як системи знань, вираженої в поняттях і категоріях. Ця системність забезпечується логічною послідовністю вивчення окремих тем науки як навчальної дисципліни та розкриттям їхніх взаємозв'язків.

Зазначені міркування й визначили наведену нижче послідовність тем навчальної дисципліни «Політологія». Розпочинати, отже, потрібно зі з'ясування об'єкта і предмета політології.

1. ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЇ

ПОЛІТОЛОГІЯ ТА ІНШІ НАУКИ ПРО СУСПІЛЬСТВО

Питання про предмет є одним із найскладніших у політології, як і в більшості інших наук про суспільство. Здавалося б, відповідь на це питання лежить на поверхні: політологія (від *грец.* *politika* — державні й суспільні справи і *logos* — слово, поняття, учення) — це наука про політику. Проте таке визначення є надто абстрактним і само по собі ще нічого не говорить про предмет цієї науки. Саму політику в сучасній науці трактують неоднозначно, до того ж вона виступає об'єктом дослідження багатьох галузей наукового знання. Перелік цих галузей є досить широким: політична філософія, політична історія, політична соціологія, політична економія, політична психологія, правознавство, політична культурологія, політична етика, політична антропологія, політична етнографія, політична демографія, політична статистика, політична географія, політична кібернетика, політична екологія, біополітологія і навіть... політична астрологія¹.

Досить поширеним у політології є розуміння її як міждисциплінарної науки, що охоплює всі перелічені й подібні галузі наукового знання про політику. Так, російський політолог В.П. Пугачов вважає, що політологія — «загальна, інтегральна наука про політику у всіх її проявах, яка охоплює увесь комплекс наук про політику та її взаємовідношення з людиною і суспільством: політичну філософію, політичну соціологію, політичну психологію, теорію політичних інститутів і передусім держави і права тощо»².

Такий підхід ґрунтується на ототожненні політології як науки і будь-яких наукових знань про політику. Він не розрізняє об'єкт політології — політику — з її предметом, яким при цьому також виступає політика. З одного боку, цей підхід відмовляє іншим наукам у праві на самостійне дослідження політики, проголошуючи політологією будь-яке наукове знання про політику, а з іншого — веде до необґрунтованого розширення предмета політології, ототожнення його з її об'єктом, розчиняє політологію в інших науках і фактично відводить їй, образно кажучи, роль бідної приживалки в багатих родичів, якими є усталені й

¹ Пугачёв, В. П. Политология : справочник студента / В. П. Пугачёв. — М., 2001. — С. 14, 18.

² Там же. — С. 13.

безумовно визнані галузі наукового знання: філософія, історія, правознавство, соціологія, психологія тощо. Розширене трактування політології, включення до неї будь-якого наукового знання про політику, по суті, знімає питання про політологію як окрему навчальну дисципліну, оскільки жодна навчальна дисципліна не може охопити всю сукупність знань про політику.

Соціологія (від *лат.* *societas* — суспільство і *logos* — слово, поняття, учення), як відомо, є наукою про суспільство. Проте ніхто не називає соціологією всю сукупність наукових знань про суспільство. Вона існує передусім як окрема, самостійна наука з власним предметом, який вирізняє її з-поміж інших наук про суспільство. Так само немає підстав називати політологією всю сукупність наукових знань про політику.

Очевидно, відчуваючи непереконливість зазначеного трактування предмета політології, деякі дослідники всю сукупність наукових знань про політику називають політологією у широкому розумінні, що, зрештою, не є виходом зі становища, оскільки породжує питання про політологію у вузькому розумінні, чіткої відповіді на яке також немає. Та й наука є лише одна, вона не існує в широкому й вузькому розумінні.

Науки розрізняються не за об'єктом, а за предметом їхнього дослідження. Останній пов'язаний лише з одним із багатьох аспектів і складових пізнаваного об'єкта і передбачає дослідження лише якоїсь певної, специфічної групи закономірностей. Відповідь на питання про предмет політології потрібно шукати через з'ясування не спільного, а відмінного між нею та іншими науками про суспільство.

ОБ'ЄКТОМ ПОЛІТОЛОГІЇ як науки є політична сфера суспільного життя, основний зміст якої складають політичні відносини, що виступають як відносини щодо влади в суспільстві. Політична сфера суспільного життя, політичні відносини, або політика, є об'єктом дослідження багатьох наук про суспільство, причому кожна з них має у цій сфері свій предмет і досліджує його притаманними їй методами і засобами. Так, **філософія** виступає теоретичною основою світогляду людини. Відповідно, **політична філософія**, ґрунтуючись на нормативно-ціннісному підході, з'ясовує значення політичних явищ для життя людини й суспільства, оцінює їх під кутом зору загального блага, принципів справедливості, свободи, рівності тощо. Якщо, наприклад, політологія досліджує політичну свободу, аналізуючи й систематизуючи сукупність різних видів конкретних свобод, класифікуючи їх тощо, то політична філософія розглядає політичну свободу як гуманістичну цінність в її зв'язках з іншими цінностями. Нормативно-ціннісний підхід політичної філософії орієнтується на розробку ідеалу політичного устрою та шляхів його практичного втілення. Зазначений підхід більшою мірою виходить із того, що повинно бути або є бажаним, аніж із дійсно-

го, і вимагає спиратися в політичних рішеннях на етичні цінності й норми. Політична філософія, отже, формулює ціннісно-нормативні критерії політики. Такий підхід у пізнанні політики найповніше виявляється в політичній етиці як складовій політичної філософії.

Складаючи теоретичну основу світогляду людини, філософія водночас виступає загальною методологією пізнання, спрямованою на розкриття найбільш загальних закономірностей розвитку природи, суспільства і людського мислення. Відповідно, політична філософія аналізує найбільш загальні методи пізнання політики, сутність політичних явищ, причинно-наслідкові зв'язки політики і влади та з'ясовує, як виявляються ці найзагальніші закономірності в політичній сфері суспільного життя. У значенні найзагальнішої методології пізнання політичної сфери суспільного життя політична філософія виступає як філософія політики.

Світоглядна й методологічна сторона філософського підходу в аналізі політики свідчать про те, що політична філософія є світоглядно-методологічною основою досліджень політики. Вона забезпечує цілісність у вивченні політики, з'ясовує її сутнісні характеристики, оцінює сенс і значення різних політологічних концепцій, формулює принципи й закономірності взаємовідносин індивіда, суспільства і влади, визначає мотиваційну основу й моральні критерії політичної поведінки. Політична філософія є найбільш загальним і абстрактним рівнем пізнання політичної сфери суспільного життя й тому виступає складовою філософії, а не політології.

Тісними є зв'язки політології з **історичною наукою**, зокрема з політичною історією. Історія як наука вивчає минуле людства в усій його конкретності й багатоманітності. За всієї багатоманітності минулого головним у ньому для історії є політичні явища і процеси. Загальна історія є передусім історією політики — вона вивчає головним чином процеси виникнення, розвитку й занепаду держав, відносини між ними, війни, революції тощо і в цьому відношенні виступає як **політична історія**. Принципова відмінність історичного дослідження від політологічного полягає в тому, що перше йде від вивчення конкретних явищ і процесів до певних теоретичних узагальнень, тоді як друге використовує вже наявні теоретичні узагальнення — форми наукового знання про політику (ідеї, гіпотези, парадигми, концепції, теорії тощо) в аналізі конкретних явищ і процесів. Політологія виступає як теорія політики, а не її історія.

Дослідження конкретних явищ і процесів як минулого, так і теперішнього політичного життя суспільства саме по собі не є політологічним. Останнім воно стає тоді, коли використовує притаманний політології методологічний і теоретичний інструментарій. Якщо, наприклад, процес становлення багатопартійності в сучасній Україні дослі-

джується зі з'ясуванням того, коли і як конкретно виникали політичні партії, хто їх очолював, якими були їхні дії, як відбувалася боротьба за керівництво в партіях тощо, то це — історичне дослідження. Політологічне дослідження процесу становлення багатопартійності в Україні передбачає використання, зокрема, основних положень партології як галузі науки про політику, що вивчає політичні партії, в аналізі цього процесу. Політолог повинен з'ясувати, як співвідноситься процес становлення багатопартійності в Україні з уже відомими закономірностями такого процесу, чи відповідають політичні партії України наявним теоретичним моделям партій, якою є партійна система в країні, класифікувати партії тощо. Якщо ж не проводити таке розмежування між політичною історією і політологією, то політологічними виявляться більшість історичних досліджень, зокрема дисертацій, і більшість істориків стануть політологами.

Ще один аспект співвідношення політології та історії стосується історії політичних учень. Трапляється думка, що остання не є складовою політичної науки. Наприклад: «неодмінним атрибутом практично всіх підручників і навчальних посібників є опис історії політичної думки. Ця історія розглядається як складова політології. Нам уявляється, що має бути ясно усвідомлено, що історія політичної думки не є сама політична наука. Так, скажімо, нікому не прийде в голову вважати історію соціології або фізики складовою цих наук»³.

Усупереч подібним твердженням історія кожної науки зазвичай розглядається як її складова. «Історія різних сторін культури, науки і техніки, — зазначається у статті «Історія» енциклопедичного словника, — вивчається історичними розділами відповідних наук (історія математики, історія фізики тощо) і видів мистецтва (історія музики, історія театру тощо)»⁴. Без вивчення історії виникнення, становлення і розвитку науки неможливо опанувати її теорію. Історія політичних учень, отже, є невід'ємною складовою політології як історія виникнення, становлення і розвитку цієї науки і не входить ні до загальної, ні до політичної історії.

Складним є зв'язок політології із **соціологією**, зокрема з політичною соціологією. Досить поширене ототожнення політології і політичної соціології частково виправдане тим, що тривалий час політологія розвивалась у складі соціології. Політологія справді тісно зв'язана із соціологією, проте вона не може бути включена до неї ні як власне така, ні як політична соціологія. Як зазначалось вище, хоча соціологія у найбільш загальному, етимологічному її визначенні і є наукою про

³ Политическая наука в Украине: становление и перспективы / Под ред. О. А. Габриеляна, А. Д. Шоркина. — Симферополь, 2002. — С. 7.

⁴ Большой энциклопедический словарь. — М. ; СПб., 2004. — С. 467.

суспільство, вона зовсім не претендує на всю сукупність наукових знань про суспільство, а виступає як окрема суспільствознавча наука з притаманним лише їй предметом. Стосовно предмета соціології, як і щодо предмета політології, також немає єдиного погляду. Незаперечним визнається те, що основною складовою предмета соціології є соціальна структура суспільства, сукупність багатоманітних соціальних спільнот і відносин між ними.

У дослідженні політичної сфери суспільного життя соціологія йде від соціального до політичного, тобто від відносин між соціальними спільнотами до відносин стосовно політичної влади. Досліджуючи соціальний аспект політичної сфери суспільного життя, соціологія виступає як **політична соціологія**. Використовуючи при цьому притаманні їй методи й засоби дослідження — опитування, анкетування, інтерв'ю тощо, вона виступає як **соціологія політики**.

Політологія, навпаки, йде від визначень політики, влади до їхніх суб'єктів, у тому числі соціальних. Вона традиційно досліджує в основному інституціональний аспект політики, передусім організацію й діяльність держави та інших інституціональних суб'єктів політики.

Органічним є зв'язок політології із **правознавством**, насамперед із такими його складовими, як теорія держави і права та наука конституційного права. Політологія і **теорія держави і права** мають спільний головний об'єкт дослідження — державу. Політологію іноді називають державознавством. Однак у вивченні політики вона, на відміну від теорії держави і права, не обмежується державою, а досліджує також інші політичні інститути — політичні партії, громадські організації, органи місцевого самоврядування тощо, усю багатоманітність суб'єктів і виявів політичних відносин. А з усіх багатоманітних галузей і норм права політологію цікавлять лише ті, які регулюють політичні відносини — це передусім норми конституційного права.

Об'єктом **науки конституційного права** є державно-політичні відносини, тобто ті, суб'єктом яких тією чи іншою мірою виступає держава. Політологія ж виходить за межі цих відносин, досліджуючи також інші форми і види політичних відносин, використовуючи притаманні їй методи і засоби пізнання. Щодо правознавства політологія виступає більш загальною теорією, його теоретико-методологічною основою.

Зазначене стосовно розмежування філософії, історії, соціології, правознавства і політології стосується й інших суспільствознавчих наук, які також досліджують політичну сферу суспільного життя. Так, **політична психологія** вивчає роль орієнтацій, переконань, очікувань, мотивацій, сприйняття у політичній поведінці людей, що особливо важливо у дослідженні громадської думки, політичних конфліктів, електоральної поведінки тощо. **Політична економія** розробляє мето-

ди, прийоми, засоби державної політики щодо функціонування економічної системи суспільства загалом, основи і напрями державного регулювання економічних процесів, економічної стратегії і тактики. **Політична антропологія** досліджує зв'язок політики з біосоціальними рисами людини. Її пріоритетним напрямом є виведення характерних рис політичної культури того чи іншого народу з особливостей його національної культури. **Політична географія** вивчає залежність політичних процесів від їхнього просторового розташування, зумовленість політики розмірами території, економіко-географічними, кліматичними та іншими природними чинниками. Однак усі ці галузі наукового знання є складовими відповідних наук — психології, економічної теорії, антропології, географії, а не політології.

ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЇ

Розмежування політології та інших наук, які вивчають політичну сферу суспільного життя, передбачає визначення її предмета. Є різні трактування предмета політології.

В античному світі приватне і політичне, державне життя існувало в нерозривній єдності. Інституціональним суб'єктом політики там була лише держава, оскільки інших розвинених політичних інститутів тоді ще не знали. Об'єктом політико-філософських досліджень античних мислителів, наприклад Платона та Арістотеля, була саме держава в нерозривній єдності із суспільством. Відповідно до цієї античної традиції науку про політику нерідко називають державознавством.

Однак у міру розмежування громадянського суспільства й держави, появи інституціональних засобів впливу цього суспільства на державу — політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації тощо — коло інституціональних суб'єктів політики розширилося, що зробило очевидним обмеженість трактування політології як науки лише про державу. Вона стає наукою про політику в цілому.

Визначаючи об'єктом політології політичну сферу суспільного життя, учені висловлюють різні думки щодо її предмета. Одні вважають таким предметом владу, другі — політичну систему, треті — демократію, четверті — політичну культуру тощо. Особливості політології як окремої науки про політику найповніше відображає категорія *політична система суспільства*. Це інтегративна категорія, яка органічно поєднує всі інші категорії політології — політичні інститути, відносини, процеси, культуру тощо, а тому є центральною в науці про політику.

Можна сказати, що політологія як наука про політику — це наука про політичну систему суспільства та її різноманітні підсистеми. Жодна інша галузь наукового знання, яка досліджує політичну сферу суспільного життя, не робить це з такою системністю й повнотою, як політологія, і не має політичну систему суспільства в цілому як свій предмет. Політологія не може претендувати на вивчення всієї багатоманітності виявів політичного життя суспільства, однак вона є єдиною наукою, яка їх досліджує в систематизованому вигляді.

Однак визначення предмета політології через політичну систему суспільства містило б елемент тавтології (визначення невідомого через невідоме): наука про політику визначається як наука про політичну систему суспільства, розуміння якої, своєю чергою, потребує з'ясування спершу того, що ж таке сама політика. Іншими словами, визначення предмета політології — науки про політику — потребує спершу з'ясування того, що ж таке політика.

Є різні трактування політики. Поняття *політика* визначають через державу, політичну систему, владу тощо, як родові щодо нього поняття. На нашу думку, політику доцільно визначати через керівництво та управління суспільством, як родові щодо неї поняття, та владу, як її видову ознаку (докладно про це йдеться у главі 4). Відповідно політика виступає як діяльність щодо керівництва та управління суспільством на основі публічної влади. Однак для визначення предмета політології потрібно ще з'ясувати, що саме у політиці — владному керівництві та управлінні суспільством — вивчає політологія.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОЛІТОЛОГІЇ

Та чи інша сукупність знань про навколишній світ може претендувати на статус науки лише тоді, коли відображає не всю багатоманітність відповідних явищ і процесів, а насамперед закони їх виникнення і функціонування.

Закон — це необхідний, суттєвий, стійкий і повторюваний зв'язок між явищами. Регулярна повторюваність вияву закону є закономірністю. Поняття закону в соціально-політичних науках означає загальне, стисло сформульоване теоретичне положення, яке визначає сутність соціальних і політичних явищ та об'єктивно існуючий між ними взаємозв'язок.

Щодо існування закономірностей політики, а також відповідних їм і відображених у теоретичній формі законів чи закономірностей політології є дві протилежні позиції. Одна з них, досить широко представлена у марксистській літературі, визнає наявність необхідних, стійких

і повторюваних зв'язків, тобто законів, у суспільних, у тому числі політичних, відносинах, які формулюються в суспільствознавстві, зокрема в теорії політики. Такими в марксизмі є, наприклад, «закон класової боротьби», «закон визначальної ролі продуктивних сил щодо виробничих відносин», «закон визначальної ролі економічного базису (виробничих відносин) щодо політичної надбудови», «закон соціальної революції», «закон зміни суспільно-економічних формацій» тощо.

Інша позиція, характерна для немарксистського суспільствознавства, заперечує не стільки саму наявність об'єктивних закономірностей суспільного, у тому числі політичного, розвитку, скільки можливості їхнього наукового пізнання. Методологічною основою такої позиції є напрям філософії, що отримав назву позитивізму. Він виходить із того, що істинне (позитивне) знання можна здобути лише спеціальними (точними) науками. Істинним позитивізм визнає лише те знання, яке може бути підтверджене (верифіковане) у результаті його емпіричної перевірки. Оскільки знання про суспільство емпіричним шляхом перевірити зазвичай неможливо, то воно не визнається істинним, а суспільствознавчі дисципліни не вважаються науками.

Позитивізм, шоправда, допускає деякі винятки щодо окремих суспільствознавчих дисциплін, зокрема стосовно політології. Істинним він визнає те політологічне знання, яке або експериментально підтверджене, або здобує за допомогою формально-логічних чи математично-формалізованих методів. Однак можливість пізнання саме закономірностей суспільного розвитку позитивізм заперечує в принципі.

Зазначена позиція позитивізму певною мірою зумовлена його негативною реакцією на марксистський економічний детермінізм, за яким усе суспільне життя в кінцевому підсумку визначається розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, що й спричинює закономірний характер зміни суспільно-економічних формацій. Однак, заперечуючи економічний детермінізм, позитивізм узагалі відмовився від визнання будь-яких закономірностей суспільного розвитку і можливостей їхнього наукового пізнання, тим самим відмовивши суспільствознавству, у тому числі політології, у статусі науки.

Заперечення закономірностей політичного розвитку і можливостей їх пізнання не є іманентно притаманною немарксистській політології рисою. Багато зарубіжних дослідників визнають такі закономірності, а деякі з них навіть сформулювали загальновідомі в політології закони, наприклад «залізний закон олігархічних тенденцій» Р. Міхельса, «закон циркуляції еліт» В. Парето, закони взаємодії виборчих і партійних систем М. Дюверже, закони бюрократизації С. Паркінсона тощо.

Політологічними за своїм характером є закономірності функціонування державної влади, сформульовані наукою конституційного права, на-

приклад такі: чим більше парламент усунутий від обрання президента, тим більша роль президента у здійсненні державного керівництва суспільством; чим далі процес формування верхніх палат парламентів віддалений від виборчого корпусу, тим менший обсяг їхньої компетенції; парламент завжди працює відповідно до законодавчої програми уряду⁵.

Звичайно, закони суспільного, у тому числі політичного, розвитку не діють з такою очевидністю й необхідністю, як закони природи. Закономірність або закон, передбачаючи причинно-наслідковий зв'язок, унеможливає випадковість або ж відводить їй другорядну роль. Суспільно-політичні явища і процеси характеризуються динамізмом, перебувають під впливом багатьох випадковостей, у тому числі суб'єктивного чинника, а тому не можуть визначатись у межах суворо детермінованих причинно-наслідкових зв'язків. Закономірності суспільного розвитку виявляються лише як тенденції, що відображають необхідні й стійкі зв'язки між істотними сторонами явищ і процесів. Можна сперечатися щодо конкретних закономірностей політології чи їхніх формулювань, однак заперечувати їх узагалі — це заперечувати саму можливість цієї науки.

З урахуванням зазначеного про закономірності суспільного розвитку можна дати таке визначення предмета політології: **політологія — це наука про закономірності діяльності щодо керівництва та управління суспільством на основі публічної влади.**

Отже, політологія виступає як спеціальна теорія політики, що відрізняється від інших наук: по-перше, тим, що вивчає політичну сферу суспільного життя не в загальному ряду багатьох інших об'єктів, як це роблять, наприклад, філософія, соціологія чи історія, а як єдиний і основний об'єкт; по-друге, тим, що вивчає не окремі аспекти політичного життя, а розглядає його як багатовимірну, цілісну систему; по-третє, тим, що головним своїм предметом має пізнання притаманних цій системі закономірностей, що виступають як закономірності діяльності щодо керівництва та управління суспільством на основі публічної влади.

СТРУКТУРА ПОЛІТОЛОГІЇ

Політологія має певну внутрішню структуру, основними елементами якої є історія політичних учень, теорія політики і прикладна політологія. Історія політичних учень досліджує зародження, становлення і розвиток

⁵ Див.: *Мишин, А. А.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник / А. А. Мишин. — М., 1996. — С. 162, 177, 194.

політичних поглядів, ідей, теорій тощо впродовж усього періоду існування державно-організованого суспільства. Основними етапами цієї історії є Стародавній світ, Середньовіччя, Відродження, Новий і Новітній час.

Головною складовою політології є теорія політики. Вона вивчає політику як цілісний предмет і має свої внутрішні структурні елементи: концепції політики і влади; теорії політичної системи і політичного процесу; типи і види політичної участі й політичного лідерства; теорії політичних інститутів — державознавство, партологія; концепції груп інтересів, бюрократії та еліт; теорії міжнародних відносин і зовнішньої політики. Теорія політики становить основний зміст політології як навчальної дисципліни.

Прикладна (або практична) політологія є тією галуззю науки про політику, яка безпосередньо стосується процесів здійснення політики. Вона є сукупністю теоретичних моделей, методологічних принципів, орієнтованих на практичне використання, досягнення реального політичного результату. Основний зміст прикладної політології становить розробка політичних технологій: прийняття політичних рішень; проведення виборчих кампаній; політичної реклами; врегулювання політичних конфліктів; проведення політичних переговорів; лобіювання тощо. Практична політологія охоплює також політичне прогнозування, планування й консультування, методику розробки експертно-аналітичних матеріалів і політичних документів тощо.

Окрему галузь науки про політику становить порівняльна, або компаративна (від *лат.* *comparativus* — порівняльний) політологія, яка спрямована на порівняльні дослідження політичних явищ і процесів різних держав, регіонів та епох.

Залежно від ступеня узагальненості знань про політику у структурі політології виокремлюють: загальну політологію, що вивчає історію і теорію політики, визначає теоретичні й методологічні основи політичної науки; теорії середнього рівня (про владу, політичну систему, політичну духовність, політичні процеси, політичне лідерство тощо); дослідження загальних проблем світового політичного процесу⁶.

У структурі політології розрізняють також емпіричний і теоретичний рівні та аспекти знань і досліджень. Вони тісно переплітаються в межах більшості політологічних досліджень, які містять одночасно й побудову теоретичних моделей, концептуалізацію понять і гіпотез, і первинне збирання та аналіз емпіричних даних. Однак в одних випадках у політологічних дослідженнях може переважати теоретичний ас-

⁶ Див.: Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К., 2004. — С. 522.

пект, наприклад під час розробки теорії політичної системи, концепцій політики, влади, демократії, політичної культури тощо, а в інших — емпіричний: у вивченні конкретних політичних процесів, політичної поведінки, розробці політичних технологій тощо.

Неоднозначність уявлень про предмет політології зумовлює відмінності в назвах цієї науки. Найпоширенішими є назви «політична наука», «наука про політику», «політологія». В українській і російській літературі використовується переважно назва «політологія», на Заході — «політична наука». У США розрізняють «політичну науку» (political science) — як теорію політики, і «політичні науки» (policy sciences) — як наукове забезпечення політики, її технічного боку, тобто як прикладну політологію.

Наявність у структурі політології таких складових, як історія політичних учень, теорія політики, прикладна й порівняльна політологія, окремих і відносно самостійних галузей наукових знань про політику, наприклад кратології (науки про владу), партології (науки про політичні партії), елітології (теорії еліт), електоральної політології тощо, дають підстави говорити про політичні науки у множині. Терміном *політичні науки* доцільно позначати різні складові політології, а не будь-які наукові знання про політику. Саме так це зроблено у прийнятій в Україні номенклатурі спеціальностей наукових працівників, де в межах галузі «Політичні науки» виокремлено такі спеціальності: теорія та історія політичної науки; політичні інститути та процеси; політична культура та ідеологія; політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку; етнополітологія та етнодержавознавство.

2. ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ, МЕТОДИ І ФУНКЦІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

КАТЕГОРІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Політологія, як і будь-яка інша наука, має свої категорії, тобто загальні поняття, які відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки й відносини реальної дійсності й пізнання.

Їхня специфіка полягає в тому, що вони розкривають різні сторони процесу здійснення влади в суспільстві.

Досконала теорія передбачає наявність системи категорій, у якій останні перебувають у логічному взаємозв'язку й розташовуються в певній послідовності. При цьому одна з категорій виступає базовою,

вихідною, імпліцитно, тобто неявно, у зародку, містить інші категорії. У політології такою є категорія *політична влада*.

Влада взагалі — це вольові відносини між людьми, тобто такі відносини, за яких одні люди здатні й мають можливість нав'язувати свою волю іншим. Засобом здійснення політичної влади є політика. «Політика» також виступає однією з базових категорій політології. Як заснована на владі суспільна діяльність політика реалізується у просторових межах політичної системи. *Політична система суспільства* є центральною й інтегративною категорією політології. Вона органічно поєднує в собі, з'єднує в систему інші категорії цієї науки. Так, інституціональна підсистема політичної системи охоплює політичні інститути — державу та її структурні елементи, політичні партії, громадські організації, органи місцевого самоврядування тощо. *Політичні інститути* та їх різновиди — *державна, політична партія, громадська організація* тощо — також є категоріями політології.

Комунікативна підсистема політичної системи ґрунтується на політичних відносинах як тих зв'язках між багатоманітними соціальними спільнотами та їх організаціями, що складаються з приводу влади. Категорія *політичні відносини* належить до основних категорій політології.

Політична система охоплює також політичну культуру. *Політична культура*, як і *політична система суспільства*, також є інтегративною категорією політології, яка поєднує багато інших понять цієї науки, зокрема поняття *політична свідомість, політична ідеологія, політична психологія, політична поведінка, політичні цінності, політичні норми, політична соціалізація* тощо.

Формою функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує у просторі й часі, є *політичний процес* — одна з основних категорій політології. Політичними процесами називаються відносно однорідні серії політичних явищ, пов'язаних між собою причинними або структурно-функціональними залежностями. *Політичне явище* як одна з найзагальніших категорій політології є сукупністю всіх чинників і явищ, пов'язаних зі здійсненням політики.

Конкретні визначення основних категорій політології містяться у наступних главах. Вивчення політології — це передусім опанування її категорій.

МЕТОДИ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Поряд із категоріями важливими інструментами пізнання політичних явищ і процесів виступають методи політологічних досліджень. **Метод пізнання** — це спосіб теоретичного освоєння дійсності. Кожна наука використовує ту чи іншу сукупність методів та

їх конкретні різновиди залежно від об'єкта, предмета, характеру (теоретичного чи емпіричного), мети дослідження. Сукупність методів дослідження, що їх застосовують у тій чи іншій науці, називається **методологією**.

Існує багато різних класифікацій методів пізнання. Традиційно вони поділяються на філософські та спеціально-наукові. Філософські методи є найбільш загальними. Основними з них матеріалістична філософія вважає діалектику і матеріалізм. Методологічна роль матеріалізму полягає в тому, що він заперечує надприродність у явищах природи, суспільства і людської свідомості й орієнтує науку на розкриття природних, об'єктивних зв'язків. Діалектика є методом матеріалістичної філософії і науки загалом, оскільки вона формулює найбільш загальні закони пізнання: переходу кількісних змін у якісні; єдності й боротьби протилежностей; заперечення заперечення.

Методами, які мають загальнонауковий характер, є: порівняння, аналіз, синтез, ідеалізація, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного, гіпотези тощо. Водночас окремі науки використовують спеціальні методи пізнання. У соціології, наприклад, це такі методи збирання інформації, як масове анкетування, інтерв'ю, експертні опитування, обробка документів тощо. Політологія також користується певними дослідницькими методами, виокремлення яких значною мірою залежить від розуміння предмета цієї науки. Якщо під політологією розуміти всю сукупність наукових знань про політику, то її методами доведеться вважати й ті, якими користуються інші науки — філософія, історія, соціологія, психологія, правознавство тощо — у дослідженні політичних явищ і процесів. Нерідко в навчальній і науковій літературі так і трапляється — виокремлюються десятки різних методів, які об'єднуються у групи.

Якщо ж виходити з того, що політологія є окремою, самостійною наукою про політику із притаманним лише їй предметом, то коло основних методів політологічних досліджень можна окреслити більш-менш чітко. До них належать насамперед системний, структурно-функціональний, інституціональний, порівняльний і біхевіористський методи. Звичайно, політологія використовує багато інших методів — логічних, соціологічних, емпіричних тощо, однак зазначені методи впливають зі змісту її предмета, який має системний, структурний, функціональний і поведінковий аспекти, а тому є в ній основними.

Під кутом зору **системного методу** або підходу (підхід є узагальненою характеристикою методу) суспільство та його складові можна розглядати як більш чи менш постійні утворення, що функціонують у межах більш широкого середовища. Такі утворення характеризуються

як цілісні системи, що складаються з певного комплексу взаємозв'язаних елементів, які можна виокремити із системи та аналізувати. Системи мають більш-менш чітко окреслені межі, які виокремлюють їх із навколишнього середовища. Відповідно до цього підходу політична сфера суспільного життя вивчається як комплекс елементів, що утворюють цілісну систему в її зв'язку з іншими сферами суспільного життя — економічною, соціальною і духовною. Завдяки використанню в політології системного методу стало можливим саме поняття *політична система суспільства*.

Системний метод орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта й тих механізмів, які її забезпечують, на виявлення багатоманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну конструкцію. Водночас системний метод аналізу політики, політичної системи вимагає докладного вивчення її складових, структури і функціонування. Це досягається застосуванням поряд із системним підходом структурно-функціонального методу.

Структурно-функціональний метод є однією з найважливіших форм застосування системного підходу в дослідженні політичних явищ і процесів. Його можна визначити як дослідницький прийом, що полягає в розділенні об'єкта на складові, вивченні зв'язків між ними й визначенні місця і ролі всіх складових у функціонуванні об'єкта як цілого, за збереження ним своєї цілісності у взаємодії із зовнішнім середовищем. Застосування структурно-функціонального методу в дослідженні політичної системи суспільства передбачає виокремлення елементів її структури, основними з яких є політичні інститути, з'ясування особливостей їх функціонування та зв'язку між ними.

Важливу роль у політологічних дослідженнях відіграє **інституціональний метод**. У соціології під соціальними інститутами (від лат. *institutum* — установа, установка) розуміють певні сукупності соціальних норм, як встановлених тим чи тим чином правил поведінки, та об'єднання людей, у тому числі організації, що складаються і діють на їх основі. Соціальні норми можуть бути моральними, релігійними, правовими, політичними тощо. Відповідно розрізняють моральні, релігійні, правові, політичні та інші інститути. Соціальні інститути виконують у суспільстві регулятивну, організаційну, виховну та інші функції. Вони є механізмами саморегуляції спільного життя людей, регулюють і опредмечують діяльність людини. Найважливішу роль у здійсненні регулятивної функції серед соціальних інститутів відіграють моральні й правові інститути.

Використання терміна *інститут* для позначення сукупності правових норм, що регулюють певну групу однорідних і взаємопов'язаних суспільних відносин, є характерним для правознавства. У по-

літології зазначений термін використовується переважно для позначення різноманітних політичних організацій.

Застосування інституціонального методу в політологічному дослідженні передбачає виокремлення, аналіз і систематизацію різноманітних політичних організацій як політичних інститутів: держави та її органів (глави держави, парламенту, уряду тощо), політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації, органів місцевого самоврядування та ін. Оскільки такі організації створюються і функціонують на основі здебільшого правових норм, то застосування інституціонального методу в політології передбачає також аналіз політико-правових інститутів, якими є інститути конституційного права.

Ускладнення політичних процесів, що відбуваються в сучасному світі, багатоманітність форм політичного життя на теоретичному рівні можна пізнати лише за умови їх порівняння й зіставлення, побудови аналітичних порівняльних моделей, які групували і класифікували б політичні явища і процеси за певними ознаками. Це досягається використанням **порівняльного методу**. Він орієнтує дослідження на розкриття спільних і відмінних рис політичних систем та їхніх елементів у різних країнах, народів та епох. При цьому акцент робиться спочатку на з'ясуванні спільного, оскільки відмінності між різнотипними політичними системами можуть бути з'ясовані лише в разі наявності в них певних спільних, системних ознак. Головна проблема застосування порівняльного методу пов'язана з необхідністю підбору порівнюваних явищ і процесів, оскільки порівняння можливе лише в межах однорідної і згуртованої політичної структури. На використанні в першу чергу порівняльного методу ґрунтується особлива галузь політологічних знань — порівняльна політологія.

Суть **біхевіористського методу** вивчення суспільних явищ і процесів, який називають також «біхевіоральним» (іноді їх трактують як різні методи), полягає в дослідженні поведінки індивідів і соціальних груп (звідси і його назва: *англ.* behaviour означає «поведінка»). З другої половини XIX ст. цей метод використовувався у психології, а після Другої світової війни він утвердився в політології, причому спершу у США, а потім і в європейських країнах. Якщо раніше політологи акцентували свою увагу на формально-правовому аналізі політичних інститутів, формальній структурі політичної системи суспільства, то об'єктом аналізу біхевіористського методу в політології стали різні аспекти поведінки людей як суб'єктів політики.

Використання біхевіористського методу в політології передбачає визнання того, що політика як суспільне явище має передусім особистісний вимір, а всі групові форми дій виводяться з аналізу поведінки

індивідів, які створюють групові зв'язки. Домінуючими мотивами політичної поведінки індивідів є їхні психологічні орієнтації, а політичні явища і процеси так само як і природні, можуть і повинні вимірюватись кількісно. Грунтуючись на цих засадах, біхевіористський підхід передбачає широке використання в політологічних дослідженнях статистичних даних, кількісних методів, анкетних опитувань, моделювання політичних процесів тощо. За допомогою таких методів досліджують політичні орієнтації, позиції і поведінку людей, наприклад, під час виборів, у конфліктних ситуаціях тощо.

Біхевіористський підхід спричинив справжню революцію в політології, бо саме він і передбачувані ним дослідницькі методи дають можливість отримувати достовірні знання про політику. Здобуті з використанням біхевіористського підходу знання визнаються істинними і в межах позитивістської методології, що дає політології підстави претендувати на статус науки. Однак, наголошуючи на вивченні поведінки індивідів у тих чи інших ситуаціях, біхевіоризм залишає поза увагою дії великих соціальних груп, наприклад суспільних класів чи націй, як суб'єктів політики. У цьому виявляється обмеженість біхевіористського підходу.

Останнім часом у політології в дослідженнях перехідних суспільств почали використовувати **неоінституціональний підхід** як поєднання інституціонального і біхевіористського методів. Він дає змогу, з одного боку, з'ясувати динаміку еволюції інститутів, а з іншого — зосереджувати увагу на суб'єктивних уявленнях людей щодо функціонування інститутів, які визначають їхню повсякденну політичну поведінку.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

У суспільствознавстві під функцією (від *лат.* *functio* — виконання, здійснення) розуміється роль, яку виконує певний соціальний інститут або процес щодо цілого. Оскільки така роль реалізується за багатьма напрямками, то звичайно виокремлюються декілька функцій того чи іншого інституту або процесу. Відповідно, функціями політології є основні напрями її впливу на суспільство. У літературі іноді виокремлюються цілі групи функцій політології із включенням до них і конкретних дослідницьких прийомів. У навчальній літературі з політології не знайдеться бодай двох підручників чи посібників, у яких виокремлювались би однакові групи функцій того чи іншого політичного інституту чи процесу. Різні думки висловлюють навіть щодо

функцій головного політичного інституту — держави. Такі розходження пов'язані, з одного боку, з багатоманітністю напрямів впливу політичних інститутів і процесів на суспільство, а з іншого — з відсутністю єдиного підходу до виокремлення функцій, методологічних принципів і методичних прийомів їх визначення.

Узагальнюючи наявні погляди, можна виокремити п'ять основних функцій політології: теоретичну, методологічну, практичну, виховну і прогностичну.

Теоретична (або концептуально-описова, гносеологічна, пізнавальна) **функція** політології полягає в розробленні нею різних понять, категорій, ідей, гіпотез, концепцій, теорій, формулюванні закономірностей, які описують і пояснюють багатоманітні явища і процеси політичного життя суспільства.

З теоретичною функцією політології тісно пов'язана її **методологічна функція**, яка полягає в тому, що категорії й поняття цієї науки, а також формульовані нею закономірності використовуються іншими науками як теоретичний інструментарій у дослідженні політичних явищ і процесів. Наприклад, категорії *політика*, *політична влада*, *політична система суспільства*, *політичний процес*, *політичний режим*, *політична партія* тощо розробляються саме політологією, однак широко використовуються й іншими науками. Політологія дає іншим наукам дослідницькі схеми, прийомі пізнання політичних явищ і процесів.

Практична (або прикладна) **функція** політології полягає в її зорієнтованості на розв'язання конкретних практичних політичних завдань і проблем. На основі розроблених нею теоретичних положень політологія формує рекомендації щодо здійснення політики, проведення тих чи інших заходів і кампаній. Найповніше практична функція політології виявляється у прикладній політології, основний зміст якої становить розроблення різних політичних технологій.

Політологія впливає на формування світогляду індивіда, даючи йому знання про політичну сферу суспільного життя, політичні інститути, права, свободи та обов'язки громадянина, політичну культуру. Вона відіграє вирішальну роль у політичній соціалізації як процесі засвоєння індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, впливає на формування навичок політичної поведінки. У формуванні світогляду особи, її політичній соціалізації полягає **виховна функція** політології.

Важливою є також **прогностична функція** політології, яка полягає у її здатності передбачати, прогнозувати перспективи розвитку політичних процесів, найближчі та віддалені наслідки прийняття і виконання політичних рішень. Реалізація цієї функції передбачає моделювання політичних процесів і відносин, завчасне проведення

наукових експертиз політичних рішень на предмет реальності очікуваного від них ефекту.

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ ЯК НАУКИ І НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Політологія є водночас і молодою, і однією з найдавніших наук. Політичні погляди та ідеї існують з того часу, як суспільство набуло державно-організованої форми. Проте якщо вони у тій чи іншій формі з'явилися з виникненням держави, то наука про політику формувалась у міру виокремлення політики як самостійної сфери суспільного життя.

Історично першою формою пізнання політики була релігійно-міфологічна. Майже два тисячоліття до нової ери панували уявлення про божественне походження влади і суспільно-політичного устрою. Із середини I тис. до н. е. посилюється процес раціоналізації політичних поглядів, вони набувають філософсько-етичної форми. З'являються перші політичні категорії і визначення, а згодом і політичні концепції, започатковуються власне теоретичні дослідження політики. Найвиразніше цей процес проявився у творчості Конфуція, Сократа, Платона й Арістотеля. Політичну науку вони розуміли як науку про загальне благо, втіленням якого має бути держава. Так, Сократ започаткував перехід політичної свідомості з дотеоретичного на теоретичний рівень. Поглядам на державу і право, на закони та їх співвідношення з мораллю він надав форми понять. Платон став творцем політичної філософії, у центр якої він поставив державу та форми організації державної влади. Арістотель призначення політики і науки про неї вбачав у тому, щоб наділяти людей позитивними рисами, забезпечувати їх справедливе спільне проживання в суспільстві. Для реалізації цього призначення політики необхідно шукати найкращі форми державного правління.

Арістотель багато в чому заклав основи політології як окремої самостійної науки, тому іноді його називають батьком цієї науки. Однак у нього ще немає чіткого розмежування між політичною наукою, етикою і філософією. Від релігійно-етичної форми політичну науку звільнив Н. Макіавеллі. Він розглядав політичні процеси як природні, що відбуваються не з Божої волі, а відповідно до певних об'єктивних закономірностей. У центр політичних досліджень учений поставив державну владу й підпорядкував політичну науку вирішенню практичних завдань. Його вважають основоположником політичної науки Нового часу, та це ще не була політологія в сучасному її розумінні.

Крім Н. Макіавеллі, великий внесок у звільнення політики й політичної думки від теології і церковної моралі зробили Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Вони аналізували проблеми походження, сутності, призначення і форми держави, розробляли теорію суспільного договору, ідеї народного суверенітету, свободи і рівності, природного права тощо.

Суттєвий внесок у розвиток політичної науки, ідей конституційного ладу, республіканської форми правління, ліберальної демократії і становлення відповідних їм інститутів і норм був зроблений у період Великої французької революції, війни за незалежність США наприкінці XVIII ст., революцій XIX ст. У другій половині XVIII — першій половині XIX ст. було сформульовано найважливіші підходи, що стали основоположними в розробленні політичних теорій і концепцій сучасності.

Процес формування й виокремлення політології із загальної системи соціальних і гуманітарних наук та її інституціоналізації охопив декілька десятиліть у кінці XIX — на початку XX ст. У різних країнах цей процес проходив неоднаково. У Німеччині, наприклад, він був пов'язаний із формуванням і розвитком так званої правової школи. 1907 р. виходить спеціальний «Журнал політичної науки», а 1920 р. створюється Берлінська вища школа політичної науки. У Франції політична наука виникає на межі державознавства, політичної історії та соціології, у вищих навчальних закладах запроваджується викладання дисципліни «Конституційне право і політичні інститути». У Великій Британії значний поштовх формуванню політології надало заснування в кінці XIX ст. Лондонської школи економіки і політичних наук при Лондонському університеті. Важливий внесок у становлення сучасної політології зробили такі європейські вчені, як К. Маркс, Ф. Енгельс, М. Вебер, Р. Міхельс, Г. Моска, В. Парето та ін. У США інтенсивне оформлення політології в самостійну галузь знання розпочалось 1880 р. зі створенням при Колумбійському коледжі, який пізніше було перейменовано в Колумбійський університет, вищої школи політичної науки. Ще 1903 р. у США було створено Американську асоціацію політичних наук, яка започаткувала виникнення подібних асоціацій в інших країнах і в міжнародному масштабі. У 1949 р. під егідою ЮНЕСКО було створено Міжнародну асоціацію політичної науки, що об'єднала у своїх лавах більшість відповідних національних асоціацій.

Якщо наприкінці XIX — на початку XX ст. в центрі уваги західної політології перебувала держава, її інститути і форми, то в 30–50-ті рр. центр тяжіння переноситься на емпірично спостережувану політичну поведінку людей, а згодом і на владні відносини між ними. У післявоєнний період розвиток політології був особливо успі-

шим у США. Саме в цій країні розгорнулася так звана біхевіористська революція в соціальних науках, у тому числі й політології. Американським ученим належить також заслуга розробки системного і структурно-функціонального аналізу політики, політико-культурного підходу, порівняльної політології.

Паралельно з формуванням і виокремленням політології як науки відбувалось і становлення її як навчальної дисципліни. Як така вона вперше з'явилась в університетах США в середині XIX ст. напередодні громадянської війни між Північчю і Півднем. Уводячи курс політичної науки, керівництво американських університетів мало на меті сприяння формуванню політичної культури громадян, їхньої прихильності до демократичних цінностей. У європейській вищій школі політологію почали викладати лише із середини XX ст.

СРСР, як й інші соціалістичні країни, стояв осторонь загального процесу становлення і розвитку політології як науки і навчальної дисципліни. Теоретичні положення політології не вписувались в основні постулати панівної в цих країнах марксистсько-ленінської ідеології. Залучення науковців і громадян до розроблення і вивчення проблем політології, до досягнення демократичного світового надбання суперечило інтересам панівної комуністичної верхівки. Тому аж до другої половини 80-х рр. у СРСР політологія не визнавалась за науку, а окремі дослідження політики здійснювались у межах історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КПРС, політичної економії, теорії держави і права та деяких інших ідеологізованих дисциплін.

Ставлення до політології почало змінюватись лише в період перебудови. У 1989 р. Державний комітет СРСР з науки і техніки офіційно затвердив номенклатуру спеціальностей наукових працівників під загальною назвою «Політичні науки». У ній уперше передбачалась спеціалізація з політичних наук, що створило можливість для захисту кандидатських і докторських дисертацій, присвоєння наукових ступенів кандидата і доктора політичних наук. У цей само час політологію стали викладати у вищих навчальних закладах.

Відповідні процеси відбувались і в Україні. З 1990 р. політологію почали впроваджувати як навчальну дисципліну у вищих навчальних закладах. У 1994 р. її було введено до переліку спеціальностей підготовки фахівців із вищою освітою. Уперше підготовку фахівців-політологів було розпочато в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Згодом їх почали готувати в Одеському, Донецькому, Львівському, Східноукраїнському (Луганськ), Чернівецькому, Прикарпатському, Ужгородському університетах, Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова (Київ), Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Нині підготовку

політологів здійснюють більш як у двох десятках вищих навчальних закладів державної і недержавної форм власності, хоча до останнього часу не було затверджено державний стандарт вищої освіти зі спеціальності «Політологія», не визначено і не внесено до Державного класифікатора професій посади, які могли б обіймати випускники-політологи, що утруднює їх працевлаштування за фахом.

Політологічні знання на перший погляд здаються простими й доступними. Напевне цим пояснюється та легкість, з якою у нас розпочинають підготовку політологів, пишуть словники, підручники й навчальні посібники з політології, захищають кандидатські й докторські дисертації зі спеціальностей політичних наук. Однак видима простота політологічних знань є оманливою, і ми поки що перебуваємо лише на самому початку тривалого процесу опанування цієї науки на рівні її світових досягнень.

глава 2

ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ВІХІ ПІЗНАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЯВИЩ

Вивчення будь-якої науки передбачає опанування насамперед історії її виникнення, становлення і розвитку. Щодо політології це особливо важливо з огляду на те, що вона має тривалу історію і як наука про один із найважливіших видів людської діяльності — політику — відіграє велику роль у житті суспільства. Знання історії політичної думки сприяє кращому розумінню як минулих і сучасних політичних ідей і теорій, так і реального змісту сучасних політичних процесів, закономірностей і тенденцій їх розвитку.

Звичайно, спроба повно викласти в одній главі більш ніж двотисячолітню багатоманітну історію світової політичної думки була б намаганням досягнути неосяжне. Тож доводиться зупинитися лише на основних віхах цієї історії, основних її ідеях і постанях.

1. ЗАРОДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ ТА ЇХ РОЗВИТОК У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

Зародження політичної думки пов'язується з тим рівнем суспільного розвитку, коли виникає приватна власність на засоби виробництва, відбувається соціальне розшарування суспільства, утворюється державність. Саме проблеми держави і права, владних відносин у суспільстві були й залишаються в центрі політичної думки.

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ У КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Перші більш-менш чітко виражені ідеї про різні форми організованого державного існування і розвитку суспільства з'явилися у країнах Стародавнього Сходу ще в II тис. до н. е. Політичні ідеї і погляди у стародавніх китайців, індусів, вавилонян, персів, євреїв спершу мали релі-

гійно-міфологічний характер. У XI—VIII ст. до н. е. простежується тенденція переходу від релігійно-міфологічних уявлень про державу і право до більш-менш раціонального їх сприйняття. Цей перехід виявився, зокрема, у вченнях Конфуція і Моци в Китаї, Будди — в Індії, Заратустри — у Персії, проповідях єврейських пророків.

Фундаментальну роль в історії політичної думки Китаю, усього Стародавнього Сходу відіграло вчення **КОНФУЦІЯ** (551–479 рр. до н. е.). Погляди Конфуція викладено у книзі «Луньюю» («Бесіди і судження»), складеній його учнями. Протягом багатьох віків ця книга справила значний вплив на світогляд і спосіб життя китайців.

Конфуцій розвивав патріархально-патерналістську концепцію держави, відповідно до якої остання виступає як велика родина. Влада правителя в державі є такою, як влада батька в сім'ї, а відносини правителів і підданих нагадують родинні відносини, де молодші залежать від старших. Правитель (імператор) є «сином неба», його влада має божественне походження. Однак сам імператор не є Богом, і його влада залишається божественною доти, доки він править «розумно», наслідуючи шлях, вказаний Богом. Цим самим Конфуцій висував важливу вимогу дотримання в державному управлінні моральних принципів.

Будучи прихильником ненасильницьких методів правління, Конфуцій закликав правителів, чиновників і підданих будувати свої взаємовідносини на засадах доброчесності. Дотримання правителями вимог доброчесності відіграє вирішальну роль і визначає панування норм моралі в поведінці підданих. Основна доброчесність підданих полягає у відданості правителю, слухняності й повазі до всіх «старших». Тим самим заперечуються не лише насильницькі методи правління, а й боротьба підданих проти правителів. Конфуцій був противником будь-якого насильства і вважав, що забезпечення суспільного порядку має здійснюватися не шляхом насильства, а через удосконалення самої людини, дотримання доброчесності. Остання у тлумаченні Конфуція виступає як широкий комплекс етико-правових норм і принципів, до якого входять правила ритуалу, людинолюбство, піклування про людей, шанобливе ставлення до батьків, відданість правителю, відчуття обов'язку тощо. Важливою умовою дотримання цих доброчесностей є «виправлення імен» — суворе й чітке визначення обов'язків кожного члена суспільства. Кожному треба дати відповідне йому «ім'я», тобто так позначити місце й ранг у соціальній системі, щоб правитель був правителем, чиновник — чиновником, підданий — підданим, батько — батьком, син — сином та ін.

Регулювання політичних відносин за допомогою вимог доброчесності у вченні Конфуція різко протиставляється управлінню на основі законів. Негативне ставлення мислителя до законів зумовлено їх тра-

диційно каральним значенням, зв'язком із жорстокими покараннями. Щоправда Конфуцій не заперечував повністю значення законодавства, однак відводив йому допоміжну роль, висувачи на передній план у регулюванні суспільних відносин вимоги доброчесності.

Невдовзі після свого виникнення конфуціанство стало найвпливовішою течією етичної і політичної думки в Китаї. Воно зберігає своє значення й понині.

На відміну від Конфуція, який виступав із позицій аристократії, обґрунтовуючи природність і необхідність поділу суспільства на правителів і підданих, «старших» і «молодших», інший давньокитайський мислитель — **Моцзи** (479–400 рр. до н. е.), засновник **моїзму**, розвивав ідею природної рівності всіх людей і обґрунтовував договірну концепцію виникнення держави, в основі якої лежить ідея належності верховної влади народу.

Для підтвердження ідеї рівності всіх у державі Моцзи по-новому тлумачив традиційне поняття *воля неба*, яка виявляється в тому, що «небо» дотримується всезагальної любові й приносить усім користь. Ця всезагальність «неба», що відіграє в моїзмі роль зразка і моделі для людських стосунків, містить визнання рівності всіх людей.

Наслідувати небесний зразок означає шанувати мудрість як основу управління, а важливим моментом такого мудрого управління є вміле поєднання настанов із покараннями. Моцзи вважав, що влада має використовувати не лише насильство й покарання, а й моральні форми впливу на людей. Він висунув ідею договірного походження держави та управління. У давнину, вважав він, не було управління й покарання, кожний мав власне розуміння справедливості, тому у відносинах між людьми панувала ворожнеча. Зрозумівши, що причиною безладу й хаосу в суспільстві є відсутність старшинства та управління, люди обрали найбільш доброчесну і мудру людину правителем, зробили її «сином неба», який покликаний створювати єдиний зразок справедливості в суспільстві й забезпечувати в ньому порядок.

Ідея єдиної для всіх справедливості та єдиної законодавчої влади була спрямована у Моцзи проти свавілля чиновників, які, встановлюючи свої порядки, вдавалися до насильства й жорстоких покарань. Важливе місце в його вченні посідає вимога врахування інтересів простого народу у управлінні державою. Він рішуче виступав за звільнення низів суспільства від гніту, страждань та убогства. Бідність Моцзи вважав джерелом безпорядків у державі.

Ідея необхідності дотримання законів в управлінні державою знайшла свій усебічний розвиток у вченні, яке дістало назву **легізм** (від *лат. legis* — закон). Найвідомішим теоретиком легізму та одним із засновників школи «законників» був китайський мислитель **Шан**

Ян (390–338 рр. до н. е.) — правитель області Шан. Він виступив з обґрунтуванням управління, яке спирається на закони й суворі покарання. Критикуючи поширені й впливові на той час конфуціанські уявлення про управління на основі старих звичаїв і ритуалів, традиційної етики тощо, Шан Ян стверджував, що організація державного управління має ґрунтуватися не на традиції і ритуалі, а на основі єдиних, чітко визначених законів — «фа» (звідси китайська назва цієї школи — «фацзя»), які спираються на суворі покарання. Закони, а не особисті бажання чи свавілля правителів, мусять лежати в основі державного управління.

Уявлення легістів про жорстокі закони як основний засіб управління тісно пов'язані з їхнім розумінням відносин між державною владою і населенням як антагоністичних за своєю природою. Концепція державного управління Шан Яна пройнята ворожістю до простих людей, низькою оцінкою їхніх вчинків і переконань, певністю, що лише за допомогою жорстоких законів народ можна тримати в покорі. Цей ідеал держави заперечує законодавче встановлення будь-яких прав підданих і сприймає закон лише як засіб державного управління в інтересах правителів.

Крім Шан Яна, легістські погляди поділяли й розвивали багато інших відомих представників школи фацзя. Усіх їх об'єднує обґрунтування необхідності жорстоких законів як засобу управління. У цілому на початок II ст. до н. е. офіційна державна ідеологія у Стародавньому Китаї поєднувала в собі властивості як легізму, так і конфуціанства, що відіграло значну роль у подальшому розвитку держави і права в цій країні.

ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

У Стародавній Греції державність виникла на початку I тисячоліття до н. е. у формі полісів — окремих міст-держав, до складу яких, крім міської території, входили також прилеглі сільські поселення. Перехід від первіснообщинного ладу до ранньокласового і політичної форми організації суспільного життя супроводжувався у Греції поглибленням процесу соціальної диференціації населення на родову знать і збіднілих общинників, багатих і бідних, вільних і рабів і посиленням боротьби між ними за владу. У центрі цієї боротьби було питання встановлення тієї чи іншої форми державного правління — аристократії (влади знаті, привілейованих, «кращих»), олігархії (влади небагатьох,

багатих) або демократії (влади народу, усіх дорослих і вільних членів полісу). Ці процеси знайшли своє відображення й теоретичне осмислення в політичній думці Стародавньої Греції. Творчими зусиллями давньогрецьких мислителів був здійснений перехід від міфологічного сприйняття навколишнього світу до раціонально-логічного способу його пізнання й пояснення.

Вершиною давньогрецької філософської і політичної думки є вчення Сократа, Платона та Арістотеля.

СОКРАТ (469–399 рр. до н. е.) не залишив по собі писемних творів; свої погляди він викладав в усних бесідах, письмово зафіксованих його учнями. З ученням Сократа пов'язані початок переходу політичної думки з дотеоретичного на теоретичний рівень і створення політичної етики. Він вів пошуки раціонального, логічно-понятійного обґрунтування об'єктивного характеру етичних норм, моральної природи держави і права. Розробку морально-політичної проблематики Сократ підніс на рівень понять і визначень, поклавши тим самим початок власне теоретичних політичних досліджень.

Мислитель прагнув обґрунтувати раціональну, розумну природу моральних, політичних і правових явищ, вважаючи розумне, справедливе і законне тотожним. Збіг законного і справедливого є бажаним, розумним станом справ, а не повсюдною реальністю. Для такого збігу слід неухильно дотримуватися законів. Сократ був принциповим прибічником законності. Основу нормального функціонування держави, її благополуччя він убачав у непорушності законів, підпорядкуванні їм усіх громадян. Дотримання полісних законів Сократ пов'язував з одностайністю громадян, під яким розумів не уніфікацію думок і поглядів, а відданість і підпорядкування законам.

Теоретична позиція Сократа не тотожна тим чи іншим реально існуючим у його часи політичним порядкам. Він намагався сформулювати ідеально-розумну сутність держави. Владу, засновану на волі народу й державних законах, Сократ вважав царством, а владу, засновану на свавіллі правителя і спрямовану проти народу, — тиранією. Правління тих, хто дотримується законів, він називав аристократією, правління найбагатших — плутократією, а правління всіх — демократією. При цьому мислитель негативно ставився до участі в управлінні державою більшої частини народу (на його думку, грубих і некомпетентних людей).

Управлінню державою Сократ приділяв особливу увагу, стверджуючи, що правити мають компетентні особи. Він не поділяв досить поширеної думки про те, що мистецтво державного управління дається людині саме по собі, тоді як навіть у не настільки важливих сферах люди досягають успіху лише після відповідного теоретичного навчання і практичної підготовки. Сократівський ідеал правління заперечував

принципи не лише демократії, а й родової аристократії, олігархії, а особливо тиранії.

Учення Сократа справило значний вплив на всю подальшу історію філософської і політичної думки, особливо на політичну філософію Платона й політичну науку Арістотеля.

ПЛАТОН (427–347 рр. до н. е.) — учень Сократа — є одним із найвидатніших мислителів в історії філософської і політичної думки. Своє політичне вчення він виклав головним чином у трактатах-діалогах «Держава», «Політик» і «Закони».

Учення Платона про державу ґрунтується на його філософських поглядах. Будучи представником ідеалістичного напрямку у філософії, він розрізняв світ ідей і світ речей, явищ. Істинним буттям, на його думку, є лише світ ідей, які досягаються розумом, а сприйняті відчуттями явища не є істинними. Світ явищ не абсолютно відокремлений від світу ідей, а є його спотвореною копією, слабкою тінню. Відповідно наявні форми держави є лише спотвореними відображеннями деякої ідеальної справедливої держави, яку Платон будує за аналогією з людською душею. Трьом початкам людської душі (розумному, вольовому й чуттєвому) у державі аналогічні три схожих початка — дорадче, захисне й ділове, а останнім відповідають три суспільних стани — правителів, воїнів і виробників. Справедливість полягає в тому, щоб кожне початок робило лише свою справу відповідно до встановленої ієрархії. Визначальним початком душі є розумне, а тому філософи, які його втілюють своєю здатністю міркувати, покликані правити в державі. Вольове початок душі й захисне початок в державі втілюються у воїнах, які мають підкорятися філософам. Нарешті, розумне і вольове початка управляють початком чуттєвим (ремісниками, землеробами), яке за своєю природою прагне багатства.

Ідеальна держава Платона — це справедливе, засноване на законах, правління кращих. Останнє може бути або царською владою (якщо серед правителів вирізняється хтось один — найдостойніший), або аристократією — владою декількох кращих. Визнаючи можливість створення такої ідеальної держави, Платон водночас висловлює сумнів у реальності її існування. Через недосконалість людської натури така держава не може бути вічною і зміниться іншими, гіршими формами правління — тимократією, олігархією, демократією або тиранією. Причому кожна із цих форм є гіршою за попередні.

Виродження ідеальної аристократії призводить до появи приватної власності, поділу людей на багатих і бідних, вільних і рабів. Замість розумного початка в державі починає панувати вольове. Це — тимократія, тобто правління, де панують честолюбство й сила. Така держава

(Платон мав на увазі критсько-спартанський тип державності) постійно воюватиме, а війна є головним джерелом суспільних бід.

Війни і розбрат, накопичення значного багатства в окремих осіб призводять до переродження тимократії в ще гіршу форму правління — олігархію. Це влада небагатих — жадібних і багатих. Подальше зростання майнової нерівності, обурення бідних проти багатих призводять до повстання. Коли воно закінчується перемогою бідняків, ті знищують або проганяють багатіїв і встановлюють владу народу — демократію, яка є ще гіршою формою правління, ніж олігархія.

Демократію Платон розцінював як лад приємний і різноманітний, але такий, що не має належного управління. Справді, основною формою демократії в ті часи були народні збори, тобто збори вільних громадян полісу. На них верховодили вожді народу — демагоги, не було належної організованості, компетентності й виваженості у прийнятті політичних рішень. Платон, як й інші давньогрецькі мислителі, заперечував не взагалі демократію як владу народу, а демократію як владу натовпу — охлократію.

Кожну з форм державності губить саме те, що вважається в ній найвищим благом: у тимократії — це воєнні успіхи, в олігархії — багатство, у демократії — свобода. Саме з демократії виростає її продовження і протилежність — тиранія, встановлення якої означає перетворення надмірної свободи в надмірне рабство. Тиранія — найгірша форма державного правління, за якої панують беззаконня, свавілля й насильство.

У діалозі «Політик» Платон високо оцінює роль політики в житті суспільства. Він вважає політику царським мистецтвом, яке вимагає знань і вміння управляти людьми. Якщо правителі володіють таким мистецтвом, то не має значення, правлять вони за законами чи без них. У тих державах, де немає істинних правителів, правління повинно здійснюватися через закони.

Крім зразкової держави, правитель якої володіє істинним знанням і вмінням управляти людьми, Платон вирізняє ще три види правління: владу одного, небагатих і більшості, кожен із яких може виступати в законній і незаконній формах. Законна влада одного — це царство, монархія, незаконна — тиранія. Законна влада небагатих — це аристократія, незаконна — олігархія. Демократія також може бути владою із законами і без них. Серед законних форм правління вона є найгіршою формою, серед незаконних — найкращою.

Учення Платона справило значний вплив на формування поглядів АРИСТОТЕЛЯ (384–322 рр. до н. е.) — найвидатнішого представника філософської і політичної думки античності. Його політичні погляди викладені головним чином у працях «Політика» та «Афінська політія». Він зробив вагомий внесок у всебічну розробку науки про політику як окремої, самостійної галузі знань.

У центрі політичного вчення Арістотеля перебувають проблеми походження, сутності й форми держави. Він вважав, що держава виникла не внаслідок якоїсь угоди між людьми на основі їхнього волевиявлення, а природно-історичним шляхом — з родини і поселень як всеохоплююча і найдосконаліша форма спілкування людей. Зумовлюється цей процес тим, що людина за своєю природою є політичною істотою, і завершення її природи знаходить свій вияв саме в політичному спілкуванні, тобто в державі.

Форму держави Арістотель характеризував як політичну систему, що визначається верховною владою в державі. Конкретні форми він розрізняв залежно від кількості правителів і мети, яку вони при цьому переслідують. За першою ознакою Арістотель розрізняє правління одного, небагатьох і більшості, а за другою поділяє форми правління на правильні й неправильні. У правильних формах правителі мають за мету спільне благо, а в неправильних — лише своє особисте благо. Трьома правильними формами держави виступають монархія, аристократія і політія, а трьома неправильними — тиранія, олігархія і демократія. Кожна із цих шести основних форм має свої види, залежно від комбінації формотворчих ознак.

Монархія є першою і найдавнішою формою правління. Оскільки держава виникає як завершення еволюції сім'ї, де влада належить її главі, то і в монархії влада належить одній особі. В аристократії влада належить небагатьом, наділеним особистими достоїнствами. Ця форма правління краща за монархію, але можлива лише там, де є шановані народом благородні й достойні. Найкращою формою правління, за Арістотелем, є політія, у якій влада належить більшості й спрямовується на спільне благо. Найгіршою з неправильних форм держави є тиранія, де влада здійснюється деспотичними методами однією особою в особистих інтересах.

Арістотель розрізняє крайню демократію, у якій верховна влада належить народу, а не закону, і помірковану цензову демократію, засновану на примиренні багатих і бідних і пануванні закону. Першу він різко засуджує, другу підтримує. Політія втілює в собі кращі риси олігархії і демократії (об'єднує багатих і бідних, багатство і свободу), але вільна від їхніх недоліків і крайнощів. За Арістотелем, політія є середньою формою держави, у якій у всьому переважає середній елемент: у звичаях — поміркованість, у майні — середній достаток, у правлінні — середній прошарок. Останній є найціннішим стосовно політики, оскільки він найприхильніший до існуючих порядків, і завдяки йому в державі можна пом'якшити суперечність між бідними й багатими, яка є причиною державних переворотів. Розумне управління і стабільність держави будуть там, де середній прошарок є численнішим і сильнішим

від обох соціальних крайнощів — багатих і бідних разом узятих, або хоча б однієї з них.

ПОЛІТИЧНА ДУМКА У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Історія давньоримської політичної думки охоплює ціле тисячоліття — аж до V ст. н. е. У загальнотеоретичному плані ця думка перебувала під значним впливом відповідних учень давньогрецьких мислителів, передусім Сократа, Платона та Арістотеля. Вершиною давньоримської політичної думки є політичне вчення Цицерона.

МАРК ТУЛЛІЙ ЦИЦЕРОН (106–43 рр. до н. е.) був знаменитим римським оратором, юристом і державним діячем. Серед його численних праць основною з проблем держави є праця «Про державу». Теоретичні погляди Цицерона на державу сформувалися значною мірою під впливом давньогрецьких політичних учень, які він розвивав стосовно тогочасної римської дійсності й політичної думки.

Державу Цицерон визначає як справу, надбання (*lat. res*) народу (*lat. populi*). Звідси походить і її назва — республіка (*lat. respublica*). Основну причину походження держави він убачає у вродженій потребі людей жити разом. Цицерон погоджувався з Арістотелем у тому, що держава виникла з первинного осередку суспільства (сім'ї) поступово і природним шляхом. Ще однією причиною утворення держави є необхідність охорони як приватної, так і державної власності.

Наслідуючи традиції давньогрецької політичної думки, Цицерон приділяв значну увагу аналізу різних форм державного правління та їхніх перетворень. Залежно від числа правлячих він розрізняв три прості форми правління: царську владу (монархію), владу оптиматів (аристократію) і владу народу (демократію). Кожна із цих форм має свої переваги: у царській владі — це благовоління до підданих, у влади оптиматів — мудрість, у влади народу — свобода. Але кожній із них властиві й певні недоліки. Так, царська влада і влада оптиматів обмежують свободу народу та усувають його від участі в управлінні державою, а демократія означає зрівнялівку.

Основним недоліком простих форм правління є те, що внаслідок властивих їм однобічності й нестійкості вони неодмінно перетворюються в неправильні форми. Так, царська влада, яка містить загрозу свавілля єдиновладного правителя, легко перероджується в тиранію, а влада оптиматів із влади наймудріших і доблесних перетворюється на панування кліки багатих і знатних. Повновладдя народу призводить до

безумства і свавілля натовпу, його тиранічної влади. Такі перероджені види владарювання вже не є формами держави, бо заперечують саму державу як спільну справу і надбання народу.

Цицерон вважає, що за можливості вибору із простих форм правління перевагу потрібно віддати царській владі, а демократію слід поставити на останнє місце. Але найкращою формою держави є змішана форма, утворювана шляхом рівномірного поєднання достоїнств трьох простих форм правління. Найважливішими достоїнствами такої держави є її міцність і правова рівність громадян.

Свою концепцію найкращої форми державності, на відміну від платонівського проекту ідеальної держави, Цицерон вважав реально здійсненою і вбачав її втілення у практиці римської республіканської державності у кращі часи її існування. Творча спадщина давньоримського мислителя, особливо його вчення про державу, справила значний вплив на подальший розвиток політичної думки.

У період утвердження в Римській імперії панування християнства значного поширення набуло вчення одного з найвидатніших ідеологів християнської церкви **АВРЕЛІА АВГУСТИНА** (354–430), за заслуги перед церквою прозваного Блаженным. Свої політичні погляди він виклав головним чином у праці «Про град Божий».

Спіраючись на біблійні положення, Августин усю історію людства, усі соціальні, державні й правові установи і приписи подає як наслідок гріховності людини, започаткованої ще Адамом і Євою. Людський рід у всі часи його існування він поділяє на два розряди: тих, хто живе за плотськими людськими настановами, і тих, хто живе за духовними Божими. Перший тип спілкування людей Августин називає «градом земним», а другий — «градом Божим».

Гріховність земного державно-правового життя виявляється, за Августином, у пануванні людини над людиною, у відносинах управління й підкорення, панування і рабства. Такий стан він називає «природним порядком» людського життя і критикує його з релігійно-ідеальних позицій божественного порядку та його земного прообразу у вигляді християнської церкви. Гріховний порядок світу має тимчасовий характер і триватиме до другого пришествя Христа й судного дня, коли встановиться «царство небесне». В очікуванні цієї події Августин виправдовує наявні соціально-політичні порядки, але лише тією мірою, якою вони не суперечать християнській релігії і церкві.

Спільність людей, за Августином, може бути народом і державою лише тоді, коли ґрунтується на праві, поєднаному з утіленою в Богіві справедливістю. Римляни як язичники, на його думку, не були народом і державою у справжньому розумінні, оскільки, ігноруючи єдиного Бога, не знали істинної справедливості.

Форми державного правління Августин розрізняє залежно від обов'язків, покладених на верховну владу. Головними з них він вважає моральні й релігійні обов'язки, зокрема повагу до Бога і до людини. Несправедливого правителя, як і несправедливий народ, він називає тираном, а несправедливу аристократію — клікою. Він вважає прийнятними всі форми правління в тому разі, якщо в державі зберігаються втілена у праві справедливість і повага до релігії.

Учення Августина набуло значного поширення і впливу. Воно відіграло важливу роль у розвитку християнських концепцій держави, політики і права.

2. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

В історії Західної Європи середні віки охопили більш ніж тисячолітню епоху — V–XVI ст. Це була епоха формування і розвитку феодалізму. Політичні вчення цієї епохи постійно змінювались. Сильний вплив на них справляли християнська релігія і римо-католицька церква, яка практично неподільно панувала в той час у сфері духовного життя. У центрі ідейно-політичних зіткнень цього періоду була запекла боротьба між римо-католицькою церквою, папством, з одного боку, і світськими феодалами, монархами, з іншого, за вплив у суспільстві. Відповідно однією із центральних проблем політичної думки стало питання про те, яка влада — духовна (церква) чи світська (державна) повинна мати пріоритет у суспільстві.

На розвиток політичної думки Середньовіччя значний вплив мали і вчення античних мислителів, особливо їхні ідеї про походження і сутність держави, про правильні й неправильні форми правління та їх взаємозв'язок.

ВЧЕННЯ ФОМИ АКВІНСЬКОГО ПРО ДЕРЖАВУ

Вершини своєї могутності і впливу римо-католицька церква, папство досягли у XIII ст. Тоді ж завершилось створення системи схоластики — релігійної філософії католицизму, спрямованої на виправдання постулатів віри раціональними, формально-логічними засобами. У

створенні цієї філософії велику роль відіграв домініканський монах, учений-богослов **ФОМА АКВІНСЬКИЙ (АКВІНАТ)** (1225–1274), який намагався пристосувати вчення Арістотеля для обґрунтування католицьких догматів. Його політичні погляди викладені головним чином у працях «Про панування владик» (1265–1266) і «Сума теології» (1266–1274).

Наслідуючи Арістотеля, Фома Аквінський вважав, що людина за своєю природою є політичною істотою. Поодинокі люди не можуть задовольнити свої потреби, у них від природи закладене прагнення об'єднатися і жити в державі. Із цієї природної причини й виникає держава як політична спільнота людей. Метою державності є спільне благо, забезпечення умов для гідного життя. Здійснення зазначеної мети, на думку мислителя, передбачає збереження феодально-станової ієрархії, привілейованого становища можновладців і багатіїв, дотримання всіма встановленого Богом обов'язку підкорятися правителям, які уособлюють собою державу.

Питання походження, сутності й форми держави Фома Аквінський розглядає з позицій і в інтересах католицької церкви. За його тлумаченням, сутністю влади є такий порядок відносин панування і підкорення, за якого воля осіб із верхівки суспільної ієрархії керує нижчими верствами суспільства. Оскільки такий порядок заведений Богом, то влада має божественний характер. Саме в цьому сенсі теолог тлумачить вислів апостола Павла про те, що «всяка влада від Бога».

Вважаючи владу за її природою благом, Фома Аквінський, однак, застерігає, що конкретні форми і способи її походження і здійснення можуть виявитися й недосконалими, несправедливими. Правитель може бути узурпатором влади, тираном, дбати лише про себе. Наскільки дії правителя відхиляються від волі Божої, суперечать вимогам моралі та інтересам церкви, настільки, на його думку, піддані мають право чинити цим діям опір. Оскільки тиран опікується лише власною, а не спільною користю, нехтує закони і справедливість, народ може повстати проти нього. Проте остаточне судження про законність походження й використання влади і припустимість боротьби з нею належить церкві. Цим самим обґрунтовується право церкви на втручання у світські, державні справи.

Серед форм державного правління Фома Аквінський розрізняє монархію, аристократію і тиранію, різновидом якої є демократія. Перевагу він віддає монархії, бо її влаштування нагадує як створення світу взагалі, заснованого і керованого одним Богом, так і людський організм, різні частини якого об'єднуються і спрямовуються одним розумом. Крім того, на його думку, історичний досвід свідчить про стабільність та успіхи саме тих держав, де владарювали не багато людей, а одна особа. Теолог розрізняв два різновиди монархії: абсолютну і по-

літичну. Симпатії його були на боці другої, у якій влада правителів залежить від закону і не виходить за його межі.

Римо-католицька церква високо оцінила вчення Фоми Аквінського, яке дістало назву «томізм» (від *лат.* Thomas — Фома), проголосивши його автора святим і присвоївши йому титул «доктора ангельського».

ПОЛІТИЧНЕ ВЧЕННЯ МАРСИЛІЯ ПАДУАНСЬКОГО

Розвиток торгівлі й ремесла у країнах Західної Європи сприяв у XII–XIV ст. зростанню міст, формуванню в них прошарків торговців, ремісників, банкірів тощо, які прагнули до незалежності від феодалів, подолання феодальної роздрібненості та зміцнення центральної королівської влади, заперечували втручання церкви в державні справи. Найяскравіше інтереси бюргерства, яке підтримувало королівську владу, відобразив у своїй праці «Захисник миру» (1324–1326) ректор Паризького університету **Марсилій Падуанський** (бл. 1270–1342). Рішуче виступаючи проти теократичних теорій, він покладав на церкву відповідальність за всі біди і нещастя у світі, доводив, що втручання церкви у справи світської влади сіє розбрат і позбавляє європейські держави, особливо Італію, миру.

На думку вченого, церква має бути відокремленою від держави, бо в них різні цілі й сфери діяльності. Розмежовуючи закони людські й закони божественні, він стверджував, що до компетенції церкви належать тільки божественні закони. Тому духовенство має право лише навчати, проповідувати християнське віровчення, але не примушувати. Карати порушників божественних законів може лише Бог, який їх установив.

Марсилій Падуанський вважав, що держава виникає у процесі поступового ускладнення форм людського співжиття. Спочатку сім'ї об'єднуються в роди, потім роди — у племена, на базі яких виникають міста і в кінцевому підсумку — держава, що ґрунтується на спільній згоді всіх її громадян і має за мету їхнє спільне благо. Джерелом будь-якої влади в суспільстві виступає народ, саме від нього виходить влада як світська, так і духовна, він один є носієм суверенітету і верховної законності. Щоправда під народом учений розумів не всіх громадян держави, а лише представників впливових і заможних суспільних станів — військових, священників, чиновників, торговців, землевласників і ремісників.

Державна влада здійснюється за допомогою законів, право видавати які має народ, а від його імені — обрані ним представники.

Закони є обов'язковими для всіх. Марсилій Падуанський одним із перших в історії політичної думки висунув та обґрунтував ідею розмежування законодавчої і виконавчої влади держави. На його думку, законодавча влада визначає компетенцію та організацію виконавчої влади. У здійсненні влади він важливе місце відводив виборності як засобу утворення установ і підбору посадових осіб держави всіх рівнів. Віддаючи перевагу монархії, найкращою формою державного правління він вважав виборну монархію, у якій правитель обирається народом.

Політичне вчення Марсилія Падуанського відіграло значну роль у формуванні уявлень про демократичний політичний устрій суспільства.

3. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

Під Відродженням, яке припадає на XIV–XVI ст., мають на увазі період кризи у країнах Західної і Центральної Європи римокатолицької церкви та ортодоксальної релігії, яку вона захищала, формування антисхоластичного типу мислення, гуманістичних культури, мистецтва і світогляду. Мислителі епохи Відродження постійно зверталися до духовної спадщини античності, активно її відроджували й використовували.

ПОЛІТИЧНЕ ВЧЕННЯ НІККОЛО МАКІАВЕЛЛІ

Найяскравішим представником політичної думки цього періоду був знаменитий італійський мислитель і політик **НІККОЛО МАКІАВЕЛЛІ** (1469–1527), відомий передусім своїми працями «Правитель» (1513), «Роздуми на першу декаду Тита Лівія» (1519), «Історія Флоренції» (1532). Н. Макіавеллі ввійшов в історію політичної думки як творець нової науки про політику. Тлумачення ним політики відокремлюється як від теології, так і від етики.

На основі узагальнення багатовікового досвіду існування держав минулого й сучасності мислитель доводить, що політичні події, зміни в державі відбуваються не з Божої волі, не із примхи чи фантазії людей, а мають об'єктивний характер. Недоречно також осягати й розв'язувати політичні проблеми, керуючись моральними міркуваннями, бо влада,

політика вже за своєю природою є позаморальними явищами. Розуміння політики як об'єктивного явища заклало міцний фундамент політичної теорії як точної, досвідної науки, яка, на думку мислителя, пояснює минуле, керує теперішнім і може прогнозувати майбутнє.

Н. Макіавеллі намагається розкрити закономірності суспільно-політичних явищ, з'ясувати причини зміни однієї форми держави іншою, визначити найкращу з них, розглянути проблеми співвідношення влади правителя і народу тощо. Аналіз і вирішення цих питань, виходячи з потреб часу, надавали вченню мислителя значення практичної науки про політику, управління державою. Введення самого терміна *stato*, тобто *держави*, у політичну науку Нового часу пов'язують саме з Макіавеллі.

Учений вважав, що державу створили не Бог, а люди, виходячи з потреби спільного блага. Спочатку люди жили розрізнено, але згодом об'єдналися, щоб краще захищатися. Вони обрали зі свого середовища найсильнішого і найхоробрішого ватажка й почали йому підкорятися. Метою держави є забезпечення кожному вільного користування майном і безпеки. Для цього приймаються закони і призначаються покарання. Але після того як влада стала спадковою, нащадки вождів все більше відхилялися від справедливості й перейшли до пригнічення народу. Абсолютна влада, вважає мислитель, швидко розбещує як правителів, так і підданих. У результаті монархія перетворюється на тиранію, яка не має права на існування і мусить бути знищена разом із тираном. Після ліквідації тиранії настає аристократичне правління, із часом воно вироджується в олігархію, яка зазнає участі тиранії. Далі народ вводить народне правління, після чого кругообіг форм держави повторюється.

Н. Макіавеллі розрізняє монархію, аристократію і народне правління, спотворенням яких є тиранія, олігархія та охлократія. Перші три форми правління він називає правильними, але вважає їх нестійкими й неетривалими. Найкращою, на його думку, є змішана форма, у якій поєднуються елементи всіх правильних форм. Порівнюючи переваги різних форм правління, Макіавеллі віддає перевагу республіці, бо вона найбільше відповідає вимогам рівності й свободи. Республіка є більш стійкою, ніж монархія, вона краще пристосовується до різних умов, забезпечує єдність і міць держави, породжує в людей патріотизм. Народ мислитель ставить вище від монарха, вважаючи його розумнішим.

Ці ідеї Н. Макіавеллі виклав головним чином в історичних працях. Принципово іншими є його погляди, подані у трактаті «Правитель» (в оригіналі ця праця має назву «Il principere», що означає «принцепс» — верховний правитель). Основний зміст цієї праці складають змалювання образу ідеального, на його думку, правителя і рекомендації щодо того, як йому здійснювати і зміцнювати свою владу.

Учений стверджував, що заради досягнення політичних цілей правитель може використовувати будь-які засоби, незважаючи на вимоги моралі: вдаватися до обману, діяти лестощами і грубою силою, фізично знищувати своїх політичних противників тощо. Правитель має бути схожим на сильного лева, щоб страхати вовків, і на хитрого лиса, щоб не втрапити в пастку. Відмежування політики від моралі, по суті, перетворилось у проповідь Макіавеллі аморалізму в політиці. Політика, у розумінні мислителя, — це сфера підступності й віроломства. Відтоді аморальна політика за принципом «мета виправдовує засоби» дістає назву «макіавеллізм».

Чим же була зумовлена така позиція Н. Макіавеллі? Насамперед історичними обставинами. Тогочасна Італія була роздрібнена на кілька ворогуючих між собою князівств, які до того ж зазнавали утисків з боку іноземних завойовників. Будучи флорентійцем і патріотом Італії, мислитель палко бажав її об'єднання в єдину міцну державу. А це, на його думку, міг зробити лише сильний одноособовий правитель, який для досягнення політичних цілей, головною з яких є зміцнення держави, не хеще жодними засобами. Прообраз такого правителя Макіавеллі вбачав у тогочасному італійському правителі Чезаре Борджіа, відомому своїми лиходійствами. Засуджуючи тиранію як форму правління, мислитель виправдовував її стосовно тогочасних італійських умов.

Зазначена позиція Н. Макіавеллі пояснюється також однією з основних аксіом його політичної філософії — думкою про те, що люди за своєю природою є порочними, егоїстичними і злими істотами. Їх турбують не благо держави, а передусім власні матеріальні інтереси. Він наголошував, що люди можуть змиритися зі втратою свободи, влади, навіть зі смертю батька, але ніколи й нікому не простять втрати власного майна. Політика покликана відповідати порочній природі людей. Правитель має бути переконаним, що знать — честолюбна, а народ — чернь, яка захоплюється зовнішніми ефектами та успіхом. Покірність підданих найкраще гарантують примус і страх.

Щоправда правитель має опікувати підданих і не повинен без крайньої потреби вдаватися до їх утисків. Свої дії він має спрямовувати так, щоб вони сприймалися як благодійництво. На відміну від образ, яких, за Макіавеллі, потрібно завдавати швидко і разом, благодійництво слід проявляти в малих дозах, щоб воно тривало довше і піддані відчували його якомога повніше і краще. На думку мислителя, самозбереження і зміцнення політичної влади будь-якими засобами є домінуючим інтересом державності. У цілому Н. Макіавеллі зробив вагомий внесок у розвиток політичної думки, і західна політологія вважає його основоположником науки про політику.

УЧЕННЯ ЖАНА БОДЕНА ПРО ДЕРЖАВУ

Феодална роздрібненість і міжконфесійна релігійна ворожнеча гальмували становлення в Західній Європі сильних централізованих держав. У боротьбі за формування такої держави у Франції в останній третині XVI ст. з'явилося вчення видатного політичного мислителя **ЖАНА БОДЕНА** (1530–1596). Погляди на державу, шляхи й методи зміцнення централізованої монархічної влади він виклав головним чином у праці «Шість книг про республіку» (1576), назва якої не суперечить змістові, бо під «республікою» автор мав на увазі державу взагалі.

Ж. Боден визначає державу як управління спільним у множинності сімей, яке здійснюється суверенною державою на основі права. Осередком держави у нього виступає сім'я (домогосподарство). За своїм статусом її глава є прообразом і відображенням державної влади. Держава як організація виникає внаслідок угоди, і вища її мета полягає не в забезпеченні зовнішнього благоденства людей, а в тому, щоб, гарантуючи мир у спільноті й захищаючи її від зовнішнього нападу, піклуватися про істинне щастя індивідів. Не повинно бути жодних причин для виступів проти держави, бо вона суверенна.

Розроблення теорії державного суверенітету є найвагомим внеском Ж. Бодена в розвиток політичної думки. Суверенітет він розуміє як абсолютну, постійну й неподільну владу. Абсолютність суверенітету буде тоді, коли суверенна влада не знатиме жодних обмежень для виявів своєї могутності. Постійність суверенітету буде тоді, коли суверенна влада існуватиме незмінно тривалий час. Неподільність суверенної влади проявляється в тому, що вона ні з ким не ділить своїх прерогатив, не може бути жодних органів, які стояли б над або поряд з нею. Ж. Боден виокремлює такі п'ять основних ознак суверенітету: видання законів, обов'язкових для всіх; вирішення питань війни і миру; призначення посадових осіб; дія як суду в останній інстанції; винесення помилування.

Проте Боден не вважає суверенітет державної влади абсолютно необмеженим. Він є абсолютним лише у сфері функціонування державної влади і не поширюється на відносини, зумовлені божественними і природними законами, приватною власністю. А тому держава не повинна втручатися у справи сім'ї, порушувати принцип віротерпимості, особливо збирати податки з підданих без їхньої згоди і всупереч волі власників. Правитель, який посягає на приватну власність, втручається в сім'ю, нехтує природними й божественними законами, є тираном і заслуговує на смерть.

Розглядаючи різні форми державного правління, Ж. Боден віддає перевагу суверенній, тобто абсолютній, монархії. На його думку, вона є найприроднішою з усіх форм. Подібно до того, як у Всесвіті

над усім панує Бог, а на небі — Сонце, так і в людській спільноті має бути один правитель. Проте це зовсім не означає категоричного заперечення мислителем окремих елементів аристократичного й демократичного правління за умов монархії. Аристократичні елементи можливі, зокрема, тоді, коли правитель призначає на посади лише знатних і багатих. Демократичні елементи з'являються в державному управлінні в разі відкриття монархом доступу до посад практично всім вільним і розумним індивідам. Найкращою, за Ж. Боденом, є така держава, у якій суверенітет належить монархові, а управління має аристократичний і демократичний характер. Таку державу він називає королівською монархією.

Таким чином, доводячи необхідність державного суверенітету, сильної монархічної влади, Ж. Боден водночас визначав межі діяльності державної влади.

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ УТОПІЧНОГО СОЦІАЛІЗМУ

На відміну від Ж. Бодена, який захищає абсолютизм і приватну власність, представники так званого утопічного соціалізму Т. Мор і Т. Кампанелла обстоювали ідею соціальної рівності, головним ворогом якої вони вважали приватну власність. До проблематики держави мислителі-соціалісти звертались у пошуках відповіді на питання про те, якою має бути держава, щоб забезпечити рівність і справедливість, покінчити з тиранічними формами правління.

Родоначалником утопічного соціалізму як системи теоретичних уявлень про справедливий суспільний устрій є видатний англійський мислитель і політичний діяч **ТОМАС МОР** (1478–1535). Свої погляди він виклав у праці «Утопія» (1516), у якій різко засудив тогочасні англійські соціальні й політичні порядки — злиденність мас, нерівність і несправедливість, злочинність тощо, головною причиною яких вважав приватну власність. На думку Т. Мора, суспільство є результатом змови багатих проти бідних, а держава виступає лише зряддям багатих, яке вони використовують з метою пригнічення простого народу й захисту своїх матеріальних інтересів. Багаті підкоряють і знедолюють бідних як силою, хитрістю та обманом, так і за допомогою законів, які нав'язують народу від імені держави.

Існуючим соціальним і політичним порядкам Мор протиставляє ті порядки, які панують в уявній державі Утопія. Там немає приватної власності, а засоби виробництва та його результати є суспільним над-

банням. Праця обов'язкова для всіх, робочий день триває лише шість годин, населення забезпечується всім необхідним. Панування суспільної і відсутність приватної власності унеможливають злочини, пов'язані із жадібністю та егоїзмом людей, їхнім прагненням попри все збільшити власне багатство.

Утопія є державно-організованим суспільством. Її політичний устрій, який Т. Мор вважає ідеальним, ґрунтується на засадах свободи, рівності й демократизму. Усі основні посадові особи держави, у тому числі верховний правитель (принцепс), обираються народом, звітують перед ним і зобов'язуються діяти в його інтересах. Правитель обирається довічно, але може бути усунений із посади у разі прагнення до тиранії. Решта посадових осіб і сенат, який складається зі старших за віком і досвідчених громадян, обираються щорічно. Найважливіші справи в Утопії вирішуються правителем з участю сенату і народних зборів. Симпатії Т. Мора, отже, на боці своєрідної змішаної форми державного правління, яка поєднує монархічний, аристократичний і демократичний елементи.

В Італії ідеї утопічного соціалізму розвивав філософ, поет і політичний діяч **ТОММАЗО КАМПАNELЛА** (1568–1639). У праці «Місто Сонця» (1602, надрукована 1623), наслідуючи Т. Мора, він стверджував, що причиною всіх суспільних бід є приватна власність. Ідеальним суспільним ладом, який відповідає інтересам простого народу, автор вважає такий, що заснований на суспільній власності. Подібний лад встановлено у місті Сонця. Там відсутня приватна власність, праця має обов'язковий характер, громадяни забезпечені всім необхідним. Причому, на відміну від Т. Мора, Т. Кампанелла вводить суспільну власність навіть на предмети особистого вжитку. У місті Сонця все докладно регламентується, навіть особисте життя кожного громадянина.

Система публічної влади у місті Сонця складається із трьох гілок: військової, наукової і відтворення населення (шляхом створення необхідних предметів споживання і виховання громадян). Кожною з гілок влади керує окремий правитель. Цих трьох правителів називають відповідно Сила, Мудрість і Любов. Увінчує управлінську піраміду верховний правитель, якого іменують Сонцем, або Метафізиком. Він вирізняється вченістю, досвідом і вмінням. Посаду верховного правителя він обіймає не довічно, а лише до того часу, доки серед громадян не з'явиться більш достойний. Тоді верховний правитель зобов'язаний сам відмовитися від влади на користь достойнішого. Верховний правитель міста Сонця та його найближчі помічники — Сила, Мудрість і Любов — не можуть бути усунені з посад з волі народу, решта посадових осіб обираються громадянами.

Теоретично започатковані представниками раннього утопічного соціалізму Т. Мором і Т. Кампанеллою колективістські принципи ор-

ганізації суспільного життя — заперечення приватної власності, суспільна організація виробництва й розподілу, обов'язковість праці, докладна регламентація суспільного та особистого життя, недооцінка прав і свобод індивіда — знайшли подальше теоретичне обґрунтування і в кінцевому підсумку були покладені в основу організації суспільного життя у країнах соціалізму.

4. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ НОВОГО ЧАСУ

Настання Нового часу пов'язане з розвитком капіталізму і ранніми буржуазними революціями у країнах Західної Європи, насамперед у Голландії та Англії (XVII ст.). У цей час буржуазія вимагала ліквідації станового ладу і встановлення юридичної рівності, забезпечення свободи й безпеки особи і приватної власності шляхом створення необхідних політичних і правових гарантій. У боротьбі проти абсолютної монархії, дворянства й церкви ідеологи буржуазії прагнули відокремити питання політики, держави і права від релігії. Із цією метою вони зверталися до ідей природного права і договірного походження держави.

Згідно з теорією природного права держава і право створені не Богом, а суспільним договором людей відповідно до законів людського розуму. Вимоги людського розуму впливають із природи людей і становлять приписи «природного права», якому має відповідати «позитивне право», тобто закони, встановлені державою.

ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В ГОЛЛАНДІЇ

Вагомий внесок у розроблення ранньобуржуазної політико-правової ідеології зробили видатні голландські мислителі Г. Гроцій і Б. Спіноза. **Гуго Гроцій** (1583–1645) — один із засновників ранньобуржуазного вчення про державу і право.

Серед його численних праць із цієї проблематики чільне місце посідає трактат «Три книги про право війни і миру» (1625). Згідно з теорією Г. Гроція існує право природне і право волевстановлене. Джерелом першого є природа людини, людський розум, у якому закладено прагнення людей до спокійного і раціонального спілкування. Це право вимагає, зокрема, непорушності приватної власності. Волевстановлене право автор

поділяє на «божественне» і «людське». Волевстановлене право, у тому числі «людське», до якого належать сімейне, цивільне й міжнародне право, має відповідати вимогам природного права. Протиставлення Гроцієм вимог природного права, у яке вкладався певний буржуазний зміст, нормам волевстановленого права, тобто реальним феодальним правовим інститутам, було своєрідним знаряддям критики феодалізму.

Властиве людській природі й представлене у природному праві розумне спілкування, а також поєднання у волевстановленому праві справедливості й користі, за Гроцієм, знаходить свій необхідний вияв у державі, яку він визначає як «досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і спільної користі».

Додержавна стадія життя людей характеризується ним як «природний стан», за якого не було не лише держави, а й приватної власності. Але розвиток людства і втрата ним першопочаткової «простоти» призвели до поділу майна, появи приватної власності та утворення за взаємною згодою людей держави, метою якої є охорона власності кожного.

Ознакою держави мислитель вважав верховну владу, дії якої не підпорядковані жодній іншій владі й не можуть бути відмінені на розсуд чужої влади. Атрибутами верховної влади є прийняття законів, правосуддя, призначення й керівництво діяльністю посадових осіб, збирання податків, вирішення питань війни і миру, укладення міжнародних угод.

На думку Гроція, форма державного правління не має суттєвого значення, оскільки джерелом будь-якої форми є суспільний договір. При створенні держави народ міг обрати ту чи іншу форму правління. Водночас мислитель негативно ставився до тиранії і віддавав перевагу одноособовій та аристократичній формам правління.

Особливу увагу Г. Гроцій приділяв питанню про право підданих чинити опір верховній владі. На його погляд, піддані повинні підкорятися владі, оскільки її джерелом є суспільний договір, який мусить виконуватися і не може бути розірваний без згоди сторін. Із цього правила він робить виняток на «крайню необхідність», коли підданам загрожує велика та явна небезпека. І навіть тоді збройний опір припустимий лише за умови, що він не завдасть великого лиха державі й не призведе до загибелі багатьох безневинних людей.

Теорії природного права і суспільного договору знайшли свій подальший розвиток у творчості великого голландського філософа й політичного мислителя **БАРУХА (БЕНЕДИКТА) СПІНОЗИ** (1632–1677), зокрема в його працях «Богословсько-політичний трактат» (1670) і «Політичний трактат» (1677).

У природному стані, вважав Б. Спіноза, люди мали право робити все на власний розсуд, однак реалізація цього права залежала від фак-

тичної сили кожної людини. За відсутності у природному стані будь-якого спільного для всіх права неможливі самозбереження людей, їх безпечне існування, досягнення ними своїх бажань. Необхідність у самозбереженні штовхає людей до переходу за допомогою спільного договору від природного до громадянського стану, тобто до суспільства й держави, які Спіноза не розрізняв. Укладенням договору право і сила кожної людини були перенесені на суспільство й державу, яка приборкує пристрасті й непомірні устремління людей і примушує їх жити за «законами розуму» — у мирі й безпеці.

Відмітною ознакою громадянського стану Б. Спіноза вважав наявність верховної влади, втіленням якої є держава. Верховна влада не зв'язана жодними законами, усі повинні їй у всьому підкорятись. До її відання належать прийняття, тлумачення і скасування законів, правосуддя, призначення посадових осіб, вирішення питань війни і миру та інші державні справи.

Водночас влада держави не безмежна, вона не поширюється на природне право, яке піддані зберігають і після укладення суспільного договору. Так, у громадянському стані зберігається свобода совісті й слова, бо держава не в змозі примусити громадян думати й говорити саме так, а не інакше. Відмінність між природним і громадянським станом полягає в тому, що в останньому на додаток до природного права людей з'являється ще й природне право держави, тобто загальне для всіх право, спільний гарант і захисник безпеки.

Б. Спіноза заперечував право підданих на опір верховній владі, на зміну чи порушення договорів і законів, що конституують державу. Однак він вважав, що порушення державою умов суспільного договору руйнує сам договір, викликає у підданих обурення й виправдовує їхнє природне право на опір владі.

Форми держави вчений оцінював залежно від міри досягнення за них мети громадянського стану — забезпечення миру й безпеки життя. Він розрізняє три основні форми держави: монархію, аристократію і демократію. Мислитель рішуче засуджує абсолютну монархію, зазначаючи, що одна людина не може володіти вищим правом і всією могутністю держави, вона користується допомогою радників і наближених, яким довіряє своє й загальне благополуччя. Монархічна форма правління насправді виявляється прихованою аристократичною формою, а тому й найгіршою.

За аристократії влада належить певній кількості вибраних осіб. На думку Б. Спінози, ця форма правління краща від монархії, оскільки більшою мірою пристосована до збереження свободи. Народ не має права голосу, але, вселяючи страх можновладцям, зберігає за собою певну свободу. Найкращою формою держави він вважав демократію, за якої найповніше

забезпечуються спільне благо, панування розуму і свободи. Відмінність демократії від аристократії, за Спінозою, полягає в тому, що в аристократії правителі обираються радою достойних громадян, а в демократії вони визначаються законом, установленим самим народом.

Б. Спіноза розробив проект монархії, згідно з яким верховна влада має належати представницькій установі, що приймає закони і контролює їх виконання посадовими особами. Влада монарха, за цим проектом, є досить обмеженою і зводиться до розв'язання можливих конфліктів у представницькому зібранні й виконання рішень. Це, по суті, був своєрідний проект майбутньої парламентарної монархії як однієї з демократичних форм державного правління.

ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В АНГЛІЇ

На відміну від Б. Спінози видатний англійський філософ **ТОМАС ГОББС** (1588–1679) ідеї природного права і суспільного договору використовував для захисту абсолютної монархії і засудження революцій. Найвідомішою його працею із цього питання є «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» (1651).

Т. Гоббс вважав, що всі люди були створені рівними щодо фізичних і розумових здібностей і мали на все однакові права. Та оскільки людина за своєю природою є істотою егоїстичною, жадібною і честолюбною, то в додержавному стані панував принцип «людина людині — вовк» і велася «війна всіх проти всіх». Водночас людям властиві страх смерті та інстинкт самозбереження, які домінують над іншими пристрастями, а також природний розум, тобто здатність кожного тверезо міркувати про позитивні й негативні наслідки своїх дій. Це спонукає людей до пошуку шляхів самозбереження. За взаємною домовленістю люди довіряють одній особі (окремій людині чи зібранню) верховну владу над собою. Цією особою є держава, яка використовує силу й засоби всіх людей так, як вона вважає необхідним заради миру і спільного захисту. Носій такої верховної влади є сувереном, усі інші виступають його підданими.

Таким чином, за Гоббсом, держава створюється людьми для того, щоб за її допомогою покінчити з «війною всіх проти всіх», позбутися страху незахищеності й постійної загрози насильницької смерті. Уклавши одного разу суспільний договір і перейшовши до громадянського стану, люди втрачають можливість змінити обрану форму правління, звільнитися з-під дії верховної влади і не можуть вести боротьбу проти неї за винятком тих випадків, коли існує загроза самому їхньому

існуванню. Захист власного життя спирається на закон самозбереження, який є найвищим законом усієї природи й не може порушуватися навіть державою.

Повноваження верховної влади стосовно підданих необмежені, причому її носій — суверен — жодним договором із народом не пов'язаний і тому не несе перед ним відповідальності. Суверен сам видає й скасовує закони, оголошує війну та укладає мир, призначає всіх посадових осіб тощо. Його прерогативи неподільні й нікому не передаються. Гоббс вважав, що поділ влади веде до руйнування держави, оскільки розділені влади взаємно знищують одна одну. Він розумів, що обгрунтовує і можливість тиранічного використання такої необмеженої і безконтрольної влади держави, але віддавав їй перевагу перед зіткненням приватних інтересів і суспільними конфліктами.

Обгрунтовуючи необмежену владу держави, мислитель вважав можливими лише три форми її здійснення: монархію, демократію та аристократію. Відрізняються вони не за сутністю верховної влади, а за мірою придатності для здійснення тієї мети, задля якої були встановлені. Симпатії мислителя на боці монархії, бо вона, на його думку, краще від інших форм правління відображає і реалізує абсолютний характер влади держави.

Класовий компроміс буржуазії з дворянством, який увійшов в історію під назвою «славної революції» 1688 р., становлення в Англії конституційної монархії знайшли своє теоретичне обгрунтування в політичному вченні видатного англійського філософа **Джона Локка** (1632–1704), насамперед у його праці «Два трактати про правління» (1690).

Дж. Локк не тільки сприйняв і збагатив ідеї природного права, суспільного договору, народного суверенітету, невід'ємних свобод особи, законності опору тиранові тощо, а й інтегрував їх у цілісне політичне вчення — класичний лібералізм.

За Дж. Локком, до виникнення держави люди перебували у природному стані, де не було «війни всіх проти всіх». Люди вільно розпоряджались собою і своєю власністю. Однак у природному стані не було органів, які безпристрасно вирішували б спори між людьми, здійснювали належне покарання винних у порушенні природних законів. З метою належного забезпечення природних прав, рівності й свободи, захисту особи і власності люди погодились утворити державу, яка, на його думку, є сукупністю людей, що об'єдналися в єдине ціле під захистом ними ж установленого загального закону і створили судову інстанцію, уповноважену владнувати конфлікти між ними і карати злочинців. Від інших форм об'єднань людей держава відрізняється тим, що втілює політичну

владу, тобто право створювати закони з метою регулювання відносин власності й застосовувати силу об'єднання для виконання цих законів і захисту держави від зовнішнього нападу.

Утворюючи державу добровільно, люди передають їй лише частину своїх природних прав і свобод, залишаючи за собою передусім право на життя й володіння майном, свободу і рівність. Це невід'ємні природні права людини, які не можуть бути відчужені на чию б то не було користь. Держава отримує від людей рівно стільки влади, скільки необхідно й достатньо для досягнення головної мети політичного співтовариства — створення умов для того, щоб усі й кожен могли забезпечувати свої громадянські інтереси, насамперед щодо життя, свободи і власності. Засобами забезпечення досягнення державою цієї мети Дж. Локк вважав законність, поділ влади, оптимальну форму правління, право народу на опір свавілля влади та ін.

У законі мислитель вбачав першу державотворчу ознаку. Під законом він розумів не будь-який припис держави, а лише той її акт, що вказує громадянину таку поведінку, яка відповідає його власним інтересам і слугує загальному благу. Ознаками закону є також стабільність і довготривалість дії. Закони лише тоді сприяють досягненню головної мети держави, коли їх усі знають і всі виконують, закон є обов'язковим для всіх.

Реалізація головної мети політичного співтовариства, забезпечення свободи й дотримання законності, на думку мислителя, вимагають розмежування владних повноважень держави і поділу їх між різними державними органами. У зв'язку із цим він розрізняє законодавчу, виконавчу і союзну владу. Законодавча влада має належати лише загальнонаціональному представницькому органу — парламенту, який періодично збирається для прийняття законів, але не втручається в їх виконання. Виконавча влада повинна належати королю, який керує втіленням законів у життя, призначає міністрів, суддів та інших посадових осіб. Король і кабінет міністрів здійснюють також союзну, або федеративну, владу: відають питаннями війни, миру та зносин з іншими державами.

Щоб уникнути узурпації ким-небудь усієї повноти державної влади, Дж. Локк визначає ієрархію видів влади і принципи їх взаємодії. Перше місце він відводить законодавчій владі як найвищій у країні. Інші види влади підпорядковуються їй, але й самі справляють на неї значний вплив. Так, король наділяється правом розпуску парламенту, може накладати вето на закони тощо. По суті, Дж. Локк заклав основи механізму стримувань і противаг різних гілок влади, який після подальшої теоретичної розробки був упроваджений у конституціях США та інших країн.

Дж. Локк приділяв певну увагу також формам державного правління. Він негативно ставився до абсолютної монархії, у якій монарх

зазіхає на свободу і власність людей і ніхто не гарантований від порушення своїх прав. Симпатії мислителя схилилися до конституційної монархії, яка сформувалася в Англії після 1688 р. Для нього було важливо, щоб будь-яка форма держави виростала із суспільного договору, добровільної згоди людей, охороняла їхні природні права і свободи та дбала про спільне благо.

Заслугою Дж. Локка є також обґрунтування законності опору народу владі, якщо та зазіхає на його природні права і свободи. Суверенітет народу він вважав вищим суверенітету створеної ним держави. Якщо більшість народу вирішує покласти кінець свавіллю правителів, що порушили суспільний договір, то збройне народне повстання з метою повернути державу на шлях свободи й закону буде цілком правомірним.

Політичне вчення Дж. Локка було найповнішим виявом ідеології ранньобуржуазних революцій, що стала основою класичного лібералізму як однієї з основних течій суспільно-політичної думки.

ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ У ФРАНЦІЇ

На шлях революційних перетворень Франція стала значно пізніше, ніж Голландія та Англія, — наприкінці XVIII ст. Політичні вчення, які ідейно підготували ранні буржуазні революції, в умовах передреволюційної Франції набули значного поширення й розвитку, а принципи свободи й рівності, проголошені й частково здійснені в Голландії та Англії, на французькому ґрунті перетворилися в розгорнуті політичні вчення. Саме у Франції найбільшого розмаху набуло Просвітництво — впливовий європейський загальнокультурний рух за поширення раціонального знання, подолання релігійного мракобісся й невігластва мас, упровадження в суспільне життя цінностей, що базуються на повазі людської гідності. Найвидатнішими діячами французького Просвітництва були Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, П. Гольбах, К. Гельвецій. Найбільш завершені політичні вчення створили Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо.

ШАРЛЬ ЛУІ МОНТЕСК'Є (1689–1755) — відомий філософ, історик і письменник. Його філософські й політичні погляди викладено головним чином у праці «Про дух законів» (1748). Автор доводив, що виникнення держави і права, багатоманітність законів та установ є результатом дії об'єктивних чинників і закономірностей, які становлять «дух законів». До таких чинників належать насамперед географічні: клімат, величина території, рельєф місцевості, ґрунт тощо. Так, спекотний клімат сприяє встановленню деспотичного правління, холодний — породжує прагнен-

ня людей до свободи; у гірській місцевості живуть волелюбні народи, на великих рівнинах — схильні до підкорення чужій волі тощо.

Мислитель вважав, що до утворення суспільства й держави люди жили за природними законами, до яких належать рівність, прагнення до миру, добування їжі, бажання жити спільно та ін. Людина за своєю природою не агресивна і властолюбна, а слабка й боязка істота, що прагне до рівності й миру з іншими. Слабкість людей штовхає їх до об'єднання в суспільство, у якому вони набувають сили, але втрачають рівність і мир. Війни спонукають людей до встановлення позитивних законів. До таких законів належать міжнародне право (визначає відносини між народами), політичне право (визначає відносини між правителями і підданими) і цивільне право (регулює відносини між громадянами). Потреба людей, які живуть у суспільстві, у спільних законах зумовлює необхідність утворення держави.

Позитивні закони, вважав Ш. Монтеск'є, мають відповідати природі, формі правління, географічним чинникам, способу життя населення, його чисельності, звичаям тощо. Вирішальний вплив на закони, на його думку, справляють природа і форма державного правління. Характер форми правління Ш. Монтеск'є визначає залежно від кількості тих, хто здійснює владу. За цією ознакою він виокремлює три форми правління: республіку, монархію і деспотію. За республіканського правління верховна влада перебуває в руках усього народу (демократія) або його частини (аристократія). Монархія — це правління однієї особи, здійснюване на основі законів. У деспотії все визначається волею та свавіллям однієї особи поза всілякими законами і правилами.

Для характеристики кожної форми правління Ш. Монтеск'є вводить поняття *принцип правління*, під яким розуміє те, що примушує державу діяти, ті пристрасті, які рухають нею. У республіці, особливо в демократії, таким принципом є добродетель, у монархії — честь, у деспотії — страх. Мислитель різко засуджував деспотію, протиставляв їй республіку й конституційну монархію як помірковане правління.

Особливу увагу Ш. Монтеск'є приділяв проблемі співвідношення закону і свободи. Суть політичної свободи, на його думку, полягає в тому, щоб робити не те, що хочеш, а те, що дозволяють закони. Звідси його знаменитий вислів: «Свобода є право робити все, що дозволено законами». Мислитель наголошував, що політична свобода можлива лише за поміркованих форм правління, а не в деспотії. Державою, у якій найповніше здійснюється політична свобода, є монархія. Його політичним ідеалом була англійська конституційна монархія.

Ш. Монтеск'є наголошував, що й за поміркованого правління політична свобода може бути лише там, де виключена можливість зловжи-

вання владою; для цього в державі необхідно здійснити поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Основна мета поділу влади полягає в тому, щоб уникнути зосередження її в одних руках і зловживання нею. Треба, щоб різні влади могли взаємно стримувати одна одну. Визначальною в системі поділу влади Ш. Монтеस्क'є вважав законодавчу. Ідея поділу державної влади є однією з основних не лише у вченні мислителя, а й у політичній науці в цілому.

Якщо Ш. Монтеस्क'є був виразником інтересів буржуазії у її боротьбі проти феодалізму й політичного абсолютизму, то його співвітчизник — видатний філософ і політичний мислитель **ЖАН ЖАК РУССО** (1712–1778) захищав у цій боротьбі інтереси широких народних мас. Основна праця Ж.-Ж. Руссо, у якій викладені його політичні погляди, має назву «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762).

Поширені в той час ідеї природного права і суспільного договору Ж.-Ж. Руссо використав для обґрунтування глибоко демократичного вчення. Природний стан він називав «золотим віком», у якому не було приватної власності, усі люди були вільними і рівними. У цьому стані був лише один вид нерівності — фізичний, зумовлений природними відмінностями людей. Але з появою приватної власності з'являються суспільна нерівність, поділ на багатих і бідних і боротьба між ними. Уведені в оману багатіями, люди поступилися своєю природною свободою, щоб набути свободу громадянську, і шляхом суспільного договору утворили державу й закони, яким мали підпорядковуватися всі.

Однак утворення держави, наголошував Ж.-Ж. Руссо, призвело не до появи громадянської свободи, а до поглиблення суспільної нерівності. Якщо спочатку виникли майнова нерівність і право приватної власності, то встановлення державної влади доповнило економічну нерівність політичною. Нарешті, виродження влади в деспотичну призводить до крайнього ступеня нерівності, коли всі рівні перед деспотом у своєму рабстві й безправ'ї.

На думку мислителя, політичний устрій має бути таким, щоб людина, об'єднуючись з іншими людьми в суспільство, не втрачала своїх природних прав і зберігала свободу. Обґрунтуванню цього твердження слугує ідея народного суверенітету, яка є центральною в його вченні.

Основою будь-якої законної влади, вважав Ж.-Ж. Руссо, є згода людей, виявом якої виступає суспільний договір. Сутність цього договору полягає в тому, що кожна людина віддає себе під вище керівництво загальної волі й тим самим стає її учасником. Уся влада таким чином переходить до її верховного носія, суверена, яким є всі учасники договору, тобто народ. Суверенітет, отже, належить народу. У грома-

дянському стані люди стають більш вільними й рівними, бо якщо природна свобода обмежена силами кожної окремої людини, то громадянська свобода, яка виникла внаслідок суспільного договору, обмежена загальною волею суверена.

Народний суверен, за Ж.-Ж. Руссо, це влада, яка здійснюється загальною волею більшості та є неподільною. Суверенітет не може передаватися окремій особі, він завжди належить народу й не обмежується ніякими законами. Цим самим мислитель заперечував ідею поділу влади і представницьку форму її здійснення. Він висував ідею прямого народовладдя. Суверенна законодавча влада, на його думку, має здійснюватися лише безпосередньо самим народом-сувереном. А виконавча влада створюється не на основі суспільного договору, а самим сувереном для виконання законів і підтримки політичної і громадянської свободи.

Залежно від того, кому доручається виконавча влада — усім, декільком чи одному, Ж.-Ж. Руссо розрізняє три форми правління: демократію, аристократію і монархію. Відмінності між ними, на його думку, не мають суттєвого значення, оскільки в усіх формах правління суверенітет і законодавча влада належать народу. Наслідуючи Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо вважав, що форми правління залежать від величини території: демократія є найпридатнішою для малих держав, аристократія — для середніх, монархія — для великих.

Народ, вважає Ж.-Ж. Руссо, не лише має право на опір тиранам, а й може змінити форму правління, навіть розірвати сам суспільний договір і знову повернути собі природну свободу. Ця та інші демократичні ідеї мислителя відіграли надзвичайно велику роль у процесі підготовки і здійснення Великої французької революції. Ще більш радикально-демократичними, спрямованими на захист інтересів простого народу, були політичні погляди представників французького утопічного соціалізму XVIII ст. — **ЖАНА МЕЛЬЄ** (1664–1729), **ГАБРІЕЛЯ БОННО ДЕ МАБЛІ** (1709–1785), **МОРЕЛЛІ** (роки життя невідомі) і **ГРАКХА БАБЕФА** (1760–1797). У приватній власності вони вбачали джерело всіх соціальних бід, рішуче засуджували феодалізм, політичний абсолютизм і релігію, розробляли проекти заснованого на спільній власності комуністичного суспільного устрою і закликали народ до боротьби, як засобу переходу до нього. Характерно, що у представників цього етапу розвитку соціалістичних учень так само, як і у їхніх попередників — Т. Мора і Т. Кампанелли, проекти комуністичного устрою передбачають тотальну регламентацію державою всіх сфер суспільного та особистого життя.

ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В НІМЕЧЧИНІ

За своїм соціально-політичним розвитком у XVIII ст. Німеччина значно відставала від передових країн тогочасної Європи. Лише наприкінці цього століття під впливом Великої французької революції в ній активізувалися соціальні й політичні рухи. Проте німецька буржуазія, яка була провідною силою опозиції феодальному режиму, боялась радикальних суспільних перетворень з участю широких народних мас. Її ідеологи намагалися адаптувати революційні ідеї епохи до німецької дійсності, перевести їх у сферу спекулятивної філософії. Вищими цінностями вони проголошували свідомість, розум, дух тощо, не обходячи при цьому й актуальних питань соціально-політичного розвитку. Найпомітнішими посталями у філософії другої половини XVIII — першої третини XIX ст. були видатні німецькі філософи І. Кант, І. Фіхте, Г. Гегель.

ІММАНУІЛ КАНТ (1724–1804) був професором філософії Кенігсберзького університету. Його політико-правові погляди викладено в основному у працях «Ідеї загальної історії з космополітичного погляду» (1784) та «Метафізичні начала вчення про право» (1797).

І. Кант виходив із того, що кожна людина є абсолютною і самодостатньою цінністю й не може бути знаряддям здійснення хоч би яких і чиїх би то було планів. Як суб'єкт моральної свідомості, докорінно відмінний від навколишньої природи, людина у своїй поведінці має керуватися веліннями морального закону, який І. Кант називає «категоричним імперативом». Цей імператив має апіорний і безумовний характер, не зазнає впливу жодних зовнішніх обставин і не пов'язаний із конкретними предметами чи реальними подіями. Категоричний імператив проголошує: «Чини так, щоб максима твоєї поведінки могла бути водночас і принципом загального законодавства», тобто кожен індивід мусить чинити так, щоб правило його особистої поведінки могло стати правилом поведінки для всіх.

Дотримання вимог категоричного імперативу можливе лише тоді, коли індивіди у змозі вільно слідувати голосу «практичного розуму», яким охоплюються сфери як етики, так і права. Проте, наголошує І. Кант, далеко не кожен використовує індивідуальну свободу лише для реалізації вимог категоричного імперативу, часто ця свобода переростає у свавілля. Сукупність умов, які обмежують свавілля одного стосовно інших через об'єктивний загальний закон свободи, він називає правом. Право покликане регулювати зовнішню форму поведінки людей, людські вчинки, а суб'єктивною стороною — мисленням і почуттями — має керувати мораль.

Здійснення права вимагає, щоб воно було загальнообов'язковим. Для цього потрібно наділити право силою примусу, будь-яке право має виступати як примусове. Надати йому примусовий характер здатна лише держава — первинний носій примусу в суспільстві. Кант визначає державу як об'єднання «множинності людей, підпорядкованих правовим законам». Призначення держави він пов'язує не з практичними потребами членів суспільства, а з правом: державний устрій має максимально відповідати принципам досконалого права. Мислитель неодноразово наголошував на необхідності для держави спиратись на право, орієнтуватися на нього, узгоджувати з ним свої дії.

Як і багато інших мислителів того часу, І. Кант вважав, що держава прийшла на зміну природному стану, у якому не було жодної гарантії законності. Моральний борг, почуття поваги до природного права спонукають людей залишити цей стан і перейти до життя у громадянському суспільстві. Цей перехід, тобто утворення держави, є результатом договору. Суспільний договір укладають між собою морально розвинені люди. Саме в державі вони отримують справжню свободу. Державі забороняється поводитися з ними як з істотами, що не знають морального закону й не можуть самі обрати правильну лінію поведінки. Зі свого боку народ повинен підпорядковуватися державі. Філософ категорично заперечує право народу на повстання, припускаючи лише легальний і пасивний спротив існуючій владі.

Визнаючи ідею поділу влади, І. Кант виходив із необхідності ієрархії її видів. Верховною владою він вважав законодавчу, яка має належати лише суверенній «колективній волі народу». Виконавча влада зосереджується в руках законного правителя й підпорядковується законодавчій. Судова влада призначається виконавчою владою. На думку мислителя, субординація і згода цих видів влади здатні запобігти деспотизму й гарантувати благополуччя держави.

Залежно від числа тих, хто приймає закони, філософ розрізняв три форми правління: автократію, аристократію і демократію, але не надавав цьому поділу особливого значення. Головним він вважав не форму, а методи й засоби здійснення влади. У зв'язку із цим мислитель розмежовує республіканську і деспотичну форми правління. Перша заснована на відокремленні виконавчої влади від законодавчої, друга — на їх злитті. За І. Кантом, республіка сама по собі ще не означає демократії, а автократія — деспотії. Самодержавна форма влади може бути й республікою, якщо в ній виконавча влада відокремлена від законодавчої, а демократія за відсутності розмежування цих видів влади може бути й деспотизмом.

Висунення та обґрунтування І. Кантом тверджень про те, що кожна людина є абсолютною і самодостатньою цінністю, що індивіди відмо-

вляються від необмеженої і свавільної свободи природного стану на користь справжньої свободи у правовому стані, що призначення держави полягає в досконалому праві, максимальній відповідності державного устрою принципам права тощо, дає підстави вважати його одним з основних творців теорії правової держави і представником ліберального напрямку в історії політичної думки.

На відміну від І. Канта, його співвітчизник — видатний німецький філософ **ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ ГЕГЕЛЬ** (1770–1831) — виступав із консервативних позицій. У цілісному й систематизованому вигляді його політико-правове вчення викладено у праці «Філософія права» (1820). Обґрунтування ним необхідності й тлумачення сутності держави і права, як і його філософія в цілому, дуже складні за змістом, а особливо за формою, тому розглянемо лише ключові питання гегелівського вчення про державу.

Держава, за Гегелем, — це ідея розуму, свободи і права. Він вважав, що «держава — це хода Бога у світі; її основою служить влада розуму, який реалізує себе як волю». Держава, отже, за своєю природою є ідеальним, «дійсно розумним» утворенням.

Гегель заперечує договірну теорію походження держави. Свобода особи, на його думку, реалізується передусім у праві приватної власності. Необхідним моментом у здійсненні розуму є договір, у якому самостійні індивіди протистоять один одному як приватні власники. Предметом договору може бути лише деяка одинична зовнішня річ, яка тільки й може бути довільно відчужена її власником, тобто договір виходить із волі окремих осіб. Всезагальне ж, представлене в моральності й державі, не є результатом волі об'єднаних у державу осіб, отже, й держава не є результатом суспільного договору.

Опосередковану працею систему потреб, яка базується на пануванні приватної власності й загальній формальній, правовій рівності людей, Гегель визначає як громадянське суспільство й пов'язує його формування лише з утворенням буржуазного ладу. На його думку, буття держави як абсолютної самої по собі цінності, що не потребує жодного утилітарного обґрунтування, передує розвиткові громадянського суспільства. Держава не залежить від громадянського суспільства, навпаки, суспільство неможливе без держави. Проведення одним із перших в історії політичної думки чіткого розмежування громадянського суспільства і держави є безумовною заслугою Гегеля. Однак відповідно до логіки своєї філософії він виходить із пріоритету держави щодо громадянського суспільства, тоді як у дійсності наявне протилежне їх співвідношення: не держава творить громадянське суспільство, а, навпаки, громадянське суспільство творить державу. За своєю сутністю гегелівська ідея держави є правовою дійсністю, в ієрархічній струк-

турі якої держава виступає як найбільш конкретне право, як правова держава. Ідея держави, за Гегелем, виявляється трояко: по-перше, як безпосередня дійсність у вигляді конкретної держави, державного ладу, внутрішнього державного права; по-друге, у відносинах між державами як зовнішнє державне право; по-третє, у всесвітній історії. Конкретна держава — це держава як дійсність конкретної свободи. У своєму розвиненому й розумному вигляді така держава є заснованою на поділі влади конституційною монархією.

Наявність ідеї держави Гегель пов'язував лише з тодішніми розвиненими європейськими державами, у яких реалізована християнська ідея свободи, досягнуті особиста незалежність і рівність усіх перед законом, запроваджені представництво та конституційне правління.

Трьома видами державної влади Гегель вважав законодавчу, урядову і владу правителя. Він заперечував ідею самостійності й взаємного обмеження видів влади, за якої, на його думку, ніби задалегідь передбачаються їхні взаємна ворожість і протидія. Гегель виступав за органічну єдність різних видів влади, підпорядкованість кожного з них пануванню цілого — державній єдності, у якій і полягає сутність внутрішнього суверенітету держави.

Законодавча влада, за Гегелем, — це влада визначати і встановлювати всезагальне. Вона належить законодавчому зібранню. Урядова влада, до якої належить і влада судова, полягає в тому, щоб підводити особливі сфери та окремі випадки під всезагальне. Завдання урядової влади — виконання рішень монарха, підтримка існуючих законів та установ. Пояснюючи характер компетенції монарха, Гегель зазначає, що в досконалій конституційній монархії об'єктивна сторона державної справи визначається законами, а монархові залишається лише приєднати до цього свою волю.

Всесвітню історію Гегель розумів як прогрес в усвідомленні свободи і трактував її як історію суверенних держав, розвитку форм держави. Відповідно до цього він поділяв всесвітню історію на чотири історичних світи: східний, грецький, римський і германський, яким відповідають такі форми держави: східна теократія, античні демократія та аристократія, сучасна конституційна монархія. Носієм світового духу є панівний на цьому етапі історії народ. Таким народом із часів Реформації Гегель вважав германську націю, під якою розумів передусім німців.

Таким чином, Гегель підносить державу як ідею, дійсність права, як правову державу — таку організацію свободи, у якій механізм насильства та апарат політичного панування опосередковані й обмежені правом. У цьому його незаперечна заслуга. Водночас мислитель ставив державу над суспільством та індивідом, заперечував самостійну

цінність прав і свобод особи, вивищував германську націю над іншими, що становить консервативні й антидемократичні елементи його політичного вчення.

Отже, у XVII–XVIII ст., які були періодом ранніх буржуазних революцій, у Західній Європі сформувалися два найважливіші напрями суспільно-політичної думки — лібералізм і соціалізм. Перший із них мав антифеодальну спрямованість, другий — антикапіталістичну. Ці основні напрями суспільно-політичної думки набули подальшого розвитку в наступні століття.

5. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Велика французька революція проклала шлях для розвитку капіталізму в Західній Європі. Прогрес нових суспільних відносин прискорився зі здійсненням промислового перевороту — переходу від мануфактури до машинного виробництва. Відбувалися докорінні зміни в політичній сфері суспільства: утверджувалися політичні права і свободи, створювалися інститути конституціоналізму і політичного представництва, приймалися відповідні конституції. Провідним ідеологічним напрямом стає лібералізм, який проголошує найвищою цінністю свободу, обґрунтовує ідеї недоторканності особи і приватної власності, вільної підприємницької діяльності, невтручання держави в економіку тощо.

КЛАСИЧНИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ

Найвідомішими представниками ліберального напрямку західноєвропейської політичної думки ХІХ ст. є Б. Констан, А. Токвіль, І. Бен-там, Дж. Мілль та ін. Розглянемо політичні концепції декого з них.

Французький письменник і публіцист **БЕНЖАМЕН АНРІ КОНСТАН ДЕ РЕБЕК** (1767–1830) вважається духовним батьком європейського лібералізму. Його політичне вчення викладене в чотиритомній праці «Курс конституційної політики» (1816–1820).

Лейтмотивом політичного вчення Б. Констана є ідея індивідуальної свободи. Він розрізняв політичну та особисту свободу. В анти-

чному світі люди знали лише політичну свободу, яка полягала в можливості їхньої безпосередньої участі у здійсненні політичної влади. Особисте життя громадян докладно регламентувалось і контролювалось державою. Для нових народів, тобто для народів передових країн тогочасної Західної Європи, вважав Б. Констан, політична свобода як можливість безпосередньої участі у здійсненні влади вже не має колишнього значення. Для них свобода — це передусім особиста, громадянська свобода, яка полягає в певній незалежності індивідів від державної влади.

Перехід від політичної свободи давніх народів до особистої, громадянської свободи нових народів Б. Констан пов'язував зі збільшенням розмірів держав, у яких голос окремого громадянина вже не має вирішального значення, а також з комерційним духом нових народів, які за відсутності рабства повинні самі працювати й не терплять втручання держави у свої справи. Особливо багато уваги він приділяв обґрунтуванню свободи совісті, друку і промислової діяльності.

Виходячи з такого розуміння свободи і стосунків громадянина й держави, Б. Констан визнавав прийнятними лише ті форми правління, у яких є гарантії індивідуальної свободи. Такими гарантіями він вважав громадську думку, зосереджену в парламенті, а також поділ і рівновагу гілок влади. Політична свобода громадян виявляється в тому, що вони беруть участь у виборах до законодавчого органу, який входить до системи вищих органів влади і втілює громадську думку.

Виконавча влада здійснюється урядом, міністри якого відповідальні перед парламентом. Віддаючи перевагу конституційній монархії, Б. Констан вважав, що в державі має існувати «нейтральна влада» в особі глави держави. Наділений відповідними повноваженнями монарх бере участь у здійсненні влади всіма її гілками, попереджує конфлікти між ними, узгоджує їхні дії. Судову владу Б. Констан виокремлював як самостійну. Такий поділ влади і взаємодія її різних гілок, на його думку, забезпечують у суспільстві свободу.

Ідею індивідуальної свободи послідовно обстоював співвітчизник Б. Констан **АЛЕКСІС ДЕ ТОКВІЛЬ** (1805–1859) — історик, соціолог і політичний діяч. Найвідоміша його праця — «Про демократію в Америці» (1835). У центрі уваги вченого були проблеми демократії. Він розглядав її не лише як певну форму правління, а й як такий суспільний лад, що не знає станового поділу і базується на принципі рівності. Але досягнення рівності, яку мислитель розумів як рівність суспільного становища індивідів, ще не означає встановлення свободи. В усі часи люди віддавали перевагу рівності перед свободою, що є загрозою для сучасної демократії, яка можлива лише за умови єдності рівності та свободи. Проблема, отже, полягає в тому, щоб усіляко сприяти до-

сягненню єдності, балансу рівності й свободи, створюючи для цього відповідні політико-правові інститути.

Вивчаючи та порівнюючи досвід політичного розвитку Франції і США, А. Токвіль дійшов висновку, що однією з найбільших перешкод для досягнення свободи і, відповідно, демократії, є надмірна централізація державної влади, підпорядкування громадян всеосяжному впливу державної адміністрації. Політична централізація як зброя в боротьбі за рівність і проти привілеїв феодальної аристократії, з'єднуючись з адміністративною централізацією і бюрократизацією, різко посилює владу держави, яка встановлює контроль над усіма сферами суспільного життя і стає душителем свободи. Для встановлення свободи і демократії в цілому необхідні представницька форма правління, поділ влади, місцеве самоврядування, забезпечення свободи друку, совісті, незалежності суддів, створення суду присяжних тощо.

Ще однією загрозою демократії він вважав породжуваний рівністю індивідуалізм, який ізолює людей одне від одного, обмежує їх рамками приватного життя і тим самим створює сприятливий ґрунт для деспотизму. Противагу згубному розмежуванню людей він вбачав у наданні їм якомога більших реальних можливостей для спільної участі в політичному житті. На його думку, тільки в єдності рівність і свобода забезпечують демократію і є самодостатніми умовами людського буття.

Поряд з ідеями індивідуальної свободи, недоторканності й благої ролі приватної власності, вільної економічної діяльності, незалежності від держави приватного життя індивідів чільне місце в лібералізмі посідає переконання про те, що вчинками індивіда як приватного власника керує тверезий розрахунок на отримання від своїх дій якнайбільшої особистої вигоди. Це переконання найповніше обґрунтування знайшло у вченні англійського філософа та юриста **Ієремії Бентама** (1748–1832), яке дістало назву *утилітаризм* (від *лат. utilitas* — користь, вигода).

У працях «Фрагменти про владу» (1776), «Принципи законодавства» (1789) та інших І. Бентам виходив із того, що сенс людської діяльності становлять отримання задоволення та уникнення страждань, а найвагомішим критерієм оцінки будь-яких явищ є їхня корисність, тобто здатність бути засобом розв'язання якого-небудь завдання. Метою ж розвитку людства є максимізація загальної користі шляхом досягнення гармонії індивідуальних і суспільних інтересів. На відміну від більшості представників лібералізму в центрі уваги І. Бентама перебували не ідея індивідуальної свободи, а інтереси й безпека особи. Він вважав, що свобода межує зі свавіллям. Індивід має не сподіватися на буцімто належні йому від природи права і свободи, а дбати про себе, своє благополуччя. Лише він сам мусить визначати, у чому полягають його інтереси і користь.

Заперечуючи природні права людини, І. Бентам вважав їх анархічними, бо зміст зазначених прав є невизначеним і кожним тлумачиться довільно. Не сприймав він також ідею договірної походження держави, вважаючи її неведеною тезою. На його думку, держави створювались насильством і утверджувалися звичкою. Він визнає реальним правом лише те, яке встановлене державою. Критерієм оцінки цього права є користь, а його метою — найбільше щастя найбільшій кількості людей.

Погляди І. Бентама на найкращу форму правління зазнали певної еволюції. Спершу він підтримував конституційну монархію в Англії і засуджував демократію як «анархію». Та згодом виступив із гострою критикою монархії і перейшов на демократичні позиції. Засуджуючи монархію, спадкову аристократію, особливо Палату лордів як її політичне втілення, мислитель обстоював республіканський устрій держави з поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки. Однак він був проти того, щоб ці гілки існували самі по собі й діяли незалежно одна від одної. Законодавча влада, на його думку, повинна здійснюватись однопалатним парламентом, який обирається щорічно на основі загального, рівного і таємного голосування. А виконавча влада має здійснюватись посадовими особами, які підпорядковуються законодавчій палаті парламенту, відповідальні перед нею і часто змінюються. Ці та інші ідеї І. Бентама справили відчутний вплив на подальший розвиток політичної науки.

КРИТИЧНО-УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ

Паралельно з лібералізмом і на протигагу йому в передових країнах Західної Європи набули подальшого розвитку соціалістичні вчення. У першій половині XIX ст. найвідомішими представниками цього напрямку суспільно-політичної думки були А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є та Р. Оуен. Вони були сучасниками вже більш-менш розвиненого капіталістичного ладу з притаманними йому соціальними суперечностями. Стало очевидним, що Велика французька революція XVIII ст., яка проголосила гуманістичні гасла свободи, рівності й братерства всіх людей, не принесла справжньої свободи трудящим. Суперечність між гаслами революції та її фактичними результатами стала вихідним пунктом ґрунтовної критики А. Сен-Сімоном, Ш. Фур'є та Р. Оуеном капіталізму як суспільного ладу, яка була найсильнішою складовою їхніх учень і дала їм відповідну назву. На протигагу капіталізму критично-утопічні соціалісти розробляли проекти суспільст-

ва, яке, на їхню думку, не знатиме експлуатації і гноблення й забезпечить кожному індивідові гідне існування.

Заслугою французького соціолога **КЛОДА АНРІ ДЕ РУВРУА (СЕН-СІМОНА)** (1760–1825) вважаються насамперед визнання ним закономірностей суспільного розвитку і віра в неперервний прогрес людства. У працях «Листи женецького мешканця до сучасників» (1802), «Про реорганізацію європейського суспільства» (1814), «Про індустріальну систему» (1821) та інших він доводив, що суспільство закономірно розвивається за висхідною лінією.

А. Сен-Сімон виходив із того, що тогочасне суспільство поділяється на «непродуктивні класи» (феодалів і «посередницький клас» — юристів, військових, землевласників-рантьє) і «промисловий клас» (промисловців, торговців, банкірів, селян, ремісників, робітників, учених, митців). Цей поділ шляхом усунення «непродуктивних класів» буде подолано у процесі суспільного розвитку. Рухаючись уперед до свого досконалого стану — «золотого віку», суспільство проходить три стадії: теологічну, метафізичну і позитивну. На першій стадії — в античному і феодальному суспільствах — панують релігійні уявлення. Друга стадія, яка охоплює період розпаду феодалізму, що завершився Французькою революцією, характеризується переважанням абстрактних філософських ідей. Третя стадія позначається переважанням позитивної науки; тут сформується справедлива суспільно-промислова система, яка забезпечить «найбільші вигоди для найбільшої кількості людей».

Вирішальним рушієм суспільного розвитку А. Сен-Сімон вважав прогрес знань, науки і техніки, а на їхній основі — виробництва. Якщо на першій стадії в суспільстві панують священики і феодала, на другій — юристи і філософи, то на третій — вчені й промисловці. У новому суспільстві керована ними держава буде прагнути, максимально скорочуючи непродуктивні витрати, зосереджувати ресурси на наданні роботи всім здоровим людям з метою забезпечення їхнього фізичного існування, а також на поширенні серед них позитивних знань, що сприятиме розвитку інтелекту.

А. Сен-Сімон заперечував революційний шлях перетворення суспільства, яке він пропонував розпочинати із часткових реформ, до яких відносив усунення спадкової знаті, викуп землі в тих власників, які її не обробляли, полегшення становища селян тощо. Після цього потрібно здійснити політичні перетворення: усунути від влади «непродуктивні класи» й передати керівництво державою в руки талановитих представників «промислового класу».

Введення на позитивній стадії суспільного розвитку промислової системи не вимагатиме ні усупільнення власності, ні руйнування традиційних державних структур. Збережуться інститут монарха,

уряд, представницькі установи, але вся повнота влади реально зосередиться в новоствореному парламенті — Раді промисловців. Економічні й політичні зміни перетворять суспільство в єдину, централізовану керовану промисловою асоціацію. Остання житиме відповідно до розумно складеного плану комбінованої виробничої діяльності всього суспільства. Планомірна координація зусиль індивідів і соціальних груп, жорсткі централізація й дисципліна дадуть можливість із максимальною ефективністю застосувати обов'язкову для всіх працю на благо суспільства.

Зазначені чинники зроблять зайвими забезпечення свободи та особистих прав як цілей суспільної організації. А. Сен-Сімон скептично ставився до ліберальної ідеї індивідуальної свободи. Істинна свобода, вважав він, полягає не в тому, щоб байдикувати в асоціації, а в максимально широкому й безперешкодному розвитку матеріальних і духовних здібностей, корисних асоціації.

У промисловій системі відпаде необхідність у багатьох обтяжливих для суспільства політичних інститутах. Ця система, за А. Сен-Сімоном, до мінімуму обмежить політичне владарювання і зведе політику, діяльність державних органів головним чином до простого адміністрування — управління речами й виробничими процесами. Держава, отже, перетворюватиметься зі знаряддя управління людьми у знаряддя управління речами. Політику у зв'язку із цим мислитель визначав як «науку про виробництво», що має за мету встановлення найсприятливішого для всіх видів виробництва порядку.

Найсильнішою складовою вчення французького утопічного соціаліста **ФРАНСУА МАРІ ШАРЛЯ ФУР'Є** (1772–1837) є критика тогочасного капіталістичного суспільства. У своїх працях він викривав притаманні цьому суспільству анархію виробництва, безробіття, нестримну конкуренцію, дух наживи, нищість інтересів, гноблення й виродження бідноти, паразитизм рантиє і торговців. Ш. Фур'є показував, що успіхи в розвитку промисловості ведуть не до піднесення добробуту, а до посилення злиденності трудящих, прирікаючи їх на каторжну працю на капіталістичних фабриках. Сучасну йому державу він вважав слугою і захисником привілейованих і багатих у боротьбі проти бідних. Держава озброєю невелику кількість «бідних рабів» з тим, щоб тримати в покорі маси беззбройних бідняків. Демократія в буржуазному суспільстві наскрізь фальшива, а політичні права і свободи — ілюзорні. Вони нічого не варті без забезпечення права людини на працю.

Різко критикуючи тогочасне капіталістичне суспільство, характеризує його як «тиранію індивідуальної власності над масою», Ш. Фур'є у працях «Трактат про асоціацію» (1822), «Новий господарський соціетарний світ» (1829) та інших протиставляє йому власний

проект суспільного устрою. Основу останнього він убачав у фалангах — виробничо-споживчих товариствах, кожне з яких об'єднуватиме близько 1600 осіб: власників, робітників, селян, людей вільних професій тощо. Фаланги успадкують від попереднього суспільства приватну власність, нетрудові доходи, майнову нерівність. Проте форми промислової і землеробської праці, розподілу, обслуговування й виховання будуть такими, що призведуть до примноження суспільного багатства, стирання класових антагонізмів, гармонізації інтересів індивіда і колективу, заможного, дружного і вільного життя.

Особиста свобода кожного є найважливішою умовою існування фаланги. Загальнообов'язкові норми приймаються за згодою всіх членів, тому дотримуються їх свідомо і добровільно. Фаланги є автономними утвореннями. Вони не пов'язані між собою в єдину цілісну систему, але координують свою діяльність. Функції координації виконує центральна влада з її апаратом, яка, проте, не наділена правом втручання у внутрішнє життя фаланг. Форма цієї влади не має істотного значення. Політику Ш. Фур'є взагалі вважав безплідним заняттям.

Він, як і А. Сен-Сімон, заперечував революційні методи боротьби за встановлення нового суспільного ладу. Перетворення суспільства, на його думку, відбудеться шляхом реформ. Мислитель вірив, що великі державні діячі, до яких він звертався зі своїми проектами, ознайомившись із ними і переконавшись у перевагах його системи, використають силу державної влади для негайного втілення цієї системи в життя.

Третій представник критично-утопічного соціалізму — англієць **РОБЕРТ ОУЕН** (1771–1858). Він створював своє вчення в період промислової революції в Англії і викликаного нею загострення класових суперечностей.

Центральним у поглядах Р. Оуена є вчення про характер людини. Він виходив з того, що людський характер є продуктом навколишнього суспільного середовища. Критикуючи капіталістичне суспільство за його поляризацію на купку багатих і масу бідних, експлуатацію, безробіття, злиденність трудівників, важкі умови їхньої праці, Р. Оуен доводив, що саме ці та подібні чинники зовнішнього середовища породжують невігластво мас, аморалізм, панування духу наживи й ненависті, відповідають за скалічені всілякими пороками людські долі.

Щоб змінити характер індивідів і їхню поведінку, вважав Р. Оуен, необхідно створити нові, кращі й справедливі умови існування. Головну причину соціальних бід він убачав у приватній власності. Тому існуючий суспільний лад має бути замінений новим, справедливим ладом, заснованим на суспільній власності. Мислитель розробив проект нового суспільства, основним осередком якого є невелика трудова

комуна. У ній поєднуються колективна промислова й сільськогосподарська праця, виробництво і споживання. Члени комуни мають рівні права та обов'язки, між ними встановлюються відносини взаємодопомоги. Виявляється колективне піклування про непрацевдатних. Вводиться раціональна й гуманна система навчання і виховання підростаючих поколінь тощо. Самоврядні комуни об'єднуються у федерації спочатку в регіональному, а потім і в міжнародному масштабі. Центральна влада як орган насильства із часом стане зайвою, поступившись місцем вільній федерації самоврядних комун.

Проект такої комуни Р. Оуен намагався втілити в життя. Він заснував кілька комуністичних колоній в Англії і США. Як управитель і співвласник ткацької фабрики у Нью-Ленарку створив на фабриці сприятливі умови для праці й відпочинку робітників. Заперечуючи насильницьку революцію, вважав, що єдиним засобом переходу до нового ладу є сила переконання. У зв'язку із цим він звертався зі своїми проектами до багатьох європейських монархів та американського президента.

МАРКСИЗМ

Відкидаючи революційний шлях суспільних перетворень і прагнучи виступати від імені всього людства, яке нібито в їх особах уперше усвідомило свої великі завдання, соціалісти-утопісти заперечували класовий характер своїх учень. Спираючись на ці вчення, видатні німецькі мислителі **КАРЛ МАРКС** (1818–1883) і **ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС** (1820–1895), навпаки, відкрито заявили про свою позицію захисту інтересів робітничого класу і послідовно дотримувалися її упродовж усього свого життя. Вони поставили за мету з'ясувати умови і вказати шляхи звільнення трудящих від будь-яких форм експлуатації і соціального гноблення.

Виник марксизм у 40-х рр. XIX ст. Ф. Енгельс зазначав, що соціалізм перетворився з утопії в науку завдяки двом великим відкриттям К. Маркса — матеріалістичному розумінню історії і теорії додаткової вартості. Суть матеріалістичного розуміння історії полягає у визнанні первинності суспільного буття і вторинності суспільної свідомості. Суспільне буття — це сукупність матеріальних суспільних процесів, які існують незалежно від волі й свідомості людей, а суспільна свідомість є відображенням суспільного буття. У процесі виробництва матеріальних благ люди вступають у певні, незалежні від їхньої волі виробничі відносини, що становлять матеріальну основу, реальний базис

суспільства, на якому вивищується ідеологічна і політична надбудова. Політику, право, державу марксизм, таким чином, вважає вторинними явищами суспільного життя, похідними від його економічного базису. Надбудова є відносно самостійною щодо економічного базису і справляє на нього активний зворотний вплив.

За логікою матеріалістичного розуміння історії корені, першопричини політичних та ідеологічних процесів лежать у матеріальному виробництві, передусім у виробничих відносинах, на основі яких воно здійснюється. Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами є головним рушієм суспільного розвитку, причиною соціальних революцій і переходу від однієї суспільно-економічної форми до іншої.

Аналізуючи капіталістичний спосіб виробництва як єдність продуктивних сил і виробничих відносин, К. Маркс і Ф. Енгельс створили теорію додаткової вартості, згідно з якою додаткова вартість утворюється шляхом привласнення капіталістами продукту неоплачуваної частини праці найманих робітників. Звідси вони зробили висновок про необхідність непримиренної боротьби робітничого класу проти буржуазії і неминучість соціалістичної революції як єдиної умови звільнення робітників і всіх трудящих від експлуатації, ліквідації гноблення людиною людиною. Так була обґрунтована головна, за оцінкою В. Леніна, ідея марксизму — ідея всесвітньо-історичної ролі робітничого класу (пролетаріату) як могильника капіталізму і творця соціалістичного суспільства.

Ідею класової боротьби, всесвітньо-історичної ролі робітничого класу К. Маркс і Ф. Енгельс всебічно обґрунтували у спільній праці «Маніфест Комуністичної партії» (1848), написаній як політична програма створеного ними 1847 р. «Союзу комуністів» — першої революційної партії робітничого класу. Автори наголошували, що розвиток боротьби робітничого класу проти буржуазії неминуче приводить до соціалістичної революції, у результаті перемоги якої встановлюється політичне панування робітничого класу, яке пізніше К. Маркс назвав «диктатурою пролетаріату».

Учення про державу взагалі й державу диктатури пролетаріату, зокрема, посідає центральне місце в марксизмі. К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з того, що за своєю сутністю держава — це знаряддя класового панування, «організація для систематичного насильства одного класу над іншим». Виникла вона внаслідок появи приватної власності на засоби виробництва і поділу суспільства на класи й існує як знаряддя політичного панування над усім суспільством того класу, який панує економічно, тобто володіє основними засобами виробництва. Такою за своєю природою є й держава диктатури пролетаріату, яка приходить на зміну зламаний старій буржуазній державній машині. Її принципова відмінність від бур-

жуазної держави полягає в тому, що вона покликана покінчити з поділом суспільства на класи і з державою взагалі. З подоланням класових відмінностей, зникненням класів у майбутньому комуністичному суспільстві поступово відіме й держава, поступившись місцем громадському самоврядуванню.

Проблеми походження, сутності та історичних перспектив держави всебічно аналізуються Ф. Енгельсом у працях «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Анти-Дюринг» (1877), «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (1880), К. Марксом — у працях «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» (1850), «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852), «Громадянська війна у Франції» (1871) та ін. Критично ставлячись до буржуазної державності у будь-яких її формах, К. Маркс у праці «Громадянська війна у Франції» на притягу й і як приклад держави диктатури пролетаріату подає Паризьку комуни. На його думку, заслуга Комуни полягає в тому, що вона проголосила виборність і змінюваність усіх державних службовців, порвала із принципом поділу влади, з'єднавши в одному органі законодавчу і виконавчу владу, і стала зразком не парламентарної, а працюючої корпорації.

Значну увагу К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли розробленню принципів організації майбутнього соціалістичного суспільства. Вони виходили з того, що новий суспільний лад ґрунтуватиметься на суспільній власності на засоби виробництва, колективній праці, плановому розвитку виробництва, поступовому подоланні класових відмінностей із досягненням у перспективі соціальної рівності людей, тобто рівності за їхнім становищем у суспільстві.

Послідовним і впливовим марксистом у Росії наприкінці XIX — у першій чверті XX ст. був **Володимир Ілліч Ульянов (Ленін)** (1870–1924). Він беззастережно сприйняв усі ідеї марксистського вчення, передусім ідеї класової боротьби, соціалістичної революції та диктатури пролетаріату, і розвивав їх стосовно нових історичних умов. Через органічну єдність учень К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна вони дістали спільну назву — «марксизм-ленінізм».

Теоретична і практична діяльність В. Леніна припала на період переростання капіталізму в монополістичну стадію його розвитку. Прискорений розвиток капіталізму в Росії він докладно проаналізував у працях «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму» (1916) та ін. У першій із них показано, що у промисловості й сільському господарстві Росії останньої третини XIX ст. швидко розвивався капіталізм, що спричинило зростання чисельності і впливу робітничого класу, масову пролетаризацію селянства і таким чином створювало пе-

редумови для революції. У другій праці автор доводив, що капіталізм вступив у вищу й останню стадію розвитку, переріс у монополістичний капіталізм — імперіалізм. В. Ленін дав характеристику основних економічних ознак імперіалізму і зробив висновок, що він є передднем соціалістичної революції.

Важливим для теорії соціалістичної революції був сформульований В. Леніним закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в період імперіалізму, на основі якого у працях «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915) і «Воєнна програма пролетарської революції» (1916) він зробив висновок про можливість перемоги цієї революції спершу в одній, окремо взятій, країні.

Країною, у якій, за твердженням В. Леніна, визріли об'єктивні й суб'єктивні передумови соціалістичної революції, була Росія. Об'єктивними передумовами революції він вважав революційну ситуацію, якій притаманні такі три ознаки: 1) неможливість для панівних класів зберегти в незмінному вигляді своє панування; 2) загострення, вище від звичайного, нужди й бідувань пригноблених класів; 3) значне підвищення в силу зазначених причин активності мас. Суб'єктивний чинник революції — «здатність революційного класу на революційні масові дії» — значною мірою залежить від наявності в робітничого класу власної революційної політичної партії.

Розробленню вчення про політичну партію В. Ленін приділяв першорядну увагу. Він створив учення про так звану партію нового типу. «Нового» — на відміну від більшості соціалістичних партій II Інтернаціоналу, які стали на позиції реформізму. Всебічного розвитку це вчення набуло в таких працях, як «Завдання російських соціал-демократів» (1897), «Що робити?» (1902), «Крок вперед, два кроки назад» (1904) та ін.

Партія, за В. Леніним, — це передовий загін робітничого класу, вища форма його класової організації. Свою діяльність вона спрямовує на підготовку робітничого класу до здійснення революції, завоювання політичної влади. Революційність є основною ознакою партії нового типу. Партія може успішно виконувати свою керівну роль лише за умови, що вона озброєна революційною теорією, забезпечує ідейну та організаційну єдність своїх лав. В. Ленін створив таку партію — Російську соціал-демократичну робітничу партію (більшовиків) — і керував нею у процесі здійснення соціалістичної революції та в перші роки будівництва соціалізму в Росії.

Дух непримиренної класової боротьби, революційності проймав усю творчість В. Леніна, у тому числі його вчення про державу, яке найповніше викладене у праці «Держава і революція. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції» (1917). Як

і К. Маркс та Ф. Енгельс, В. Ленін виходив із того, що політика є похідною від економіки («концентрований вираз економіки»), а держава — це «продукт і вияв непримиренності класових суперечностей», зняряддя класового панування. Вона здійснює політику, яка відповідає корінним економічним, політичним та ідеологічним інтересам панівного класу.

Головним питанням будь-якої революції, за В. Леніним, є питання про державну владу. Пролетаріат, який оволодів нею внаслідок перемоги в соціалістичній революції, ламає стару буржуазну державну машину і встановлює свою диктатуру. Диктатура пролетаріату, наголошував він, є владою, яка спирається безпосередньо на насильство і не пов'язана жодними законами. Та вона набагато демократичніша, ніж демократизм буржуазної держави, бо насильство здійснює не меншість над більшістю (буржуазія над трудящими), а значна більшість — робітники і найбідніші селяни (союз робітничого класу із селянством В. Ленін проголошував вищим принципом диктатури пролетаріату) над незначною меншістю — поваленою буржуазією. «Буржуазну демократію» він вважав «вузькою, урізаною, фальшивою, лицемірною, раєм для багатих, пасткою й обманом для експлуатованих, для бідних». На його думку, у капіталістичному суспільстві демократія є демократією для багатих тому, що вона не забезпечує фактичної рівності експлуататора з експлуатованим, що останній позбавлений матеріальних можливостей практично користуватися свободою слова і зборів, правом брати участь в управлінні державою тощо. У зв'язку із цим він скептично ставився до так званих буржуазно-демократичних прав і свобод.

Державною формою диктатури пролетаріату в Росії, за В. Леніним, має бути Республіка Рад. Вона поєднує риси державної і громадської організації, елементи представницької і безпосередньої демократії і покликана сприяти залученню мас до управління державою. У Радах поєднуються законодавча й виконавча функції державної влади — вони одночасно приймають і виконують закони, а також здійснюють контроль. В. Ленін, таким чином, як К. Маркс і Ф. Енгельс, заперечував фундаментальний принцип демократичної організації політичного життя суспільства — принцип поділу державної влади.

Керівною політичною силою в Радах, системі диктатури пролетаріату в цілому, за В. Леніним, має бути Комуністична партія на чолі із Центральним Комітетом. На практиці це означало підміну диктатури пролетаріату (влади, яка спирається безпосередньо на насильство й не пов'язана жодними законами) диктатурою партії, а в кінцевому підсумку — її керівництва. Зрозуміло, що за таких умов не може бути й мови про правову державу, політичний та ідейний плюралізм у суспільс-

тві, без якого немає демократії. Органічною складовою політики держави диктатури пролетаріату стає насильство в його крайніх, терористичних формах.

Загальні уявлення В. Леніна про соціалістичне і комуністичне суспільство принципово не відрізнялися від відповідних поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса. Щодо конкретних шляхів і методів будівництва соціалізму Ленін неодноразово змінював свою думку.

Очевидно, що марксизм (марксизм-ленінізм) є альтернативою лібералізму. Він заперечує ідеї суспільного договору і природного права як найважливіші теоретичні засади лібералізму, відкидає принципи поділу влади і верховенства права як головні підвалини демократичної організації політичного життя суспільства. Якщо в лібералізмі центральною є ідея індивідуальної свободи, то в марксизмі — ідея соціальної рівності. А соціальна рівність та індивідуальна свобода, як відомо, є альтернативними явищами суспільного життя. Такі відмінності між лібералізмом і марксизмом закономірні, оскільки вони виникли й розвивалися як ідеології різних суспільних класів — буржуазії і пролетаріату, інтереси яких, за марксизмом, є протилежними. Допоки зберігатиметься такий поділ суспільства на класи, хоч би як їх називали, існуватимуть ліберальні й комуністичні ідеї.

ЕЛІТИЗМ

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в історії політичної думки склався ще один важливий напрям — елітизм. Теорія еліт виникла під певним впливом марксизму як критична переоцінка досвіду представницького правління й ліберально-демократичних цінностей в умовах подальшої централізації і бюрократизації політичного життя. Однак якщо критичне ставлення марксизму до ліберальної демократії вилілося в його вимогу насильницької революції, то творці теорії еліт дійшли інших висновків.

Суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством завжди править вибрана меншість — еліта. Безпосередніми творцями теорії еліт були італійські соціологи **ГАЕТАНО МОСКА** (1858–1941) і **ВІЛЬФРЕДО ПАРЕТО** (1848–1923). Свої погляди на еліту Г. Моска виклав у праці «Основи політичної науки» (1896), яка була перекладена англійською мовою й видана під назвою «Панівний клас» (1939). Головна ідея цієї роботи полягає в тому, що в усіх суспільствах існують два класи: політичний клас, який управляє, і клас, яким управляють.

Перший клас завжди становить незначну меншість суспільства. Він здійснює всі політичні функції, монополізує владу й користується пов'язаними з нею привілеями, тоді як другий клас — значно численніший — управляється й регулюється першим.

Влада, стверджував Г. Моска, завжди перебувала й повинна перебувати в руках меншості — політичного класу. Коли вона переходить з одних рук в інші, то завжди переходить від однієї меншості до іншої, але ніколи — від меншості до більшості. Учений проаналізував особливості формування політичного класу і його специфічні властивості. Він вважав, що найважливішими з них є здатність цього класу до управління іншими людьми, а також матеріальне, моральне та інтелектуальне переважання над ними.

Г. Моска виокремив дві тенденції в розвитку політичного класу, який пізніше назвав елітою: аристократичну й демократичну. Перша з них виявляється у прагненні політичного класу стати спадковим якщо не юридично, то фактично — шляхом відтворення на власній основі. Суть другої тенденції полягає в оновленні складу політичного класу за рахунок найбільш здібних до управління, активних представників нижчих верств суспільства. Переважання аристократичної тенденції веде до «закриття і кристалізації» політичного класу, його виродження, що призводить до суспільного застою та активізує боротьбу нових соціальних сил за здобуття панівних позицій у суспільстві. Переважання демократичної тенденції, навпаки, упереджує дегенерацію панівного класу, робить його здатним до ефективного керівництва суспільством. Найбільш бажаною для суспільства є рівновага між аристократичною і демократичною тенденціями, бо вона забезпечує як наступництво і стабільність у керівництві суспільством, так і якісне оновлення самого керівництва.

Незалежно від Г. Моски і майже в той самий час теорію політичних еліт розробляв В. Парето. Свої погляди із цього питання він виклав головним чином у праці «Трактат із загальної соціології» (1916). В. Парето, як і Г. Моска, виходив із того, що суспільством завжди править і має правити вибрана, наділена особливими соціальними і психологічними властивостями, меншість — еліта. Її складають індивіди, що вирізняються високими показниками в тій чи іншій сфері діяльності, посідають найвище місце на шкалі таких соціальних цінностей, як влада, багатство чи знання.

В. Парето поділяє еліту на правлячу і неправлячу (контреліту). Правляча еліта — це всі ті, хто безпосередньо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством. Контреліта — це люди, які наділені характерними для еліти психологічними властивостями, але внаслідок свого соціального статусу і різного роду бар'єрів не

мають доступу до управління. Соціальна рівновага потребує постійного оновлення складу правлячої еліти шляхом уведення до неї індивідів з елітарними якостями з нижчих верств суспільства і вилучення тих, хто таких якостей не має. Однак це не відбувається, оскільки правляча еліта прагне зберегти свої привілеї і передати їх у спадок особам з неелітарними індивідуальними якостями. У результаті погіршується якісний склад правлячої еліти, вона вироджується, що спонукає кількісно зростаючу контреліту до боротьби за владу. Остання скидає правлячу еліту і встановлює власне панування. Так відбувається зміна правлячих еліт, яку В. Парето назвав «законом циркуляції еліт».

На його думку, існують два головні типи еліт, які послідовно змінюють один одного: еліта «левів» та еліта «лісів». Першу характеризують крайній консерватизм, силові методи правління. Друга, навпаки, динамічна, її складають майстри обману й політичних комбінацій. Стабільна політична система характеризується переважанням еліти «левів», а нестабільна, яка вимагає творчо мислячих, енергійних діячів, новаторів, — еліти «лісів».

Кожен тип еліти має певні переваги на тому чи іншому етапі суспільного розвитку. Та із часом вони перестають відповідати потребам керівництва суспільством. Еліта вироджується й відповідно до закону циркуляції еліт поступається місцем контреліті, яка за допомогою мобілізованих нею невдоволених мас устанавлює своє політичне панування. Маси від такої зміни еліт нічого не вииграють і залишаються об'єктом панування та експлуатації. Звідси В. Парето робив песимістичні висновки як щодо «масової циркуляції еліти або просто революції», так і стосовно демократії.

Близькими до цих висновків були погляди третього відомого творця класичної теорії політичних еліт — німецького соціолога **РОБЕРТА МІХЕЛЬСА** (1876–1936). Погоджуючись в основному із тлумаченням Г. Москою причин елітарності, він особливо виокремлював організаційні структури суспільства, які стимулюють елітарність і вивисшують керівну меншість. Учений стверджував, що сама організація суспільства вимагає елітарності й закономірно відтворює її.

У своїй основній праці «До соціології партійності в сучасній демократії» (1911) Р. Міхельс на прикладі німецької соціал-демократії доводив, що суспільство не може функціонувати без великих організацій. Керівництво такими організаціями не можуть здійснювати всі їхні члени, більшість яких є некомпетентними, пасивними й байдужими як до повсякденної діяльності організацій, так і до політики в цілому. Ефективність функціонування великих організацій потребує виокремлення керівної меншості, яка, маючи спеціальну освітньо-професійну

підготовку, формулює програми, готує вибори, управляє фінансами тощо. Ця меншість поступово, але неминуче виходить з-під контролю рядових членів, відривається від них і підпорядковує політику власним інтересам, піклуючись передусім про збереження свого привілейованого становища. Так із необхідністю закону, який Р. Міхельс назвав «залізним законом олігархічних тенденцій», в організаціях і суспільстві в цілому виокремлюється керівна меншість — еліта.

Будь-яким, навіть демократичним суспільством, стверджував Р. Міхельс, завжди фактично править олігархічна елітарна група. Демократія як безпосередня влада мас неможлива суто технічно й недоцільна з огляду на некомпетентність мас та їх байдуже ставлення до політики.

Він заперечував закон циркуляції еліт В. Парето, вважаючи, що еліта виступає як єдина згуртована сила, бо різні її групи мають спільний інтерес — збереження свого панівного становища. Хоча між представниками еліти й точиться неперервна боротьба, для мас вона є прихованою. А тому потрібно говорити не про поділ еліти на правлячу й неправлячу, а про поділ суспільства на еліту як панівну привілейовану касту і маси як «демократичну декорацію».

Елітистський підхід до вивчення політики на початку ХХ ст. було доповнено вивченням впливу так званих заінтересованих груп (А. Бентлі) і теорією бюрократії (М. Вебер), а згодом концепціями технократії і мерітократії (Дж. Бернхем, Дж. Гелбрейт, Д. Белл та ін.).

Таким чином, політична думка від її зародження й до становлення науки про політику в нинішньому вигляді пройшла довгий і складний шлях, на якому політичні ідеї виникали й розвивались під визначальним впливом об'єктивних чинників суспільного розвитку, насамперед таких, як соціально-економічні умови життя суспільства, характер взаємовідносин наявних у ньому класів, його державно-правова система.

Політичні вчення найчастіше є ідеологічним відображенням реальних інтересів певних суспільних класів. Двома основними напрямками суспільно-політичної думки, які склалися упродовж декількох століть, є лібералізм із його головною ідеєю індивідуальної свободи і комунізм, центральна ідея якого — ідея соціальної рівності. Попри класово-апологетичний характер ліберального й комуністичного вчень, через їх боротьбу, взагалі через взаємодію й зіткнення різних за своєю сутністю поглядів і позицій, в історії політичних ідей відбувається процес осягнення об'єктивної природи держави, поглиблення уявлень про свободу, рівність і справедливість, про належний суспільний і державний устрій, права і свободи людини, форми і принципи взаємовідносин особи і влади тощо. Звернення до політичних концепцій минулого нерідко виявляється дійовим засобом розв'язання складних проблем, які постають перед сучасною наукою про політику.

ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Українська політична думка зародилась і розвивалась у контексті європейської політичної думки, яка справляла на неї визначальний вплив. Одним із важливих чинників розвитку української політичної думки були об'єктивні соціально-політичні процеси, що відбувалися в самій Україні. У центрі них постійно перебувала проблема державності, яка по-різному вирішувалась політичними передумов, основних ідей і концепцій політичної думки України та їхньої ролі у становленні національної державності є важливою умовою розуміння сучасної української політичної дійсності, тих державотворчих процесів, які становлять її основний зміст.

У розгляді проблем розвитку політичної думки України важливим є питання про її початок. Одні дослідники пов'язують його з існуванням окремих української державності (козацько-гетьманською добою), другі — з періодом Київської Русі, треті відносять витoki української політичної думки до більш ранніх часів. Для вирішення цього питання доцільно виходити із джерел політичних і правових ідей, які дійшли до наших часів у писаній формі. Такими джерелами є створені в період Київської Русі літописи, «слова», «повчання», «житія», різні збірники законів тощо.

1. ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У IX–X ст. відбувся процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва і формування Київської Русі як держави феодального типу. Рубіжною віхою у цьому процесі було прийняття християнства, що сприяло розширенню міжнародних релігійних і політичних зв'язків Київської держави, разом із якими на Русь прийшли здобутки європейської цивілізації в галузі філософії, права, історії, культури. Під їхнім впливом активізувалася давньоруська суспільно-політична думка.

Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою і державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізних удільних князівств навколо великого князя київського, самостійності й незалежності Русі тощо. Головними проблемами політичної думки цього періоду були дві: рівноправність Русі з іншими державами, передусім із Візантією, та необхідність об'єднання руських земель для збереження держави перед зовнішньою загрозою.

СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ

Найдавнішою працею, що дійшла до нас у письмовому вигляді від часів Київської Русі, є «Слово про закон і благодать» митрополита **Іларіона**. Він був наближеною до князя Ярослава Мудрого людиною, пресвітером княжої церкви в Берестові, якого 1051 р. обрано першим Київським митрополитом руського походження. «Слово про закон і благодать» написано і виголошено ним із нагоди закінчення будівництва собору св. Софії в Києві.

Вихідною проблемою «Слова...» Іларіона є питання про співвідношення закону та істини (благодаті). У традиціях релігійної літератури під законом автор розумів Старий Заповіт, а під істиною — Новий. Закон Іларіон трактує як певну зовнішню настанову, що регулює примусовими методами діяльність людей на час до досягнення ними істини. Істина, благодать є певним внутрішнім контролером людської поведінки згідно з волею Божою. Для закону неприйнятним є уявлення про вище благо, він дається Богом людству на ранніх стадіях його розвитку. Із часом закон змінюється благодаттю, відповідно рабство — свободою. Водночас закон не протистоїть істині, його дотримання є шляхом до досягнення благодаті, а разом з нею — свободи.

Важливим для Іларіона є також питання богообраності народів. За Старим Заповітом, таким народом є лише іудеї. Іларіон зауважує, що з досягненням людьми істини, після спокутування Христом первородного гріха, усі народи, які прийняли християнство, стають рівними перед Богом. Ті ж, хто залишився в межах закону і не піднявся до досягнення істини, втрачають свою богообраність. Навіть язичники, сприйнявши вчення Христа, кращі за тих іудеїв, які не можуть досягнути істини. Теза про рівність християнських народів незалежно від часу прийняття ними істинної віри була необхідною Іларіону для доведення рівності Русі з Візантією. Посиленню цієї тези слугує і проведення паралелі

між імператором Костянтином і великим київським князем Володимиром: якщо перший зробив християнство офіційною релігією в Римській імперії, то другий увів християнство на Русі.

Підтримуючи князя Володимира, Іларіон чітко висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління. Вона імпонує йому, бо тут влада зосереджується в руках одного правителя, а єдиновладдя є запорукою територіальної єдності й сили держави. При цьому бажано, щоб влада концентрувалась у руках мудрого правителя, який задовольняв би певні умови: пам'ятав, що несе відповідальність за підданих перед Богом; здійснював владу на основі закону і справедливості, а не сваволі; був милостивим до підданих.

ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ

Важливою пам'яткою політичної думки Київської Русі є літопис «Повість временних літ» монаха Києво-Печерської лаври **НЕСТОРА**, першу редакцію якого датують 1113 р. У написанні літопису автор користувався як історичними джерелами інших європейських країн, так і руськими літописами, що не збереглися до нашого часу. У подальшому твір доповнювався матеріалами інших авторів.

У літописі подаються звістки про діяльність руських князів, боротьбу із зовнішніми ворогами, народні повстання у Київській Русі. Як і у «Слові про закон і благодать» Іларіона, одним із найважливіших питань політичного характеру в «Повісті...» є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами. Для обґрунтування цієї проблеми автор використовує аргументи, пов'язані з історією походження і розвитку слов'янських племен.

Особлива увага в «Повісті...» приділяється обґрунтуванню законності й необхідності князівської влади. Для посилення ідеї винятковості князівської влади наводиться оповідання про закликання варягів. Таке походження влади ставить княжий рід у привілейоване становище щодо основної маси населення і санкціонує передання влади лише всередині княжого роду. Однак на відміну від «Слова...» Іларіона, у якому всіляко обґрунтовується князівське єдиновладдя, автор «Повісті...» подає схему колективного володіння Київською Руссю князівським родом Рюриковичів. При цьому шляхом включення до тексту біблійної легенди про поділ Землі синами Ноя після всесвітнього потопу виправдовується феодальна роздрібненість руської держави.

У «Повісті...» не заперечується ідея єдності руських земель, але розглядається вона передусім як духовна, яку забезпечує християнська церк-

ва. Що стосується політичної єдності, то вона виявляється в єдності Київської Русі як спільної власності князів-братів, що мусять слухатися порад київського князя як старшого серед рівних. Причиною княжих міжусобиць у «Повісті...» вважається «спокушання» дияволом людей, а тому міжусобні війни та їхні зачинателі є неправедними і гріховними.

РУСЬКА ПРАВДА

Значна увага в Київській Русі приділялась розробленню законодавчих актів, які регулювали суспільні відносини. Першим писаним слов'янською мовою кодексом законів була «Руська правда» **ЯРОСЛАВА МУДРОГО** (1019–1054).

Вона складалася із трьох частин: «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів» (1073–1076) і широкої редакції «Руської правди» (початок XII ст.). Закони Ярослава високо цінували людське життя, честь, осуджували злочинів і вбивць. Головними цілями співжиття проголошувались особиста безпека і невід'ємність власності. За насильницькі дії визначали особливу плату до казни — штраф, можна було відкупитися грішми. Смертної кари не було. Пильно захищалася власність; за певних умов навіть виправдовувалось убивство злодія. Найтяжчі кари, аж до вигнання з рідної землі, встановлювались за крадіжку коней і підпал.

«Руська правда» регулювала також майнові відносини між людьми, стосунки між батьками й дітьми. Уведені нею закони тривалий час регулювали суспільні відносини в Київській Русі та, як вважається, де в чому були гуманнішими, ніж сучасне законодавство.

ПОВЧАННЯ

Визначною пам'яткою політичної думки Київської Русі є «Повчання» (бл. 1117) **ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА** (1053–1125) — великого князя коївського, якому вдалось на короткий час зібрати землі Русі разом перед її остаточним розпадом на окремі князівства. «Повчання» написано у формі заповіту-звернення Володимир Мономах до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя за час перебування його на київському престолі, який він намагається передати своїм синам. В автобіографічній частині твору подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя-правителя, який має керуватися християнськими заповідями, моральними нормами і принципами. Са-

ме це передусім Мономах заповідає дітям, подекуди, за традицією того часу, майже дослівно наслідуючи своїм текстом Біблію.

Крім моральних настанов, «Повчання» містить також практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правил поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни. За політичними традиціями слов'янства князь був не тільки правителем і воєначальником, а й верховним суддею в державі. Саме тому Мономах звертає особливу увагу своїх синів на дотримання ними закону і принципів справедливості й милосердя. При цьому князь не лише сам має бути справедливим і милостивим, а й вимагати цього від підлеглих. Він му- сить дбати про них, особливо про знедолених і беззахисних.

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ

В обстановці загострення міжусобної боротьби створювалась видатна писемна пам'ятка Київської Русі — поема «Слово о полку Ігоревім» (1187), де знайшли своє відображення багато актуальних політичних проблем. По смерті Володимира Мономаха різко посилюється процес феодальної роздрібненості. Князівські династії утверджуються в окремих землях, для яких Київ залишався лише духовним центром. Але й цей авторитет поступово занепадає. Удільні князі, що присвоювали собі титули «великих», воюючи один з одним, дедалі частіше почали залучати до внутрішніх чвар озброєні загопи сусідів — поляків, литовців, угорців. Та найбільш небезпечними для Русі були степові кочівники — половці, набіги яких ставили під загрозу саме існування держави.

Розповідаючи про локальне явище — похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 р. в половецький степ і його воєнну поразку, — невідомий автор «Слова...» в поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнюючих висновків. Головну причину тяжкого становища Русі він убачає в міжусобній боротьбі руських князів. Основний політичний зміст «Слова...» зосереджений у так званому золотому слові великого київського князя Святослава. Звертаючись до бояр і князів, він говорить, що головна провина Ігоря і причина його поразки полягає в тому, що той пішов на половців «собі слави шукати», а не захищати інтереси всієї держави. Те саме чинять й інші князі, дбаючи лише про свої уділи, а не про державу в цілому. Автор «Слова...» наголошує, що для князя недостатньо бути вправним воєначальником, потрібно ще й уміти бачити загальнодержавний інтерес і підпорядкувати йому особистий.

Природний хід розвитку Київської феодальної держави був порушений монголо-татарським нашествям, яке призвело до підриву проду-

ктивних сил суспільства, значною мірою зруйнувало традиційні політичні інститути. На підвладних територіях монголо-татари вводили жорстку систему адміністрування, базовану на принципах колективної відповідальності та безумовного підкорення. Місцева адміністрація почала виступати як представник влади окупантів. Залишки державності Київської Русі продовжували зберігатися у важкодоступних районах українського Полісся і на крайніх західних землях — у Галицько-Волинському князівстві. Князь Данило Галицький і його наступники докладали значних зусиль для збереження та зміцнення своєї влади, реформуючи державне управління й ведучи боротьбу з монголо-татарським впливом.

2. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЛИТОВСЬКО- ПОЛЬСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКО- КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (XVI–XVIII СТОЛІТТЯ)

Період від середини XIV ст. до Люблінської унії (1569) в історії України був періодом литовсько-білорусько-українського співжиття. З початку цього століття Литва виступає збирачем розрізаних білоруських і українських земель. Політичний устрій Литовської держави був подібним до Київської. Великі князі Литви на українських землях діяли за принципом: «Старовину не рушити, нового не вводити», сприяючи тим самим реставрації деяких форм державно-політичного устрою Київської Русі та певній автономії земель. Правові відносини тут регулював Литовський статут, складений на основі «Руської правди» Ярослава Мудрого. Українська аристократія інтегрувалася до правлячої верхівки, брала активну участь у діяльності великокнязівської влади на рівних правах з етнічними литовцями.

Інша ситуація склалася на тих українських землях, які після падіння Галицько-Волинського князівства опинилися під владою Польщі. Нова влада намагалася обмежити права української шляхти, керуючись релігійними відмінностями і всіляко сприяючи окатоличенню нащадків давніх князівських родів. Замість удільних князівств вводились воєводства як територіально-адміністративні одиниці. Православній шляхті заборонялось обіймати адміністративні посади.

Люблінська унія політично об'єднала Литву й Польщу в одну федеративну державу — Річ Посполиту. З укладенням унії основна час-

тина українських земель опинилася під польсько-шляхетським пануванням. З унією завершується литовсько-руський період в історії України, який є перехідним між княжою і польсько-козацькою добою.

Приєднання частини українських земель до Польського королівства мало й певні позитивні наслідки. Польща стала своєрідним коридором для проникнення на українські землі культурних впливів Західної Європи та зв'язків цих земель із країнами Заходу. Сотні молодих нащадків давніх князівських і боярських родів почали здобувати освіту в європейських університетах, використовувати і поширювати набуті знання в Україні.

СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАН

Одним із найвизначніших українських мислителів цього періоду був **СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАН** (1513–1566). Народився він у селі Оріховці Перемишлянської округи Руського воєводства. Початкову освіту здобув у Перемишлі, продовжував її у кращих університетах Європи: Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському. У 1543 р. повернувся на батьківщину, де вів науково-публіцистичну діяльність. Є автором багатьох праць: «Про целибат», «Відступництво Рима», «Напучення польському королю Сигізмунду Августу» та ін.

Найвідомішими творами С. Оріховського-Роксолана є дві промови «Про турецьку загрозу», які багаторазово перевидавались у європейських країнах. У них порушувалось актуальне для того часу питання створення коаліції європейських держав для стримування турецької експансії. Говорячи про необхідність зміцнення держави перед зовнішньою загрозою, автор називає два найбільші блага, що забезпечують могутність держави та її правителів. Одним з таких благ є щастя, яке дається деякою божественною долею, іншим — розсудливість, що дарується природою. Останнє хоч і поступається першому, однак є набагато більшим з усіх благ, які даються людині. Розсудливість вимагає відповідної організації суспільства, за якої завдяки чіткому розподілу обов'язків між різними станами забезпечується гармонія в суспільстві.

Докладніше проблеми організації державної влади С. Оріховський-Роксолан розглядає у праці «Напучення польському королю Сигізмунду Августу» (1543). Праця, написана у формі звернення підданого до свого правителя, складається із двох книг. У першій із них ідеться про ті вимоги, яким має відповідати особа короля, а саме: прагнення до правди і справедливості, оволодіння знаннями, наукою управління державою.

Головним завданням короля є захист Вітчизни, тому більшість часу він має проводити не у столиці, а разом із військом на кордонах держави. Здобути прихильність підданих король може завдяки справедливому ставленню до них і піклуванню про державну власність.

Особливу увагу мислитель приділяє проблемі формування королівського оточення. Король має обирати собі у спільники найкращих із громадян і за допомоги їхнього авторитету і порад оберігати державу в мирний і воєнний час. Добирати цих найкращих треба з мужів знатних і народжених славними батьками, бо вони мають відповідальність за честь свого роду і певний авторитет. Водночас королю слід пам'ятати, що справжній авторитет є нагородою не за знатність роду, а за славу і доблесть; крім походження, значну роль відіграють й особисті якості.

У другій книзі «Напучення...» автор дає Сигізмунду-Августу низку конкретних порад щодо тих його дій, які забезпечуватимуть міцність держави й добробут підданих. Насамперед король має дбати про власний авторитет, зокрема переконувати підданих, що він мудріший, справедливіший, сильніший і кращий за них. Мудрість короля виявляється в тому, кого він обирає собі в порадики. Найкращих порадики в давнину називали філософами, бо вони давали правителям знання, які потрібні були їм в управлінні державою. Щоб мудреців у державі було більше, серед основних завдань короля є підтримка та розвиток освіти і науки.

Праці С. Оріховського-Роксолана свідчать про його знайомство з античною філософією, ідеями суспільного договору, природного права та іншими надбаннями суспільно-політичної думки епохи Відродження. Щодо актуальної для того часу проблеми співвідношення церкви й держави він виявив непослідовність: спершу активно захищав Реформацію в Польщі, доводив, що верховним суб'єктом влади в державі повинен бути король, церква ж має опікуватися лише духовними питаннями. Пізніше він зайняв компромісну позицію: визнавав за церквою право брати участь в управлінні державою, а в кінці свого життя захищав зверхність церковної (папської) влади над світською — королівською.

Після об'єднання внаслідок Люблінської унії 1569 р. Польщі та Литви в єдину державу більшість українських земель перейшла до складу її польської частини. Польська адміністрація поширила на ці землі політику ополячення місцевої аристократії. Православним заборонялося обіймати відповідальні посади в державній службі, їх примушували приймати католицизм. Деякі представники аристократії та православного духовенства пішли на укладення 1596 р. Брестської унії з римським папою, за якою визнавали його верховенство в обмін на збереження традиційних обрядів і церковної автономії. Однак більшість населення України сприйняла Брестську унію як спробу перехо-

ду в католицизм і засіб ополячення. Серед православних розгорнулася бурхлива дискусія з релігійних питань, які за своєю суттю мали політичний характер. Ця дискусія знайшла своє відображення в так званій полемічній літературі, найвідомішими представниками якої були Х. Філалет та І. Вишенський.

ХРИСТОФОР ФІЛАЛЕТ

Однією з перших у полемічній літературі була книга «Апокрисис» (бл. 1598), автор якої відомий під псевдонімом **ХРИСТОФОР ФІЛАЛЕТ** — дрібний шляхтич, який проживав на Волині. Його праця «Апокрисис» була відповіддю на твір білоруського єзуїта Петра Скарги «Синод брестський» (1597), спрямований проти православних на захист Брестської унії.

На противагу П. Скарзі Христофор Філалет у релігійній формі обстоював ідею рівності людей, незалежно від становища у суспільстві та віросповідання. За своїм соціально-політичним характером книга була спрямована проти тогочасних польських порядків, які надавали необмежені права можновладцям і прирікали трудящих на цілковите безправ'я. Обґрунтовуючи свої погляди, Христофор Філалет виходив з ідей суспільного договору і природного права, обмеження влади монарха законом. Він обстоював вимогу створення справедливого закону і його суворого дотримання як підданими, так і королем.

За Христофором Філалетом, монарх не є абсолютно повновладним володарем над своїми підданими. Людина — це єдність душі і тіла. Влада монарха не поширюється на душу людини і не є абсолютною щодо її «тіла», тобто в земних справах. Монарх не має права чинити насилля над підданими і здійснювати безконтрольне самовладдя. Відносини між ним і підданими мають ґрунтуватися на законі і добровільній згоді, на вимогах «права и Божого и прирочонного».

Основою справедливих відносин між монархом і підданими має бути договір, за яким піддані присягають королю виконувати свої обов'язки, а король присягає підданим діяти згідно з законом, поважати права і свободи підданих. Дотримання королем закону, поважання ним прав і свобод підданих є джерелом могутності держави. І навпаки, порушення королем і сенаторами закону, нехтування ними прав і свобод підданих, зловживання владою ослаблюють державу, спричиняють її занепад.

Христофор Філалет доводив, що піддані повинні захищати свої права від зазіхань влади. Ігнорування інтересів підданих, потурання

несправедливості та утискам, беззаконня і свавілля неминуче породжують невдоволення владою і можуть спричинити силовий спротив. Поки що, попереджав Христофор Філалет можновладців, для захисту своїх прав ми вдаємося до письма, а не до шабель. Але якщо можливо-владці й надалі зловживатимуть народним терпінням, то це викличе «внутрішню війну», уся провина за яку ляже на них.

Відповідно до традицій суспільно-політичної думки того часу Христофор Філалет значну увагу приділяє проблемі співвідношення світської і духовної влади, держави і церкви. Ґрунтуючись на ідеях суспільного договору і природного права, він заперечував абсолютизм не тільки світського монарха, а й римського папи. У дусі протестантизму Христофор Філалет вважав незаконними втручання папи у світські справи, його намагання підпорядкувати собі світську владу й водночас обґрунтував право простих віруючих брати участь у вирішенні церковних справ. Ідеї Христофора Філалета, спрямовані проти релігійного і соціального гноблення, мали велике значення для розвитку української суспільно-політичної думки, зародження її ліберального напрямку.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

Одним із найвідоміших письменників-полемістів був **ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ** (між 1545/1550 — 1620). Він народився в селі Судова Вишня в Галичині, із 70-х рр. став монахом Афонського монастиря у Греції. І. Вишенський різко виступив проти Брестської унії, заявивши, що її організатори керувалися лише власними інтересами й бажанням рівності у вищискуванні православного селянства нарівні з панами-католиками.

І. Вишенський є автором багатьох трактатів, спрямованих проти унії. Найвідомішим серед них є «Писання до єпископів, які втекли від православної віри», написане у відповідь на книгу П. Скарги. Основна ідея полемічної творчості Івана Вишенського — ідея соціальної рівності. Він доводив, що люди є рівними від природи: їхні тіла становлять єдину субстанцію, королі та царі «толко властію сродство людське превосходять, а плотію і кровію і смертію всім ровни суть». У зв'язку із цим він різко осуджував різні форми феодального гніту, винуватцями соціального зла вважав світських і духовних панів. «Антихристовим законом» називав освячену церквою залежність селянина від пана.

Однак мислитель не закликав до соціальної боротьби. Перемогти світ зла, на його думку, можна каяттям у гріхах, молитвами, зреченням життєвих благ, очищенням від скверни тощо. Ідеалом суспільного устрою для нього є «царство Божее», де всі люди рівні й не мають вла-

ності, або мають «малу» власність і живуть у злагоді з Богом та один з одним. Він ідеалізував давню християнську євангельську громаду, усі члени якої жили у братерстві й рівності, відмовилися від власності та сім'ї, зреклися земних благ.

Виокремлюючи рівність як основний принцип раннього християнства, відкидаючи єдиновладдя в політичному житті, І. Вишенський висуває *ідею соборності*, суть якої полягає в тому, щоб жити, «соборно один одного ісправляючи, а не одному над всіма володіти». В основі соборності лежить ідея соціальної рівності. У контексті ідеї соборності він критикував світську владу, далеку від ідеалів раннього християнства. Він наголошував, що, одержавши владу від Бога, правитель не може користуватися нею на власний розсуд, чинити насилля, бо це є грубим порушенням Божих настанов про рівність. Бог дав владу для того, щоб утверджувати закон і справедливість, а не чинити свавілля.

Як прихильник соціальної рівності І. Вишенський засуджував поділ суспільства на багатих і бідних. Як опонент Брестської унії він відкидав абсолютизм влади римського папи і захищав незалежність православної віри.

СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Протестуючи проти окатоличення, ополячення та феодального гноблення українського народу, полемісти в опосередкованій формі відстоювали незалежність і свободу. На відміну від цього пасивного спротиву на захист права України на незалежність активно виступило козацтво. Соціальною основою виникнення козацького руху був протест українського трудового люду проти жорстокого феодально-кріпосницького гноблення як польською шляхтою, так і «своїми» панами. Волелюбні українці з Галичини, Волині, Поділля та інших земель переселялися на незаймані або малонаселені землі Наддніпрянщини, насамперед Лівобережжя. Кількість утікачів особливо зросла в XVI–XVII ст. У цей період український народ практично втратив стару політичну еліту, нащадки давньокіївських князівських родів ставали завзятішими прихильниками єдиної Польщі, ніж багато хто з польських аристократів. Козацтво змогло не лише захистити український народ від цілковитої асиміляції, а й створити в ході національно-визвольної війни власну систему організації державної влади.

Прагнення українського народу до звільнення від польсько-шляхетського гніту знайшло своє відображення в його національно-

визвольній боротьбі. Наприкінці XVI ст. Україною прокотилася хвиля антишляхетських, антифеодальних селянсько-козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка. Гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич Сагайдачний домогся визнання польським урядом автономії українських земель у складі Речі Посполитої. Автономія, зокрема, передбачала: ліквідацію посади старшого над козаками від польського уряду; визнання влади обраного на козацькій раді гетьмана над всією Україною; скасування рішень польського сейму щодо обмежень козацьких прав і вольностей; свободу віросповідання населення України.

Гетьман Богдан Хмельницький продовжив справу Сагайдачного. Він очолив визвольну війну українського народу проти польської шляхти 1648—1654 рр., результатом якої стало утворення козацько-гетьманської держави. Державотворчі процеси в тогочасній Україні визначали такі документи, як «Статті про устрій Війська Запорозького», Зборівський договір 1649 р., універсали та офіційні листи Б. Хмельницького. Особливо важливе значення для становлення незалежної української держави мав Зборівський договір, укладений Б. Хмельницьким із польським королем Яном Казимиром. Договір утвердив автономію (владу гетьмана) Правобережної України у складі Речі Посполитої. Унаслідок укладення договору інші європейські держави визнали Україну як окреме державне утворення з власною територією, органами державної влади, військом, судом, вірою, мовою тощо.

Існування козацько-гетьманської держави як самостійної і незалежної було нетривалим. Ще в ході визвольної війни у Б. Хмельницького та частини його оточення утвердилася думка, що власними силами, без сторонньої допомоги Україна не зможе захиститися від ворожих нападів і зберегти свою незалежність. Тривала війна з Польщею, численні напади Османської імперії спонукали українську гетьманську верхівку звернутися по допомогу до Росії. Великі надії при цьому покладалися на спільне походження, єдину віру, близькість мов, культури та історичної долі українського і російського народів. У 1654 р. між Україною і Росією було укладено угоду, за якою Україна ввійшла до складу Росії на правах широкої автономії, а в результаті фактично втратила свою незалежність. Після укладення цієї угоди доля української державності вирішувалась у взаємовідносинах України і Росії. Тогочасна українська політична думка відображала особливості цих відносин та політичний устрій козацько-гетьманської держави. Особливо виразно це вдалося зобразити П. Орлику.

ПИЛИП ОРЛИК

Пилип Орлик (1672–1742) був генеральним писарем гетьмана України Івана Мазепи — другою за посадою особою в державі. Поразка Карла XII та І. Мазепи під Полтавою, переслідування соратників останнього змусили П. Орлика емігрувати, він жив у різних європейських країнах. По смерті І. Мазепи (1709) П. Орлик 5 квітня 1710 р. (за старим стилем) у м. Бендерах був обраний козацькою радою гетьманом України. Він неодноразово робив спроби за допомогою союзників домогтися незалежності України. Фактичним гетьманом України тоді був ставленик Петра I І. Скоропадський, який своєю діяльністю сприяв знищенню гетьманату як політичного інституту. Найвідомішим політико-правовим документом часів гетьманування П. Орлика є договір між ним і старшиною та запорозькими козаками «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладений у день обрання П. Орлика гетьманом на козацькій раді в Бендерах. Розроблений групою козацьких старшин на чолі з П. Орликом, цей договір відомий як «Конституція Пилипа Орлика», або «Бендерська Конституція».

Конституція складається з двох частин. У вступній частині стисло подано історію українського козацтва від попередників київського князя Володимира Великого до часів Б. Хмельницького та І. Мазепи, а також обґрунтовується необхідність прийняття конституції для запобігання деспотизму правителів.

Основна частина конституції містить 16 статей, у яких ідеться про державний устрій України як козацької держави. Зміст статей полягає в тому, що в Україні відновлюються права православної церкви, яка повертається під юрисдикцію константинопольського патріарха; відновлюються і проголошуються недоторканими давні кордони козацької держави; відновлюються давні права Запорозької Січі, їй повертаються землі й маєтності, відібрані царськими указами, а побудовані Росією на її території фортеці мають бути знесені; усі поточні державні справи вирішує гетьман спільно з радою генеральної старшини; основоположні питання державного життя вирішує генеральна рада, яка складається з гетьмана, генеральної старшини, цивільних полковників і козаків (по одному від кожного полку) і збирається тричі на рік — на Різдво, Великдень і Покрову; державні службовці повинні обов'язково складати присягу на вірність Батьківщині й гетьману; старшина і рада мають право виступати проти гетьмана, якщо він порушує закони; справи про кривду і провини генеральної старшини розглядаються генеральним судом, який не підпорядковується гетьману; генеральна старшина звітує перед гетьманом про свою роботу; державний скарб відокремлюється від гетьманського і передається в

управління генерального підскарб'я; на утримання гетьмана призначаються окремі землі; полковники, сотники та інші посадові особи обираються вільними голосами і затверджуються гетьманом; гетьман має контролювати розумність податків і повинностей, від яких звільняються козацькі вдови, сироти та їхні господарства; проводиться ревзія державних земель, якими користується старшина, відновлюється законність у користуванні суспільним надбанням і встановлюється рівність у виконанні державних обов'язків.

Конституція П. Орлика не набула чинності, вона залишилася лише проектом політико-правового документа. Тому некоректно вважати її «першою українською конституцією», «першою у світі демократичною конституцією», подавати як попередника прийнятої 1787 р. Конституції США — першого в історії чинного основного закону держави. Конституція П. Орлика має велике значення як свідчення того, що українська політико-правова думка розвивалася в руслі передових західноєвропейських політичних традицій. Вона містить чимало демократичних і прогресивних ідей: обмеження влади гетьмана, представницьке правління, поділ державної влади, закріплення прав і свобод особи, справедливність у розподілі суспільних благ, підтримка соціально незахищених верств населення тощо. Та найбільше значення конституції полягає в тому, що в ній здійснено всебічне (історичне, політичне і правове) обґрунтування ідеї незалежності України як суверенної держави.

Ще одним документом, у якому обґрунтовується ідея незалежної української держави, є звернення П. Орлика до урядів європейських держав під назвою «Вивід прав України». За визначенням автора, мета звернення полягає в тому, щоб показати, що Україна є вільним князівством, у якому суспільні стани обирали гетьманів за власною волею. Для обґрунтування цієї тези автор наводить декілька історичних аргументів. Найпереконливішим із них, незаперечним доказом суверенності України є сам факт укладення Б. Хмельницьким договору з Росією, де Україна виступила як самостійна держава.

П. Орлик наголошує, що Б. Хмельницький визволив козацьку Україну, утворив із неї незалежне князівство і вдовольнився титулом гетьмана. По його смерті князів-гетьманів обирали суспільні стани. Б. Хмельницький уклав із царем Олексієм Михайловичем союзний договір, однак він був порушений російською стороною. За часів гетьманства Івана Брюховецького Україну було примушено зректися суверенітету. Однак гетьман не міг дарувати те, що належало суспільним станам. Позбавлення України суверенітету є порушенням безперечного права її станів на незалежність. Отже, робить висновок П. Орлик, договір із Росією втратив силу, і «козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів якого є: Народ завжди

має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час».

Значний внесок у розвиток вчення про державу та її взаємовідносини із церквою зробили діячі Києво-Могилянської академії — першого вищого навчального закладу в Україні. Багато вихованців академії обіймали важливі посади як у гетьманській адміністрації, так і на царській службі, де вони нерідко ставали запеклими прихильниками самодержавства. Одними з найвідоміших діячів Києво-Могилянської академії були викладачі С. Яворський і Ф. Прокопович.

СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ

СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ (1658–1722) був українським і російським церковним діячем — митрополитом Муромським і Рязанським, місцеблюстителем патріаршого престолу, очолював Священний Синод. Навчався і викладав у Києво-Могилянській академії. Відомий також як автор праці «Камінь віри» (1715) і численних проповідей.

Владні відносини в тогочасному російському суспільстві С. Яворський уявляв у вигляді своєрідної піраміди, на вершині якої стояв імператор, нижче розташовувались князі та бояри, що перебували на державній службі, за ними — вищі офіцери армії і флоту, нижче — купецтво, духовні чини, у самому низу — простий народ.

Образним було й уявлення С. Яворського про соціально-політичну структуру суспільства. На його думку, як у колісниці є чотири колеса, так і в суспільстві є чотири чини. Перше «колесо», перший чин — аристократія: князі, бояри, вельможі, царські радники; друге «колесо» — військові; третє «колесо» — духовенство, а четверте — це «люди простонародні»: міщани, купці, художники, ремісники, селяни-землероби. В обох випадках — і з «пірамідою», і з «колісницею» — ідеться про аристократично-мілітаристську державу, де на верхніх владних шаблях перебувають царські вельможі, генералітет та офіцерство. Духовна знать, що освячує таку структуру, перебуває на третьому місці.

Суспільно-політичні погляди С. Яворського відображають кризу церковно-феодальної ідеології часів петровських перетворень. Як охоронець держави у своїх проповідях він закликав «людей простонародних до смирення та послуху владі». Підтримував заходи Петра I щодо зміцнення держави, створення регулярного війська, розвитку економіки та освіти. Як релігійний діяч С. Яворський водночас обстоював інтереси церкви. Значну увагу приділяв актуальній у ті часи проблемі співвідношення світської і духовної влади, держави і церкви. Спершу він дотримувався поширеної в Україні думки про

те, що держава і церква є рівноправними. Згодом, уже в Москві, він всіляко домагався невтручання держави у справи церкви. Бачив, що зміцнення держави ставить церкву в залежність від держави, і тому всіляко намагався піднести авторитет церкви, зміцнити її вплив на суспільне життя. Захищаючи інтереси церкви, він обстоював її владу в духовному житті суспільства, відкрито виступав проти заходів держави з обмеження церковного впливу в суспільному житті, підпорядкування церковних справ світській владі. Він доводив, що «царі більше панують над тілом, ніж над душами людськими. А духовна влада більше піклується душами, ніж тілами».

С. Яворський ставив собі за мету пристосувати російське православ'я до нових соціально-політичних умов, що формувалися в Росії під впливом розширення її зв'язків з європейськими державами. Він намагався раціоналізувати православ'я, пристосовуючи деякі його догмати до католицизму. У кінці життя відмовився від світського життя й зосередився на етико-гуманістичній проблематиці, що було своєрідним протестом проти підпорядкування в Росії церкви державі.

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Одним із найвідоміших діячів Києво-Могилянської академії був **ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ** (1681–1736). Спершу навчався в академії, а потім за кордоном — у Римі, Лейпцигу, Єні. З 1705 р. викладав у Києво-Могилянській академії, а в 1710 р. став її ректором. У 1716 р. за викликом Петра I виїхав до Петербурга і фактично очолив російську православну церкву, ставши однією з найбільш наближених до царя осіб.

Ф. Прокопович був одним із найосвіченіших політичних і церковних діячів Російської імперії того часу, добре обізнаним із досягненнями світової політичної думки. Є автором багатьох політико-теоретичних трактатів, зокрема «Правда волі монаршої», «Слово про владу і честь царську» (1718), «Духовний регламент» (1720). Найвагомішим його внеском у розвиток політичної думки є розробка концепції держави освіченого абсолютизму.

У своїх політичних поглядах Ф. Прокопович виходив із того, що існують три основні форми державного правління: демократія, аристократія і монархія. Найкращою з них, на його думку, є монархія. Вона відповідає людській природі, бо як батьки піклуються про дітей, так і монарх дбає про підданих. Спираючись на різновиди теорії суспільного договору, мислитель доводив, що в додержавному стані були добро і зло, мир і війна, любов і ненависть. Природним для людини є творення добра, до чого її спонукає совість. Для охорони цього та інших природних законів потрібна сила, якою є державна влада.

Державна влада виникає внаслідок передання народом монарху шляхом договору своєї волі. А сама народна воля впливає з волі Бога. Ф. Прокопович, як і Т. Гоббс, вважав, що, віддавши свою волю монарху, народ назад її забрати не може й повинен у всьому йому коритися. Усяка влада є від Бога, і треба їй підкорятися, християнський закон бунтувати забороняє. Таким чином влада монарха у Ф. Прокоповича набуває абсолютистського характеру.

Верховна влада у своїй діяльності повинна мати за мету загальну користь, дбати про добробут народу, державну безпеку, мир, внутрішній порядок, правосуддя, освіту тощо. Монарх як носій верховної влади в державі діє відповідно до природних законів, стоїть над усіма громадянськими законами. Усі його дії, спрямовані на загальнонародну користь, виправдовуються. Тим самим Ф. Прокопович виправдовував реформи Петра I, сприяв подоланню опору боярських і церковних кіл цим реформам. Щоправда, під «загальнонародною користю» він розумів інтереси дворянства, чиновників, купців і промисловців, ігноруючи інтереси простих людей.

На підтримку Петра I, обґрунтування освіченого абсолютизму було спрямоване й вирішення Ф. Прокоповичем проблеми співвідношення світської і духовної влади, держави і церкви. Він, на відміну від С. Яворського, обґрунтовував ідею підпорядкування духовної влади світській, церкви — державі, виступав проти зверхності та автономії влади церкви над державою. Ідеалом Ф. Прокоповича була сильна російська держава, на чолі якої стояв би самодержець — освічений монарх, «філософ на троні», що дбає про інтереси народу. Освіту й розвиток наук він розглядав як основу історичного прогресу, джерело сили держави й добробуту народу.

Таким чином, у політичній думці України XVI–XVIII ст. поширювалися популярні в ті часи в Західній Європі ідеї суспільного договору, природного права, конституціоналізму, що застосовувалися до умов України, Росії в цілому, результатом чого стало, зокрема, вчення про освічений абсолютизм, поширюване діячами Києво-Могилянської академії.

3. ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ В ХІХ СТОЛІТТІ

На початку ХІХ ст. українські землі було поділено в основному між двома континентальними імперіями Європи — Австрійською імперією Габсбургів та Російською імперією Романових. На підросійській Наддніпрянській Україні після ліквідації гетьманщини, Запорозь-

кої Січі та залишків місцевого самоврядування політична думка переживала період занепаду. Осмислення ситуації, що склалася, відбувалося у прихованих формах таємних товариств і творів анонімних авторів. Такими товариствами були, зокрема, товариство дворянських революціонерів (Південне товариство), Товариство об'єднаних слов'ян (1823–1825), Малоросійське товариство (1821–1825).

Діяльність таємних товариств активізувалася в середині XIX ст., коли нагально постали проблеми ліквідації кріпацтва, відстоювання інтересів і прагнень селянської маси, поширення та втілення в життя ідей європейського лібералізму і просвітництва. Важливою віхою в розвитку української політичної думки цього часу стала діяльність Кирило-Мефодіївського братства та політичні ідеї його учасників. Братство виникло наприкінці 1845 — на початку 1846 рр. з ініціативи чиновника канцелярії Київського генерал-губернатора М. Гулака, ад'юнкта Київського університету М. Костомарова та студента університету В. Білозерського. Пізніше до них приєдналися Т. Шевченко, П. Куліш, О. Маркович, Г. Андрузький, О. Навроцький та ін. Братство ставило своєю метою об'єднання всіх слов'янських народів у єдину федеративну республіку. Воно обстоювало ідеали свободи, рівності й братерства всіх слов'янських народів, відкидало всі форми соціального поневолення, виступало проти самодержавства і кріпосного права. Проіснувавши не більше 15 місяців, братство було розгромлене поліцією після зради одного з нових членів. За результатами слідства членів братства було засуджено до різних строків ув'язнення, але їх ідеї лягли в основу подальшого розвитку української політичної думки.

Серед програмних документів Кирило-Мефодіївського братства був статут, у якому визначалась основна мета — духовне та політичне єднання слов'янських народів. При цьому зазначалось, що в разі створення слов'янської федерації кожен народ збереже свою самостійність і матиме народне правління. Форми правління, законодавство, право власності та освіта базуватимуться на християнських цінностях.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

Автором головного програмного документа Кирило-Мефодіївського братства під назвою «Закон Божий» (Книги буття українського народу) був **Микола Костомаров** (1817–1885). Провідною ідеєю цього твору є ідея українського месіанізму, за якою Україна мала виконувати волю Божу — рятувати слов'янство. Обґрунтовуючи цю ідею, М. Костомаров робить короткий екскурс в історію, розглядаючи її кризь призму

історичних народів. Першим із них були євреї, які отримали від Бога закон, за яким усі були рівні й не мали царя. Але євреї обрали собі царя, і Бог відвернувся від них. Греки не мали царів, були вільні й рівні, але не мали і справжньої свободи, бо не знали єдиного Бога. Після спокутування Христом первородного гріха благодать перейшла від євреїв до греків, романців, німців та слов'ян. Слов'яни були наймолодшими і більше за всіх любили Бога, та попали в неволю до німців, татар і турків. Із часом постали три незалежних слов'янських царства — Польща, Литва й Московщина, які витворили собі царів і панів. Лише Україна «не любила ні царя, ні пана, а сотворила собі козацтво». Істинний українець будь-якого роду мав любити не царя, не пана, а лише Бога. Звідси випливає історична місія українського народу — рятувати слов'янство. Почавши боротьбу за власне звільнення й не прагнучи до панування над іншими, він сприятиме звільненню всіх народів від будь-яких форм гноблення і становленню форм співжиття, що базуватимуться на християнських принципах.

У поглядах на державу М. Костомаров виходив із того, що всяка влада походить від Бога й не може бути абсолютною, самодержавною. Обґрунтовуючи цю позицію, він знов-таки посилається на історію. Старі слов'янські поняття про суспільний устрій, на його думку, визнавали єдиним джерелом загальної народної правди волю народу, присуд віча. При цьому давно вже виникла і вкоренилась ідея князя — правителя, третейського судді, організатора порядку, захисника від зовнішніх і внутрішніх загроз. У Києві й Новгороді князь вважався атрибутом держави, але він обирався і міг бути вигнаний, якщо не задовольняв вимог народу або зловживав владою. На Сході, навпаки, особиста свобода звужувалась і в кінцевому підсумку була знищена, поступившись місцем самодержавству.

Становленню і зміцненню в Росії монархічної форми правління, за М. Костомаровим, сприяло прийняття християнства, яке передбачало освячення влади зверху, а також монголо-татарське панування, зацікавлене у створенні сильного апарату та в одній довіреній особі для збору данини. Таку особу було знайдено серед московських князів. Переїнявши апарат централізованого управління від монголів і спираючись на ідеологічну силу візантійського православ'я, московіти скоро перетворили в підданих не лише своїх недавніх господарів, а й багато інших народів. Однак простому люду це принесло мало реальної користі, бо за велич держави він мав платити власним добробутом і втратою свободи.

Засуджуючи самодержавство, М. Костомаров водночас бачив і недоліки республіканського устрою, який не дає гарантій захисту від свавілля влади «багатьох царків». Перевагу він віддає такому республіканському

устрою, де влада є виборною, змінною та підзвітною народним зборам, а відносини між народами будуються на федеративних засадах. Для М. Костомарова, як і для більшості членів Кирило-Мефодіївського братства, федерація в поєднанні з республіканською формою правління була найдоцільнішою формою державного устрою. Він вважав її традиційно слов'янською формою, що має свої початки ще в Київській Русі й дає змогу поєднати прагнення українського народу до політичної самостійності та застереження його від появи експлуаторських класів.

Суть слов'янської федерації вчений убачав у тому, «щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту і управляв незмісимо з другими» і водночас щоб були «один сейм або рада слов'янська, де сходились депутати од усіх Речей Посполитих і там розважали і порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського». Іншими словами, щоб кожна слов'янська держава — польська, литовська, українська, білоруська, російська — була самостійною та щоб у них був спільний виборний орган для вирішення загальних справ.

Очоловати як кожную окрему державу, так і їхній союз у цілому мали виборні особи: «...щоб у кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на годя, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на годя». За М. Костомаровим, в усіх суб'єктах федерації мали бути впроваджені однакові основні закони, система мір, єдина грошова система, свобода торгівлі й ліквідація внутрішніх митниць, єдина центральна влада, якій належить управління збройними силами і зовнішніми зносинами при збереженні повної автономії кожного суб'єкта федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ТАРАС ШЕВЧЕНКО (1814–1861) справив великий вплив на політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського братства насамперед силою свого поетичного слова. У його творах немає цілісної політичної концепції, йдеться про погляди на окремі проблеми державності, соціально-політичних відносин, суспільного ладу в цілому.

Політичний світогляд Т. Шевченка у своєму розвитку пройшов декілька етапів. Перший позначається романтизмом і певною ідеалізацією козацького минулого. Але вже й тоді він намагається з'ясувати причини тяжкого становища українського народу. У поемі «Гайдамаки» серед таких причин він називав, зокрема, внутрішній розбрат і чвари.

У другий, найплідніший період творчості, який тривав із часу повернення в Україну після звільнення із кріпацтва й до розгрому Кирило-Методіївського братства, Т. Шевченко пристрасно працює над проблемою відсутності єдності українського народу. Він різко засуджує не тільки самодержавство, що було притаманним для всієї його творчості, а й класове розшарування всередині самого українського народу. Зокрема, таврує тих «землячків», які, поїхавши на чужину, повертаються в Україну визискувачами та гнобителями, підручними колонізаторів. Причини рабського становища українського народу тепер він вбачає не лише в діях зовнішніх сил і внутрішніх чварах, а й у невідповідності української правлячої еліти — гетьманів і козацької старшини — завданням національного й соціального визволення. Оцінює їх поет досить презирливо: «Раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття — ваші пани, ясносельможній гетьмани». Неприязнь Т. Шевченка до козацької старшини багато в чому зумовлена тим, що вона замість того щоб шукати опори у власному народові, намагалась якнайшвидше знайти собі іноземного покровителя. Неоднозначним було ставлення поета й до Б. Хмельницького. Віддаючи належне державотворчій діяльності гетьмана, він не міг простити йому союзу із царем Олексієм Михайловичем: «Отаке-то, мій Богдане, Олексіїв друже, ти все оддав москалеві, а йому й байдуже».

Значне місце в політичних поезіях Т. Шевченка посідає проблема боротьби народів за національне визволення. Сутність колонізаторської політики царизму глибоко розкрита, зокрема, у поемі «Кавказ». У цьому творі симпатії поета однозначно на боці поневолених кавказьких народів.

Різко засуджуючи самодержавство, кріпачину, соціальне розшарування, колонізаторство, поет мріяв про утвердження соціальної рівності й політичної свободи. Віддаючи перевагу буржуазній республіці перед самодержавством, він, однак, не розглядав її як ідеальний суспільний лад, бо і в ній є соціальна нерівність і насильство. Політичним ідеалом Т. Шевченка була демократична республіка — суспільство із самоврядуванням народу, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від її сваволі. Вирішальна роль у такому суспільстві мала належати трудівникам, що працюють на своїй землі.

Т. Шевченко не тільки різко засуджував кріпачину, самодержавство, а й закликав народні маси до його повалення насильницьким, революційним шляхом: «...вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте!». Він виступав як послідовний революційний демократ, творчість якого справила величезний вплив на боротьбу українського народу за своє соціальне й національне визволення. Не

останню роль творчість Т. Шевченка та інших революціонерів-демократів відіграла у скасуванні в Росії у 1861 р. — останньому році життя поета — кріпосного права.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Демократичні традиції Кирило-Мефодіївського братства продовжив і розвинув визначний український історик, етнограф, літературознавець і публіцист **МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ** (1841–1895). Він народився у дворянській сім'ї в м. Гадячі на Полтавщині. У 1863 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету й упродовж 1864–1875 рр. працював у ньому приват-доцентом на кафедрі всесвітньої історії. За цей час опублікував декілька праць, у яких викривав русифікаторську політику царизму стосовно неросійських народів, за що його було звільнено з університету. У 1876 р. виїжджає до Женеви, де видає збірник «Громада» з метою популяризації «українського питання» у світі. Болгарський уряд 1889 р. запросив Драгоманова на посаду професора кафедри всесвітньої історії Софійського університету, де він працював до кінця свого життя.

Політичні погляди вченого формувалися під значним впливом поширених у тогочасній Європі ліберальних і особливо соціалістичних ідей. Перехід від родоплемінної організації суспільного життя до держави він пояснював дією таких чинників, як розвиток сім'ї, матеріального виробництва, класової боротьби, концентрація земель унаслідок завоювань. Однак М. Драгоманов не поділяв марксистську тезу про визначальну роль матеріального виробництва в суспільному розвитку. Він вважав, що економічна діяльність задовольняє лише одну з потреб людини — «живлення», тоді як існують інші не менш важливі потреби — розмноження, пізнання, розваги. Люди прагнуть до спілкування та об'єднання, основними формами яких є громада й товариство.

Поняття *громада* є ключовим у політичних поглядах М. Драгоманова. На його думку, головним критерієм оцінки діяльності держави є служіння суспільному благу. Суть держави полягає не в її формі, а в тих правах і свободах, якими наділені громадяни. Політична історія людства є кругообігом трьох основних форм держави — аристократії, монархії й демократії. Людство втратило первісну свободу й постійно прагне її повернути, але цьому заважає держава, навіть демократична, бо за такої форми депутати стають головуючими над народом і вирішують державні справи, не враховуючи його волі. У зв'язку із цим він пропонує радикальний, на його думку, крок: замість введення на-

родоправства (демократії), що є лише однією з форм державного правління, впроваджувати самоврядування, щоб була «своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств».

Громада у М. Драгоманова є первинною ланкою організації суспільного життя. Відносини між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація утворюється внаслідок децентралізації управління державою із громад як більш дрібних суспільних об'єднань. Громади як вільні й самостійні утворення будують федерацію знизу догори — аж до всесвітньої федерації як наступниці держави. Федерація втрачатиме державні функції і поступово прийде до адміністративної автономії та децентралізації. Учений далі розвинув концепцію федералізму, започатковану М. Костомаровим. Він виступав за самостійні сильні обласні органи влади, які мали б певну незалежність від центральної влади й діяли на автономних і самоврядних засадах. Самоврядування мало здійснюватися різними зборами, яким були б підзвітні посадові особи.

Головну причину поділу суспільства на багатих і бідних М. Драгоманов убачав у приватній власності. Покінчити зі злиденністю ігнобленням можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю і знаряддя праці. Здійснення переходу до нового ладу («громадівського соціалізму») можливе еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу. Він виступав проти революційних перетворень.

Підтримуючи лібералізм за відстоювання ним прав і свобод громадян, М. Драгоманов водночас вважав, що лібералізм мав служити засобом у боротьбі за соціалістичний ідеал. Поділ влади, парламентаризм, демократичні права і свободи, які відстоював лібералізм, мали бути притаманними й соціалізму.

Принцип федералізму був визначальним й у поглядах М. Драгоманова на національне питання. Він заперечував ідею національної державності, вважав, що політичною формою організації суспільного життя має бути федерація, що складається із самоврядних громад. Україна також має бути федеративним утворенням, яке складається з 20 земель (Київської, Одеської, Харківської, Поліської та ін.) і входить до побудованої на федеративних засадах Росії. Він писав: «Здобути ж політичну волю в Росії, на мою думку, українська нація може не шляхом сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями й країнами Росії, через федералізм»⁷. У зв'язку із цим М. Драгоманов відкидав націоналізм і сепаратизм, виступаючи з позицій інтернаціоналізму.

⁷ Цит. за: *Острянин, Д. Х.* Розвиток матеріалістичної філософії на Україні / Д. Х. Острянин. — К., 1971. — С. 149.

СЕРГІЙ ПОДОЛИНСЬКИЙ

На більш радикальних позиціях, ніж М. Драгоманов, у питанні побудови нового суспільства стояв громадівець **СЕРГІЙ ПОДОЛИНСЬКИЙ** (1850–1891). На формування його політичних поглядів значний вплив справили гурток, очолюваний перекладачем першого тому «Капіталу» К. Маркса М. Зібером. У подальшому, перебуваючи за кордоном, С. Подолинський особисто знайомиться з К. Марксом і Ф. Енгельсом, однак марксистом не стає, вважаючи їх учення непридатним для умов Росії.

Критикуючи самодержавство в Росії, С. Подолинський ставив за мету довести необхідність знищення його революційним шляхом, завоювання трудящими політичної влади та утворення соціалістичної республіки. Виникнення держави він вважав історично прогресивним явищем і доводив, що подальший її розвиток ішов шляхом поглиблення майнової нерівності й посилення панування одного класу над іншим. У майбутньому суспільстві мала бути забезпечена рівність не лише політична, а й економічна. Ідея соціально-політичної рівності є центральною в політичних поглядах С. Подолинського. Формально зафіксовані в політико-правових документах буржуазних держав свободи і рівність він вважав неістинними, тому що реально народні маси позбавлені свободи. Складена ним програма соціалістичного перетворення України передбачала надання всім трудящим рівних політичних та економічних прав, свободи слова і совісті, рівних можливостей для всебічного культурного розвитку.

Основним осередком соціалістичного суспільства, за С. Подолинським, має стати громада. Вона виступатиме основою для ведення господарства та органом політичного самоврядування, поєднуюватиме в собі законодавчу, виконавчу й судову владу. Формою політичного устрою громадівського соціалізму буде народна федерація громад, заснована на повному політичному рівноправ'ї кожної громади й повному внутрішньому самоврядуванні. Україна майбутнього, за його проектом, має бути спершу федеративною демократичною республікою добровільно об'єднаних громад, а потім стати членом всенародного вільного союзу — міжнародної федерації.

На відміну від М. Драгоманова, який виступав за еволюційний шлях переходу до соціалізму, С. Подолинський засобом цього переходу вважав революцію у формі збройного повстання: у Західній Європі — пролетаріату за підтримки селянства, а у Східній — селянства за підтримки найбіднішого міського населення.

Таким чином, суспільно-політичним ідеалом С. Подолинського був громадський соціалізм — суспільство, у якому народ сам управлятиме й керуватиме всіма економічними, політичними і культурними процесами.

Громадська діяльність і праці М. Драгоманова й С. Подолинського справили значний вплив на подальший розвиток української демократичної політичної думки, зокрема на творчість І. Франка.

ІВАН ФРАНКО

Видатний український поет, письменник, публіцист і громадсько-політичний діяч **ІВАН ФРАНКО** (1856–1916) був одним із організаторів Русько-української радикальної партії, брав участь у виданні її друкованих органів, видавав журнал «Життя і слово». За політичну діяльність переслідувався австрійською владою. Є автором близько 3000 літературних творів, публіцистичних і наукових праць. Політичні погляди І. Франка еволюціонували від громадського соціалізму й захоплення марксизмом до позицій національної демократії і критики марксизму. Світогляд поета формувався в умовах загострення боротьби трудящого селянства й робітництва Західної України проти соціального гніту.

Погляди І. Франка на державу були близькими до марксистських. Виникнення держави він пов'язував із виникненням приватної власності й суспільних класів. Найважливішою ознакою держави вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства стосовно суспільства. Усі експлуаторські держави були і є відчуженою від народу політичною силою, яка протистоїть народові й панує над ним. Буржуазна держава також не є винятком. Характерними її рисами є наявність міцної армії як опори існуючого політичного ладу, бюрократичного апарату, посилення виконавчої влади і зниження ролі представницьких органів. У такій державі відбувається концентрація багатства в руках нечисленної панівної верхівки, тоді як мільйони трудівників не можуть задовольнити свої елементарні життєві потреби. Конституційність, парламентаризм не ліквідує соціальної нерівності, бо парламент насправді представляє інтереси заможних верств суспільства, а буржуазне право захищає ці інтереси і робить трудящих фактично безправними. Слід розрізняти формальну і реальну рівність, бо юридична рівність, що не спирається на економічну та освітню рівність, залишається на папері, а в повсякденному житті вона для нижчих верств нездійсненна.

Ці погляди І. Франка на державу визначили і його негативне ставлення до марксистської ідеї держави диктатури пролетаріату. Така держава також матиме чиновницько-адміністративний апарат, який стоятиме над народом, і соціальна нерівність не буде подолана. У зв'язку із цим соціалістичне суспільство він уявляв як співдружність людей праці, засновану на господарській рівності, повній громадянській і політичній свободі, несумісній із державою. Політична свобода полягає у відсутності політичного тиску та управління зверху, держави як органу примусу. Народ знизу управляє сам собою, працює сам на себе, сам здобуває освіту й захищається. У майбутньому суспільстві утвердиться справжнє народовладдя. Головними осередками влади народу будуть громади, що виконуватимуть усі функції управління суспільством. І. Франко віддавав перевагу безпосередній демократії, хоча не заперечував необхідності й представницької демократії, органи якої утворюються на рівні вільного союзу громад. Їхні представники формують єдиний представницький орган для вирішення важливих питань — зовнішньої торгівлі, суду, оборони та ін.

Щодо шляхів і засобів переходу до соціалізму І. Франко висловлював різні думки. В одних працях він обстоював правомірність застосування трудящими радикальних засобів для звільнення від експлуатації і здобуття свободи, в інших — схилявся до мирних форм політичної боротьби. Рушійною силою цієї боротьби визнавалися не тільки пролетаріат, а й інші категорії трудівників. Він не поділяв марксистської ідеї про історичну місію пролетаріату, за якою йому належить очолити боротьбу за соціалізм усіх трудящих; говорив про «робітництво», під яким розумів усіх, хто працює, — робітників, дрібних селян, ремісників, інтелігенцію. На відміну від марксизму І. Франко прагнув до того, щоб його соціалізм спирався на загальнолюдські, а не на суто класові цінності. Це мав би бути самоврядний, недержавний соціалізм.

Велику увагу І. Франко приділяв національному питанню. Він закликав інтелігенцію сприяти формуванню української нації, здатної до самостійного культурного й політичного життя і спроможної активно засвоювати загальнолюдські культурні здобутки. Виступав за політичну незалежність націй. Однак така незалежність, на його думку, не передбачає обов'язкового відокремлення всіх націй, що входили до складу Російської держави. Формою політичної незалежності соціально звільнених народів може бути демократична автономія у складі федерації. І. Франко обстоював ідею федерації політично рівноправних народів із демократичною, республіканською формою правління, заснованою на громаді як первинному самоврядному територіальному об'єднанні. На його думку, вільний розвиток народів без будь-якого верховенства однієї нації над іншою здатні забезпечити соціалізм і

федерація. На федеративних засадах мають будуватися відносини між народами як у межах окремих країн, так і у всесвітньому масштабі.

Відстоюючи федералізм, І. Франко водночас виступав як проти космополітизму М. Драгоманова, так і проти інтернаціоналізму марксизму. У працях останніх років він різко критикував тих діячів, для яких загальноєвропейські ідеали соціальної рівності заслонили ідеал національної самостійності, та тих, хто за гаслами інтернаціоналізму приховує нелюбов до власного народу.

Хоча І. Франко багато в чому поділяв марксистські погляди на проблеми суспільного розвитку, він виступав проти абсолютизації марксистського вчення, закликав сприймати його як продукт певної епохи, а не як керівництво до дії на всі часи.

4. ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

Перша половина, передусім перші десятиліття XX ст., були особливо плідними в розвитку політичної думки України. У цей період остаточно сформувались й чітко виявилися різні її напрями, основними з яких є соціалізм, консерватизм, націоналізм і націонал-демократизм.

СОЦІАЛІЗМ

Із часу свого виникнення в середині XIX ст. марксизм набув значного поширення в Європі й став однією з найвпливовіших ідейно-політичних течій. Паралельно з марксизмом розвивався соціал-демократичний напрям учення

про соціалізм. Особливо популярними соціалістичні ідеї стали в перші десятиліття XX ст. — епоху імперіалізму, війн і пролетарських революцій, за визначенням В. Леніна. Історичні події цієї епохи, насамперед Жовтнева революція в Росії, підтверджували марксистське вчення, значного впливу якого зазнала й Україна. Тут поширювалися як суто марксистські ідеї — про історичну місію робітничого класу,

соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату тощо, так і соціал-демократичні. Найвідоміші представники соціалістичного напрямку політичної думки України першої половини ХХ ст. — М. Грушевський і В. Винниченко — за своїми політичними поглядами тяжіли до соціал-демократизму.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866–1934) — видатний український історик і політичний діяч, голова Української Центральної Ради. У своїх численних працях, зокрема багатотомній «Історії України-Руси», докладно дослідив історію українського народу. При цьому він відмовився від розгляду її як історії класової боротьби і подав як історію української державницької ідеї.

Учений виходив із того, що існують дві «руські» народності — українсько-руська й великоруська. Київська держава, право, культура були творенням українсько-руської народності, а володимиромосковська держава — великоруської. Теза про те, що Київська Русь була першою формою української державності, служила обґрунтуванню боротьби українського народу за власну державність як такого, що здавна її мав. В історії українського народу М. Грушевський виокремлював такі періоди: етап, що передував утворенню Київської держави; епоха державного життя (Київська Русь); литовсько-польська епоха; козацька епоха; занепад козацтва та українського життя; українське відродження. Крізь усі ці періоди вчений проводить сформульовану ним українську ідею, пов'язану з ідеєю свободи українського народу, насамперед національної.

У питанні про форму української державності погляди М. Грушевського зазнали певної еволюції — від ідеї федеративних форм організації державного життя української нації до ідеї національної незалежності України. Спершу він виступав за національно-культурну автономію України у складі Росії, пов'язував здобуття українським народом свободи з перетворенням Росії в демократичну правову державу.

Під час революції 1905–1907 рр. М. Грушевський вважав, що вирішення українського питання й національних проблем народів Росії можливе шляхом реалізації принципу національно-територіальної та обласної автономії і забезпечення національних прав усіх народів. Автономна Україна у складі федеративної Російської республіки — такою бачав М. Грушевський українську державність. Основні риси федеративної республіки — широке місце самоврядування і представницька демократія. Українська національна територія має бути об'єднана в єдину область із власним сеймом, що обирається прямим, рівним і таємним голосуванням. Необхідно чітко розмежувати повноваження центру та областей: органи місцевого самоврядування мають розпоряджатися місцевими фінансами, земельним фондом, вирішувати

питання освіти й культури; центральна влада має складати норми загальних основ державного і суспільного ладу.

Жовтнева революція і політична практика російського більшовицького уряду змінили погляди М. Грушевського. Він перейшов до ідеї національної незалежності й суверенітету України, свідченням чого став прийнятий очолюваною ним Українською Центральною Радою 9(22) січня 1918 р. IV універсал, який проголосив Україну самостійною народною республікою. Однак і після цього вчений підтримував ідею федералізму.

За своєю ідейно-політичною орієнтацією М. Грушевський був соціалістом, але марксистські погляди поділяв далеко не в усьому. Зокрема, у питанні про сутність держави, причини та шляхи її виникнення він істотно уточнював марксистську тезу про те, що держава виникла внаслідок класового розшарування первісного суспільства.

Важливе місце в українському соціалістичному русі посідає видатний письменник і політичний діяч **Володимир Винниченко** (1880–1951). Він був одним із організаторів Революційної української партії, членом Центрального Комітету Української соціал-демократичної робітничої партії, заступником голови Української Центральної Ради, першим головою Генерального Секретаріату — уряду Української Народної Республіки, головою Директорії, автором майже всіх декларацій і законодавчих актів УНР.

Упродовж усього свого життя В. Винниченко залишався соціалістом, однак різко негативно ставився до соціалізму в його радянсько-більшовицькому варіанті. Він вважав, що є два шляхи здійснення соціалізму, з приводу яких розходяться соціалісти і комуністи. Соціалісти виходять із того, що соціалізм можна побудувати лише поступово, еволюційно, реформами. Комуністи, навпаки, вважають, що капіталізм потрібно знищити відразу, революційним шляхом.

В. Винниченко запропонував свій варіант створення соціалізму, який він назвав «колектократією». Суть його полягає в поєднанні еволюційного й революційного шляхів переходу до соціалізму. Необхідно мирним шляхом розпочати перетворення приватної власності на засоби виробництва на колективну. Саме на колективну, а не на державну. Соціалізм — це кооперація. Не націоналізація, а соціалізація, або, краще сказати, колектократизація — організація промислових, сільськогосподарських, торговельних, фінансових та інших кооперативів — приведе до соціалізму.

У поглядах з українського національного питання В. Винниченко пройшов шлях від прихильника культурно-національної автономії України у складі Російської федеративної республіки до визнання необхідності відродження самостійної української державності. Як соці-

аліст, розв'язання національного питання він підпорядковував вирішенню завдання соціального визволення народів, тобто звільнення їх від капіталістичної експлуатації. Тому був готовий відмовитися від національної незалежності на користь соціалізму. У зв'язку із цим В. Винниченко розрізняв національних соціалістів і просто соціалістів. Для останніх національний розвиток є необхідною умовою і засобом наближення людства до вищих форм соціального життя. А для національних соціалістів національний розвиток є самоціллю, з досягненням якої вони зупиняться, а потім рухатимуться назад.

Ідеал української демократії В. Винниченко вбачав у «федерації російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла». Обґрунтовуючи необхідність перебування України у складі Російської федерації, він наголошував на історичних, економічних і культурних зв'язках України з Росією, потребах оборони. На його думку, комбінація основних чинників соціально-політичного життя України не вимагає її незалежності як політичного державного оформлення.

Дещо пізніше, перебуваючи вже в еміграції, В. Винниченко докорінно змінив свої погляди на українську державність, про що свідчить його праця «Відродження нації» (1920). У ній він вказує на нерівність у відносинах між українською і російською націями. Сформоване століттями соціально-політичного устрою Росії притаманне росіянам почуття панівної національності навіть у душі робітника не може швидко зникнути. Так само й почуття сервілізму, прислужництва в українській нації не може зникнути одразу. Необхідно створити такі державні умови, які допомогли б викоринити ці шкідливі наслідки минулого. Найкращою формою розвитку революції кожної нації є повна державна незалежність на принципах рівності відносин і добровільного тісного союзу з усіма соціалістичними державами проти всесвітньої буржуазії.

Однак і цього разу В. Винниченко пріоритет віддавав, як тоді вважалось, соціальному визволенню, соціалізму перед визволенням національним. На його думку, відродження української нації відбуватиметься в гармонії з її соціальним визволенням, і чим лівішим буде політичний режим України, тим більше він сприятиме національному відродженню українського народу. Найповніше відродженню української нації, вважав В. Винниченко, сприятиме режим національно-української радянської соціалістичної влади.

В. Винниченко високо оцінював сам факт існування української державності у вигляді Української Радянської Соціалістичної Республіки. У праці «Заповіт борцям за визволення» (1949) писав, що вже не стоїть питання про створення української держави, а йдеться лише про її визволення, існування УРСР породжує в українців звичку до власної

державності, чого вони не мали кілька століть, а тому в боротьбі за національне визволення потрібно орієнтуватися на власні внутрішні сили, а не на зовнішні, на які сподівалася українська еміграція.

В. Винниченко негативно ставився до націоналізму Д. Донцова, відкидав ідеологію націоналізму як фашистську, ворожу українському народу.

КОНСЕРВАТИЗМ

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в українській політичній думці переважали ідеї соціалізму. Лібералізм в Україні не набув такого поширення, як у країнах Західної Європи. Ідеї лібералізму в українській політичній думці по-

в'язують почасти із творчістю М. Драгоманова, а особливо — Б. Кістяківського й М. Туган-Барановського. Помітніше місце в історії української політичної думки посідають ідеї консерватизму, які особливо активізувались у XX ст. Це було спричинено існуванням у 1918 р. гетьманату П. Скоропадського, необхідністю обґрунтування його політико-правових підстав, доведення наступництва монархічно-гетьманських традицій. По-різному це робили три найбільш відомі представники українського консерватизму — В. Липинський, С. Томашівський і В. Кучабський.

Найвпливовішим представником українського консерватизму і водночас найоригінальнішим українським політичним мислителем після М. Драгоманова вважається **В'ячеслав Липинський** (1882–1931). Він належав до заможного шляхетського роду. Закінчив філософський факультет Краківського університету, під час Першої світової війни служив офіцером у російській армії. Виступив одним із організаторів Української демократичної хліборобської партії. У 1918–1919 рр. був послом гетьманського уряду та УНР у Відні. Перебуваючи в еміграції, працював професором Українського наукового інституту в Берліні. Автор понад 200 наукових праць, найвідомішими з яких є «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» (1926), «Україна на переломі 1657–59» (1920), «Замітки до історії українського державного будівництва у XVII столітті» (1920) та ін.

В. Липинський послідовно обстоював ідею незалежної української державності. Він вважав, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує націю від економічного розпаду і кривавої анархії. Лейтмотивом творчості В. Липинського є слова: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі

не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути». Відповідно до цього власне призначення він вбачав у тому, щоб прищепити народу України свої погляди як світогляд, здатний перетворити пасивну територіальну спільноту в політично організовану націю.

Обґрунтовуючи ідею створення незалежної української держави, В. Липинський на перший план спочатку висував її демократичний характер, вважаючи, що тільки демократія може стати твердою опорою державності. Питання про форму державного правління — монархічну чи республіканську — було для нього другорядним. Згодом, аналізуючи причини невдачі української національної революції 1917–1920 рр., він був глибоко розчарований народницькою елітою, яка розуміла демократію як необмежене народовладдя під проводом Рад та отаманів і виявилася нездатною вирішити нагальні проблеми державного будівництва. Тому форму державності для України В. Липинський шукав поза демократією, більшовицькою диктатурою і націоналізмом. Такою формою він вважав конституційну монархію.

На його думку, кожний народ мусить пройти період монархії, відсутність якої на теренах України була причиною неоформлення власної державної організації впродовж століть. Ідея монархії має виступати консолідуючим чинником українського суспільства, вона відповідає державницькій традиції, започаткованій ще Б. Хмельницьким. Це має бути трудова, правова і спадкова (ділчична) монархія на чолі з гетьманом. Висновок на користь такої монархії В. Липинський зробив на основі аналізу виокремлених ним трьох основних форм і методів державного правління: демократії з республікою; охлократії з диктатурою; класократії із правовою («законом обмеженою і законом обмежуючою») монархією. Демократичний метод притаманний республіці й заснований на відкритій конкуренції в боротьбі за владу, яка точиться між різними групами суспільства. Охлократичний метод характерний для диктатури і заснований на владі окремих суспільно-політичних груп (класу чи партії) над суспільством. Лише за класократії, яка складається із провідних представників усіх суспільних класів і верств, держава існує для нації.

Основними підвалинами, на яких має засновуватися українська монархія, В. Липинський вважав аристократію, класократію, територіальний патріотизм, український консерватизм і релігійний етос.

Гетьман як спадковий монарх репрезентує державу, уособлює її авторитет. Разом із гетьманом управління державними й суспільними справами здійснює аристократія — найкращі представники нації, незалежно від їх соціального походження. В аристократії існують статична й динамічна складові. Першу представляють такі елементи, які

наявні у будь-який історичний період, — шляхта і хліборобський клас. Аристократія завжди повинна оновлюватися, інтегруючись з іншими соціальними верствами, які становлять монархічну державу.

Такі особливості формування аристократії забезпечують представництво в її складі всіх суспільних класів і станів: промислового (фабриканти, інженери, робітники), хліборобського (поміщики, селяни, сільськогосподарські робітники), купецького і фінансового (усі, хто живе з обміну продуктами), комунікаційного (залізничники, водії), інтелігенції. У результаті аристократія виступає як класократія — влада найкращих представників усіх суспільних класів і станів. Класократія як спосіб організації державної влади, на думку В. Липинського, забезпечує єдність нації і заперечує буржуазний парламентаризм, соціалізм і націоналізм. Перший роз'єднує націю за партійною ознакою, другий — за класовою, а третій — за етнічною.

Нація у В. Липинського виступає не як етнічна, а як політична спільнота, що включає в себе всіх громадян держави, незалежно від їх етнічної належності. Забезпеченню єдності нації слугує і територіальний патріотизм — усвідомлення своєї території, любов до своєї землі, почуття єдності та співпраці між усіма її постійними мешканцями, незалежно від їх походження, соціально-класової та етнічної приналежності, віросповідання тощо. Кожна нація є соціально-диференційованою й охоплює як прогресивні, так і консервативні елементи. Консервативні елементи — це верхні соціальні верстви громадянства, що несуть у собі стародавню політичну культуру й традиції державного життя, здатні приборкати анархію і свавілля.

Важливою умовою побудови держави і формування української нації В. Липинський вважав її релігійну єдність. На його думку, тільки християнська етика (релігійний етос) спроможна створити моральний клімат, необхідний для державного будівництва. Наголошуючи на житворній силі релігії, яка може примирити українство, спрямувати його до зміцнення держави, він водночас застерігав проти церкви, пристосованої до політичної кон'юнктури, підкреслював, що тільки та церква може піднести священний національний прапор боротьби за волю, яка не служить політиці.

Відстоюючи незалежну українську державність, В. Липинський водночас наголошував, що географічне положення України, спільне історичне минуле, спільні економічні інтереси вимагають тісного економічного і воєнного союзу суверенної Української національної держави з Росією і Білоруссю.

Близькою до політичних поглядів В. Липинського була консервативна концепція українського державотворення відомого галицького історика **СТЕФАНА ТОМАШВСЬКОГО** (1875–1930), викладена ним,

зокрема, у працях «Українська історія», «Під колесами історії» (1925), «Про історію, героїв і політику» (1929).

Державницька концепція С. Томашівського ґрунтується на ідеї особливої ролі Галичини та уніатської церкви в українському державотворенні. Якщо М. Грушевський витоки української державності вбачав у Київській Русі, В. Липинський — у козацько-шляхетській державі Б. Хмельницького, то С. Томашівський відносив їх до Галицько-Волинської держави XII–XIV ст. Основними чинниками, на яких базується його концепція, є земля, нація і держава.

С. Томашівський вважав, що про Україну як про певну цілісність упродовж усієї історії можна говорити тільки як про землю в географічному розумінні. Українська земля як чинник історії України — це історичний процес здобування українським народом землі. Другим важливим чинником історії українського державотворення є процес формування української нації, у якому поєднані дві протилежні тенденції: консолідація і роз'єднання. Третім чинником державотворення є перетворення української народності в націю і становлення першої української національної держави — Галицько-Волинського князівства, що утворилося після остаточного розпаду Київської держави та об'єднало вже тільки суто українські землі. Значення Галицько-Волинської держави полягає, зокрема, в тому, що вона зберегла Україну від поневолення та асиміляції як з боку Польщі, так і з боку Московщини. Розірвавши династичні й церковно-політичні зв'язки з Московщиною, Галицько-Волинська держава відкрила українській народності можливість формувати власну національну культурну й політичну індивідуальність, доступ західноєвропейської культури на українські землі. Саме завдяки цій державі утворюється сучасна національна, політична, культурна і мовна самостійність України серед слов'ян.

Становленню сучасної самостійної української держави, на думку С. Томашівського, мають сприяти територіальний патріотизм і національна ідея. Територіальний патріотизм покликаний служити приєднанню польського населення Галичини до спільних з українцями політичних цілей. Відсутність об'єднуючої національної ідеї була однією з важливих причин втрати Україною державності. Державність — це та форма, у якій національні сили можуть найкраще розвинутися. Якщо зазначена форма є недосяжною, то необхідно спрямувати всі зусилля на формування національної ідеї, яка містила б такі економічні, соціальні, культурні й моральні цінності, які дали б можливість утворити незалежну державу.

Учений доводив, що традиції українського народу, наявність внутрішніх розбіжностей між провідниками і станами українського суспільства зумовлюють необхідність впровадження в Україні монархічної

форми правління як такої, що найкраще сприяє утвердженню авторитету і порядку. Однією з основних причин поразки української інтелігенції у її прагненні в 1917–1920 рр. збудувати свою державу він вважав орієнтацію на демократію і республіку, яких, на його думку, ніколи не знав український народ.

Учений не ототожнював демократію лише з республікою. Він вважав, що монархія, якщо вона не є абсолютною, також сумісна з демократією. Не заперечував учений і прийнятність для України республіканського ладу. Коли республіканська форма правління утвердиться шляхом еволюції із традиційної монархічної — гетьманської — форми, вона може бути прийнятною для України. Головне, щоб зміна форм правління відбувалася еволюційним шляхом.

С. Томашівський вважав, що майбутня українська держава повинна формуватися на основі політичної автономії західноукраїнських земель, мати власне законодавство, адміністрацію, армію, систему освіти. Автономія має спиратися на традиції Галицько-Волинського князівства, а також політичний досвід Австро-Угорської монархії і польського республіканського правління.

Важливу роль в українському державотворенні він відводив уніатській церкві. Історію церкви в Україні розглядав у контексті відносин між римською і візантійською церквами, доводячи, що церковна унія 1596 р. — це не випадковість в українській історії, а закономірне явище. Тривку форму національної держави дала тільки унія, ідея якої нерозривно пов'язана з напрямом і духом усєї української історії. А тому уніатська церква має відігравати важливу роль у розбудові української держави і впливати на форму державного правління.

Таким чином, у державотворчій концепції С. Томашівського українська державність виступає у формі клерикальної монархії. Історичні дослідження вченого, як і творчість М. Грушевського і В. Липинського, є класичним прикладом державницького пояснення історії українського народу.

Певний вплив на розвиток консервативного напрямку української політичної думки мав **Василь Кучабський** (1895–1945). Свої політичні висновки, зокрема у працях «Більшовизм і сучасне завдання українського народу» (1925), «Україна і Польща» (1933), він робив на основі дослідження розвитку української державності в 1917–1920 рр. Основні причини занепаду Західноукраїнської Народної Республіки В. Кучабський вбачав у відсутності єдиного об'єднаного керівництва й непродуктивності питань державного будівництва на західноукраїнських землях. Однією з найважливіших суперечностей гетьманщини, що призвела до занепаду української держави, він вважав «сили української демократії». Вони хоч і були переповнені патріотизмом, проте не мали властивостей, притаманних лишеправлячій верстві, — політичних традицій і досвіду. Демократія

стала в опозицію до гетьманщини. Остання не могла утвердитися, оскільки не спиралася на підтримку народу.

Як і В. Липинський та С. Томашівський, найбільш придатною формою державного правління для України В. Кучабський вважав монархію. Особливу роль у заснуванні монархічної держави в той період, на його думку, була покликана відіграти провідна верства, сформована з «людей військового духу і організації», з огляду на втрату іншими суспільними верствами здібностей і можливостей стати на чолі державотворення. Ця концепція, на формування якої не в останню чергу справило вплив те, що її автор сам був військовим, дістала назву *політичний мілітаризм*.

В. Кучабський поділяє ідеї В. Липинського й С. Томашівського про те, що справу створення української держави може вирішити не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а формування психологічного складу нації на певній території її проживання. Необхідною умовою цього є державотворча національна ідея. Для початку потрібен своєрідний український П'ємонт⁸, який зможе організувати решту України на визвольну боротьбу. На думку В. Кучабського, роль П'ємонту мала відіграти Галичина, у якій склалися для цього найбільш сприятливі умови.

Військові могли б стати провідною верствою в українському державотворенні у 1917–1920 рр. — тоді, коли, на думку В. Кучабського, інші верстви виявилися нездатними до цього. Провідну ж верству, що зберегла в собі консервативні лицарські риси, несе відповідальність за державну справу, гарантує стабільність внутрішнього устрою держави, В. Кучабський вбачає у великих землевласниках. Щоправда, провідною верствою, наголошував він, може бути як один суспільний клас, так і представники кількох чи й усіх суспільних класів, об'єднані вірністю до монарха — виразника єдності. Формування провідної верстви є одним із головних завдань українського консерватизму.

НАЦІОНАЛІЗМ

Ідея незалежної української державності була центральною не тільки у творчості представників консервативного напрямку української політичної думки. Головну увагу обґрунтуванню цієї ідеї приділяли також ідеологи ще двох

⁸ Північно-західна область Італії, яка була головним центром національно-визвольного руху італійського народу проти іноземного панування, за об'єднання роздібленої Італії в єдину державу у XVIII–XIX ст.

напрямів політичної думки — націоналістичного і націонал-демократичного. Найвідомішими представниками націоналістичного напряму є М. Міхновський, Д. Донцов, М. Сціборський. Вони вважали, що до революції 1917 р., коли Україна отримала реальний шанс здобути політичну самостійність, нація прийшла ідеологічно невідго-товленою, а найголовніше — неготовими виявилися її провідники, які часто поступалися національними інтересами на користь соціальних демагогів і маніпуляторів привабливими гаслами. Ідеологи націоналізму вважали за свій обов'язок формувати національну свідомість українського народу, всебічно сприяти усвідомленню ним необхідності здобуття незалежної державності. Однак при цьому вони негативно ставилися до деяких інших народів, особливо російського, у тій чи іншій формі пропагували ідею національної винятковості українців. Засновником українського націоналістичного руху вважається М. Міхновський.

Громадський і політичний діяч **Микола Міхновський** (1873–1924), навчаючись на юридичному факультеті Київського університету, 1893 р. приєднався до таємної студентської націоналістичної групи «Братство Тарасівців» і розробив її основні політичні засади. Метою групи проголошувалося досягнення повної державної незалежності України.

У 1900 р. М. Міхновський виголосив у Полтаві й Харкові промову, що вийшла окремою брошурою у Львові під назвою «Самостійна Україна» і стала програмним документом утвореної в цьому ж році у Харкові Української революційної партії. «Самостійна Україна» вважається першим програмним документом українського націоналізму. Зазначивши, що світ вступив у нову фазу свого розвитку — боротьбу народів за самовизначення, а український народ перебуває в становищі «зрбованої нації», М. Міхновський порушує питання про можливість її національного визволення. Як юрист, він розглядає правові підстави перебування України у складі Московської держави згідно з Переяславською угодою 1654 р. За цим документом Україна — самостійна держава з республіканським устроєм — вступила в договірні відносини з Московською монархією як «вільний із вільним» і «рівний із рівним». Основні статті угоди спрямовувались на збереження політичної самостійності української держави під протекцією московського царя, який не мав права втручатися у внутрішні справи України. Оскільки пізніше московський уряд порушив ці домовленості, то Україна має всі правові підстави для розірвання угоди і здобуття політичної самостійності.

Та самих лише юридичних підстав, зауважує М. Міхновський, замало, необхідні ще достатні фізичні й матеріальні засоби. Головною

проблемою української нації є відсутність провідної національно свідомої верстви — інтелігенції. Інтелігенція польського походження розбудовувала Польщу, діяла в інтересах Росії. Лише нинішня інтелігенція не хоче миритися з пануванням чужинців на своїй землі й виступає з вимогами захисту інтересів власної нації.

Однією з основних причин втрати українцями державності Міхновський вважав відсутність внутрішньої єдності й висував ідею національного солідаризму, яка має об'єднати окремі частини нації в єдине ціле: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Ідея національного солідаризму найповніше була сформульована в «X заповідях УНП» — заснованої Міхновським Української народної партії. «Заповіді» мають важливе значення для розуміння політичної позиції автора, українського націоналізму в цілому, тому наведемо їх тут дослівно:

I. Одна, єдина, неподільна від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна — республіка робочих людей — отсе національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал.

II. Усі люди — твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди — се вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас.

III. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.

IV. Усюди і завсігди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

V. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові і тобі.

VI. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.

VII. Не зробиш ренегатом-відступником.

VIII. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

IX. Допомагай своєму землякові поперед усіх. Держись купи.

X. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили і відваги; не накладай укупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш»⁹.

Потрібно сказати, що у своїй громадській і політичній діяльності М. Міхновський сповідував ці заповіді впродовж усього життя. У 1912 р.

⁹ Міхновський, М. І. X заповідей УНП / М. І. Міхновський // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. — Львів, 1996. — С. 141–142.

в Харкові він майже цілий рік видає газету «Сніп», у якій друкує статті націоналістичного характеру. Бере участь у створенні в липні 1917 р. у Лубнах націоналістичної Української демократично-хліборобської партії, а у грудні цього року — в об'єднанні в одну партію (Українську партію соціалістів-самостійників) усіх націоналістичних груп і течій. Намагається створити українську національну армію. Бере участь в організації у липні 1917 р. в Києві заколоту проти московсько-більшовицького впливу.

М. Міхновський був одним із авторів конституційного проекту «Самостійна Україна» (1905), за яким Україна мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом — Радою представників і Сенатом. Парламентські вибори мали відбуватися з урахуванням національно-економічних особливостей дев'яти вільних і самоуправних земель. Передбачалися широкі громадянські свободи, суд присяжних, націоналізація землі за викуп і розподіл її за національною ознакою. Для М. Міхновського розв'язання національного питання мало передувати вирішенню питання соціального. Хоч би якими великими не були завдання соціальної революції, вона, на його думку, не принесе справжнього звільнення поневоленої нації.

Якщо М. Міхновський був засновником українського націоналістичного руху, то публіцист і громадсько-політичний діяч **ДМИТРО ДОНЦОВ** (1883–1973) виступив його головним ідеологом. Він був членом Української соціал-демократичної робітничої партії, Партії хліборобів-демократів, редактором декількох періодичних видань, автором численних творів, найвідомішими з яких є «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Дух нашої давнини» (1944).

Філософським фундаментом поглядів Д. Донцова був ідеалізм із його приматом духовного над матеріальним. Відповідно до своєї філософської позиції мету існування нації він убачав не в матеріальних, а в духовних благах. Ідея добробуту й матеріального блага приноситься ним у жертву ідеї честі й слави, благополуччя одиниці — величі нації в цілому, тому що тільки в межах національного організму існують і творяться духовні цінності. Ідея примату духовного над матеріальним обґрунтовує і принцип ієрархічності у внутрішньому устрої держави. Належність до того чи іншого стану визначається не за соціальною, а за психологічною ознакою.

Д. Донцов заперечував традиційний український націоналізм XIX ст. за раціоналізм, лібералізм і соціалізм, федералістичні та автономістичні ідеї. Натомість він сформулював концепцію нового — інтегрального, або чинного, українського націоналізму. Інтегральний націоналізм передбачає пристрасне ставлення до світу і є своєрідною формою світогляду, покликаною об'єднати населення в народ і пере-

творити його в націю. Чинність націоналізму означає дійовість, а не пасивну споглядальність.

Вихідною ідеєю інтегрального націоналізму є ідея переорієнтації українства на Захід, відхід його від Росії, як несумісного з нею за історичними політичними традиціями, національними звичаями, способу життя. Росіянам, доводив М. Донцов, природно притаманні абсолютизм і правовий нігілізм, тоді як Україна культурою, засадами в соціальному й політичному житті залишилася з Європою. Тому основною заповіддю зовнішньої і внутрішньої політики України мусить бути «повна сепарація від Росії». У праці «Підстави нашої політики» автор стверджував, що призначення України — бути аванпостом захисту культури Заходу від російського впливу. У цьому він вбачав зміст української національної ідеї.

Політична та ідеологічна концепція Д. Донцова найповніше викладена у праці «Націоналізм». Він писав, що починаючи з XVIII ст. в Європі відбувся поділ на дві частини, в одній із яких панувала воля, а в іншій — інтелект. Українські політичні мислителі та діячі XIX ст. апелювали до інтелекту, раціоналізму, тому й не досягли успіху в національному визволенні. У XX ст. назріла потреба в такому націоналізмі, головною рушійною силою якого були б не інтелект, а воля як інстинктивне прагнення нації до життя, влади і панування. Воля має бути зорієнтована на боротьбу за поширення української ідеї та національне визволення.

Націю він розумів як об'єднання мільйонів воль довкола спільного ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона дістала у спадщину від батьків і яку хоче залишити своїм дітям. Розуміючи, що традиції минулого українців не дуже сприяють державотворенню, Д. Донцов переорієнтовує увагу на майбутнє. Головною ознакою нації стає ідеал політичного владарювання, державної незалежності. На відміну від В. Липинського, для якого створення держави було підставою для формування нації, для Д. Донцова саме поява нації, її прагнення до самостійного політичного життя є необхідною передумовою створення власної держави.

Боротьба за формування нації і державну незалежність повинна ґрунтуватися на романтизмі, фанатизмі та аморальності. Романтизм є догматичним, отже, релігійним за своїм характером відчуттям, що в історії часто постає у формі різних легенд і міфів. Фанатизм впливає з релігійного характеру догматизму, бо віруючі дивляться на свої ідеї як на правду, обов'язкову для всіх. Фанатизм є аморальним, він суперечить буденній моралі, оскільки звичайні люди керуються у своїх діях не загальнонаціональними, а передусім власними інтересами, що виправдовує існуюча мораль. Аморальність у політиці

означає можливість використання будь-яких засобів для досягнення політичних цілей.

Необхідною умовою національного поступу, перетворення маси в націю Д. Донцов вважав формування національної політичної еліти як державотворчого елемента. Цей елемент він називає по-різному: аристократією, провідною верствою, ініціативною меншістю, правлячою кастою. Говорячи про головну причину всіх історичних бід українців, Д. Донцов зазначає, що вона полягає не в географічному розташуванні України, не у власне національній свідомості широких мас, а у виродженні державотворчого елемента, відсутності власної провідної верстви. У найвідповідальніші історичні моменти українська еліта виявлялася не гідною свого народу і свого призначення. Тому першочерговим завданням українського націоналізму є формування саме провідної верстви, гідної завдань, що стоять перед нацією.

Провідна верства має визначитися своїм окремим становищем у суспільстві та окремими, тільки їй притаманними, державотворчими функціями. Маси не можуть творити державу, оскільки їхнім покликанням є фізична праця, і вони прив'язані до землі як до засобу виробництва. Це люди земних інтересів і земної праці, які приносять суспільству користь тим, що сумлінно виконують своє призначення. Правляча ж верства — це аристократи духу, для яких земля — передусім арена боротьби й захисту інтересів усього суспільства. Аристократ б'ється за землю й віддає за неї своє життя; межі своєї землі він встановлює не плугом, а мечем.

Крім відчуття духу землі, для належності до провідної верстви необхідні ще й інші ознаки. Це, по-перше, шляхетність, яка виявляється в домінуванні духовного над матеріальним, прагненні до високих ідеалів, цінуванні ідеалів честі, слави й морального обов'язку. По-друге, мудрість, здатність до розуміння тих одвічних законів, на яких тримається світ у цілому й суспільство зокрема. По-третє, мужність, що проявляється здатністю жертвувати своїм життям в ім'я загального блага, виконувати своє призначення, незважаючи ні на що. Методом реалізації провідною верствою ідейних настанов інтегрального націоналізму, за Д. Донцовим, має бути «творче насильство», що означає орієнтацію на примус у процесі боротьби за державну незалежність.

Д. Донцов рішуче заперечував ідею федералізму, яка була провідною в українській політичній думці XIX ст. Він виступав за повну незалежність української держави у формі селянської дрібнобуржуазної республіки і вважав, що політичний сепаратизм, спрямований насамперед проти російської державності, є необхідною умовою виживання української нації. Він поділяв нації на панівні й непанівні та вважав, що сильніші нації мають перемогти слабших і «накинати» їм

свій спосіб життя. Він виходив з того, що гуманізм і демократія не-сумісні з національною волею, національною ідеєю і тому на них не слід зважати.

У 20–30-х рр., коли в Європі поширювалася фашистська ідеологія і в деяких країнах було встановлено фашистські режими, ідеї Д. Донцова набули популярності в середовищі галицької молоді. Його націоналізм став ідеологічною основою програми Організації українських націоналістів (ОУН). Однак сам Д. Донцов не належав до націоналістичних організацій.

Свою модель майбутньої української державності, заснованої на ідеях націоналізму, запропонував один із лідерів ОУН **МИКОЛА СЦІБОРСЬКИЙ** (1897–1941). Свого часу він був офіцером УНР, з 1920 р. перебував в еміграції. Є автором праць — «Робітництво і ОУН», «ОУН і селянство», «Націократія», «Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української держави» та ін.

Якщо Д. Донцов сформулював головні засади ідеології нового націоналізму, то М. Сціборський був автором політичної доктрини цього націоналізму, яка ґрунтується на концепції національної революції, що мала проводитись «власними силами української нації». Рушійною силою революції мало бути селянство, підставою революції — гасла приватної власності на землю, загальної солідарності всіх свідомих сил України.

Гостро критикуючи демократію, соціалізм і монархізм, М. Сціборський сформулював концепцію націократії як альтернативної їм форми держави. За його визначенням, націократія — «це режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою усіх соціально корисних верств, об'єднаних — відповідно до їх суспільно-продукційної функції — у представницьких органах державного управління»¹⁰. Обстоюючи гасло ОУН «Держава вище партій і класів», М. Сціборський заперечував право політичних партій на участь в управлінні державою і вважав диктатуру оптимальним засобом здійснення державної влади на час національної революції. Опорою політичного режиму мала стати революційна націоналістична організація, яка виконувала б диктаторські функції.

Після певного періоду диктатури та стабілізації національної державності в Україні має встановитися республіканський лад, за якого влада мусила бути в руках націократії. Тоді законодавчу владу матиме Державна Рада — національний парламент, депутатів якого обиратимуть усі громадяни. Очоловатиме державу Голова — вождь нації, якого обиратиме Національний Збір. Членами Збору будуть депутати

¹⁰ Сціборський, М. Націократія / М. Сціборський. — Прага. — 1942. — С. 109.

Державної Ради, Всеукраїнської Господарської Ради, представники Крайових Рад і профспілок. Голова держави буде водночас і прем'єр-міністром, призначатиме міністрів, які звітуватимуть перед ним. Він наділятиметься також іншими важливими повноваженнями: правом законодавчої ініціативи, розпуску парламенту, вето на прийняті ним закони, буде головнокомандувачем збройних сил. На чолі місцевих адміністрацій стоятимуть представники центрального уряду на місцях, вони ж будуть Головами Крайових Рад. Політичні партії стануть непотрібними. Функції політичного керівництва виконуватиме ОУН, яка буде не політичною партією, а загальнонаціональним рухом.

Націократія М. Сціборського є своєрідним поєднанням елементів політичної доктрини фашизму і президентської форми республіканського правління. За його проектом Україна мала стати республікою із жорстким авторитарним політичним режимом і політичним керівництвом націоналістичної організації.

Ідеологія нового українського націоналізму тією чи іншою мірою є теоретичною засадою діяльності політичних організацій націонал-радикального спрямування в сучасній Україні. До таких організацій належать або належали Конгрес українських націоналістів, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», Всеукраїнське об'єднання «Свобода», Українська консервативна республіканська партія, Організація українських націоналістів в Україні, Українська національна асамблея, Українська народна самооборона та ін.

НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЗМ

Паралельно з націоналістичним напрямом в українській політичній думці сформувався і розвивався націонал-демократичний напрям. Зародився він у Галичині наприкінці XIX ст. і був пов'язаний насамперед із державницькими ідеями І. Франка та Ю. Бачинського. Згодом націонал-демократизм набув певного поширення серед діячів Наддніпрянщини, які до революційних подій і боротьби за українську державність у 1917–1920 рр. перебували в основному на соціалістичних позиціях і поступово еволюціонували від ідеї федералізму до ідеї національно-державної незалежності. Прискоренню цієї еволюції сприяло усвідомлення провини українських соціалістів за поразку національної революції 1917–1920 рр.

Типовими представниками українського націонал-демократизму першої половини XX ст. вважаються С. Дністрянський, В. Старосольський та О. Бочковський. У центрі їхніх політичних концепцій також

перебувало українське національне питання, однак вирішення його, на відміну від націоналістів, вони пропонували в демократичних формах. Провідною ідеєю їхніх державницьких концепцій була ідея безумовного визнання права кожної нації на самовизначення.

Основоположником націонал-демократичного напрямку української політичної думки у його розвиненій формі вважається галицький правознавець і політолог **СТАНІСЛАВ ДНІСТРЯНСЬКИЙ** (1870–1936), відомий, зокрема, своїми працями «Нові проекти української конституції» (1920), «Загальна наука права й політики» (1923), «Нова держава» (1923), «Погляд на теорію права та держави» (1925).

С. Дністрянський сформулював національно-державницьку концепцію, провідною ідеєю якої є право кожної нації на автономію та державну незалежність. Він доводив, що кожна нація має право на самовизначення на її етнічній території. В основу своєї концепції вчений поклав розроблену ним теорію суспільних зв'язків, які він поділяв на органічні, суб'єктами яких є сім'я, рід, плем'я, народ, держава, та організаційні, носіями яких виступають класи, партії, товариства, церква. Суспільним зв'язкам притаманні такі найважливіші характеристики: держава є лише суспільним зв'язком найвищого типу; усі правові норми є також і соціально-етичними нормами; все, що впродовж століть генетично склалося в суспільних зв'язках, є реальною основою держави і права; авторитет держави як суспільного зв'язку знаходить головну підтримку в авторитеті окремих суспільних зв'язків, які є вищим критерієм істини, оскільки формуються на основі норм, прийнятих в окремих сім'ях, родах, племенах, класах, політичних партіях, країнах, окремими громадянами; суспільні зв'язки мають свої специфічні інтереси.

Виходячи із цих характеристик суспільних зв'язків, С. Дністрянський робить висновок, що в їх основі лежать традиції певного народу й держави, що історично склалися. Україна має не тільки право на самовизначення, а й відповідні державницькі традиції. Розвиток суспільного життя в Україні відбувається так, як і в інших країнах Західної і Середньої Європи. У ній суспільний лад спирається на сім'ю, рід, плем'я. Основи майбутньої державності склалися ще в родовій суспільній організації: кожний рід очолював князь, обраний усіма членами роду. Першу українську державу С. Дністрянський, таким чином, відносить до часів Київської Русі, як це робив М. Грушевський.

На відміну від племен Західної Європи, де держави часто формувалися шляхом завоювань чужих земель, український народ постійно проживав на власних землях. Київська держава також існувала на власній землі. Козацько-гетьманська держава часів Б. Хмельницького теж

виникла іншим, не загальноприйнятим шляхом, а внаслідок спротиву народу економічному кріпацтву з боку Польщі та кримських татар. Ця держава не була агресивною, вона створювалася лише для оборони.

С. Дністрянський робить висновок, що Україна має всі історичні та правові підстави для національного самовизначення, утворення власної державності на своїй етнічній території. Майбутню незалежну українську державу він уявляв як народну республіку, влада в якій належить народові та обраним органам і здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову.

Правознавець і політолог **ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ** (1878–1942) сформулював концепцію побудови української державності, засновану на поєднанні національного й соціально-класового чинників у цьому процесі. Свої погляди він виклав в основному у працях «Теорія нації» (1922), «Політичне право», «Держава і політичне право» (1924).

Автор виходив із того, що в розумінні нації існують два основні підходи: атомістичний і психологічний. Перший трактує націю як суму якоїсь кількості людських одиниць, що відрізняються від інших спільними ознаками. Такими ознаками можуть бути мова, культура, територія тощо. За такого підходу нації не притаманна вища, об'єднуюча її цілість, і вона не існує як правовий суб'єкт. За психологічного підходу націю розуміють як окрему цілість, окремий суб'єкт із власним життям, волездатністю, долею. На основі цього підходу В. Старосольський стверджує, що нація є витвором психології, а не раціонального мислення. Тому інтерес для неї має інше значення, ніж для доцільно утворених спілок. Інтерес допомагає створенню нації шляхом впливу на настрої і почуття людей. Виникнувши, нація стає до певної міри незалежною від інтересу й сама починає вирішувати долю притаманних їй інтересів.

Джерелом існування національної спільноти, її життєдайною енергією є прагнення до політичної самостійності, яке історично проявляється як боротьба за власну державу. Рушійними силами цієї боротьби є не тільки національні, а й класові інтереси. Національний і класовий інтереси є двома взаємодоповнюючими чинниками суспільно-історичного поступу, й недооцінка або ігнорування одного з них, наголошує В. Старосольський, веде до нерозуміння уроків історії, а тому й до небезпеки знову повторити помилки минулого. Він вважає, що поняття держави тісно пов'язане з пануванням, яке існує у двох формах: поневолення одного класу іншим і поневолення однією нацією іншої. Відповідно існують дві форми визвольної боротьби — соціально- й національна. Перша форма базується на спільності інтересів і цілей, друга — на чуттєвій основі, на стихійній волі членів національної спільноти, їхньому прагненні належати до цієї спільноти і творити одну гуртову цілість.

Докладно аналізуючи джерела формування української національної ідеї в її етнічному, соціальному й геополітичному вимірах, В. Старосольський робить висновок про те, що ця ідея завжди була пов'язана із синтезом національного і соціального визволення. Широки маси народу, які брали участь у боротьбі за національне визволення, пов'язували з ним і своє соціальне визволення. Поразки в національно-визвольній боротьбі траплялися саме тому, що сили, які очолювали цю боротьбу, у вирішальний момент ігнорували якусь із складових української національної ідеї заради здобуття власних вигод і привілеїв. У результаті вони втрачали довіру й підтримку всього народу, і чергова визвольна війна ставала «кінцем великого титанічного розмаху і початком нової руйни». Через втрату народної підтримки українські правлячі верстви ставали зденаціоналізованими й починали служити загарбникамі.

Проте В. Старосольський не абсолютизував значення класового чинника в суспільному розвитку, як це робили марксисти. Він виокремлював три шляхи побудови держави: на основі економічних і політичних інтересів і національної єдності. У першому випадку утворення держави відбувається шляхом економічного відокремлення її від метрополії (США). Утворення держави на основі політичних інтересів передбачає захоплення політичної влади партією, яка виступає від імені одного суспільного класу (СРСР). Найкращим і єдино прийнятним для України шляхом утвердження державності є утворення її на основі національної єдності (як, наприклад, Чехії на початку ХХ ст.).

Ідея В. Старосольського про необхідність урахування соціально-класового чинника, інтересів усіх суспільних класів і верств у розбудові державності є особливо актуальною для сучасної України. Ігнорування цього чинника є однією з основних причин незначного впливу в Україні політичних організацій націонал-демократичного і особливо націонал-радикального спрямування.

Відомим представником націонал-демократичного напрямку української політичної думки був соціолог і політолог **Ольгерд Бочковський** (1885–1939). У своїх працях «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Народження нації» (1939), «Життя нації» (1939) та інших він приділяє багато уваги розробленню національно-державницької концепції щодо національного самовизначення українського народу.

О. Бочковський, як і В. Старосольський, розуміє націю як духовну спільноту, що ґрунтується на національній свідомості та прагненні до волі. Національна свідомість формується з попередніх підсвідомих національних почувань. Вольовий момент у своєму житті нація найповніше виявляє у прагненні до утворення власної державності, пошире-

ному серед найбільшої частини її представників. Підсвідомі почуття і прагнення до волі й створення держави характеризують націю як органічну спільноту, що сформувалася на ґрунті природних сил і потреб, на відміну від спілки як статутно організованого об'єднання на основі розуму.

О. Бочковський з'ясовує роль органічних і механічних чинників у процесі формування нації. На його думку, каста, церква, клас, партія, держава є механічними формами суспільного об'єднання людства порівняно з нацією. Нації є найбільш пізніми та органічними формами об'єднання людей. Це — продукт природного розвитку суспільства. Можливе створення націй і механічним шляхом — за допомогою держави. Так відбувається тоді, коли спершу виникає держава, а вже потім у її межах формується нація (як це було, наприклад, в Англії, Франції чи Іспанії).

Процеси формування нації у народів державних і недержавних, або історичних і неісторичних, за О. Бочковським, визначаються трьома чинниками: хронологічним, географічним і суспільним. Дія хронологічного чинника виявляється в тому, що процеси творення недержавних народів є значно пізнішими і припадають на кінець XVIII — середину XIX ст. Історичні процеси творення недержавних народів неоднаково відбувалися і щодо їхнього географічного положення: у Середній Європі вони проходили швидше, ніж на Сході. Суспільний чинник пов'язаний із розвитком капіталізму й демократії. Завдяки демократії, на його думку, нижчі верстви суспільства стають повноправними членами національної спільноти. Неісторичні, недержавні народи починають формуватися в сучасні демократичні нації.

У процесах утворення націй в історичних і неісторичних народів О. Бочковський розрізняє пробудження, відродження й самовизначення народів. Відроджуватися може лише те, що вже історично існувало, але занепало. Відроджувалися напівісторичні народи — чехи, провансальці, каталонці, фламандці та ін. А пробуджується те, що раніше не витворило своїх історичних форм, як це сталося, наприклад, у фінів, латишів чи естонців. Самовизначення йде слідом за пробудженням і відродженням і передбачає утворення національної державності. Сучасна нація, доводив він, не може існувати без політичної самостійності у формі власної держави. Наявність держави є запорукою повного і всебічного розвитку нації.

Український народ О. Бочковський вважав напівісторичним. Перед самовизначенням він має пройти дві попередні стадії національного розвитку — пробудження і відродження. На думку вченого, український народ у своїй національно-визвольній боротьбі нерідко діяв на вманя, мало використовував досвід інших народів. Тому одним з ос-

новних завдань своєї національно-державницької концепції автор вважав усебічний аналіз такого досвіду з метою застосування його в Україні. У зв'язку із цим він докладно аналізує національно-визвольну боротьбу інших народів.

Націонал-демократичний напрям української політичної думки, таким чином, уникає крайнощів марксистського соціалізму з його абсолютизацією класового чинника суспільного розвитку і націоналізму, який абсолютизує чинник національний, розуміючи націю лише як етнічну спільноту. У сучасній Україні носіями націонал-демократичних ідей тією чи іншою мірою виступають або виступали правочентристські партії — Українська республіканська партія, Народний рух України, Українська народна партія, Народний союз «Наша Україна», Демократична партія України, Християнсько-демократична партія України та ін.

Розглядаючи історію української політичної думки, ми зупинилися тільки на основних її етапах і ключових постатях. Насправді політична думка України значно багатоманітніша як за її ідеями й концепціями, так і за їх творцями.

2
Розділ
ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

глава 4

СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ВИДИ ПОЛІТИКИ

Викладення змісту політології як навчальної дисципліни полягає в поступовому й послідовному розкритті змісту її основних понять і категорій. Базовою і вихідною при цьому є категорія *політика*. Вона імпліцитно містить решту найважливіших понять політології. Водночас це одне з найменш визначених понять науки, що зумовлено як його багатозначністю, так і наявністю різноманітних дослідницьких підходів.

1. ПОНЯТТЯ, СУБ'ЄКТИ І ФУНКЦІЇ ПОЛІТИКИ

ПОХОДЖЕННЯ І СУТНІСТЬ ПОЛІТИКИ

Через невизначеність поняття *політика* розкриття його змісту доцільно розпочати з етимології цього слова, тобто з пояснення його походження і спорідненості з іншими словами. Слово *політика* як науковий термін відоме завдяки праці давньогрецького філософа Арістотеля «Політика» («Та *politika*»), що буквально означає «те, що стосується держави». Воно є похідним від іншого давньогрецького слова — *polis*, що означає «місто-держава». Стародавня Греція складалась із багатьох міст, які разом із прилеглою до них сільською місцевістю були окремими державами — мали чітко визначену територію, населення, органи управління, законодавство тощо. «Політикою» тоді називалось все,

що стосувалось такого міста-держави: державні й суспільні справи, мистецтво управління суспільством і державою тощо.

Сама ж політика як певний вид людської діяльності з'явилась значно раніше. Є декілька парадигм — логічних моделей постановки і вирішення пізнавальної проблеми — її походження та сутності. Відповідно до однієї з них, на ранніх етапах розвитку суспільство не знало іншої соціальної диференціації, окрім статевовікової та сімейно-родинної. Відсутнім було і протиставлення соціальних інтересів, оскільки переважав спільний інтерес, який полягав у тому, щоб вижити в боротьбі за існування зі стихійними силами природи. За цих умов у суспільстві, а точніше, у людській спільноті, яка ще не набула характерних для суспільства ознак цивілізованості, у процесі виробництва й розподілу продуктів, організації спільного життя діяли механізми саморегуляції у вигляді звичаїв, релігійних догматів, міфологічних уявлень тощо. Вони природним шляхом регулювали процес задоволення потреб і підтримували цілісність існуючої спільноти.

Із часом поступове ускладнення матеріального виробництва, наростання соціальної мобільності, культурний прогрес та інші чинники сприяли посиленню класової, етнічної, виробничо-професійної, територіальної, релігійної диференціації суспільства. Унаслідок цих об'єктивних процесів сформувались специфічні інтереси різноманітних соціальних спільнот, між якими стали виникати конфлікти. За цих умов механізми розподілу й обміну продуктів виробництва, якими були звичаї і традиції, догмати релігійної віри та інші регулятори людських відносин, виявились нездатними ефективно регулювати наявні суперечності, погоджувати інтереси, субординувати їх певним чином і знаходити спільний інтерес. У суспільстві виникла потреба в утворенні соціальної сили, здатної реалізувати багатоманітні соціальні інтереси і забезпечити цілісність самого суспільства. Таку потребу було реалізовано у процесі становлення специфічних суспільних інститутів, які завдяки використанню засобів владного примусу забезпечували необхідні загальнообов'язкові форми поведінки в суспільстві та його цілісність. Головним таким інститутом стала держава — офіційний носій публічної влади, який узгоджує соціальні інтереси й за допомогою засобів примусу регулює суспільні відносини.

З появою суспільних інститутів як носіїв публічної влади, держави виникла й політика як відповідна владна діяльність людей і таких інститутів. Соціальне призначення політики, отже, полягає в узгодженні багатоманітних інтересів і потреб людей, їх різноманітних спільнот і забезпеченні таким чином цілісності суспільства. Виконує це соціальне призначення політики держава як офіційний носій публічної влади. Саме так розуміли політику античні філософи. Платон, наприклад,

визначав політику як «мистецтво жити разом». Арістотель виходив із того, що людина за своєю природою є політичною істотою, і завершення цієї її природи знаходить свій вияв саме в політичному спілкуванні, тобто в державі.

Зазначене розуміння політики можна назвати *консенсусним*, оскільки воно ґрунтується на тому, що політика є засобом узгодження соціальних інтересів. Однак міркування Платона, Арістотеля та інших античних філософів щодо політики і держави торкалися лише частини суспільства. Річ у тому, що поліс складала тільки повноправні громадяни, кожен із яких мав право на земельну власність і політичні права. Значна частина населення міста до складу поліса не входила і не мала прав громадян. Це були, зокрема, вільновідпущеники і позбавлені будь-яких прав раби. Антична держава за своєю класовою природою була рабовласницькою і використовувалась для пригнічення та експлуатації рабів. Наочним підтвердженням цього є численні повстання рабів, якими наповнена вся історія стародавнього світу.

Згідно з іншою — марксистською — парадигмою політика і держава виникли як знаряддя класового панування, а не узгодження соціальних інтересів. «Держава, — наголошував В. Ленін, — є продукт і вияв непримиримості класових суперечностей»¹¹. Таке розуміння сутності політики можна назвати *конфліктологічним*. Воно розкриває класовий аспект політики і має таке само право на існування, як і консенсусне.

Відповідно до започаткованої ще в античності традиції під політикою тривалий час розуміли діяльність держави. В англосаксонській і французькій політологічній літературі термін *політика* до цього часу однозначно пов'язується з діяльністю держави, особливо з її урядовими органами та особами, що здійснюють політичні функції. Тут «політична наука» — це наука про характер і функції держави, передусім уряду як органу, через який держава реалізує свою владу.

Таке розуміння політики є виправданим з огляду на те, що держава є головним суб'єктом політики і тривалий час залишалась, по суті, єдиним власне політичним інститутом і носієм публічної влади. Однак ситуація суттєво змінилась із появою у другій половині XIX ст. масових політичних партій і рухів, які почали справляти все відчутніший вплив на політику, здійснення державної влади. З урахуванням розширення кола політичних інститутів, процесу формування політичної системи суспільства політика стала трактуватись як функціонування політичної системи. За визначенням російського дослідника Г. Полуїної, «політика є функція політичної системи, а також засіб і механізм

¹¹ *Ленін, В. І. Держава і революція / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 33. — С. 7.*

її функціонування»¹². З формального боку визначення політики через політичну систему є тавтологією, оскільки політику визначають через саму ж політику, але як систему.

Інший підхід у визначенні політики ґрунтується на її органічному зв'язку із владою, на що вказував іще М. Вебер: «...політика», судячи з усього, означає прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади, чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, які вона в собі обіймає»¹³.

Визначення політики через владу найбільш поширені в політологічній літературі. Типовим, наприклад, є твердження, що політика — це «діяльність осіб, мікро- і макрогруп, що спрямована на встановлення й утримання політичної влади»¹⁴. Іноді в подібних визначеннях політики наголошується на державній владі як найважливішій формі публічної влади: «політика — це особливий вид людської діяльності, пов'язаний з одержанням і здійсненням влади, насамперед державної»¹⁵.

Проте такі визначення не відображають сутності й соціального призначення політики. Влада, через яку визначається політика, є не метою, а лише засобом політики, за допомогою якого досягаються певні суспільні цілі, найзагальнішою із яких є задоволення інтересів і потреб індивідів і соціальних спільнот. Тому точнішими є ті визначення політики, у яких указується на використання влади з метою задоволення інтересів і потреб. Так, російський політолог В. Пугачов визначає політику як «діяльність соціальних груп та індивідів з артикуляції (усвідомлення й представлення) своїх суперечливих колективних інтересів, вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень, здійснюваних за допомогою державної влади»¹⁶.

В українському політологічному енциклопедичному словнику політика визначається як «організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля здійснення власних запитів і потреб»¹⁷.

На відміну від попередніх ці визначення політики вказують на її певну соціальну спрямованість, тобто вона є соціальною діяльністю

¹² Политология / под ред. Г. В. Полуниной. — М., 1998. — С. 23–24.

¹³ Вебер, М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избр. произведения. — М., 1990. — С. 646.

¹⁴ Политология: история та методология / за ред. Ф. М. Кирилюка. — К., 2000. — С. 14.

¹⁵ Политология / за ред. О. І. Семківа. — Львів, 1993. — С. 7.

¹⁶ Пугачёв, В. П. Политология. — С. 48.

¹⁷ Политологічний енциклопедичний словник. — С. 497–498.

щодо задоволення соціальних інтересів і потреб. Проте такі визначення соціального призначення політики надто абстрактні. Адже будь-яка людська діяльність спрямована на задоволення певних інтересів і потреб. Головна ж особливість політики в цьому відношенні полягає в тому, що вона пов'язана із задоволенням інтересів і потреб передусім щодо керівництва та управління суспільством, забезпечення його існування як цілісності на основі узгодження тією чи іншою мірою — на засадах консенсусу чи панування — соціальних інтересів.

М. Вебер писав, що поняття політики «має надзвичайно широкий сенс і охоплює всі види діяльності щодо самостійного керівництва. Говорять про валютну політику банків, про дисконтну політику Імперського банку, про політику профспілки під час страйку; можна говорити про шкільну політику міської або сільської громади, про політику управління, яке керує корпорацією, нарешті, навіть про політику розумної дружини, яка прагне управляти своїм чоловіком»¹⁸.

Сутністю політики, отже, є не влада, а управління. Родовим щодо поняття *політика* є поняття *управління*, влада виступає видовою ознакою політики як управлінської діяльності. Соціальне управління є свідомим впливом на суспільну систему задля досягнення певних цілей. У широкому значенні воно охоплює й керівництво як вищий рівень управлінської діяльності. У політиці доцільно розрізняти керівництво та управління як, відповідно, діяльність щодо визначення цілей і завдань суспільного розвитку і діяльність щодо їх реалізації. Політичне керівництво є найвищим рівнем соціального управління, саме політика визначає стратегічні цілі й завдання розвитку суспільства в межах кожної окремої країни, людської спільноти загалом. У сучасному демократичному суспільстві основні цілі й завдання суспільного розвитку визначають політичні партії у своїх програмних документах. У разі оволодіння державною владою вони реалізують їх у конкретній владно-управлінській діяльності в межах як суспільства загалом, так і його окремих ланок.

З урахуванням зазначеного про політику можна дати таке її визначення: **політика — це діяльність щодо керівництва та управління суспільством на основі публічної влади.**

Це визначення є субстанційним — розкриває сутність політики як владно-управлінської діяльності. Воно охоплює управлінську діяльність, здійснювану на основі не лише державної, а й інших форм політичної влади, що в сукупності визначаються як публічна влада, і найповніше відповідає предмету політології. В інших науках визначення політики даються з урахуванням специфіки їхнього предмета. Розріз-

¹⁸ Вебер, М. Политика как призвание и профессия. — С. 646.

няють, наприклад, економічні, соціологічні, правові, нормативно-етичні, культурологічні, антропологічні, конфліктно-консенсусні та інші визначення і трактування політики.

Свої особливості має марксистське трактування політики. Такими особливостями є, зокрема, наголошення на класовому характері політики й на державній владі як головному інструменті її здійснення. В. Ленін зазначав, що політика — це «галузь відносин усіх класів і верств до держави і уряду, галузь взаємовідносин між усіма класами»¹⁹, що «у політиці... найістотніше: устрій державної влади»²⁰, «політика є участь у справах держави, напрям держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави»²¹.

Класовий аспект політики, безперечно, є одним із визначальних. Уся людська історія наповнена класовою боротьбою як політичними зіткненнями великих груп людей, які по-різному ставляться до власності на засоби виробництва.

Проте класовий чинник у політиці не є єдино визначальним. Не менш важливу роль може відігравати, наприклад, етнічний чинник. Марксистський підхід зберігає свою цінність щодо дослідження походження й сутності політики в контексті історичних міжформаційних процесів, а також у ситуаціях соціальних зіткнень, коли політична боротьба має тенденцію до загострення, політичні позиції індивідів і соціальних спільнот діаметрально протиставляються внаслідок різного усвідомлення класової належності й класового інтересу. У сучасному ж суспільстві в політиці все більше виявляється спільний інтерес, домінування загальнолюдських інтересів над класовими, а сама політика внаслідок реального співвідношення класових сил виступає засобом досягнення балансу соціальних інтересів, а не класового панування. Не можна заперечувати класову природу політики, однак не можна і зводити її зміст до відображення тільки класових інтересів і тим самим спрощувати розуміння сутності державної політики.

Отже, політика є багатоманітним суспільним явищем: однією зі сфер суспільного життя; особливим видом суспільних відносин (передусім великих соціальних груп), пов'язаним із реалізацією влади в суспільстві; засобом узгодження соціальних інтересів; боротьбою за оволодіння державною владою та участю у її здійсненні; організацією

¹⁹ Ленін, В. І. Що робити? Наболілі питання нашого руху / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 6. — С. 74.

²⁰ Ленін, В. І. Про ліберальне і марксистське поняття класової боротьби / В. І. Ленін // Там само. — Т. 23. — С. 228.

²¹ Ленін, В. І. Матеріали до ненаписаної статті «До питання про роль держави» / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 33. — С. 326.

і функціонуванням держави й політичної системи загалом тощо. Найточніше сутність політики, на нашу думку, відображає її визначення як діяльності щодо керівництва та управління суспільством на основі публічної влади.

В англійській мові, а також в американській і загалом світовій політичній науці, для позначення різних сторін політики використовують три самостійні терміни: *polity*, *policy* і *politics*, які торкаються, відповідно, форми, змісту й функціонального аспекту політики. Перший (політія) позначає політичну організацію суспільства, усю сукупність політичних інститутів, політико-правовий механізм здійснення влади, другий — цілі й цінності політики, мотиви і механізми політичних рішень, третій — політичний процес, політику як діяльність багатоманітних суб'єктів під кутом зору виникнення і розв'язання в ній конфліктів.

СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ

До числа суб'єктів політики належить кожен, хто так або інакше, безпосередньо або опосередковано бере участь у політичному житті. Ними можуть бути індивід й організація, суспільний клас і політична партія, етнос і держава. Є думка, що суб'єктами політики виступають лише активні її учасники, які свідомо висувають політичні цілі й ведуть боротьбу за їх досягнення. Така позиція, по суті, обмежує коло суб'єктів політики лише політичними організаціями, елітами й лідерами, залишаючи поза його межами абсолютну більшість рядових громадян як виборців, особливо тих, хто з різних причин узагалі не бере участі в голосуванні. Проте й у такій неучасті виявляється політична суб'єктність громадян, яка може полягати в пасивній протидії офіційно здійснюваній політиці.

Від участі в політиці в будь-яких її формах не може відмовитись ніхто. З досягненням певного (виборчого) віку кожний громадянин так чи інакше стає її суб'єктом. Інша річ — ступінь участі в політиці, наділення владними повноваженнями. Вона може коливатись у межах від рядового виборця до наділеного величезними повноваженнями глави держави.

В англійській політичній мові слово *суб'єкт* (*subject*) щодо політики не вживається, оскільки позначає підданого монарха. Натомість використовується слово *актор* (*actor*), що латинською мовою означає *діяч*. Робиться це за аналогією політики з театральною сценою, на якій кожен з учасників грає свою роль. Причому такими акторами як учас-

никами політики є не тільки індивіди, а й різні групи людей і політичні інститути.

Знання про суб'єкти політики суттєво поглиблює їх класифікація, здійснювана за різними підставами. Найвідомішою в західній політології є класифікація суб'єктів політики («політичних індивідів») залежно від міри усвідомленості участі людей у політиці, запропонована відомим американським політологом Г. Алмондом²². За цією ознакою виокремлюються три ступеня усвідомленості участі в політиці: цілком несвідома, стихійна; напівсвідома — розуміння сенсу ролей за безперечного підпорядкування їм як чомусь наперед заданому, незаперечному; цілком свідомо, утвердження своїх усвідомлених інтересів і цінностей.

Відповідно виокремлюються три типи суб'єктів політики. Перший тип називають паройкіальним (від *грец.* *para* — навколо та *oikos* — дім, господарство). Цей тип суб'єктів політики живе безпосередньо інтересами найближчого оточення. У його представників украй обмежене або взагалі відсутнє усвідомлення політичної системи як спеціалізованого утворення.

Другий тип — це суб'єкт-підданий, для якого характерним є свідоме виконання наказу, обов'язку. Представники цього типу можуть усвідомлювати значення багатьох управлінських ролей, проте не володіють конкретним знанням того, як вони можуть впливати на політичну систему.

Нарешті, третій тип політичних суб'єктів — це учасник, або партиципant (від *фр.* *participant* — учасник). Це найактивніший і найсвідоміший суб'єкт політики, що формує спеціальні ставлення до політичних інститутів, а також до тих ролей, які він здатен у них відігравати.

У російській та українській політологічній літературі набула поширення класифікація суб'єктів політики за характером і місцем, яке вони посідають у суспільній структурі. За цією ознакою виокремлюються три групи суб'єктів політики: соціальні, інституціональні та функціональні²³.

Соціальними суб'єктами політики виступають індивіди й різноманітні соціальні спільноти. Є п'ять основних груп таких спільнот: соціально-класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні. Головною їх особливістю виступає те, що вони сформувались у процесі історичного розвитку об'єктивно, тобто незалежно від свідомості та волі людей.

²² Див.: Коваль, Б. И. Власть versus политика / Б. И. Коваль, М. В. Ильин // Полит. исслед. — 1991. — № 5. — С. 153.

²³ Див.: Коваль, Б. И. Власть versus политика. — С. 154.

Інституціональні суб'єкти політики, якими є політичні інститути (організації), навпаки, виступають результатом свідомої цілеспрямованої діяльності людей. Політичними інститутами є такі політичні організації, як держава та її структурні елементи (глава держави, парламент, уряд), політичні партії, громадсько-політичні організації та рухи, органи місцевого самоврядування тощо. Оскільки інституціональні суб'єкти політики похідні від соціальних, вони вважаються вторинними, тоді як соціальні — первинними.

Функціональні суб'єкти політики є такими суспільними інститутами, які не виконують політичну функцію постійно, а беруть участь у політиці лише ситуативно, за певних умов, вступаючи у взаємодію з політичними інститутами. Це, наприклад, церква, армія, більшість громадських організацій, засоби масової інформації, різноманітні економічні об'єднання тощо. Так, у демократичних державах церква має опікуватись моральним вихованням громадян і безпосередньо не втручатись у політику. Однак нерідко вона стає активним чинником політичного життя, а в деяких країнах, наприклад у Ватикані чи Ірані, як офіційний політичний інститут стоїть над державою.

Армія є складовою держави і тому не повинна виступати окремим, самостійним суб'єктом політики. Проте в деяких країнах вона відіграє самостійну роль у політичному житті, а в окремих випадках, здійснюючи воєнний переворот, перебирає на себе всю повноту державної влади. За звичайних умов більшість громадських організацій не здійснюють політичних функцій. Але в разі взаємодії з політичними інститутами вони стають суб'єктами політики як групи інтересів. Ті засоби масової інформації, що виконують політичні функції постійно, є інституціональними суб'єктами політики, а ті, які виявляють причетність до політики лише ситуативно, є її функціональними суб'єктами.

Зазначене розмежування суб'єктів політики, особливо другої і третьої груп, звичайно, не є абсолютним. Функціональні суб'єкти політики можуть перетворюватись на інституціональні й навпаки. Політична суб'єктність багатьох соціальних спільнот, наприклад класів чи націй, виявляється лише через політичні інститути.

Важливо також враховувати відмінності між суб'єктами політики залежно від їх ставлення до влади. Одні з них (держава, правляча партія, політичні лідери) безпосередньо здійснюють процес владарювання й управління, інші (опозиційні партії, громадські організації, виборці тощо) можуть лише тією чи іншою мірою брати участь у політичному житті, підкоряючись чужій волі й захищаючи власні інтереси. Наближеність до центрів влади чи віддаленість від них багато в чому визначають лінію поведінки суб'єкта політики, як то активна підтримка, відкрита протидія, опозиція чи глибока апатія.

Різні суб'єкти політики мають неоднакові динамічні якості. Деякі з них є консервативними, змінюються вкрай повільно, наприклад нація, церква, держава, партія. Інші, навпаки, схильні до гнучкого реагування на ситуації і наділені підвищеним динамізмом — індивіди, виборці, масові рухи популістського характеру тощо.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИКИ

Функції політики — це основні напрями її впливу на суспільство. Оскільки вплив політики на суспільство є багатоманітним, то виокремлюються багато різних її функцій. Головною з них є та, що впливає із самої сутності політики та її соціального призначення і полягає в керівництві та управлінні суспільними процесами й забезпеченні завдяки цьому єдності та цілісності суспільства.

Інші функції політики підпорядковуються головній. До них, зокрема, належать:

✓ відображення і задоволення соціальних інтересів. Політика покликана створювати членам суспільства можливості для вираження і задоволення їхніх суспільно значущих інтересів і потреб. Ті чи ті соціальні інтереси відображаються у відповідній політичній ідеології та реалізуються у практичній діяльності політичних сил;

✓ інтеграція суспільства на основі узгодження соціальних інтересів, запобігання і розв'язання конфліктів. Політика координує соціальні інтереси і потреби, певним чином здійснює їхню субординацію, підпорядковує часткові інтереси загальним. Вона може виражати передусім інтереси лише частини суспільства, підпорядковуючи їй інші інтереси. У такому разі політика відіграє дестабілізуючу роль і може викликати гострі соціальні конфлікти й навіть руйнування суспільства як політично організованої спільноти;

✓ визначення цілей і завдань суспільного розвитку, організація мас і мобілізація ресурсів на їх досягнення. У демократичному суспільстві цілі й завдання розвитку суспільства та його складових визначаються у програмних документах політичних партій, відображаються в урядових програмах у разі здобуття ними державної влади і реалізуються в державній діяльності;

✓ соціалізація особи, тобто становлення індивіда як члена людської спільноти, включення його до складного світу суспільних відносин. З одного боку, політика забезпечує цілеспрямований вплив на соціалізацію особи, а з іншого — виступає засобом, за допомогою якого індивід здатен набувати соціальних якостей, формувати себе як су-

спільно активного суб'єкта. Причому у сфері політики домінуючим мотивом соціальної активності особи є не пристосування до середовища, а потреба у його зміні та вдосконаленні;

✓ забезпечення наступності та інноваційності суспільного розвитку. Завдяки політиці забезпечується послідовність розвитку суспільства, в управлінні суспільними процесами враховується досвід попередніх поколінь і водночас упроваджуються зумовлені назрілими потребами й вимогами новації.

Це найзагальніші напрями впливу політики на суспільство. До числа її функцій належать і ті, що здійснюються окремими суб'єктами політики. Така всеосяжна роль політики зумовлена трьома її найважливішими властивостями: універсальністю, інклюзивністю та атрибутивністю. *Універсальність* політики полягає в її всеосяжному характері, здатності впливати практично на будь-які сторони та елементи життєдіяльності суспільства, починаючи з масштабів держави й закінчуючи індивідуальними рисами характеру людини. *Інклюзивність* (від лат. *includere* — включати) політики — це її здатність необмежено проникати в усі сфери суспільного життя. *Атрибутивність* політики виявляється в її здатності поєднуватись із неполітичними суспільними феноменами, відносинами і сферами, утворюючи інші види суспільних відносин і сфери суспільного життя.

Атрибутивність притаманна й іншим організаційно-регулятивним сферам, але різною мірою і не в такій імперативній формі. Так, право може не охоплювати культуру, ідеологію чи мораль, морально-етична сфера може не впливати на економіку тощо. Політика безперешкодно вступає в найрізноманітніші взаємодії, утворюючи різні види і сфери суспільних відносин (політико-економічні, соціально-політичні, політико-культурні, політико-правові, морально-політичні тощо) і породжуючи відповідні галузі управління та наукового знання про них.

Функції і властивості політики реалізуються за допомогою низки засобів, якими є право і примус як найважливіші засоби здійснення влади, а також мораль, мова, символіка тощо. Примус, насильство домінували в політиці впродовж всієї історії людства. У сучасних демократичних державах у політиці переважають право і мораль. Це зовсім не означає відмови від примусу. Ефективна політика передбачає оптимальне поєднання примусу, права й моралі. За відсутності оптимального співвідношення цих засобів політика втрачає свою здатність відображати інтегрований суспільний інтерес.

Співвідношення в політиці примусу і права значною мірою залежить від морального стану суспільства. Чим вищий рівень моральності суспільства, тим більший обсяг правового регулювання суспільних відносин. І навпаки, низький рівень морального стану суспільства потребує використання у збільшеному обсязі примусу.

Завершуючи розгляд сутності та функцій політики, доцільно зупинитись на її основних **політологічних концепціях** — директивній, функціональній і комунікативній. *Директивне* (або силове чи авторитарне) розуміння політики має у своїй основі тезу про владу як сутність політики. *Функціональне* розуміння політики, започатковане ще Платоном, виходить із того, що сутність політики полягає в розподілі обов'язків і повноважень за неодмінного їх узгодження, а також у забезпеченні ефективності управління й цілісності суспільства як політичної спільноти. Політика при цьому трактується як уміння, здатність домогтися розподілу функцій, зберігаючи їх взаємодію та цілісність суспільної системи. *Комунікативне* розуміння політики, біля витоків якого стояв Арістотель, виходить із всеосяжності політики як людського спілкування, взаємодії людей, вирішення ними спільних справ, які розуміють як справи держави.

Усі три концепції політики тісно взаємопов'язані. Директивний підхід охоплюється функціональним, оскільки керівництво та управління суспільством як найважливіша функція політики ґрунтуються на використанні влади. Усі функції політики формуються і визначаються у процесі спілкування, а це означає, що комунікативне розуміння політики охоплює також функціональне, а через нього — й директивне.

2. ЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИКИ З ІНШИМИ СФЕРАМИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

МІСЦЕ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Суспільство є системою відносин. Суспільні відносини — це багатоманітні зв'язки, що виникають між людьми у процесі їхньої діяльності в різних сферах суспільного життя. Суспільні відносини можуть класифікуватись за їх об'єктами, суб'єктами та характером відносин між останніми. За характером виокремлюють, наприклад, антагоністичні й неантагоністичні відносини. В основі перших лежать антагоністичні суперечності як такі, що можуть бути розв'язані лише шляхом знищення обох сторін або хоча б однієї з них. Неантагоністичні суперечності, що лежать в основі неантагоністичних відносин, розв'язуються без знищення сторін.

Більшість видів суспільних відносин — економічні, політичні, ідеологічні, правові, морально-етичні, побутові тощо — виокремлюються на основі їхніх об'єктів. Так, економічні відносини — це відносини, що складаються з приводу власності на засоби виробництва, у процесі самого виробництва, а також розподілу, обміну і споживання матеріальних благ. Політичні відносини складаються безпосередньо з приводу влади в суспільстві. Об'єктом ідеологічних відносин є ідеї і погляди, які відображають певні суспільні інтереси. Об'єктами правових відносин виступають правові норми, морально-етичних — норми моралі тощо. Суб'єктами суспільних відносин можуть бути індивіди, соціальні спільноти та різноманітні організації.

На відміну від інших видів суспільних відносин головною особливістю соціальних відносин є те, що вони виокремлюються на основі їхніх суб'єктів — соціальних спільнот, що сформувалися об'єктивно у процесі історичного розвитку. Різновидами соціальних відносин є класові, національні, демографічні та інші відносини. Складатись вони можуть з приводу різних об'єктів — власності, влади, ідей, норм права тощо.

У сукупності суспільних відносин найважливішими є ті, що становлять головний зміст основних сфер суспільного життя — економічної, соціальної, політичної і духовної. Це економічні, соціальні, політичні й соціокультурні (ідеологічні, моральні, естетичні, релігійні) відносини. Вони тісно пов'язані між собою і перебувають у певній залежності, яка у філософії трактується по-різному.

Матеріалістичне марксистське розуміння суспільних відносин полягає в тому, що вони поділяються на первинні, базисні — матеріальні і вторинні, похідні — ідеологічні, надбудовні. Головними, визначальними вважаються матеріальні — економічні, виробничі відносини. Характер їх визначається продуктивними силами суспільства й не залежить від волі й свідомості людей. Ідеологічні суспільні відносини — політичні, правові, морально-етичні тощо — виникають на базі матеріальних суспільних відносин і складаються як надбудова над ними, проходячи попередньо через свідомість людей.

Економічні відносини визначають політичні не безпосередньо, а через соціальні, передусім класові відносини. Соціальні відносини є найближчими до політичних, оскільки політика має головним своїм призначенням узгодження соціальних інтересів. Політичні відносини є визначальними щодо соціокультурних, тобто ідеологічних, морально-етичних тощо. Економічні — соціальні — політичні — соціокультурні відносини — у такій послідовності вони визначають одні одних у марксистському трактуванні. Марксизм визнає і зворотний вплив суспільних відносин, який, проте, не є визначальним, а також тісний взаємозв'язок усіх їхніх різновидів.

Опоненти марксизму заперечують таку залежність суспільних відносин і наголошують на особливій ролі політичних і морально-етичних відносин. М. Вебер, наприклад, у праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905) виводив характерні риси капіталістичних виробничих відносин із особливостей протестантської етики.

Марксистське трактування взаємодії суспільних відносин переконливе, зокрема, у тому, що наголошує на особливій, визначальній ролі економічних відносин. Очевидною є, наприклад, залежність демократизму суспільства від рівня його економічного розвитку. Представники так званого девелопменталістського (від *фр.* *developpement*, *англ.* *development* — розвиток) напрямку вважають, що слабкорозвинена економіка об'єктивно зумовлює централізацію влади, посилені авторитарні тенденції, тоді як економічне зростання сприяє плюралістичній демократії.

Навіть у разі негативного ставлення до марксизму слід визнати, що відносини власності на засоби виробництва, які є визначальними в системі економічних відносин, виступають основою поділу суспільства на класи, а класовий поділ, у свою чергу, справляє великий вплив на політику. Так, у більшості капіталістичних країн головне політичне протистояння відбувається між буржуазними і робітничими партіями. Потреби цього протистояння обслуговують відповідні різновиди ідеології.

Проте класовий чинник не завжди є визначальним у політиці. Не меншу роль у ній можуть відігравати етнічний, демографічний, професійний, регіональний, релігійний та інші чинники. Політика — це взаємодія багатьох різних чинників. Перебуваючи в залежності від економіки, де створюються матеріальні засоби здійснення влади, політика справляє відчутний зворотний вплив на неї. Причому якщо вплив економіки на політику певною мірою опосередковується соціальними відносинами, то зворотний вплив політики на економіку є безпосереднім.

В ідеалі політика щодо економіки повинна ґрунтуватись на свідомому використанні економічних закономірностей суспільного розвитку. У цьому разі вона сприяє економічному прогресу. Однак політика може здійснюватись і всупереч таким закономірностям, а в результаті — спричиняти руйнування економіки, зuboжіння населення, соціальну поляризацію суспільства та інші негативні наслідки. Рано чи пізно така політика зазнає краху й змушена буде зважати на об'єктивні економічні процеси. Нарешті, політика може чинити перешкоди економічному розвитку за одними напрямками й стимулювати його за іншими. За будь-яких умов вплив політики на економіку відчутний уже тому, що вона виступає засобом розв'язання економічних проблем.

Політика тісно пов'язана з духовною сферою суспільного життя. Так, культура суспільства визначає культурне обличчя політики, її зв'язок з історією, людиною, знанням. Необхідними є також моральні оцінки й настанови політики — вона може бути більш-менш моральною або ж зовсім аморальною.

Особливо тісний зв'язок політики з ідеологією. Якщо мораль, культура чи релігія впливають на політику здебільшого опосередковано, то ідеологія зливається з нею безпосередньо. Політика невіддільна від свідомості суспільства й людини, її інтересів і потреб, цілей і світогляду. Реальна політика здійснюється через зіткнення ідей, підтримуваних політичними партіями, які є творцями й носіями ідеології.

Політичні відносини, отже, тісно пов'язані з іншими видами суспільних відносин. Найтіснішим і безпосереднім є їх зв'язок із соціальними та ідеологічними відносинами, перші з яких визначають сутність і зміст політики, а другі виступають її ідеологічним обґрунтуванням. Перебуваючи під впливом інших видів суспільних відносин, політичні відносини, політика справляють величезний зворотний вплив на ці інші відносини, значною мірою визначаючи їхній зміст і характер.

Тісний зв'язок політики з іншими сферами суспільного життя породжує проблему меж політики як допустимого простору, у масштабі якого вона може доцільно впливати на зазначені сфери. Порушення меж призводить до небажаних, а нерідко, у крайніх виявах, і до глибоких результатів — надмірної політизації, а у зв'язку з нею й ідеологізації, неполітичних і неідеологічних сфер діяльності, життя, свідомості. Наслідком стають ідеологізовані економіка, культура, наука, мистецтво, політизоване право тощо.

Обмеження регулятивного впливу будь-якої з неполітичних і неідеологічних сфер суспільного життя призводить до надмірного проникнення в ці сфери політики та ідеології як найбільш експансивних сфер. Лише політично нейтральні сфери, якими є культура, мораль і певною мірою наука, не можуть бути надлишковими, якщо вони проникають в інші сфери — економіку, право, політику, ідеологію тощо.

У стабільних демократичних суспільствах функціональний зв'язок політики з іншими сферами має сталий динамічний характер із чітко вираженою тенденцією до зниження ролі політики як регулятора суспільних відносин. Натомість зростає регулятивна роль економічних, моральних, культурних та інших чинників, не пов'язаних з використанням влади. І навпаки, у нестабільному суспільстві, особливо перехідного типу, збільшується роль політичних методів регулювання суспільних відносин, посилюються авторитарні тенденції. Відповідно зменшується регулятивний вплив економічних, моральних і культурних чинників.

ВИДИ ПОЛІТИКИ

Знання про зв'язок політики з іншими сферами суспільного життя конкретизує виокремлення та з'ясування особливостей різних її видів. У найзагальнішому вигляді за спрямованістю політика кожної окремої держави поділяється на внутрішню і зовнішню. **Внутрішня політика** — це діяльність держави та інших політичних інститутів, яка охоплює різні сфери суспільного життя і спрямована на збереження, реформування або докорінну зміну існуючих суспільних відносин.

Основні види внутрішньої політики розрізняються залежно від найважливіших сфер суспільного життя. Такими видами є економічна, соціальна і культурна політика. Кожен із цих видів політики спрямований на регулювання певного виду суспільних відносин і складається з низки різновидів: наприклад, економічна політика — з промислової, аграрної, фінансової, інвестиційної, структурної, науково-технічної, зовнішньоекономічної та інших. Основні різновиди соціальної політики розрізняються залежно від груп соціальних спільнот як її об'єктів. Такими різновидами є політика соціального партнерства, спрямована на регулювання відносин між суспільними класами, етнічна, або національна, демографічна, молодіжна, пенсійна, регіональна політика тощо. Галузевими різновидами соціальної політики є житлова, освітня, політика у сфері охорони здоров'я.

Культурна політика охоплює сферу духовного життя суспільства. Її різновидами є, наприклад, політика в галузі мистецтва, у сфері науки та освіти. Існують різновиди внутрішньої політики, що певною мірою є проміжними між її основними видами. Так, податкова політика проміжна між економічною і соціальною, освітня — між соціальною і культурною. За повнотою охоплення сфер суспільного життя та впливом на суспільство можна виокремити такі різновиди політики, як оборонна, екологічна, науково-технічна. Остання за своїм технічним аспектом найближча до економіки, за гуманітарним аспектом — до соціальної та особливо духовної сфер суспільного життя.

Виокремлення економічної, соціальної і культурної політики залежно від основних сфер суспільного життя ставить питання про існування та специфіку так би мовити «політичної політики», тобто такої, що здійснюється в політичній сфері. Така політика торкається формування і функціонування політичних інститутів, насамперед організації державної влади і партійного будівництва.

Основною виокремлення різних видів політики можуть бути не тільки їх об'єкти, а й суб'єкти — індивіди, соціальні спільноти та політичні організації. Головним із цих суб'єктів є держава, а тому дер-

жавна політика виступає найважливішим видом політики. Залежно від інституціональних складових держави вона може поділятися на політику глави держави, парламенту, уряду, окремих міністерств тощо. Свої особливості має політика політичних партій та їхніх різних об'єднань (виборчих блоків, урядових коаліцій тощо), громадсько-політичних організацій — профспілок, молодіжних, жіночих та інших об'єднань.

Кожен із суб'єктів певною мірою самостійно визначає свою позицію щодо здійснення того чи іншого виду внутрішньої політики. Що стосується **зовнішньої політики**, спрямованої на регулювання відносин з іншими державами та міжнародними організаціями, то її суб'єктом у стосунках із цими державами та організаціями в цілому виступає лише держава. Жодна інша політична організація країни не може бути самостійним суб'єктом зовнішньої політики й виступати від імені держави загалом.

Залежно від масштабності та тривалості цілей політику можна поділити на стратегічну і тактичну, або поточну. Стратегічна політика зорієнтована на вибір найбільш значущих цілей розвитку суспільства загалом або його окремих складових, визначення найважливіших напрямів, методів і засобів їх досягнення й розрахована на відносно довготривалій період. Тактична, або поточна, політика — це політична діяльність у кожній конкретній ситуації, спрямована на реалізацію поставлених стратегічних цілей. Вона підпорядковується стратегічній політиці й передбачає гнучкість, оперативність у застосуванні методів і засобів.

ПОЛІТИКА ЯК НАУКА Й МИСТЕЦТВО

Говорити про політику як науку й мистецтво можна лише умовно, оскільки сама по собі як практична діяльність вона не є ні наукою, ні мистецтвом у прямому значенні цих слів. Поширені в політологічній літературі характеристики політики як науки й мистецтва пов'язані з образною оцінкою її В. Леніним, який писав, що «політика є наука і мистецтво, яке з неба не падає, даром не дається»²⁴.

Науковість політики, за В. Леніним, полягає в тому, що вона повинна здійснюватись на наукових засадах. Це вимагає, по-перше, врахування досвіду інших країн; по-друге, врахування всіх сил, груп, пар-

²⁴ *Ленін, В. І.* Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 41. — С. 61.

тій, класів, мас, що діють всередині даної країни, аж ніяк не визначення політики на підставі тільки бажань і поглядів, ступеня свідомості й готовності до боротьби однієї тільки групи або партії²⁵.

Проти цих настанов важко щось заперечити. Будь-яка політика вимагає врахування чужого досвіду та співвідношення сил. Однак для науковості політики цього замало. Глибинною науковою засадою політики є пізнання закономірностей суспільного, особливо політичного, розвитку та врахування їх у практичній діяльності. Ця засада робить проблематичною науковість реальної політики, оскільки конкретні такі закономірності й навіть взагалі сама їх наявність нерідко беруться під сумнів або й заперечуються у принципі. Як уже зазначалось, позитивізм заперечує існування закономірностей суспільного розвитку, а на цій підставі — і науковий статус суспільствознавства.

Проблематичною науковість політики робить і її ідеологічний характер. Політика є найбільш ідеологізованою сферою людської діяльності, оскільки безпосередньо пов'язана із соціальними інтересами, здійснюється політичними силами як виразниками тих чи інших соціальних інтересів і має певне ідеологічне, отже, й ціннісне, а не лише суто наукове, обґрунтування. У політиці звичайними є прагнення політичних сил монополізувати істину, намагання видати бажане за дійсне. Що сталося з одним із таких «єдино вірних учень» — марксизмом-ленінізмом як теоретичним обґрунтуванням комунізму — загальновідомо. Однак не варто було б перебільшувати й науковість, істинність інших ідейно-політичних течій — лібералізму, консерватизму чи соціал-демократизму.

Найнефективнішою є не та політика, що послідовно ґрунтується на якомусь ідейно-політичному вченні, спрямована на досягнення якоїсь кінцевої мети, а та, яка прагматично зорієнтована, відповідає насущним інтересам і потребам якомога більшої частини членів суспільства.

Науковість політики полягає не в її відповідності якому-небудь ідейно-політичному вченню, а у всебічному науковому обґрунтуванні конкретних політичних рішень, особливо у прогнозуванні наслідків їх реалізації, у межах визначеного на основі суспільного консенсусу політичного курсу. З урахуванням, звичайно, об'єктивних тенденцій суспільного розвитку, співвідношення сил, чужого досвіду тощо.

Політика як **мистецтво** має справу із суб'єктивною стороною здійснення влади. Вона пов'язана з людьми, багато в чому залежить від індивідуальних здібностей політика, його особистої ініціативи й навіть інтуїції. Політика — це сфера продуманих кроків, заходів, маневрів, компромісів, угод, поступок, обходів, натисків, розрахунків тощо. Ми-

²⁵ *Ленін, В. І.* Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — С. 61–62.

стецтво політичного діяча виявляється в умінні вибрати найоптимальніші для даних конкретних умов форми і засоби досягнення політичних цілей. Тому політику називають іще мистецтвом можливого.

Успіх у політиці значною мірою залежить від уміння політика працювати з людьми, його здатності оцінити не тільки їхні ділові, а й психологічні якості — комунікабельність, рішучість, відповідальність тощо.

Мистецтво в політиці охоплює інтелектуальні, раціональні та інтуїтивні засади. За наявності відповідних знань оволодіти мистецтвом політики можна або на власному досвіді, або вивчаючи досвід інших та пропускаючи його крізь свої знання, здібності й можливості. Безумовну перевагу потрібно віддати другому шляху, бо перший — шлях спроб і помилок — обходиться суспільству надзвичайно дорого. Помилки і прорахунки в політиці є найбільш згубними для суспільства. Вони страшніші, ніж навіть помилки в медицині, бо помилка лікаря завдає шкоди окремій людині, тоді як від помилок політиків можуть постраждати все суспільство й загинути мільйони людей.

Лише органічна єдність науки, що стала надбанням політика, й мистецтва реалізації науки про політику забезпечують політичне керівництво та управління суспільством із найбільшою ефективністю і найменшими втратами. І навпаки, відсутність у політика наукових знань про керівництво та управління суспільними процесами, вміння і досвіду творчого застосування їх на практиці обертається для суспільства та його окремих ланок, долі багатьох людей вкрай негативними наслідками.

глава 5

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

Як і поняття *політика*, поняття *політична влада* є однією із базових категорій політології. Політика і влада органічно взаємопов'язані, вони не тільки нероздільні, а й зумовлюють одна одну. Цей зв'язок настільки органічний, що в політології і філософії нерідко виникають дискусії щодо первинності однієї з них. Зміст політології як навчальної дисципліни може бути розкритий і як розгортання змісту категорії *політика*, і як розгортання змісту категорії *влада*.

Поняття влади дає ключ до розуміння сутності та призначення політичних інститутів і процесів, самої політики. Визначення цього поняття, з'ясування сутності й характеру політичної влади дає змогу виокремити політичні відносини з усієї сукупності суспільних відносин, має важливе значення для розуміння сутності політики й держави.

Про важливість поняття влади в науці свідчить, зокрема, існування особливої галузі науки — кратології (від *грец.* *kratos* — влада і *logos* — слово, поняття, учення) як сукупності філософських, соціологічних, політологічних, правових та інших знань про владу.

1. ВЛАДА ЯК СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ

СУТНІСТЬ І ВИДИ ВЛАДИ

Влада є складним за сутністю й багатоманітним за формами вияву явищем суспільного життя. Є багато різних концепцій і визначень влади. За вихідне й найпростіше можна взяти її визначення як впливу однієї частини суспільства (індивіда, групи, організації тощо) на поведінку іншої в бажаному для суб'єкта впливу напрямі. Уже з такого елементарного визначення видно, що влада є відносинами, які передбачають наявність двох сторін. Будь-які відносини є взаємодією їхніх сторін. Головною особливістю владних відносин є переважний, визначальний вплив однієї сторони на іншу. Тому сторону з переважним впливом доцільно називати суб'єктом, а сторону, яка цього впливу зазнає, — об'єктом владних відносин. Суб'єктами влади можуть бути індивіди, соціальні групи, організації тощо. Очевидно, що влада не є

властивістю не тільки об'єкта, а й суб'єкта. Вона виступає саме як відносини між ними і не існує як без суб'єкта, так і без об'єкта.

У науці є різні підходи в поясненні причин владних відносин. Найширшим є **біологічний підхід**, який визнає владу притаманною біологічній природі людини. А оскільки біологічна природа людини і тварин є спільною, то визнається наявність владних відносин не тільки в суспільстві, а й у тваринному світі. Витоки біологічного підходу в розумінні влади кореняться ще в античній філософії. Арістотель, наприклад, розглядав владу в суспільстві як продовження влади у природі.

Справді, переважний вплив є і у тваринному світі. Одні тварини сильніші від інших і можуть нав'язувати їм поведінку, у середовищі ссавців є ватажки, яким підпорядковується стадо чи зграя. Однак між відносинами в суспільстві й у тваринному світі існує принципова відмінність. Відносини в суспільстві мають свідомий характер, тоді як у тваринному світі вони зумовлюються інстинктами і рефlekсами. Владні відносини є саме свідомими відносинами. Суб'єкт влади здійснює свідомий вплив на поведінку об'єкта, спрямовуючи її в певному напрямі.

Інший підхід в розумінні влади — **антропологічний** (від грец. *anthropos* — людина) — пов'язує поняття політичної влади, а отже й політики, із суспільною природою людини і поширює його на всі соціальні, у тому числі й докласові, утворення. Прихильники цього підходу доводять наявність політичної влади на всіх етапах розвитку суспільства.

На відміну від антропологічного **політологічний підхід** у розумінні влади, який ґрунтується на органічному зв'язку влади й політики, пов'язує існування політичної влади і політики лише з певними етапами суспільного розвитку, для яких характерна наявність спеціальних суспільних інститутів здійснення влади, насамперед держави.

Будемо виходити, отже, з того, що влада, владні відносини притаманні будь-якому суспільству, але не тваринному світові, тоді як політична влада, політико-владні відносини є характерними лише для певних етапів суспільного розвитку.

Оскільки влада є суто суспільним відношенням, у якому задіяні наділені свідомістю і волею люди, а переважний вплив одних людей на інших є вольовими відносинами між ними, то **влада** може бути визначена як **вольові відносини між людьми**, тобто такі відносини, за яких одні люди можуть нав'язувати свою волю іншим.

М. Вебер у зв'язку із цим зазначав: «Влада означає будь-яку можливість проводити всередині даних соціальних відносин власну волю навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість

заснована»²⁶. Особливістю влади як суспільних відносин виступає домінування владної волі, а не просто впливу, який є більш загальним явищем, аніж влада.

Як вольове відношення влада існує в потенціальній і реальній формах. Потенціальною є влада, що не виявила себе. Вона не менш істотна, ніж реалізована влада. Усвідомлення наявної, хоча й не реалізованої влади, справляє на її потенціальні об'єкти сильний дисциплінуючий та організуючий вплив, іноді не менш сильний, ніж реально діюча влада.

Нав'язування одними людьми своєї волі іншим здійснюється з використанням різних засобів — примусу, права, авторитету та інших, на що вказується в загальних визначеннях влади: «Влада, у загальному сенсі, — здатність і можливість справляти визначальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою яких-небудь засобів — волі, авторитету, права, насильства (батьківська влада, державна, економічна та інші)»²⁷. Залежно від засобів здійснення влади розрізняють різні її види — економічну, соціальну, політичну, духовно-інформаційну, сімейну тощо.

Глибинним джерелом економічної влади є відмінності у ставленні людей до власності на засоби виробництва. **Економічна влада** — це об'єктивно зумовлені матеріальними потребами життя суспільства відносини, у яких власник засобів виробництва підпорядковує своїй волі волю інших учасників процесу виробництва. Засобами такого підпорядкування можуть бути як безпосереднє володіння власністю, так і контроль над нею, а також грошові кошти, цінні папери, договірні зобов'язання тощо. Використовувані офіційно, ці засоби мають відповідне правове закріплення.

Якщо економічна влада передбачає розподіл матеріальних благ, то **соціальна** означає розподіл благ соціальних. Вона пов'язана з визначенням статусу різних груп у структурі суспільства, посад, прав і обов'язків, наданням соціальних послуг у сфері освіти, охорони здоров'я, забезпечення житлом тощо, а також розподілом доходів, різноманітних пільг і привілеїв.

Духовно-інформаційна влада — це організація духовного виробництва в усіх його формах і здійснення інформаційного та ідеологічного впливу. Ця влада реалізується за допомогою засобів духовно-інформаційного впливу на людей. Такими засобами можуть бути мораль, релігія, ідеологія, мистецтво, наукові знання, інформація про

²⁶ Цит. за: *Бурлацкій, Ф. М.* Современный Левиафан: Очерки политической социологии капитализма / *Ф. М. Бурлацкій, А. А. Галкин.* — М., 1985. — С. 18.

²⁷ Большой энциклопедический словарь. — С. 212.

поточні події суспільного життя тощо. Величезну владу над людьми має, зокрема, церква, яка ґрунтується на вірі в релігійні догмати і здебільшого не має правового закріплення, за винятком тих держав, де церква визнається офіційним політичним інститутом. Незаперечною є влада так званих моральних авторитетів — людей із високими моральними якостями, які присвятили своє життя служінню суспільному благу. Та й незаперечна влада кримінальних авторитетів базується не на праві, а на так званих поняттях — нормах, за якими живе злочинний світ. Але найбільшу духовно-інформаційну владу в сучасному суспільстві мають засоби масової інформації — преса, радіо, телебачення, останнім часом — Інтернет. Вони є головним чинником формування громадської думки і називаються ще «четвертою владою», яка за силою впливу на суспільство прирівнюється до законодавчої, виконавчої та судової влади держави. Духовно-інформаційна влада може слугувати поширенню об'єктивних даних про стан суспільства, функціонування держави, її міжнародне становище тощо, а може виступати й засобом маніпулювання громадською думкою, управління свідомістю і поведінкою людей в інтересах певних політичних сил.

Одним із різновидів влади в суспільстві є **сімейна (батьківська) влада**. Зазначений різновид будується на силі авторитету впливу одного або декількох членів сім'ї на її життєдіяльність. Цей авторитет, як і будь-який узагалі, не можна створити за допомогою права чи примусу. Він є виявом поваги одних членів сім'ї до інших, результатом визнання їхнього життєвого досвіду, трудових заслуг тощо.

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

Політична влада є найважливішим видом влади в суспільстві. Оскільки основні види влади — економічна, соціальна, духовно-інформаційна, сімейна — розрізняються залежно від засобів їх здійснення і мають специфічні особливості, то й політична влада мусить мати притаманні лише їй особливості й засоби здійснення, щодо яких у політологічній літературі немає визначеності.

За визначенням Ф. Бурлацького, «політична влада як один із найважливіших виявів влади характеризується реальною здатністю даного класу, групи, а також індивідів, які відображають їхні інтереси, проводити свою волю за допомогою політики і правових норм»²⁸.

²⁸ Бурлацкий, Ф. М. Современный Левиафан. — С. 19.

У цьому визначенні є елемент тавтології, який полягає у визначенні політичної влади через політику. Водночас воно вказує на найважливіший засіб здійснення політичної влади, яким є правові норми. Реалізація більшості інших видів влади тією чи іншою мірою також відбувається з використанням правових норм, однак лише для політичної влади такі норми є найважливішим засобом її здійснення. Якщо економічну владу умовно можна назвати «владою грошей», духовно-інформаційну — «владою інформації», сімейну — «владою авторитету», то політичну владу — «владою права». Це зовсім не означає, що політична влада скрізь і завжди здійснюється за допомогою права. Однак право є головним засобом її реалізації.

Норми права — це встановлені або санкціоновані державою з метою регулювання суспільних відносин загальнообов'язкові правила поведінки. Дотримання й виконання норм права забезпечується шляхом переконання і державного примусу. Держава, отже, не тільки встановлює норми права, а й виступає найважливішим гарантом їх додержання. Відповідно державна влада є найважливішою формою політичної влади. Специфіка державної влади полягає в тому, що вона: по-перше, здійснюється спеціальним апаратом; по-друге, поширюється на всю територію країни; по-третє, наділена монополією на прийняття законів та застосування примусу.

Політична влада здійснюється не тільки державою, а й іншими політичними інститутами — політичними партіями, громадсько-політичними організаціями, органами місцевого самоврядування. Відповідно можна виокремити владу політичних партій, громадських організацій, органів місцевого самоврядування як форми політичної влади. На відміну від державної влади, яка має загальний характер і поширюється на всю територію країни й суспільство загалом, влада політичних партій і громадських організацій здійснюється лише в межах цих партій та організацій. Вона ґрунтується як на правових нормах, установлених державою, так і на політичних нормах, які не є правовими (загальнообов'язковими) і діють лише в межах політичних партій і громадських організацій. Такі норми закріплюються у статутах партій і громадських організацій і стосуються визначення прав та обов'язків їх членів, внутрішньопартійної діяльності тощо. Це означає, що засобами здійснення політичної влади виступають не тільки правові, а й політичні норми як такі, що діють всередині недержавних політичних організацій та у стосунках між ними. Не будучи безпосередніми суб'єктами державної влади, політичні партії і громадські організації лише тією чи тією мірою впливають на її здійснення органами держави.

Норми права як засіб регулювання суспільних відносин і здійснення політичної влади передбачають наявність примусу щодо їх дотри-

мання. Носієм такого примусу є лише держава. Природу державної влади характеризує передусім її здатність домагатися здійснення тих чи інших цілей за допомогою примусу. Державна влада не обов'язково застосовує примус для виконання її приписів. Вона може домагатися своїх цілей також іншими засобами — економічними, соціальними, ідеологічними тощо. Однак лише держава наділена монополією на те, щоб примусити членів суспільства до виконання її приписів.

Державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу й судову і здійснюється за допомогою спеціального апарату на всій території, на яку поширюється державний суверенітет. На відміну від влади держави влада органів місцевого самоврядування поширюється лише на певну частину території держави і значною мірою здійснюється на громадських засадах. Вона ґрунтується як на правових нормах, встановлених державою, так і на нормативних актах самих цих органів, дія яких поширюється лише на підпорядковану їм територію.

Виходячи із зазначеного про політичну владу, можна дати таке її визначення: **політична влада** — це реальна здатність і можливість одних людей проводити свою волю стосовно інших за допомогою правових і політичних норм.

Державна влада може бути визначена як форма політичної влади, що наділена монополієм правом встановлювати обов'язкові на всій території держави правові норми і спирається на спеціальний апарат примусу.

Конкретизуючи загальну характеристику політичної влади, можна виокремити такі її основні особливості: верховенство, публічність, моноцентричність, легальність, багатоманіття ресурсів. **Верховенство** політичної влади полягає в обов'язковості її приписів для інших видів влади, суспільства загалом. Вона може обмежити вплив інших видів влади, наприклад економічної чи духовно-інформаційної, або й узагалі припинити функціонування окремих їх суб'єктів.

Публічність (від *лат.* *publicus* — суспільний, народний) політичної влади означає її суспільний, безособовий і відкритий характер. На відміну від наявної в невеликих групах приватної особистої влади, наприклад сімейної чи влади адміністрації підприємства або недержавної установи, політична влада реалізується від імені й у межах усього суспільства і звертається за допомогою права до всіх його членів. Публічність є найважливішою особливістю політичної влади, через що останню називають також публічною владою. Основними формами публічної влади є влада держави і влада територіальної громади, що реалізується у формі місцевого самоврядування. У західній політологічній і політико-правовій літературі зазвичай ідеться не про політичну, а про публічну владу.

Моноцентричність політичної влади полягає в наявності єдиного центру прийняття рішень, які стосуються всього суспільства. Таким центром є держава, її вищі органи. На відміну від політичної влади інші види влади (економічна, соціальна, духовно-інформаційна) є поліцентричними, здійснюються багатьма незалежними один від одного центрами — підприємствами, соціальними фондами, засобами масової інформації тощо. В демократичному суспільстві немає такого органу, який би зосереджував у своїх руках усю повноту економічної, соціальної чи духовно-інформаційної влади.

Легальність (лат. *legalis* — законний, від *legis* — закон) політичної влади означає її законність, зокрема щодо існування самої влади та застосування нею примусу. Докладніше про легальність політичної влади мова йтиме нижче.

Ще однією особливістю політичної влади є **багатоманіття її ресурсів**, тобто засобів здійснення. Політична влада реалізується не тільки через право і примус, а й за допомогою багатьох інших засобів — економічних, соціальних, духовно-інформаційних. При цьому найважливішим засобом її здійснення є правові норми.

Важливою особливістю влади взагалі, політичної зокрема, є її **кумулятивний характер**, пов'язаний із ресурсами влади. Кумуляцією (від лат. *cupulatio* — скупчення) зазвичай називають концентрацію енергії вибуху в певному напрямі, а у загальнішому плані — посилення дії того чи іншого процесу внаслідок поєднання дії його складових. Виявом кумуляції є кумулятивний ефект. Щодо влади кумулятивний ефект виявляється у зростаючому нагромадженні влади і значному посиленні її впливу внаслідок взаємодії різних видів і ресурсів влади. Так, економічна влада, засобами реалізації якої є власність на засоби виробництва, грошові кошти, права в межах керівних посад в економічних структурах, створює можливості для оволодіння владою політичною, наприклад шляхом фінансового забезпечення перемоги на виборах. Наявність економічних ресурсів відкриває доступ і до духовно-інформаційної влади. Заволодіння засобами масової інформації створює можливості для інформаційного впливу на суспільство і владу, зайняття провідних політичних позицій, одержання доходу. Але найбільші можливості створює оволодіння політичною владою, особливо державною. Політична влада відкриває доступ до економічної, соціальної і духовно-інформаційної влади, дає можливість зосереджувати в руках конкретних осіб величезні економічні, соціальні та інформаційні ресурси.

Унаслідок зосередження в руках небагатьох осіб ресурсів економічної, політичної, соціальної та духовно-інформаційної влади утверджується олігархічна форма державного правління (*грец.* *oligarchia*

— правління небагатьох, від *oligos* — небагато і *arche* — влада), коли країною править фактично у власних інтересах невелика група найбагатших людей. Олігархічна форма правління наявна, зокрема, в тоталітарних державах, де вся повнота економічної, політичної, соціальної і духовно-інформаційної влади зосереджується в руках партійної верхівки.

У демократичних політичних системах існують застереження щодо концентрації в одних руках різних видів і ресурсів влади. Такими застереженнями, зокрема, є: поділ державної влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки; розподіл влади між державою, політичними партіями, громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування; антимонопольне законодавство; законодавча заборона на суміщення посад на державній службі з деякими іншими посадами; декларування вищими посадовими особами держави доходів, майнового стану та інтересів в економічній сфері; громадський контроль за здійсненням державної влади тощо. Однак за формальної наявності подібних застережень реально вони можуть не діяти, і влада в декларативно демократичній державі фактично матиме олігархічний характер. Через нерозвиненість інститутів демократії олігархічне правління тією чи іншою мірою виявляється, зокрема, у багатьох посттоталітарних державах, у тому числі й в Україні.

Багатоманітними є **функції політичної влади**. Вони збігаються з функціями політики, найважливішим засобом здійснення якої є влада, а в кінцевому підсумку — з функціями різних політичних інститутів. Найважливішою функцією політичної влади, як і політики, є *керівництво та управління суспільством* у цілому та його складовими. Із цією метою політична влада розробляє відповідно до конкретних умов, економічного й політичного становища країни стратегію і тактику управління суспільством. Розробляється конкретна політика щодо різних соціальних спільнот, політика забезпечення влади ресурсами, ставлення до політичної опозиції тощо. У результаті реалізується така функція політичної влади як *інтеграція суспільства* на основі врахування і узгодження соціальних інтересів.

Однією з важливих функцій політичної влади є *оптимізація політичної системи* відповідно до цілей і завдань правлячих сил. Ті сили, які оволодівають політичною владою, прагнуть змінити політичну систему відповідно до проголошуваних ними цілей і завдань. Однак при цьому вони мусять зважати на інтереси й потреби інших політичних сил, щоб не дестаблізувати обстановку у країні, уникати загострення політичного й соціального протистояння. *Забезпечення політичної стабільності* у країні також є однією з основних функцій політичної влади. У різних державах політичній владі це вдається неоднако-

вою мірою. Однак реалізувати цю функцію в кінцевому підсумку прагне будь-яка політична влада, оскільки стабільність є основою її існування.

Політичне керівництво та управління суспільством, соціальна інтеграція, оптимізація політичної системи, забезпечення політичної стабільності є основними функціями політичної влади. Загальні організаційні й регулятивні функції політичної влади конкретизуються в політиці в багатьох видах політичної діяльності: управлінні, прийнятті рішень, виборі цілей, визначенні завдань, виконавців, їх підборі, орієнтації в політичних і неполітичних ситуаціях тощо.

КОНЦЕПЦІЇ ВЛАДИ

Політична влада є багатоманітним суспільним явищем. Розкриттю цієї багатоманітності, різних сторін та аспектів політичної влади сприяють різні концепції влади, основними з яких є телеологічна, реляціоністська, системна, біхевіористська, психологічна.

Телеологічна (від *грец.* telos, teleos — мета, результат, кінець) **концепція** влади характеризує її як здатність досягнення поставлених цілей, одержання намічених результатів. При цьому владу розуміють досить широко — не тільки як відносини між людьми, а і як взаємодію людини з навколишнім природним середовищем. У межах телеологічної концепції йдеться не тільки про владу людини над людиною, а й про владу людини над природою. Ця концепція наголошує на цілеспрямованому характері влади, проте трактує її занадто широко, включаючи в систему владних відносин і природу.

Реляціоністська (від *фр.* relation — відношення, зв'язок) **концепція** влади розглядає її як відносини між двома партнерами, коли один із них — суб'єкт — справляє визначальний вплив на іншого — об'єкт. Суб'єктом і об'єктом можуть виступати як окремі індивіди, так і різноманітні групи й організації. Влада — це взаємодія суб'єкта й об'єкта, яка виявляється в тому, що суб'єкт контролює об'єкт за допомогою певних засобів. Такі відносини є конфліктними і становлять суть політики.

Є три основні різновиди реляціоністської концепції влади: спротиву, обміну ресурсами й розподілу сфер впливу. Концепція спротиву розглядає владні відносини як такі, за яких суб'єкт долає спротив об'єкта. Концепція обміну ресурсами виходить із нерівномірності розподілу ресурсів у суспільстві й трактує владу як такі відносини, коли суб'єкт нав'язує свою волю об'єкту в обмін на надання останньому

певних ресурсів. Концепція розподілу сфер впливу має на меті пом'якшення недемократичного характеру владних відносин як панування і підкорення. За цією концепцією владні відносини в кожному окремому випадку є пануванням-підкоренням. Однак у масштабі всього суспільства є наявним баланс владних відносин між суб'єктами й об'єктами, оскільки із часом і в різних сферах впливу вони міняються місцями: суб'єкти стають об'єктами і навпаки. Якщо, наприклад, роботодавець диктує умови праці найманому працівникові, то останній, у свою чергу, через профспілкову організацію може контролювати самого роботодавця. Правляча партія може перетворитися на опозиційну, а опозиційна — стати правлячою. Рядовий виборець може стати політиком, а той — рядовим виборцем тощо.

Реляціоністська концепція влади слушно наголошує на тому, що влада є вольовими відносинами між людьми, за якого суб'єкт тим чи іншим чином долає спротив об'єкта, що суб'єкти та об'єкти владних відносин можуть мінятися місцями. На базі цієї концепції визначаються шляхи, методи й засоби впливу на суспільство з метою досягнення соціальної злагоди і забезпечення політичної стабільності. До них належать, наприклад, стимулювання активності трудової діяльності, дотримання норм громадської поведінки тощо. Проте реляціоністська концепція перебільшує можливість для об'єкта стати суб'єктом влади. Владні відносини є результатом об'єктивно зумовленого суспільного поділу праці, який не вирізняється динамізмом. Поділ на владарюючих і підвладних є одним із найбільш сталих у суспільстві. Зрештою, існує величезна різниця між, наприклад, державною владою, у розпорядженні якої є різноманітні ресурси, і владою тієї ж профспілки, основним засобом впливу якої виступає сама організація.

Системна концепція влади розглядає її як системотворче відношення в політичній системі суспільства. Влада, що в політичній системі виступає як політична влада, з'єднує всі елементи системи в єдине ціле. Основне призначення політичної влади полягає в тому, щоб забезпечувати стабільність у суспільстві, а для цього вона повинна регулювати відносини між людьми й державно-політичними інститутами, суспільством у цілому. Влада покликана вирішувати суперечність між необхідністю організованості й порядку в суспільстві та багатоманітністю інтересів членів суспільства, між якими виникають конфлікти. Вона з'єднує всі елементи політичної системи таким чином, щоб це сприяло збалансованому стану як самої системи, так і суспільства в цілому.

Системний підхід до розуміння влади застосовується на трьох рівнях: політичної системи суспільства в цілому; окремих складових системи; відносин між самими індивідами.

Якщо системна концепція в поясненні феномену влади йде від політичної системи суспільства до індивіда, то **біхевіористська** (від *англ.* behaviour — поведінка) **концепція** — у зворотному напрямі. Біхевіоризм розглядає владу як особливий тип поведінки, за якого одні люди командують, а інші підкоряються. Тому цю концепцію влади називають ще поведінковою. Подібно до реляціоністської концепції вона розглядає владу як відношення панування і підкорення, однак головну увагу зосереджує на психологічних особливостях людей, мотивах їхньої поведінки в боротьбі за владу. При цьому прагнення до влади проголошується домінуючою рисою природи людини, яка визначає її політичну поведінку. Наголошується, що у прагненні до влади важливу роль відіграють ті блага і привілеї, які отримують наділені владою люди. З набуттям влади пов'язано отримання матеріальних благ, свободи, престижу, безпеки тощо.

У межах біхевіористської концепції влади розрізняють три основні моделі її трактування: силову, ринкову та ігрову. Силова модель виходить із того, що головним мотивом політичної поведінки людини є її прагнення до влади. Набута влада, у свою чергу, стає засобом досягнення інших благ. Оскільки владні прагнення людей є різноспрямованими, то головне завдання політичної влади полягає в тому, щоб забезпечити оптимальне співвідношення, баланс сил як владних вольових прагнень.

Ринкова модель біхевіористської концепції влади ґрунтується на тому, що за умов ринкової економіки влада також стає товаром. На цей товар, як і на будь-який інший, поширюються відносини попиту і пропозиції. У результаті виникає своєрідний ринок влади зі своїми покупцями і продавцями та менеджерами як посередниками між ними. Останні, зокрема, готують кандидатів на владу і забезпечують їх перемогу на виборах. Ігрова модель влади розглядає владні відносини, боротьбу за владу як своєрідну гру, що відбувається за певними правилами.

У частині мотивації політичної поведінки біхевіоризм є різновидом **психологічної концепції** влади. Головною особливістю останньої є пояснення владних відносин психологічними чинниками. В одних випадках, наприклад у біхевіоризмі, постулюється воля до влади як її джерело, в інших — прагнення людини до влади, особливо володіння владою, пов'язуються з необхідністю суб'єктивної компенсації нею притаманних їй фізичних чи духовних вад. Деякі дослідники психологічні основи волі до влади шукають у підсвідомих мотивах, у тому числі сексуальних. Стверджується, зокрема, що у психіці людини є структури, які сприяють тому, що вона підсвідомо віддає перевагу рабству перед свободою заради уникнення відповідальності, власної

захищеності й заспокоєння за допомогою любові до володаря. Ці та інші різновиди психологічної концепції влади допомагають з'ясувати механізми мотивації влади як відносин панування і підкорення.

Є також інші концепції влади — інструменталістська, структуралістська, функціональна, конфліктологічна тощо. Кожна з них розкриває якусь особливість чи сторону влади.

2. РЕСУРСИ Й ЛЕГІТИМНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Найзагальнішим джерелом влади як основою вольових відносин між людьми є їх природна й соціальна нерівність. Фізичне, інтелектуальне, економічне, освітнє, статусне та інше переважання одних людей над іншими дає змогу першим здійснювати свою волю стосовно інших. Влада, що виникає на основі природної нерівності, завжди персоніфікована і має характер міжособової взаємодії. Це — підпорядкування конкретній людині. Влада, заснована на соціальній нерівності, втрачає свою персоніфіковану форму. Вона відтворюється в суспільстві незалежно від її конкретних учасників і має більш визначений і стійкий характер. Так, розпорядження особи, яка обіймає керівну посаду, є обов'язковими для підлеглих, незалежно від особистих якостей самого керівника.

РЕСУРСИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Найважливішою соціальною причиною підпорядкування одних людей іншим є нерівномірний розподіл ресурсів влади. Під **ресурсами влади** зазвичай розуміють засоби її здійснення. Однак термін *ресурси* дещо ширший — ним позначаються не стільки задіяні, скільки потенційні засоби здійснення влади, тобто такі, які можуть бути використані, але ще не використовуються або ж використовуються не повністю. Сукупність усіх можливих і фактично використовуваних ресурсів владарювання є **потенціалом влади**. Урахування ресурсів владарювання і ресурсів спротиву владній волі дає можливість визначити силу влади.

Ресурсами влади можуть бути наявні в розпорядженні її суб'єкта і важливі для об'єкта цінності, наприклад предмети споживання, грошові кошти тощо, або засоби, здатні вплинути на внутрішній світ, мотиви поведінки об'єкта, — преса, радіо, телебачення, засоби мистецт-

ва, зняряддя, за допомогою яких можна позбавити людину тих чи інших цінностей аж до життя включно, — каральні органи, зброя тощо.

Багатоманітні ресурси влади можуть класифікуватись за різними підставами. Так, за характером вони поділяються на утилітарні, примусові та нормативні. **Утилітарні** (від *лат. utilitas* — користь, вигода) **ресурси** — це матеріальні й соціальні блага, пов'язані із задоволенням повсякденних інтересів і потреб людини. Це можуть бути кошти, промислові та продовольчі товари, послуги у сфері охорони здоров'я, освіти, забезпечення житлом, різноманітні пільги і привілеї тощо. За їх допомогою влада, особливо державна, може залучити на свій бік не тільки окремих осіб, а й цілі верстви населення. Типовим прикладом є встановлений у більшості країн світу особливий соціальний статус державних службовців, лояльність яких щодо влади «купується» низкою певних пільг і привілеїв. Загальним правилом також є привілейований соціальний статус військовослужбовців офіцерського складу, особливо вищого, працівників каральних органів, провідних ідеологів тощо, які є опорою політичного режиму.

Примусові (силові) ресурси влади — це заходи адміністративного і кримінального впливу. Вони передбачають встановлення державою в законодавчому порядку адміністративної і кримінальної відповідальності. У першому випадку йдеться про юридичну відповідальність за адміністративне правопорушення — винну дію або бездіяльність, яка порушує громадський порядок, правила прикордонного режиму, руху транспорту, митні правила, правила полювання, рибальства тощо. Заходами адміністративного покарання можуть бути попередження, штраф, адміністративний арешт, конфіскація предметів контрабанди та ін. Кримінальна відповідальність означає, що особа, яка скоїла злочин, зобов'язана відповідати за свою дію. Заходи покарання визначаються вироком суду. Це можуть бути позбавлення волі, примусові роботи, конфіскація особистого майна і навіть позбавлення життя.

Силові ресурси політичної влади виконують функцію забезпечення оборони країни, безпеки держави, охорони внутрішнього правопорядку. Такими ресурсами є армія, різні служби безпеки, поліція, прокуратура, суди, а також належні їм техніка, озброєння, в'язниці тощо. Силові ресурси є найбільш дієвими, оскільки їх використання призводить до позбавлення людей власності, волі, а іноді й самого життя. Політична влада використовує силові ресурси тією чи іншою мірою досить часто. Найчастіше вона вдається до них тоді, коли її вплив на суспільство за допомогою інших засобів значно послаблюється, зокрема в періоди економічних і політичних криз. Переважання силових ресурсів у здійсненні влади відбувається в поліцейській державі.

Примусові ресурси влади включають у себе силові, але не зводяться до них. Примус може бути як фізичним, спрямованим на ушкодження тіла, так і психологічним, спрямованим на ушкодження психічної природи людини, чи моральним, спрямованим на досягнення бажаної поведінки всупереч внутрішнім моральним переконанням індивіда. У примусі слід розрізняти також використання сили й насилля. Використання сили — це примус, який передбачений і допускається законом. Насилля — це використання сили, примусу стороною, якій таке право не надається законом. Використання сили є інституціоналізованим примусом, насилля стоїть поза законом.

Нормативні ресурси влади — це різноманітні соціальні норми, що регулюють багатоманітні суспільні відносини. Найважливішими з них у реалізації політичної влади є правові й політичні норми, про які йшлося вище. Політична, у тому числі державна, влада може здійснюватись і на основі таких норм, які не мають формалізованого характеру, наприклад норми моралі, традиції, звичаї, ритуали тощо.

Розмежування утилітарних, примусових і нормативних ресурсів політичної влади є досить умовним. Так, використання утилітарних і примусових ресурсів здебільшого теж регулюється відповідними нормами. Дія нормативних правових ресурсів спирається на силу державного примусу й може підкріплюватись утилітарними ресурсами.

Відповідно до основних сфер життєдіяльності суспільства розрізняють **економічні, соціальні й духовно-інформаційні ресурси** влади. Про них також йшлося вище при характеристиці основних видів влади.

Специфічним — демографічним — ресурсом політичної влади є сама людина. Люди виступають універсальним ресурсом влади вже тому, що створюють інші ресурси. Велике значення має також кадровий потенціал політичної влади, який становлять наділені владними повноваженнями особи.

Використання ресурсів влади перетворює її з можливої на дійсну, яка може проявлятися в таких формах, як панування, керівництво, управління, контроль.

Панування є таким механізмом здійснення влади, який набуває форми соціальних інститутів і передбачає поділ соціальних груп на панівні й підлеглі, ієрархію і соціальну дистанцію між ними, виокремлення та відокремлення особливого апарату управління. Панування нерозривно пов'язане з владою, є формою її суспільної організації. Воно виявляється в економічній, політичній та ідеологічній формах. Економічне панування виступає як контроль над засобами виробництва, самим виробництвом та розподілом його продуктів. Політичне па-

нування полягає в контролі за використанням державної влади, а ідеологічне виявляється в монопольному становищі в суспільстві тієї системи ідей і поглядів, яка обґрунтовує справедливість існуючих економічних, соціальних і політичних порядків.

Марксизм наголошує на класовому характері панування у класовому суспільстві, зумовленості його соціально-економічними відносинами, передусім відносинам власності на засоби виробництва. М. Вебер трактував панування ширше. Воно, на його думку, означає ймовірність того, що накази зустрінуть підкорення певної частини людей.

Керівництво на рівні суспільства — це діяльність щодо визначення основних цілей соціальних систем та інститутів, а також шляхів їх досягнення, стратегії суспільного розвитку. У вузькому значенні керівництво — це робота керівника з підлеглими в безпосередньому контакті щодо вирішення службових завдань. Керівництво здійснюється на основі вертикальних зв'язків, відносин субординації і вимагає безумовного підкорення виконавця керівникові. Воно виступає передусім як відношення між різними статусами, рівнями адміністративної структури, що має під собою правову основу і виявляється у вигляді односторонньої залежності одного працівника від інших. Політичне керівництво — це здатність класу, групи, індивіда чи партії здійснювати свою політичну лінію шляхом впливу різними владними методами й засобами на суспільство в цілому та його різноманітні складові.

Управління — це використання повноважень влади у формуванні цілеспрямованої поведінки об'єктів. Для забезпечення політичного управління відповідно до потреб суспільства важливо не тільки мати владу, а й вміти користуватися нею. Це вміння полягає, зокрема, у приведенні політичних відносин у відповідність до дії об'єктивних закономірностей суспільного розвитку.

Контроль — це здатність суб'єктів влади постійно стежити за тим, як реалізуються приписи влади — закони, укази, розпорядження тощо. Держава має систему органів, основною функцією яких є контроль за дотриманням правових норм. Це, зокрема, суди, прокуратура, органи внутрішніх справ тощо. Функцію контролю виконують також партії, громадські організації, органи місцевого самоврядування. За допомогою контролю забезпечується певна організація суспільного життя, реалізується принцип зворотного зв'язку об'єктів влади з її суб'єктами.

Процес здійснення влади в зазначених формах упорядковується й регулюється за допомогою спеціального механізму влади — **системи інститутів** та норм щодо їх організації й діяльності. Стосовно суспільства механізмом влади виступають державні органи, право, політична система в цілому. Кожний із інститутів цієї системи притаманними

йому засобами у відповідних формах бере участь у здійсненні політичної влади, прийнятті рішень із питань внутрішньої і зовнішньої політики.

ПОНЯТТЯ ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ

Владні, особливо політико-владні, відносини в суспільстві є виявом наявної у ньому нерівності, що надає цим відносинам у буденній свідомості певного негативного відтінку. Прагнення людини до влади, виконання владних функцій викликає в багатьох людей негативну реакцію також через силові методи й засоби управління та діяльності бюрократичних структур і посадових осіб, які частіше реалізують власні інтереси, ніж інтереси народу, хоча видають себе за піклувальників про загальне благо. Примусовий характер політичної влади, негативний відтінок у сприйнятті її суспільною свідомістю породжують проблему легітимності влади.

Термін *легітимний* (лат. *legitimus*, від *legis* — закон) означає *законний*. Однак він має й дещо інше значення. Поняття легітимності й легітимізму у цьому значенні виникли на початку XIX ст. у Франції, де вони виражали прагнення відновити владу короля як єдино законну, на відміну від влади узурпатора Наполеона. Після французької буржуазної революції 1830 р. легітимістами стали називати монархів, прибічників легітимної (законної) королівської династії Бурбонів, поваленої революцією. Тоді ж легітимізм набув також іншого значення — визнання державної влади і певної території держави на міжнародному рівні.

Вимога легітимності влади виникла як реакція проти її насильницького повалення й силової зміни державних кордонів. Але потреба в легітимності влади формувалась задовго до французької революції, в епоху монархій і станів. Вона виражала усвідомлення переваги загальноновизнаного порядку над захопленням влади силою, свавіллям і порушенням загальноновизнаних норм. Поступово склалось розуміння легітимності політичної влади як переконання підвладних і світового співтовариства в її правомірності, як визнання існуючої влади. Іншими словами, у межах країни **легітимність політичної влади — це визнання її правомірності підвладними**. Об'єктами легітимності виступають органи державної влади, управлінські структури, вищі посадові особи, політичні еліти загалом, правові норми.

Нині легітимність політичної влади як визнання громадянським суспільством у кожній країні та світовим співтовариством її правомір-

ності вважається обов'язковою ознакою демократичної, загалом цивілізованої влади. Звичайно, легітимність зовсім не означає, що абсолютно всі громадяни приймають цю владу. У будь-якому суспільстві є політична опозиція, а також різного роду правопорушники та анархісти, що не ладнають із законом і владою. Легітимність влади означає прийняття її основною частиною суспільства. Такий стан передбачає визнання права суб'єктів влади встановлювати загальнообов'язкові правила поведінки, приймати закони та видавати розпорядження, а також високу правову культуру громадян.

Як уже зазначалось, для характеристики політичної влади використовується також термін *легальний*, що означає *законний*. **Легальна влада** — це влада, що встановлена і діє відповідно до закону. Вона може бути як легітимною, так і нелегітимною, тобто визнаватись або не визнаватись народом. Легальність виходить від самої влади, яка встановлює загальнообов'язкові правила поведінки у формі законів і контролює їх дотримання, легітимність виходить від народу. Якщо легальність є формально-юридичною, то легітимність — соціокультурною характеристикою влади. Це означає, що легітимність може оцінюватись, навіть вимірюватись, наприклад, шляхом соціологічних опитувань, але не піддається повній формалізації.

ОЗНАКИ ЛЕГІТИМНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Щодо головної ознаки, критерію легітимності існують два основні погляди. Згідно з ліберально-демократичною позицією легітимною потрібно визнавати тільки ту владу, яка сформована внаслідок демократичних процедур. Влада, встановлена насильницьким шляхом, не визнається легітимною. Згідно з позицією політичного реалізму легітимність влади полягає не стільки в законності й демократизмі її встановлення, скільки в її здатності оволодіти складною ситуацією у країні, підтримувати в суспільстві стабільність. Це означає, що встановлена незаконним шляхом, наприклад у результаті революції чи воєнного перевороту, влада внаслідок її ефективності із часом може бути визнана громадянами і світовим співтовариством правомірною, тобто стати легітимною. Так було, наприклад, у Бразилії і Чилі, де встановлена в результаті воєнного перевороту державна влада наводила порядок у країні, забезпечувала соціальну й політичну стабільність у суспільстві, економічний прогрес і піднесення добробуту населення. Й навпаки, встановлена демократичним шляхом державна влада із часом може

втратити підтримку громадян, наприклад у разі проведення нею згубних для суспільства «реформ» чи тотальної корумпованості можливо-владців, і стати нелегітимною.

Основними причинами втрати владою легітимності (делегітимації) можуть бути: суперечність між панівними в суспільстві універсальними цінностями та егоїстичними інтересами правлячої еліти; суперечність між популярною в суспільстві ідеєю демократії й недемократичною соціально-політичною практикою; відсутність у політичній системі механізмів реального захисту інтересів народних мас та їхнього впливу на владу; бюрократизація і корумпованість державного апарату; націоналізм та етнічний сепаратизм у багатонаціональних державах, які проявляються в запереченні центральної влади; дезінтеграція правлячої еліти й державної влади, протистояння і зіткнення різних гілок влади; нездатність влади розв'язати нагальні для суспільства соціально-економічні проблеми тощо.

Правомірність підходу до проблеми легітимності влади з позиції політичного реалізму виявляється як усередині тієї чи іншої країни, так і в міжнародних відносинах. Стабільна й ефективна влада в кінцевому підсумку визнається і світовим співтовариством незалежно від способу її встановлення. Так, встановлену в Росії насильницьким шляхом радянську владу врешті-решт визнали всі провідні капіталістичні держави, оскільки вона виявилася спроможною забезпечити політичну стабільність і соціально-економічний прогрес суспільства. Стабільність соціально-економічної і політичної системи в конкретній країні є важливою ознакою легітимності влади.

Висновок щодо легітимності влади, тобто наявності у громадян переконання в її правомірності, можна зробити на основі вільного вираження громадянами своєї волі стосовно влади — на виборах чи референдумах. Хоча зв'язок між участю у виборах і легітимністю державної влади не є прямим та однозначним, загалом можна стверджувати, що чим менша частка громадян, які беруть участь у виборах до органів державної влади, тим нижчий рівень її легітимності. Державна влада, органи якої формуються всього 10–20 % виборців, узагалі викликає сумніви у правомірності її існування. Водночас висока частка участі громадян у виборах і референдумах сама по собі не є гарантією легітимності влади, оскільки така участь може бути відверто чи приховано примусовою. Авторитарні політичні режими для підтвердження своєї легітимності нерідко вдаються до проведення референдумів, створюючи умови для вияву їх підтримки населенням.

Крім участі громадян у виборах та референдумах, показниками легітимності влади можуть бути рівень примусу, який застосовується у

здійсненні влади, наявність спроб повалення уряду чи усунення лідера, вияви громадянської непокори, масовість демонстрацій на підтримку чи проти влади тощо.

ТИПИ ЛЕГІТИМНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Знання про легітимність політичної влади суттєво поглиблює її типологія, яка передбачає виокремлення і з'ясування особливостей різних типів легітимності. Найвідомішою в політології є типологія легітимності М. Вебера, який виокремив три основні типи легітимності політичного панування: традиційний, харизматичний і раціонально-легальний²⁹.

Традиційний тип легітимності влади ґрунтується на авторитеті традицій і звичаїв. Влада цього типу встановлюється відповідно до традицій і звичаїв і ними ж обмежується. Підвладні сприймають владу як належну тому, що так було завжди, вони звикли підкорятися владі й вірять у непорушність здавна існуючих порядків. Традиційна легітимність найстійкіша, оскільки сталими є самі традиції і звичаї. Наочним прикладом легітимності цього типу є влада спадкоємця престолу.

Харизматичний тип легітимності політичного панування ґрунтується на вірі підвладних у незвичайні якості й здібності, винятковість правителя. Такий тип притаманний суспільствам з невисоким рівнем розвитку демократії і політичної культури його членів. Нерідко він виникає і в розвинених демократичних державах у кризові періоди, коли відчувається нагальна потреба в об'єднанні всіх верств суспільства навколо особи політичного керівника для виходу із кризи. При цьому свідомо культивується велич самої особи керівника, авторитет якого освячує владні структури, сприяє визнанню влади населенням.

Раціонально-легальний тип легітимності політичного панування базується на переконанні підвладних у законності (легальності) і доцільності (раціональності) встановлених порядків та існуючої влади. За цього типу легітимності органи влади та їхні керівники обираються через демократичні процедури й відповідальні перед виборцями, правлять не видатні особистості, а закони, на основі яких діють органи влади й посадові особи. Раціонально-легальний тип легітимності є основним типом легітимності політичної влади в сучасних демократичних державах. Оскільки він ґрунтується на довірі громадян до держа-

²⁹ Вебер, М. Политика как призвание и профессия. — С. 646–647.

ви як політичного інституту, то називається ще інституціональним, на відміну від персоналізованого типу легітимності, пов'язаного з довірою до осіб керівників.

Названі типи легітимності політичної влади реально не існують у чистому вигляді. Кожний із них є поєднанням різних типів із переважанням тією чи іншою мірою якогось одного. Здійснюючи типологію різновидів легітимності, М. Вебер використав розроблену ним методологію так званого чистого (або ідеального) типу, яка в подальшому стала широко використовуватись у політології при класифікації різноманітних політичних явищ і процесів.

На відміну від звичайної класифікації, яка передбачає розподіл усіх предметів сукупності за спільними ознаками з утворенням певної системи класів зазначеної сукупності, мета типології полягає в тому, щоб відобразити в сукупності найважливіше, типове. При цьому використовується особлива абстракція (тип), яка надає змогу відобразити найважливіші складові сукупності у «чистому» вигляді, без другорядних деталей. Класифікація «чистих», або «ідеальних», типів і позначається терміном *типологія*. Термін *ідеальний тип* увів до наукового вжитку М. Вебер. «Ідеальний» у нього означає не «досконалий», як це випливає з етимології цього слова, а «чистий», «простий», позбавлений другорядностей.

Типологія є важливим методом наукового пізнання. Вона використовується з метою порівняльного вивчення суттєвих ознак, зв'язків, функцій, відносин, рівнів організації об'єктів. Реальний світ політики значно багатоманітніший, ніж знання про нього, набуті в результаті типології. Проте типологія дає можливість з'ясувати найважливіше, типове у цьому світі, опускаючи другорядне.

У політології виокремлюються також ідеологічний, структурний і персоналізований типи легітимності політичної влади.

Суть **ідеологічної легітимності** полягає в утвердженні й виправданні влади за допомогою ідеології, що вноситься в масову свідомість. Ідеологічна легітимність влади може бути класовою або етнічною залежно від того, хто є її суб'єктом, до кого вона звернена, на яких ідеях і цінностях ґрунтується. Комуністична ідеологія, в основі якої лежить ідея соціальної рівності, формує тип легітимності влади, пов'язаний з очікуванням і отриманням людиною від неї всіляких благ. Ліберальна ідеологія, що ґрунтується на ідеї індивідуальної свободи, навпаки, робить легітимною ту владу, яка надає людині гарантії індивідуальної свободи, не втручається в її особисті справи. Різновидом ідеологічної легітимності є ідентифікація об'єкта влади з її суб'єктом. Такий вид легітимності притаманний тоталітарному суспільству й досягається завдяки інтенсивній пропаганді з використанням певних гасел, напри-

клад: «Держава — це ми, трудящі», «Народ і партія єдині», «Плани партії — плани народу» тощо.

Одним із різновидів ідеологічної легітимності влади є **етнічна легітимність**, яка виявляється у формуванні владних структур, політичної еліти за національною ознакою. Етнічна легітимність розвивається за високої активності осіб корінної національності, маніпуляції ідеєю національної держави, неспротиві осіб некорінних національностей і веде до утвердження етнократії — влади націоналістично налаштованої етнічної еліти. Феномен етнократії тією чи іншою мірою виявився в багатьох у минулому соціалістичних країнах і колишніх радянських республіках. Не уникла цього явища й незалежна Україна, про що свідчать, зокрема, заклики й намагання деяких політичних сил призначати на державні посади «патріотів», «свідомих українців», «свідомих українських патріотів» тощо.

Етнічна легітимність не має історичної перспективи, оскільки провідною тенденцією світового розвитку є утвердження раціонально-легального типу легітимності. На відміну від раціонально-легальної легітимності, розрахованої на свідомість, розум людей, ідеологічна легітимність ґрунтується на впливі не тільки на свідомість, а й на підсвідомість людей за допомогою методів переконання й навіювання. Вона є результатом односпрямованого процесу впливу влади на маси, який не передбачає зворотних зв'язків, активної участі мас у розробленні тієї ж ідеології.

Структурна легітимність пов'язана з раціонально-легальною. Вона притаманна стабільним суспільствам, де заведений порядок формування владних структур став звичним. Люди визнають владу тому, що вона сформована на основі наявних правил. Вони переконані у правомірності існуючої політичної системи. Довіра до системи автоматично поширюється на осіб, які законним шляхом посіли в ній керівні посади.

Персоналізована легітимність ґрунтується на довірі до конкретної керівної особи. Така легітимність є близькою до харизматичної і може стати нею. Проте якщо харизматичного лідера ідеалізують, то стосовно лідера з персоналізованою легітимністю переважає раціональний підхід, розрахунок. Персоналізована легітимність підкріплюється ідеологічною і структурною легітимністю, тоді як харизма може протиставляти себе ідеологічним стереотипам та існуючим владним структурам.

Є й інші типи легітимності політичної влади. Так, за джерелами розрізняють легітимність участі, технократичну і примусу. **Легітимність участі** ґрунтується на залученні громадян до участі в управлінні суспільними справами, що створює обстановку причетності їх до полі-

тики, дає змогу громадянам відчувати відповідальність за її проведення і результати. **Технократична легітимність** ґрунтується на високій ефективності влади, здійснюваної висококваліфікованими фахівцями (технократами). **Легітимність через примус** проявляється в силовому примушуванні громадян до визнання й виконання приписів влади. Сила є останнім аргументом влади, за допомогою якого вона прагне підвищити свою легітимність. Чим сильніший примус, тим нижчий рівень легітимності.

Легітимність влади проявляється не лише в загальнодержавному масштабі, а й на регіональному та місцевому рівнях. Визнаючи центральні органи державної влади, громадяни можуть не довіряти органам публічної влади на місцях, де нерідко правлять за допомогою далеких від демократії методів.

З легітимністю політичної влади тісно пов'язана її *ефективність* як ступінь здійснення владою тих функцій та очікувань, які покладає на неї більшість населення. Головним об'єктивним виявом ефективності державної влади є рівень забезпечення нею прав і свобод громадян. Чим ефективніша влада, тим більшу підтримку населення вона має. Легітимність влади, підтримка її населенням сприяє підвищенню ефективності влади. Щодо забезпечення прав людини влада тим ефективніша, чим вищий її авторитет і чим більшими ресурсами вона володіє.

Здатність влади забезпечити підкорення є її силою. *Сила влади* може ґрунтуватись на страхі або інтересі. Сила влади, заснованої на боязні покарання за непадкорення, нестійка й нетривала. Такій владі притаманна тенденція до ослаблення внаслідок природного прагнення людей позбутися постійного відчуття страху. Влада, яка базується на інтересі, є сильнішою. Особиста зацікавленість людей у владі спонукає їх до добровільного виконання владних приписів. Така влада стабільна й довготривала.

Влада й політика тісно взаємопов'язані. З одного боку, політична влада є найважливішим засобом здійснення політики. Боротьба за оволодіння владою, її утримання й використання є головним аспектом і змістом політики. З іншого боку, політичні сили, що приходять до влади, формують її різноманітні конкретні матеріалізовані структури — парламент, уряд, главу держави тощо. Ці структури починають здійснювати власну політику, яка стає вже засобом цієї влади. Іншими словами, влада виявляється наслідком політики, а політика — наслідком влади. Це дає підстави вважати, що політика і влада пов'язані причинно-наслідковою взаємозалежністю.

глава 6

СОЦІАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ

Соціальне призначення політики полягає в тому, що вона виступає засобом вираження, задоволення та узгодження соціальних інтересів, розв'язання соціальних суперечностей і конфліктів, забезпечення цілісності та стабільності функціонування суспільства. Для розуміння сутності та змісту політики в суспільстві необхідно з'ясувати, з яких саме спільнот, передусім соціальних, воно складається, у чому полягають корінні інтереси цих спільнот, як розв'язуються суперечності між ними.

1. СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ ТА ЇХ ОСНОВНІ ВИДИ

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Суспільство, як будь-яка складна й багатопланова система, — це сукупність зв'язків між певними елементами. Для того щоб з'ясувати, хто виступає соціальними елементами цієї системи й, відповідно, соціальними суб'єктами політики, необхідно спершу визначити значення терміна *соціальний* та зміст поняття *соціальні відносини*.

Термін *соціальний* (від *лат. socialis*) означає *суспільний*, тобто такий, що належить до суспільства. Проте в науковій літературі обидва ці терміни вживаються для позначення не лише одних і тих само, а й різних суспільних явищ і процесів. В одному разі соціальне ототожнюється із суспільним. Звичайно це робиться тоді, коли характеризуються ті явища й процеси, які наявні в суспільстві, коли

наголошується на відмінності суспільних явищ і процесів від природних і техніко-технологічних. За такого — широкого — підходу соціальними називаються також економічні, політичні та соціокультурні явища і процеси, а соціальними відносинами вважаються всі суспільні відносини.

В іншому разі поняття *соціальне* тлумачиться вужче — як частина суспільного. Ним позначається лише те в суспільстві, що безпосередньо стосується людей, їхніх інтересів і потреб. Відповідно розрізняються економічна, соціальна, політична і духовна сфери суспільного життя, а соціальні відносини виокремлюються як особливий вид суспільних відносин, що існують поряд з економічними, політичними та соціокультурними відносинами.

Виокремлюючи в особливу групу соціальні суб'єкти політики, у політології соціальне розуміють у вузькому значенні — як частину суспільного. Завдання полягає в тому, щоб визначити, хто ж саме є соціальними суб'єктами політики в цьому розумінні. Зробити це можна через з'ясування сутності та особливостей соціальних відносин.

Суспільні відносини багатоманітні й можуть класифікуватись за їх об'єктами, суб'єктами та характером відносин між суб'єктами та об'єктами. Першою особливістю соціальних відносин як одного з видів суспільних відносин є те, що вони виокремлюються на основі їх суб'єктів. Якщо основою виокремлення, наприклад, політичних чи економічних відносин є їхні об'єкти (відповідно політична влада і власність на засоби виробництва), то основою виокремлення соціальних відносин є їхні суб'єкти — соціальні спільноти.

Другою особливістю соціальних відносин є те, що соціальними спільнотами як їхніми суб'єктами виступають не всі наявні в суспільстві спільноти людей, а лише ті, що сформувались об'єктивно у процесі історичного розвитку. Є п'ять основних груп соціальних спільнот: 1) соціально-класові (суспільні класи, внутрішньокласові та міжкласові соціальні верстви і групи); 2) соціально-етнічні (племена, народності, нації); 3) соціально-демографічні (сім'я, чоловіки, жінки, діти, молодь, особи середнього та старшого віку); 4) соціально-професійні (робітники, селяни, службовці, спеціалісти, підприємці); 5) соціально-територіальні (жители окремих адміністративно-територіальних одиниць — сіл, селищ, міст, районів, областей).

На відміну від організаційних спільнот — політичних партій, громадських організацій, органів публічної влади тощо, які створюються внаслідок свідомої цілеспрямованої діяльності людей, соціальні спільноти сформувались об'єктивно, тобто їх ніхто спеціально не створював.

Суб'єктом соціальних відносин, отже і соціальним суб'єктом політики, виступає й людина як індивід чи особа — представник тієї чи

іншої соціальної спільноти (класу, нації, міський чи сільський житель тощо).

Третя особливість соціальних відносин полягає в тому, що вони мають двоїтий характер. Між соціальними спільнотами вони складаються з приводу якихось об'єктів і проявляються як інші види суспільних відносин. Так, складаючись із приводу політичної влади, вони проявляються як політичні відносини, стосовно власності, виробництва виступають як економічні тощо. Відповідно їх так і називають: соціально-політичні, соціально-економічні, соціокультурні відносини. Таким чином, **соціальні відносини — це відносини між історично й об'єктивно сформованими спільнотами людей.**

Суб'єктами соціальних відносин (і відповідно соціальними суб'єктами політики) є класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні спільноти людей (соціальні спільноти). Інтереси цих спільнот визначають основний зміст політики і виступають як її *соціальні за-*
сади.

ОСНОВНІ ВИДИ ТА ПОЛІТИЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Основні види соціальних відносин виокремлюють залежно від їх суб'єктів. Такими видами є соціально-класові, соціально-етнічні, соціально-демографічні, соціально-професійні та соціально-територіальні відносини. Вони існують у межах кожної із п'яти основних груп соціальних спільнот, але не між ними, оскільки одні спільноти водночас складаються з інших. Іншими словами, є відносини між класами і між націями, між демографічними і між професійними спільнотами, але немає відносин між класами і націями, демографічними і професійними спільнотами. У разі, коли відносини між соціальними спільнотами складаються з приводу публічної влади, вони виявляються як політичні відносини, а самі спільноти виступають суб'єктами політики.

У становленні соціальних спільнот як суб'єктів політики, політизації соціальних відносин виокремлюють декілька стадій. На першій стадії члени спільноти ще не усвідомлюють своїх особливих, об'єктивно зумовлених корінних інтересів, їхньої відмінності від інтересів інших спільнот. На другій стадії відбувається консолідація спільноти, усвідомлення її членами спільноти своїх інтересів. На третій стадії члени спільноти доходять розуміння того, що реалізація їхніх інтересів вимагає боротьби за владу в суспільстві. Така еволюція відбувається на соціальному рівні й не поширюється на політичну систе-

му, а самі спільноти виступають як латентні, тобто приховані, політичні сили. На четвертій стадії, яка охоплює політичну систему суспільства, члени спільноти артикулюють свої інтереси, виявляють їх як певні політичні вимоги, для задоволення яких об'єднуються в політичні партії та громадські організації, що ведуть боротьбу за владу та вплив на її здійснення.

Іншими словами, соціальна спільнота спершу існує тільки об'єктивно, потім — також і суб'єктивно (її члени усвідомлюють спільність своїх інтересів та необхідність політичної боротьби за їх задоволення) і нарешті — активно (члени спільноти об'єднуються організаційно і ведуть політичну боротьбу за задоволення своїх інтересів). Такий процес політизації робітничого класу К. Маркс називав його перетворенням із «класу в собі» у «клас для себе». Подібну еволюцію тією чи тією мірою проходять етнічні, демографічні та інші соціальні спільноти. Нація, наприклад, спершу формується як етнічна спільнота, а вже потім — як політична, що знаходить свій вияв у формуванні її державності.

2. СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ

Сукупність соціальних спільнот і відносин між ними — це соціальна структура суспільства. У соціології в аналізі соціальної структури суспільства є два основні підходи — класовий (марксистський) і стратифікаційний. В основі класового підходу лежить виокремлення в соціальній структурі передусім суспільних класів і визнання відносин між ними визначальними щодо всіх інших видів суспільних відносин, у тому числі політичних. Стратифікаційний підхід (від *лат.* *stratum* — верства) акцентує увагу на багатоманітності соціального поділу суспільства, виокремлюючи в ньому найрізноманітніші верстви й не наголошуючи на визначальній ролі міжкласових відносин.

СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВІ СПІЛЬНОТИ

Основою класової диференціації суспільства марксистки вважають відмінності у відношенні великих груп людей до власності на засоби виробництва. Відповідно **суспільний клас** розуміють як велику групу людей, яка характеризується особливим ставленням до власності на

засоби виробництва, займає певне місце в системі суспільного поділу праці, має особливі способи отримання і розміри доходу³⁰.

У західній соціології немає однозначного розуміння суспільного класу. Він може виокремлюватись на основі таких показників, як професія, рівень доходу, характер наявної власності тощо (залежно від позиції того чи іншого дослідника). Такий підхід дає змогу розрізняти скільки завгодно будь-яких класів, однак характерним для нього є виокремлення так званих вищого, середнього і нижчого класів.

Відповідно до марксистського підходу класову структуру суспільства з ринковою економікою (буржуазного, капіталістичного) складають три суспільні класи:

✓ найманих працівників, які не мають у власності засобів виробництва й живуть за рахунок продажу своєї робочої сили (робітничий клас або пролетаріат);

✓ середніх і великих власників засобів виробництва, які мають головним джерелом доходу додаткову вартість, створювану найманою робочою силою (клас капіталістів або буржуазія);

✓ дрібних власників засобів виробництва, які живуть виключно або головним чином власною працею (дрібна буржуазія). У класовій структурі суспільства цей клас займає проміжне становище між двома іншими класами, оскільки поєднує в собі ознаки кожного з них, тому він вважається середнім і неосновним класом.

Наявність таких трьох великих груп людей у суспільстві очевидна й не потребує яких-небудь доведень. Заперечувати їх існування — значить відкидати об'єктивну реальність. Інша річ, як тлумачити роль, особливо політичну, того чи іншого класу. Не варто також прагнути уникати вживання немодних нині слів «пролетаріат» чи «буржуазія». Хоча вони й мають ідеологічний відтінок, але виникли задовго до появи самого марксизму. «Пролетаріями» (*лат. proletarius*) у Стародавньому Римі називали тих, хто належав до вільного, але незалежного стану (поряд зі станами рабів і рабовласників) і міг запропонувати державі тільки своїх дітей (*лат. proles*), а «буржуа» в епоху феодалізму у країнах Західної Європи називали вільних жителів міст (від *лат. burgus* — укріплене місто).

За своїм соціальним складом суспільні класи не є однорідними утвореннями. Так, робітничий клас складається з різних галузевих, професійних, кваліфікаційних та інших верств і груп. У складі класу середніх і великих власників засобів виробництва вирізняються, наприклад, промислова, фінансова, торговельна буржуазія. Своя соціа-

³⁰ Див.: *Ленін, В. І. Великий почин / В. І. Ленін // Повне зібр. творів. — Т. 39. — С. 14–15.*

льна градація властива й класові дрібної буржуазії. В її складі розрізняють, наприклад, міську (ремісники, дрібні торговці) й сільську (селянство) дрібну буржуазію, різні галузеві групи.

Соціальні групи і верстви як внутрішньокласові та міжкласові утворення виокремлюються за їх місцем у системі суспільного поділу праці. Такими групами є, наприклад, промисловий і сільськогосподарський загопи робітничого класу, висококваліфіковані та некваліфіковані робітники, промислова, торговельна та фінансова буржуазія тощо. Верства відрізняється від групи (у разі їх розрізнення) тим, що виступає як прошарок у складі різних соціальних утворень, наприклад працівники розумової праці (службовці, спеціалісти).

Політична суб'єктність суспільних класів найповніше проявляється у класовій боротьбі, яка відбувається в економічній, політичній та ідеологічній формах. Економічна боротьба спрямована на зміцнення й поліпшення економічного становища класів. Головною метою політичної боротьби для кожного класу є завоювання, утримання й використання державної влади, встановлення політичного панування в суспільстві. Ідеологічна боротьба має на меті теоретичне обґрунтування економічних і політичних інтересів суспільних класів.

Безпосередньо в політичній сфері боротьба класів проявляється як боротьба їхніх політичних об'єднань — партій, громадських організацій (профспілок та об'єднань підприємців). Кожен із суспільних класів створює такі об'єднання для захисту власних інтересів.

СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОТИ

Соціально-етнічними спільнотами є племена, народності й нації.

Плем'я — це тип етнічної спільноти й соціальної організації докласового суспільства. Головна відмітна риса племені полягає в існуванні кровнородинних зв'язків між його членами й поділі на роди. Для племені характерні також наявність племінної території, певна економічна спільність, єдина племінна мова чи діалект, племінна самосвідомість і самоназва. Племінні спільноти характерні головним чином для докласового суспільства. Унаслідок майнового розширення племені, появи племінної знаті відбувається перехід до класового суспільства.

У пережиткових формах племена можуть зберігатись на периферії рабовласницького, феодального і навіть капіталістичного суспільства. У наш час родоплемінні відносини збереглись, зокрема, у багатьох

країнах Африки, де вони справляють відчутний вплив на політику, у деяких південноамериканських країнах.

У поняття *нації* в науковій літературі та політичному вжитку вкладається різний зміст. Спершу латинське слово *natio* мало в основному етнічне значення і тлумачилось як *рід, плем'я, народ*. Етнічне розуміння таких спільнот ґрунтувалось на спільності для їхніх представників таких ознак, як мова, культура, побут, звичаї, традиції, особливості свідомості тощо. Поступово слово *нація* набувало також іншого — державно-політичного — сенсу. Ним стали позначати сукупність усіх громадян держави. Особливо наочно це проявилось під час Великої французької революції XVIII ст., коли терміном *нація* позначали все населення Франції. Державно-політичне значення цього слова відтоді стає домінуючим у французькій, а згодом і англійській мовах. У німецькій і російській мовах, як і в більшості мов інших східноєвропейських народів, переважним залишилось первинне — етнічне — значення цього слова.

Отже, націю можна розуміти як етнічну і як державно-політичну спільноту. Як державно-політична спільнота нація — це сукупність усіх громадян держави, незалежно від їхньої етнічної належності. Визначення нації як етнічної спільноти дав Й. Сталін: «Нація — це історично сформована стійка спільність людей, яка виникла на основі спільності мови, території, економічного життя та психічного складу, що виявляється в спільності культури»³¹.

Це визначення вважається прийнятним і в сучасних умовах. Як бачимо, воно поєднує низку об'єктивних ознак нації (спільність території, економічного життя) з її етнічними ознаками (мова, психічний склад, культура). Сучасні дослідники до етнічних ознак нації додають іще національну самосвідомість та самоназву. Є й інші трактування нації, зокрема як лише культурної спільноти.

Нації сформувались в період виникнення капіталізму на базі народностей. **Народність — це історично сформована мовна, територіальна, економічна і культурна спільність людей, яка передує нації.** Вона характеризується тими самими ознаками, що й нація, але відрізняється від неї рівнем економічного й соціального розвитку. Соціально-класові структури націй і народностей суттєво відрізняються. На відміну від нації у народності немає промисловості й відповідно «свого» робітничого класу. Для перетворення народності в націю важливо, щоб вона з традиційно-аграрної стала аграрно-промисловою, урбанізованою. Крім того, народність, як правило, менш численна за націю. Нації формуються на базі як однієї, так і декількох народностей.

³¹ Сталін, *И. В.* Марксизм и национальный вопрос / *И. В. Сталин.* — М., 1936. — С. 6.

Терміни *нація* і *народність* не охоплюють усіх людей однієї національної (етнічної) належності. Поряд із компактно розселеною в межах певного територіально-політичного утворення основною масою осіб однієї національної належності звичайно наявні особи цієї ж самої національності, які проживають за межами такого утворення. Ці представники складають *національні групи*, наприклад росіяни, євреї, німці, греки та інші в Україні, етнічні українці в інших державах. Оскільки національні групи менш численні, ніж корінна нація, їх називають ще *національними меншинами*.

Політична суб'єктність нації проявляється в тому, що вона виступає головним соціальним суб'єктом державотворення. Кожна нація прагне до політичного самовизначення й утворення власної державності. Формами такої державності можуть бути окрема держава, державне утворення у складі федеративної держави, національно-державна або національно-територіальна автономія. Право націй (народів) на політичне самовизначення є міжнародно визнаним правом.

Держави можуть формуватись на базі однієї або декількох націй, відповідно вони вважаються мононаціональними або полінаціональними. Можливі й такі варіанти взаємодії нації і держави, коли спершу на базі різних національних груп виникає держава, а вже потім формується нація, як це відбулось, наприклад, у США. Нація, від назви якої походить назва держави, називається титульною.

До політичного самовизначення прагнуть і народності. Оскільки вони існують у межах якоїсь держави, то за ними визнається право на державність лише у формі державного чи автономного утворення, але не окремої держави.

Національні меншини можуть претендувати тільки на національно-культурну автономію, оскільки їхня етнічна нація зазвичай уже має свою державність.

Однією з форм національного (етнічного) представництва на державному рівні є надання представникам народностей і національних меншин певної кількості мандатів (квоти) в загальнонаціональному представницькому органі (парламенті).

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ СПІЛЬНОТИ

Важливу роль у політичному житті відіграють **соціально-демографічні спільноти**. Основою їх розрізнення є статеві та вікові відмінності між людьми. За статевою ознакою розрізняються чоловіки й жінки, а за віковою — діти, молодь, особи середнього і старшого віку.

При цьому маються на увазі не суто фізіологічні, а соціальні відмінності між такими групами людей, тобто відмінності за їх становищем у суспільстві. Так, і до сьогодні залишається актуальною проблема забезпечення не лише формально-юридичної, а й фактичної рівності жінок із чоловіками, усунення дискримінації жінок в оплаті праці, наймі на роботу, доступі на високі державні посади, у політичному житті загалом, хоча боротьба жінок за розв'язання цієї проблеми триває вже декілька століть.

Молодь — це соціально-демографічна група, яка вирізняється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального становища та зумовлених ними соціально-психологічних властивостей. Як певний етап життєвого циклу молодість є біологічно універсальною, але її конкретні вікові межі, соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу й залежать від властивих тому чи іншому суспільству особливостей соціалізації.

Вікові межі молодості, а отже, і належність до молоді як соціально-демографічної групи, визначаються в інтервалі від 14–16 років (вік статевого дозрівання) до 25–30 років (вік закінчення навчання й початку самостійного трудового життя). У багатьох країнах діє законодавство, яке передбачає встановлення вікових меж молодості, створення умов для соціального становлення та розвитку молоді, забезпечення правових і політичних гарантій здійснення цього процесу тощо. Це законодавство становить правову основу особливого виду політики — молодіжної.

Особи старшого віку — це здебільшого пенсіонери за віком, який неоднаковий у різних країнах і визначається в межах 55–70 років. Пенсіонери також є об'єктом особливого різновиду політики — пенсійної.

Як й інші соціальні спільноти, молодь і пенсіонери теж прагнуть до представництва своїх інтересів на державному рівні. Здійснюється воно як через політичні партії, так і через численні молодіжні й ветеранські громадські організації. Молодь і пенсіонери нерідко є найактивнішими складовими електорату.

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНІ СПІЛЬНОТИ

Соціально-професійними спільнотами є великі професійні групи людей, які займають особливе місце в системі суспільного поділу праці, — робітники, службовці, спеціалісти (інтелігенція), селяни, підприємці. Соціально-професійні спільноти відіграють значну роль в еконо-

мічному, соціальному, політичному й духовному житті суспільства. Важливо визначити соціальний склад основних професійних груп.

Робітниками є наймані особи ручної праці. Основою виокремлення робітників як соціально-професійної групи є те, що вони працюють за наймом на підприємствах чи в установах різних форм власності. Ознакою, що відрізняє їх від інших категорій осіб найманої праці (службовців і спеціалістів), є переважання в трудовій діяльності фізичної, ручної праці, але остання стає все більш відносною, оскільки у праці робітників багатьох новітніх професій переважає не ручна, а розумова складова. Формальною ознакою розрізнення спеціалістів і робітників може бути те, що першим для професійної діяльності потрібна освітньо-професійна підготовка (вища чи середня спеціальна освіта), тоді як другим для цього достатньо лише професійної підготовки.

Інтелігенція (спеціалісти) — це соціальна група (верства) людей складної розумової праці. За цим визначенням до інтелігенції належать не взагалі всі люди розумової праці, а лише особи складної (висококваліфікованої) праці, виконання якої передбачає наявність вищої або середньої спеціальної освіти. Через високий рівень освіти, професійної підготовки представників інтелігенції називають ще спеціалістами або професіоналами. Основними професійними групами у складі інтелігенції є інженерно-технічна, наукова, педагогічна, медична, художня, адміністративно-управлінська, військова інтелігенція.

Близькою до інтелігенції соціально-професійною групою є **службовці — наймані особи нефізичної праці.** До службовців належать як особи простої розумової праці (в основному торгові й конторські працівники), яких називають службовцями-неспеціалістами, так і ті представники інтелігенції (спеціалісти), що працюють за наймом. У західній соціології особи розумової праці визначаються також як «білі комірці», на відміну від «синіх комірців» — осіб ручної праці, робітників.

Терміном **селянство** можуть позначатися різні спільноти: усе саможиттєве населення, зайняте в сільському господарстві (наймані робітники, дрібні й середні власники засобів виробництва, передусім землі); тільки дрібні або дрібні й середні власники засобів виробництва у сфері сільського господарства. Традиційно під селянами розуміють тільки дрібних власників засобів виробництва.

Нарешті, **підприємці — це власники засобів виробництва, які функціонують як його організатори.** Навіть найвищі посадові особи підприємств не є підприємцями, якщо вони цими підприємствами не володіють. Водночас не є підприємцями і власники засобів виробництва, які не причетні до організації самого виробництва. На практиці власники підприємств найчастіше є і їх вищими посадовими особами. Оскільки функціонування приватних підприємств передбачає викори-

стання найманої робочої сили, то їх власників-підприємців називають ще роботодавцями.

У політиці інтереси соціально-професійних спільнот можуть проявлятися як класові, тобто інтереси класу найманих працівників (робітників, службовців, спеціалістів) і власників засобів виробництва (підприємців, селян), а також як професійні — пов'язані з певними видами трудової діяльності.

СОЦІАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ

Соціально-територіальні спільноти виокремлюються за ознакою спільності місця проживання. Ними виступають жителі окремих адміністративно-територіальних одиниць держави, якими є села, селища, міста, райони, області (провінції, регіони тощо). Як соціально-територіальні спільноти розрізняють також сільське і міське населення в цілому.

Такі спільноти займають неоднакове становище в суспільстві. Так, щодо працевлаштування, умов праці, побуту міське населення має більше можливостей, ніж сільське. Унаслідок нерівномірності економічного розвитку окремих регіонів країни їх жителі відрізняються за умовами праці, побуту, рівнем життя тощо. Такі відмінності справляють відчутний вплив на політику.

Політична суб'єктність соціально-територіальних спільнот проявляється передусім у тому, що вони виступають суб'єктами місцевого самоврядування. На відміну від інших соціальних спільнот, політична суб'єктність яких не має формалізованого характеру, тобто не визначається офіційними актами, право соціально-територіальних спільнот (територіальних громад) на місцеве самоврядування закріплюється конституціями майже всіх держав. Публічну владу на місцях (міське самоврядування) соціально-територіальні спільноти здійснюють як безпосередньо — через місцеві референдуми, сільські сходи, збори громадян за місцем проживання тощо, так і через обрані ними органи місцевого самоврядування.

Існування різних соціальних спільнот означає наявність багатоманітних соціальних інтересів, у тому числі пов'язаних із політикою, функціонуванням державної влади. Безпосередньо в політичній сфері такі інтереси представляють політичні партії, різноманітні громадські організації та рухи. Так, існують політичні партії і громадські організації, які відображають інтереси різних суспільних класів. Є політичні партії і громадські організації, що орієнтуються на інтереси конкрет-

них етнічних, демографічних чи територіальних спільнот. Взаємодія різноманітних соціальних інтересів визначає основний зміст політичного життя суспільства, а їх зіткнення породжує соціально-політичні конфлікти.

3. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ

ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Конфлікт (від *лат.* *conflictus* — зіткнення) — це «зіткнення двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації їхніх інтересів в умовах протидії»³².

Суб'єктами конфлікту можуть виступати індивіди, малі й великі групи людей, їхні різноманітні організації. **Соціальний конфлікт** — це зіткнення інтересів соціальних спільнот. Виникаючи як зіткнення передусім економічних інтересів соціальних спільнот, соціальні конфлікти обов'язково охоплюють сферу реалізації політичної влади і тим самим набувають політичного характеру, проявляючись як соціально-політичні конфлікти. Іншими словами, **соціально-політичний конфлікт** — це зіткнення інтересів соціальних спільнот з приводу здійснення влади в суспільстві.

Не будь-яке зіткнення інтересів породжує конфлікт їх носіїв. Конфлікт виникає тоді, коли дії сторін, що конфліктують, спрямовані на досягнення несумісних цілей або таких, що виключають одна одну. При цьому кожна зі сторін прагне контролювати і спрямовувати дії іншої сторони.

У соціальній і політичній структурі суспільства конфлікти характеризуються рівнем, гостротою, масштабами, сферою виникнення та іншими параметрами. У політологічному аспекті найбільш значущими з них є ті, що одночасно охоплюють усі рівні соціальної і політичної структур, зачіпають максимально можливу в конкретних умовах кількість учасників, мають загальний характер. Такі конфлікти обов'язково пов'язуються з проблемами державної влади, її зміцнен-

³² Политология : энциклопедический словарь / под. общ. ред. Ю.И. Аверьянова. — М., 1993. — С. 142.

ня або підриву, тобто мають політичний характер. До них належать, зокрема, міжкласові, міжетнічні, демографічні та міжрегіональні конфлікти.

МІЖКЛАСОВІ КОНФЛІКТИ

Міжкласові конфлікти проявляються в різних формах класової боротьби. Про класову боротьбу як боротьбу між бідними і багатими, між різними суспільними станами писали ще античні історики. Французькі вчені періоду Реставрації (О. Тьєррі, Ф. Гізо, Ф. Міньє) дійшли до розуміння класової боротьби як рушійної сили суспільного розвитку.

За К. Марксом і Ф. Енгельсом, класова боротьба є основним змістом і рушійною силою історії. Усю історію суспільства, починаючи з появи приватної власності на засоби виробництва, виникнення класів, вони подали як історію неперервної боротьби класів з протилежними інтересами — експлуатованих проти експлуататорів. Ця боротьба завжди вела до її найвищого прояву — соціальної революції, унаслідок якої здійснюється перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої, прогресивнішої. Найбільшої гостроти класова боротьба досягає за капіталізму, коли пролетаріат веде боротьбу проти буржуазії. Розвиток такої боротьби призводить до соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату як засобу знищення класів взагалі й переходу до суспільства без класів.

Досвід розвитку міжкласових відносин у ХХ ст., особливо у другій його половині, дає підстави зробити висновок, що марксистська теорія класової боротьби має методологічне значення для пізнання закономірностей розвитку класового суспільства, формаційного суспільного розвитку взагалі. Проте вона абсолютизує конфронтаційний характер відносин між класами і роль класової боротьби як рушійної сили суспільного розвитку.

Класова боротьба є рушійною силою історії на доіндустріальних етапах суспільного розвитку. Класичний капіталізм створив такі важкі умови існування робітничого класу, які однозначно зумовлювали його боротьбу проти буржуазії, штовхали на повалення самого капіталізму, що, зрештою, й відбулось у багатьох країнах.

У сучасному індустріальному суспільстві соціально-економічне становище робітничого класу істотно поліпшилось, натомість різко загострилися відносини між суспільством і природою, з'явилися засоби масового знищення, виникла загроза існуванню всього людства.

Домінуючими в суспільному розвитку стають не класові, а загальнолюдські інтереси. Це породжує об'єктивну межу для класової конфронтації, спонукає уникати найгостріших форм прояву й розв'язання міжкласових конфліктів — повстань, громадянських війн, революцій. На перший план висуваються завдання досягнення в суспільстві соціальної злагоди, пошук компромісних форм і засобів розв'язання міжкласових суперечностей. Рушійною силою суспільного розвитку стає солідарність усіх соціальних спільнот, а не їх конфронтація.

Проте це не означає, що в суспільстві з ринковою економікою зникли міжкласові суперечності, а класова боротьба залишилась даниною історії. Наявність у суспільстві класів власників засобів виробництва і найманих працівників, зайнятих на підприємствах, що є приватною власністю, означає існування суперечності в їхніх інтересах. Прибуток, який є формою доходу власників, і заробітна плата як форма доходу найманих працівників перебувають в обернено пропорційній залежності: чим більша частка заробітної плати в доході підприємства, тим менша в ньому частка прибутку і навпаки. Звідси прагнення власників до максимізації прибутку за рахунок заробітної плати і прагнення найманих працівників до збільшення заробітної плати за рахунок прибутку, зіткнення їхніх інтересів.

Зазначена суперечність є головною соціально-економічною суперечністю капіталістичного суспільства, джерелом багатьох соціально-політичних конфліктів, які в ньому відбуваються, — революцій, повстань, страйків тощо. Класичному капіталізму знадобилося понад століття, щоб надати проявам цієї суперечності, соціальному протистоянню цивілізованих форм, перейти від повстань і революцій до соціального партнерства і злагоди. У розвинених капіталістичних країнах важливим засобом розв'язання суперечностей та запобігання конфліктів між інтересами найманих працівників і підприємців є *політика соціального партнерства*, яку проводять профспілки та об'єднання підприємств. Вона передбачає, зокрема, володіння робітниками засобами виробництва (акціями підприємств), залучення їх до участі в управлінні підприємствами, створення сприятливих умов для праці, відпочинку, професійного зростання працівників. Посередником у міжкласових відносинах і конфліктах виступає держава, яка законодавчо регламентує трудові відносини на підприємствах, регулює рівень доходів найманих працівників і підприємців, розвиває систему соціального забезпечення тощо. Політика соціального партнерства за участі трьох партнерів (профспілок, об'єднань підприємств і держави) отримала назву *трипартитизму* і стала одним з основних чинників політичного життя в багатьох країнах, передусім тих, які проголосили себе соціальними.

Досвід розвинених капіталістичних країн щодо регулювання міжкласових відносин має велике значення для колишніх соціалістичних країн, у яких у процесі переходу до ринкової економіки формуються класи з відмінними інтересами, отже, виникатимуть і міжкласові конфлікти.

Історичний досвід свідчить, що в розв'язанні міжкласових конфліктів, виборі шляхів і засобів суспільних перетворень перевагу слід віддавати еволюційному шляху перед революційним. Еволюційний шлях характеризується поступовістю суспільних перетворень. Засобом їх здійснення стають реформи, у проведенні яких наголос робиться не на забезпеченні радикальності й всебічності, а на послідовності, доведенні перетворень до кінця. Велике значення при цьому надається забезпеченню всезагальної підтримки перемін, досягненню згоди в суспільстві щодо їх здійснення. Наслідки й розмах політичних і соціальних перетворень, які настають у ході реформ, можуть бути такими ж, як і за революції, однак їх суттєва відмінність від революції полягає в поетапності змін, наявності проміжних ланок у процесі перетворень, ненасильницькому характері їх здійснення.

Досвід суспільних перетворень у колишніх соціалістичних країнах свідчить, що руйнівними за своїми соціально-економічними наслідками можуть бути й так звані радикальні реформи, якщо вони здійснюються непослідовно, без належного наукового обґрунтування, у формі соціальних експериментів, за методом спроб і помилок, на догоду лише певним соціальним і політичним силам і не мають загальної підтримки в суспільстві.

Радикальні суспільні перетворення звичайно супроводжуються політичними міфами, які висувають заінтересовані в цих перетвореннях соціальні й політичні сили з метою їх ідеологічного обґрунтування. Такими міфами можуть бути, наприклад, обіцянки забезпечити світле майбутнє для всього людства, заможне життя за ринкових умов, побудови суспільства загального добробуту тощо.

Одним із найпоширеніших у колишніх соціалістичних країнах, що стали на шлях ринкових перетворень, є міф про так званий середній клас. Суть його полягає в тому, що внаслідок роздержавлення власності, її приватизації сформується середній клас як клас власників засобів виробництва, який становитиме більшість суспільства, основу його соціальної і політичної стабільності, безконфліктного розвитку.

Однак такого середнього класу ніде немає і в принципі бути не може. За умов ринкової економіки, жорсткої конкурентної боротьби власність на засоби виробництва не може бути розпорошеною в усьому суспільстві, вона неодмінно концентрується в його незначній меншості. У країнах із розвинутою ринковою економікою понад 80 % са-

модіального населення є не власниками, а найманими працівниками. Основна частка власності на засоби виробництва зосереджується там у якихось 4–5 % населення.

Середній клас ні в марксистському (дрібні власники засобів виробництва), ні в поширеному в західній соціології розумінні (дрібні власники, службовці, інтелігенція) не може бути основою соціальної і політичної стабільності суспільства. Проміжне соціально-економічне становище дрібних власників нестійке, що зумовлює розмаїтість і нестійкість їхніх ідейно-політичних уподобань. Дрібні власники є активними учасниками як право-, так і лівоекстремістських політичних рухів. Ще більша розмаїтість ідейно-політичних поглядів буде характерною для середнього класу, коли до його складу, крім дрібних власників, залучити ще й службовців та інтелігенцію.

Значене зовсім не означає, що потрібно відмовитися від обгрунтованої ще Арістотелем тези про середній клас як основу соціальної і політичної стабільності суспільства, від прагнення створити такий клас в Україні. Середній клас має визначатись незалежно від володіння людьми засобами виробництва на основі їхнього доходу, матеріального добробуту. Відповідно суспільством середнього класу є суспільство достатку, тобто таке, більшість членів якого має належний рівень матеріальної забезпеченості. Лише суспільство достатку може бути соціально й політично стабільним. І навпаки, суспільство з низьким життєвим рівнем більшості його членів не може бути стабільним. За наявності в ньому, з одного боку, незначного прошарку багатіїв, які наживаються за рахунок решти, а з іншого — більшості, яка злидарує, суспільство стає поляризованим, політично нестабільним і соціально вибухонебезпечним.

МІЖЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ

Не меншої, ніж міжкласові, а нерідко ще більшої гостроти можуть набувати **міжетнічні (етнополітичні) конфлікти**. Глибинні причини цих конфліктів кореняться в історії етнічних спільнот та відносин між ними, національній свідомості, психології, традиціях, ідеологічних стереотипах, які переходять із покоління в покоління. Найчастіше причиною міжетнічних конфліктів стає войовничий націоналізм. Він проявляється в тенденції до суверенізації великих і малих етнічних спільнот із метою створення незалежної державності. Однак прагнення тієї чи іншої етнічної спільноти до самовизначення та утворення власної державності нерідко суперечить інтересам інших етнічних спільнот, зокрема

щодо збереження єдності й територіальної цілісності поліетнічної за складом держави, що породжує міжетнічні конфлікти.

Спричиняє конфлікти й суперечність між формально проголошеним у державі принципом рівності всіх етнічних спільнот і фактичною їх нерівністю, пов'язаною з неоднаковими можливостями задоволення матеріальних, культурних і політичних потреб.

У кожній країні міжетнічні суперечності проявляються по-різному, неоднакові їх масштаби, гострота й наслідки. Проте за наявності таких відмінностей міжетнічні конфлікти мають деякі спільні риси, певну логіку свого розвитку, яка виявляється, зокрема, у порядку висунення вимог. Конфлікти часто починаються з постановки та обговорення проблеми національної мови, культури. У подальшому вимоги переходять, як правило, у політичну площину, переростаючи у статусні домагання. Нарешті, боротьба за особливий статус набуває форми територіальних претензій. Під час цієї боротьби відбувається оживлення архаїчних уявлень і вимог про історичну виправданість таких претензій. Спотворені архаїчні ідеї насичують конфлікт історичним змістом, який кожна з конфлікуючих сторін використовує для обґрунтування своєї позиції. Подібні історичні аргументи найчастіше неможливо ні підтвердити, ні заперечити.

Так, починаючись із безневинних, на перший погляд, закликів на захист мови, культури, продовжуючись під гаслами «збереження етнічної чистоти» тієї чи іншої спільноти, відновлення «історичної справедливості» стосовно неї тощо, міжетнічні зіткнення нерідко переростають у широкомасштабні криваві конфлікти, під час яких уже не до мови й культури. Про таку логіку розгортання міжетнічних конфліктів свідчать не тільки численні історичні події, а й нинішній міжетнічний розбрат у колишніх радянських республіках та між ними, криваве роз'єднання Югославії, мало не щоденні міжетнічні зіткнення в деяких африканських країнах.

Оскільки міжетнічні спільноти, як правило, компактно розселені на певних територіях, то нерідко суперечності й конфлікти між ними набувають міжрегіонального характеру. **Міжрегіональні конфлікти** можуть виникати й через помилкову політику центральних властей щодо розвитку окремих регіонів, необґрунтовані прагнення регіональної еліти до набуття тим чи іншим регіоном особливого, привілейованого статусу в державі, через відмінності в політичних настроях населення регіонів, рівнях їхнього економічного розвитку тощо.

Головне завдання національної і регіональної політики держави полягає в тому, щоб своєчасно виявляти міжетнічні та міжрегіональні суперечності, робити все можливе для запобігання конфліктів, особливо в гострих, руйнівних формах. Повною мірою це стосується й де-

мографічних суперечностей і конфліктів, зокрема так званих конфліктів поколінь, коли виникає непорозуміння між молодим і старшим поколіннями. Певна незгода між поколіннями була завжди, але в окремі періоди суспільного розвитку вони можуть набувати конфліктного характеру, виливатись у хвилі молодіжного бунтарства, як це сталося у багатьох країнах Західної Європи в 60–70-х рр. XX ст., масові альтернативні рухи тощо.

Причини виникнення і шляхи розв'язання конфліктів у суспільстві, їх значення для суспільного розвитку, соціального управління, гармонізації суспільних відносин вивчає **конфліктологія** — самостійна галузь наукового знання, що виникла на межі соціології, політології і політичної психології.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

У пізнанні соціальних інтересів, їх узгодженні, запобіганні й розв'язанні конфліктів між ними полягає призначення політики, насамперед соціальної. У науковій літературі й політичній практиці основне призначення соціальної політики держави традиційно зводиться до задоволення багатоманітних інтересів і потреб громадян у сфері праці, освіти, культури, охорони здоров'я, забезпечення житлом, відпочинку тощо, тоді як воно має бути значно ширшим, тобто соціальну політику слід розглядати як найважливіший засіб соціальної інтеграції — узгодження інтересів різних спільностей людей, розв'язання соціальних суперечностей, забезпечення цілісності суспільства. Іншими словами, **соціальна політика** — це один із видів політики, **спрямований на інтеграцію інтересів соціальних спільнот, розв'язання соціальних суперечностей з метою забезпечення єдності та цілісності суспільства**.

Соціальна політика є не просто одним із видів політики, а найважливішим її видом, бо саме вона забезпечує виконання основного призначення політики взагалі, яким є не боротьба за владу та її використання, а управління суспільством на основі узгодження соціальних інтересів.

Залежно від об'єктів соціальної політики виокремлюються ті чи інші її різновиди, наприклад політика соціального партнерства, національна (етнополітика), демографічна, молодіжна, пенсійна, регіональна політикатощо. Відповідно визначаються завдання соціальної політики. Головною ж її проблемою є забезпечення в суспільстві соціальної справедливості.

Соціальна справедливість — це міра досягнення в суспільстві соціальної рівності й свободи. Соціальна рівність і свобода є альтернативними явищами суспільного життя, вони пов'язані таким чином, що чим більше в суспільстві свободи, тим менше в ньому соціальної рівності й навпаки. Реалізація неоднакових розумових і фізичних здібностей людей з необхідністю призводить до соціальної нерівності, поглиблення якої створює напруженість у суспільстві, породжує конфлікти. Тому суспільство об'єктивно зацікавлене в обмеженні соціальної нерівності, створенні перешкод для її зростання. Однак обмеження соціальної нерівності призводить до обмеження свободи, створення перешкод для реалізації неоднакових здібностей людей, що гальмує суспільний, передусім економічний розвиток.

Так, втілення в життя класичної ліберальної моделі суспільного розвитку, яка ґрунтується на абсолютизації індивідуальної свободи і формально-правовому розумінні рівності, призводило до глибокого розширення суспільства, загострення соціальних суперечностей і виникнення соціально-політичних конфліктів. Водночас абсолютизація соціальної рівності в ході реалізації соціалістичної моделі суспільного розвитку призводила до обмеження індивідуальної свободи людей, зрівнялівки, втрати стимулів до високопродуктивної праці, соціального споживацтва, що гальмувало економічний розвиток.

Завдання, отже, полягає в тому, щоб для кожного конкретного суспільства знайти оптимальне поєднання (міру) соціальної рівності та свободи. Для цього потрібно враховувати особливості історичного розвитку суспільства, конкретного етапу, на якому воно перебуває, суспільної свідомості тощо. У протилежному разі здійснювана державою політика сприйматиметься як несправедлива і не знайде підтримки більшості суспільства. Цим, зокрема, пояснюється несприйняття ліберальної моделі ринкової економіки з її абсолютизацією індивідуальної свободи та ігноруванням соціальної рівності більшістю населення колишніх соціалістичних країн, вихованого на ідеї соціальної рівності.

Таким чином, соціальні суб'єкти політики — це спільноти людей, що сформувались об'єктивно у процесі історичного розвитку, — суспільні класи, соціальні групи й верстви, нації, народності тощо. Вони мають як спільні, так і відмінні інтереси, які обстоюють із використанням політичної влади. Такі інтереси виступають соціальними засадами політики. Неузгодженість інтересів соціальних спільнот, загострення суперечностей між ними призводять до соціальних конфліктів, які, охоплюючи сферу реалізації політичної влади, набувають політичного характеру. Соціально-політичні конфлікти — не виняткове, а закономірне явище, зумовлене багатоманітністю соціальних інтересів.

Інша річ — гострота і масштабність конфліктів, форми й засоби їх розв'язання, які залежать від ефективності політики.

Соціальне призначення політики полягає в урахуванні всієї багатоманітності соціальних інтересів, їх узгодженні, запобіганні конфліктам, розв'язанні їх в оптимальних, ненасильницьких формах. Найбільше цьому призначенню відповідає соціальна політика, основними різновидами якої є політика соціального партнерства, національна, демографічна, регіональна політика. Соціальна політика, здійснювана в будь-яких формах, має виходити із принципу соціальної справедливості, забезпечувати щодо кожного конкретного суспільства оптимальне поєднання соціальної рівності й свободи.

СИСТЕМНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ

Суспільство є складним і багатоманітним утворенням. Найважливішими і найзагальнішими елементами його структури є основні сфери суспільного життя — економічна, соціальна, політична, духовна. Політична сфера охоплює всю багатоманітність політичних явищ і процесів — як необхідних, зумовлених об'єктивними чинниками суспільного розвитку, так і випадкових, що є результатом збігу обставин. Наука про політику, звичайно, не може охопити всю багатоманітність політичних явищ і процесів. Завдання політології, як і будь-якої іншої науки, полягає передусім у пізнанні необхідних, закономірних зв'язків між різними елементами її об'єкта. Найбільшою мірою цьому завданню відповідає категорія *політична система суспільства*, яка є центральною в політології.

1. СУТНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ

СУТНІСТЬ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ

Поява і використання категорії *політична система суспільства* пов'язані із прагненням віднайти максимально широку формулу, яка охоплювала б все найбільш суттєве у багатоманітні явищ і процесів політичного життя суспільства. До середини ХХ ст. політологія існувала як сукупність розрізнених знань про політичні явища і процеси, значну частину яких становив емпіричний матеріал, отриманий завдяки використанню соціологічних і психологічних методів наукових досліджень. Особливо значний за обсягом матеріал щодо конкретних політичних процесів, передусім електоральної поведінки, було зібрано

у США. Американські політологи, як і науковці деяких європейських країн — Великої Британії, Німеччини, Франції та інших, відчували гостру потребу в систематизації теоретичних знань та емпіричного матеріалу, створенні цілісної сукупності, системи наукових знань про політику. Розрізнені політологічні знання було з'єднано в цілісну сукупність завдяки створенню, передусім науковцями США, теорії політичної системи суспільства.

Система, відповідно до найпоширенішого її розуміння, — це «сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один із одним, яка утворює деяку цілісність, єдність»³³. Уже із цього елементарного визначення видно, що система складається з деякої сукупності елементів, тобто має власну структуру, причому ці елементи перебувають між собою у таких відносинах і зв'язках, що утворюють певну цілісність.

Системні утворення існують як у суспільстві, так і у природі. Головною особливістю соціальних систем, на відміну від природних чи технічних, є те, що вони пов'язані з вольовою, свідомою, цілеспрямованою діяльністю людей та їх різноманітних об'єднань.

Конкретизуючи загальні характеристики системи щодо соціальних систем, можна виокремити характерні ознаки її структурних елементів. По-перше, прямий, безпосередній зв'язок елементів системи зі структурою та їхня якісна визначеність. По-друге, однопорядковість, однорідність і субстанційна сумісність структурних елементів. По-третє, вияв структурних елементів як мінімальних за своєю внутрішньою будовою і змістом компонентів цієї системи в межах обраного способу поділу. По-четверте, органічний зв'язок кожного структурного елемента з іншими елементами системи. По-п'яте, структурні елементи є основою, на якій розвиваються решта елементних властивостей і структурні зв'язки³⁴.

Виходячи із зазначених ознак структурних елементів системи, можна дійти висновку, що політична система суспільства як різновид соціальної системи не тотожна політичному життю суспільства, в основі якого хоча й лежать певні закономірності, але яке все ж таки є неупорядкованою сукупністю подій. Політична система суспільства відрізняється від його політичного життя саме своєю системністю, тобто цілісністю та упорядкованістю взаємопов'язаних елементів. Системний підхід в аналізі суспільних, зокрема політичних, явищ і процесів вимагає розгляду їх як цілісної сукупності взаємопов'язаних елементів, що функціонує відповідно до притаманних їй закономірностей.

³³ Философский энциклопедический словарь. — М., 1989. — С. 584.

³⁴ Див.: *Марченко, М. Н.* Очерки теории политической системы современного буржуазного общества / М. Н. Марченко. — М., 1985. — С. 28–29.

У 50-х рр. ХХ ст. системний і тісно зв'язаний із ним структурно-функціональний підходи стали широко використовуватись для дослідження політики. Цьому значною мірою сприяла й загальна теорія систем, що виникла на Заході з потреб природничих наук, а згодом поширилась на інші науки, склавши, зокрема, теоретичну основу кібернетики.

Сучасне наукове знання про політичну систему є результатом тривалого розвитку. У суспільствознавстві системний аналіз було впроваджено одним із головних представників структурно-функціональної школи, американським соціологом **Толкоттом Парсонсом** (1902–1979). У праці «Соціальна система» (1951) він розглядав суспільство як систему, що складається з окремих, інтегрованих елементів. Такими елементами у структурі кожного суспільства є суспільні цілі, норми, цінності та ролі. Елементами суспільства як системи є інститути, кожен із яких виступає підсистемою великої суспільної системи. Кожній суспільній системі (підсистемі) властиві чотири основні функції, що забезпечують збереження й виживання будь-якої системи. Такими функціями є, по-перше, адаптація, тобто специфічний різновид взаємодії соціальних суб'єктів із середовищем, у результаті й у процесі якої відбувається пристосування її вимог до навколишнього середовища. Функцію адаптації в соціальній системі забезпечують політична та економічна підсистеми. Другою функцією соціальної системи є досягнення цілей. Її забезпечує політична підсистема, політика. Третя функція соціальної системи — інтеграція, тобто досягнення стану зв'язаності окремих диференційованих елементів, наявність упорядкованості, безконфліктності відносин між соціальними суб'єктами — індивідами, соціальними спільнотами, організаціями тощо. Функцію інтеграції забезпечують норми права, правові інститути, владні структури, звичаї. Четвертою функцією соціальної системи є підтримання системи. Вона забезпечується віруваннями, мораллю, органами та чинниками соціалізації (сім'я, школа, мистецтво тощо).

Системний аналіз, отже, дає можливість установити, що будь-яка система, у тому числі й політична, визначається тим, що, по-перше, складається з багатьох елементів; по-друге, елементи системи складають єдине ціле; по-третє, система взаємодіє з навколишнім середовищем.

КОНЦЕПЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ Д. ІСТОНА

У США теорія політичної системи почала активно розвиватись від початку 50-х рр. Системний підхід в аналізі політики вперше застосував американсько-канадський політолог **ДЕВІД ІСТОН** (нар. 1917). У

працях «Політична система» (1953), «Концептуальна структура для політичного аналізу» (1965), «Системний аналіз політичного життя» (1965) він доводить можливість і необхідність існування загальної теорії в політології як теорії політичної системи, розробляє концептуальну структуру цієї теорії, визначає її основні поняття та пропонує методи і способи практичної реалізації теоретичних положень.

Для теоретичного аналізу політичного життя за вихідну модель Д. Істон використав біологічні системи, які, взаємодіючи між собою та з навколишнім середовищем, зберігаються як стабільні системи. Система зазнає впливу середовища й сама активно впливає на нього для самозбереження і розвитку. Політична система, вважає учений, подібна до біологічних систем й існує в навколишньому середовищі, яке складають інші суспільні системи — економічна, соціальна, духовно-ідеологічна тощо. Водночас політична система якісно відрізняється від інших суспільних систем. Головним показником відмінності є наявність певних меж між нею та її оточенням. Завдання науки про політику полягає у вивченні переходів, або обмінів, між системою та її оточенням, стабілізуючих і дестабілізуючих чинників самого існування та функціонування політичної системи. Основною одиницею аналізу політичної системи у зв'язку із цим Д. Істон визначив взаємодію. Від інших соціальних взаємодій взаємодія політичної системи з навколишнім середовищем, тобто політична взаємодія, відрізняється тим, що вона спрямована насамперед на авторитарний (примусовий) розподіл цінностей у суспільстві.

Виходячи із цього, політичну систему Д. Істон розглядав як сукупність взаємодій, які здійснюють індивіди в межах призначених для них ролей і які спрямовані на авторитарний розподіл цінностей у суспільстві. Реалізується такий розподіл завдяки владі, що є атрибутом великої суспільно-політичної системи. Головне призначення політичної системи, за Д. Істоном, полягає у виконанні функції розподілу цінностей і примушенні більшості суспільства погодитися на нього на тривалий час. Невиконання системою цієї функції призводить до зростання напруження в системі й навіть до її руйнування.

Розглядаючи взаємодії політичної системи як із навколишнім середовищем, так і в самій системі, Д. Істон розрізняє їх на вході, всередині й на виході системи. На вході — це вимоги й підтримка, які надходять із навколишнього середовища, а на виході — рішення і дії. Вимогами є запити й потреби, що стосуються розподілу матеріальних благ і послуг, регулювання поведінки, комунікації та інформації тощо. Вимоги є формою вираження думок і дій індивідів і груп із приводу розподілу цінностей у суспільстві. Деякі вимоги надходять з оточення політичної системи, інші виникають всередині самої системи.

Для збереження політичної системи в дії, крім вимог, необхідна й підтримка її суб'єктами та об'єктами політичного життя. Підтримка пов'язує маси людей із політичною системою. Вона охоплює всі варіанти позицій і поведінки груп та індивідів, які сприяють системі, і проявляється в різних формах: голосуванні на виборах, сплаті податків, додержанні законів, повазі до влади, патріотизмі тощо. Найважливішим механізмом відбору вимог і підтримки в сучасному демократичному суспільстві Д. Істон вважає вибори органів влади та інші подібні форми політичного волевиявлення громадян.

Усередині політичної системи відбувається конверсія введених до неї вимог і підтримки — вони трансформуються і переробляються, унаслідок чого виходом, тобто продуктом, системи є авторитарні рішення щодо розподілу цінностей у суспільстві та відповідні дії для їх здійснення. На виході системи можуть бути нові закони, субсидії, пільги, інформаційні кампанії, політичні заяви органів влади або вищих посадових осіб тощо. Продукт функціонування політичної системи, зауважує Д. Істон, слід відрізнити від результатів або наслідків реалізації прийнятих рішень.

Політична система, за Д. Істоном, це засоби, за допомогою яких вимоги за підтримки суб'єктів і об'єктів політики перетворюються в реальні дії. Перетворюючи вимоги в дії, політична система забезпечує мобілізацію суспільних ресурсів на досягнення цілей і координацію зусиль членів суспільства у розв'язанні політичних, економічних, соціальних і культурних проблем. Механізм функціонування політичної системи має в собі й елементи зворотного зв'язку, через які продукти виходу системи впливають на подальші вимоги й підтримку. Зворотний зв'язок є основним механізмом усунення напруження в суспільстві, але здійснити це можна лише за наявності у влади здатності реагувати на імпульси, що надходять до системи.

Нормальне функціонування системи, яка формує власні механізми адаптації та модернізації з притаманними їм специфічними способами й засобами трансформації вимог і підтримки, перетворює політичну систему на певний історичний період у саморегулюючий механізм, що забезпечує її самозбереження. Однак зовнішні впливи, дискретність дій системних механізмів, людський чинник можуть розладнувати систему, спричиняти її невірноваженість і навіть руйнування. Засобами, за допомогою яких можна уникнути напруження в політичній системі, її кризового стану, є зміни, пристосування, переорієнтація зусиль, цілей тощо. А це означає, що політична система є не просто системою взаємодії елементів її структури, а виступає як функціонуюча, динамічна система, що постійно змінюється.

МОДЕЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ Г. АЛМОНДА

Американський політолог ГАБРІЕЛЬ АЛМОНД (1911–2002) одним із перших застосував структурно-функціональний метод для дослідження політичної системи. Він розглядав політику як цілісну систему зі складною структурою, кожний елемент якої має певне призначення і здійснює специфічні функції, спрямовані на задоволення потреб системи. Системний і структурно-функціональний методи не заперечують, а навпаки, взаємно доповнюють один одного. Основна відмінність між ними полягає в тому, що перший метод акцентує увагу на цілісності й взаємозв'язках елементів структури системи, а другий — на функціях цих елементів і системи в цілому.

Політичну систему Г. Алмонд визначає як систему взаємодії, що виконує функції інтеграції і пристосування за допомогою реального або можливого застосування більш чи менш законного фізичного примусу. Ці функції політична система виконує як усередині кожного конкретного суспільства, так і за його межами у відносинах з іншими суспільствами. Політична система, за Г. Алмондом, є узаконеною силою, яка підтримує порядок і здійснює перетворення в суспільстві, забезпечуючи його згуртованість і цілісність.

Як і будь-яка інша система, зазначає вчений, політична система виконує два базових набори функцій — входу і виходу. Є чотири функції входу і три — виходу. Функції входу — це політична соціалізація й залучення до участі в політичному житті; артикуляція інтересів, тобто формування вимог, які відповідають реальним або уявним інтересам; агрегування, тобто поєднання інтересів; політична комунікація. Функції виходу — це розроблення, застосування норм і контроль за їх дотриманням. Функції входу здійснюються недержавними формуваннями — політичними партіями, групами тиску, засобами масової інформації тощо, а функції виходу — державними органами. Так, функцію розроблення норм виконують органи законодавчої влади, функцію застосування норм — органи виконавчої влади, а функцію контролю за дотриманням норм — судові органи. Дві функції входу — політична соціалізація і політична комунікація — передбачають наявність сфери політичної діяльності. Так завдяки категорії *політична система суспільства* було поєднано в єдину систему основні поняття науки про політику.

Г. Алмонд зосереджує увагу на аналізі визначального значення стійких структур політичної системи. Поняття структури він визначає як доступну спостереженню діяльність, що формує політичну систему.

Конкретна частина такої діяльності людей називається роллю. Ролі — це ті одиниці, з яких комплектуються всі соціальні системи, у тому числі політична. Політичні ролі є одним з основних компонентів політичної системи. Сукупності взаємопов'язаних ролей становлять структури.

Визначаючи місце і значення функціональних вимог до політичної системи, Г. Алмонд вбачає її головне призначення в тому, щоб, відібравши з обмеженого числа альтернатив певну кількість необхідних для життєдіяльності суспільства цілей, втілити їх у конкретні дії.

Д. Істон і Г. Алмонд заклали основи різних варіантів концепції політичної системи і дали поштовх розвитку теорії політичної системи суспільства. Кожний із варіантів досліджує різні сторони політичної системи суспільства, використовує особливий підхід у системному аналізі. Суть першого підходу (Д. Істон), який часто називають мікроскопічним, полягає в розгляді політичної системи під кутом зору її підсистем, вивченні сукупності її внутрішніх взаємозв'язків і взаємодій. Суть другого підходу (Г. Алмонд), який нерідко називають макроскопічним, полягає в тому, що він на противагу першому концентрується на розгляді більш загальних характеристик, а саме на вивченні входів і виходів, а також зворотних зв'язків, які встановлюються між політичною системою та навколишнім середовищем.

Залежно від підходу політична система суспільства відповідно трактується в першому варіанті як система «взаємодій структурних елементів, за допомогою яких у суспільстві авторитарно розподіляються цінності» (Д. Істон). У другому — як система ролей або взаємодій структурних елементів, які виникають на вході й виході політичної системи та асоціюються «із застосуванням або загрозою застосування фізичного примусу» (Г. Алмонд).

Системний підхід в аналізі політичного життя набув значного поширення в західній, особливо американській, політології. Певний внесок у розроблення теорії політичної системи зробили політологи У. Мітчел, К. Дейч, Н. Луман, Г. Пауелл, Д. Трумен та ін. Особливу увагу вони приділяли структурно-функціональному аналізу політичної системи суспільства в цілому та її окремих елементів, виокремленню внутрішніх ресурсів і зовнішніх чинників, що впливають на стан і функціонування політичної системи, визначенню характеру взаємозв'язків і взаємозалежностей внутрішньосистемних і міжсистемних відносин тощо.

Таким чином, значення системного підходу в аналізі політики полягає в тому, що він надає змогу розглядати політичне життя суспільства, політичні явища і процеси не як розрізнені вияви суспільного життя, а як цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів, яка, взаємодіючи з навколишнім середовищем, функціонує за власними зако-

номірностями й виконує певні функції в суспільстві. Знаючи закономірності функціонування системних утворень, можна прогнозувати розвиток політичних процесів.

Поняття *політична система* є теоретичним інструментом, який надає змогу з'ясувати системні властивості різних політичних явищ і процесів. Системний підхід можна застосовувати у вивченні різних рівнів і форм політичного життя, яким притаманна певна цілісність. Такими рівнями і формами можуть бути окремі політичні інститути, держави, міжнародні утворення, світова спільнота в цілому — тією мірою, у якій вона має системний характер.

Найадекватнішим об'єктом системно-політичного аналізу є окремі держави. У межах окремих держав політичне життя найбільшою мірою проявляє себе як система, а політична система найповніше розкриває свою головну функцію — суспільної інтеграції, забезпечення єдності та цілісності суспільства. Тому поняття *політична система* найчастіше застосовують в аналізі політичного життя в межах окремих держав. Коли йдеться про політичну систему суспільства, то маються на увазі саме окремі держави.

2. СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Згідно із загальною теорією систем елементами системи вважаються її невід'ємні й взаємопов'язані складові. Наявність кожної з них необхідна для існування і функціонування системи, досягнення її цілей. Такі елементи системи називаються підсистемами, кожна з яких водночас є й окремою системою. Оскільки кожна підсистема має складні внутрішні зв'язки й будову, то щодо її власних складових використовується термін *елементи системи*.

У політичній системі суспільства зазвичай розрізняють чотири основні групи елементів: політичні інститути, політичні відносини, політичні норми, політичну культуру. Відповідно до цих елементів виокремлюються інституціональна (або організаційно-інституціональна), регулятивна, функціональна і комунікативна підсистеми політичної системи.

Інституціональну підсистему політичної системи складають *політичні інститути* — формалізовані явища і процеси політичного життя суспільства, до яких належать як самі політичні установи — держава та її структурні елементи (парламент, уряд тощо), політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації, органи місцевого самоврядування, — так і процеси їх упорядкованого функціонування.

Інституціональна підсистема виступає основоположною як щодо політичної системи суспільства в цілому, так і стосовно її окремих складових. Це зумовлено тим, що саме вона є джерелом усіх найважливіших зв'язків, які виникають в межах політичної системи. Інституціональна підсистема визначає характер норм, які регулюють ці зв'язки. Саме щодо неї політичні ідеї, погляди, уявлення, теорії виконують службові функції.

Найважливішим інститутом політичної системи суспільства виступає *держава* як система органів влади та установ, яка здійснює керівництво та управління суспільством на основі публічної влади. Саме вона забезпечує політичну організованість суспільства, надаючи політичній системі цілісності й стійкості, орієнтуючи її на найважливіші суспільні цілі. Основними державними органами і водночас інститутами політичної системи є вищі органи держави — глава держави, парламент, уряд, вищі суди. До інших органів держави належать центральні (міністерства, державні комітети, державні служби) та місцеві органи виконавчої влади, суди нижчих інстанцій, орган фінансово-бюджетного контролю (рахункова палата), уповноважений із прав людини тощо, а до установ — різноманітні організації — від національного банку до шкіл і лікарень. Більшість таких установ не мають політичного характеру і не є складовою політичної системи суспільства.

Решта інститутів політичної системи суспільства — політичні партії, громадські організації, недержавні засоби масової інформації, органи місцевого самоврядування є складовими громадянського суспільства. Найважливішу роль у політичній системі суспільства з-поміж них відіграють *політичні партії*. Вони виступають найважливішою ланкою, яка з'єднує громадянське суспільство з державою, є виразниками певних соціальних інтересів, представляють їх у політичній системі, ідеологічно та організаційно об'єднують людей із метою здобуття, використання та утримання державної влади для задоволення цих інтересів. Кожна партія прагне зайняти таке становище в політичній системі, яке надасть їй можливість визначати політику держави або хоча б впливати на неї.

До політичної системи як її інститути входять не всі наявні в суспільстві *громадські організації*, а лише ті, що пов'язані з функціону-

ванням політичної влади. На відміну від політичних партій громадські організації не прагнуть здобути владу, а обмежуються лише впливом на неї в інтересах тих верств населення країни, яких вони представляють. Одні громадські організації, наприклад професійні й творчі спілки, об'єднання підприємців, жіночі, молодіжні, ветеранські об'єднання тощо, політичну функцію у формі взаємодії з державою і політичними партіями, як одну з основних у їхній діяльності, здійснюють постійно. Вони є складовою політичної системи суспільства. Інші громадські організації — науково-технічні й спортивні товариства, різноманітні аматорські об'єднання — автолюбителів, філателістів, рибалок, мисливців тощо — за звичайних умов не беруть участі у здійсненні політичної влади. Формально діяльність таких організацій не передбачає політичної функції, однак за певних умов, ситуативно вони можуть бути функціональними суб'єктами політики, виступаючи як групи інтересів. Те саме можна сказати й про *засоби масової інформації* (друковані — пресу й електронні — радіо, телебачення, інтернет-видання). Вони виступають функціональними суб'єктами політики і складовою політичної системи суспільства тільки тією мірою, якою причетні до здійснення політичної влади.

На відміну від громадських організацій і засобів масової інформації *органи місцевого самоврядування* (представницькі установи та їхні виконавчі органи) є безпосередньо органами публічної влади і постійною (а не лише функціональною) складовою політичної системи суспільства.

Інститутами політичної системи суспільства, отже, є лише ті органи, організації та установи, які беруть активну участь у здійсненні політичної влади і для яких така діяльність є істотною характеристикою.

Важливим елементом структури політичної системи суспільства є **регулятивна (або нормативна) підсистема**. Її утворює сукупність норм, за допомогою яких здійснюється регулювання політичних відносин. Політичні норми є різновидом соціальних норм і вирізняються тим, що спрямовані на регулювання політичних відносин. Одні політичні норми цілеспрямовано створюються державою (правові норми), політичними партіями і громадськими організаціями (корпоративні норми), інші складаються й розвиваються поступово, під впливом як політичних, так і економічних, соціальних, соціокультурних чинників. До них належать норми моралі, звичаї і традиції.

Головною складовою регулятивної підсистеми політичної системи суспільства є норми національного права. *Норми права* — це встановлені або санкціоновані державою і спрямовані на регулювання суспільних відносин загальнообов'язкові правила поведінки, додержання й виконання яких забезпечується шляхом переконання і державного

примусу. Особи, що порушують правові норми, притягуються до адміністративної або кримінальної відповідальності.

За допомогою норм права регулюються суспільні відносини в цілому. Ті з відносин, які виникають у процесі або у зв'язку зі здійсненням державної влади, регулюються нормами особливої галузі права — конституційним (або державним) правом. Саме йому належить провідна роль у національній системі права. Зумовлено це тим, що в нормах конституційного права закріплюються основні засади організації суспільного життя, визначаються організація й функціонування державної влади та основи взаємовідносин держави й особи. Найважливіші норми конституційного права містяться в конституції як основному законі держави, що має найвищу юридичну силу щодо всіх інших національних правових актів.

Поряд із нормами права як регулятори політичних відносин діють також норми партійного життя та правила, встановлювані різними громадськими організаціями. Такі норми не мають правового, загальнообов'язкового характеру. Вони обов'язкові лише для членів відповідних партій і громадських організацій. Однак програмні настанови, сформульовані партією, можуть справляти суттєвий вплив на політику держави, політичну систему в цілому, особливо тоді, коли партія стає правлячою.

У суспільстві діють також інші правила й приписи, яким слідують люди та їх об'єднання в політичному житті. Різновидом соціальних норм є норми моралі як вияву духовного життя суспільства. Вони надають змогу формувати моральну свідомість та оцінювати вчинки людей, забезпечуючи рівновагу суспільства та орієнтуючи громадян на дотримання спільних інтересів. Моральні норми не оформлені з тим рівнем урегулювання, як правові, вони більшою мірою розраховані на розвиток здатності індивіда до саморегулювання, на самостійність і самоконтроль. Найбільший вплив на політичну поведінку справляють норми політичної етики, які торкаються саме політичного спілкування.

Суттєвий вплив на політичну систему суспільства справляють звичаї і традиції його політичного життя. Звичай — це правило, що склалося на основі постійного й одноманітного повторення певних фактичних відносин. Звичаї і норми, що передаються від покоління до покоління, є традиціями. Хоча політичні звичаї не формалізовані й не мають юридичного значення, вони можуть справляти значний вплив на реальні дії політичних інститутів. Так, порядок, за яким уряд формується лідером партії чи коаліції партій, які представлені в парламенті за результатами виборів, застосовується і в тих країнах із парламентарною формою правління, де він законодавством не передбачений. В останніх цей порядок утвердився як політичний звичай. Роль звичаїв у

загальній системі регулювання суспільних відносин оцінюється по-різному. Корисним звичаям у необхідних випадках надається юридичне оформлення.

Політична система суспільства є неперервно функціонуючим соціальним утворенням. Складний і багатоплановий характер її не може бути розкритий без з'ясування основних форм і напрямів діяльності, способів і засобів впливу на суспільно-політичне життя. Конкретне вираження і вияв **функціональна підсистема** політичної системи знаходить у політичному процесі й політичному режимі.

Політичний процес є сукупністю дій, спрямованих на збереження або зміну певної політичної ситуації. Це практична діяльність, метою якої виступає досягнення певного політичного результату. Найважливіший елемент політичного процесу — прийняття і реалізація політико-управлінських рішень, що передбачає здійснення таких дій, як збирання й систематизація необхідної інформації, розроблення на цій основі альтернативних пропозицій і проектів, формалізація рішення, тобто надання йому обов'язкової сили, втілення в життя і контроль за виконанням.

Політичний процес, звичайно, не зводиться до прийняття й виконання політичних рішень. Важливими його елементами є ставлення різних соціальних спільнот до тієї чи іншої політичної ситуації — рішення, події тощо, поведінка і дії мікро- і макрогруп і їх різноманітних об'єднань. Від такої поведінки, дій або бездіяльності мас, їхньої підтримки або протидії багато в чому залежить можливість прийняття рішень, а ще більшою мірою — їх реалізація.

Функціональна підсистема знаходить свій вияв не лише в політичному процесі, а й у політичному режимі, під яким звичайно розуміють сукупність методів і засобів здійснення політичної влади. Найважливішими показниками політичного режиму є рівень демократії і реальний політико-правовий статус особи. Докладніше про політичний режим та інститути політичної системи йтиметься у наступних главах.

Комунікативна підсистема політичної системи охоплює *політичні відносини*, тобто ті зв'язки між людьми та їх різноманітними спільнотами, які складаються у процесі здійснення політичної влади або з її приводу. До цієї підсистеми входять як формалізовані відносини, що ґрунтуються на нормах права і регулюються ними, так і ті неформальні зв'язки, що не закріплені у праві, але відіграють суттєву роль у політичному житті.

Суб'єктами політичних відносин є індивіди та їх різноманітні об'єднання, соціальні спільноти, політичні інститути. Залежно від суб'єктного складу політичні відносини поділяються на три основні групи. Передусім це відносини між соціальними спільнотами — суспі-

льними класами, соціальними верствами і групами, націями, народностями тощо. Міжкласові й міжнаціональні відносини становлять соціальну основу політичної системи і відображаються у функціонуванні відповідних політичних організацій та їх взаємовідносинах.

Другу групу становлять відносини, однією зі сторін яких є політична організація. Ці так звані вертикальні відносини виникають у процесі здійснення політичної влади, впливу органів керівництва та управління на соціально-економічні, політичні й культурні процеси. Вони також мають важливе значення для характеристики сутності й функцій політичної системи, методів здійснення політичної влади.

До третьої групи політичних відносин входять ті, що складаються між політичними організаціями — державою, партіями, громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування тощо, а також усеїдині таких організацій. Якщо відносини між соціальними спільнотами є первинними, то відносини між політичними організаціями, які виражають їхні інтереси, виступають як вторинні. Іноді саме ці відносини, поряд із політичними організаціями, об'єднують поняттям політичної системи суспільства.

Органічні взаємозв'язки між елементами політичної системи є системотворчими зв'язками. Комунікативна підсистема охоплює також інші взаємодії, винятково важливе значення серед яких мають ті, що складаються між політичною системою та іншими системами — економічною, соціальною, соціокультурною, екологічною тощо.

До числа елементів політичної системи суспільства належить також політична культура, складовою якої, поряд із політичною поведінкою, є політична свідомість. Політична культура становить **духовно-ідеологічну підсистему** політичної системи. Під політичною культурою звичайно розуміють сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки. Складовими політичної культури є не вся багатоманітність проявів політичної свідомості й поведінки, а тільки їх найпоширеніші, типові форми. Політична свідомість є відображенням політичного буття, передусім політичних відносин. Це відображення відбувається у формі поглядів, уявлень, ідей, концепцій, теорій тощо. Політична поведінка як складова політичної культури охоплює типове, найхарактерніше в поведінці суб'єктів політики — індивідів, різноманітних соціальних спільнот та організацій.

Політична культура відіграє надзвичайно важливу роль у функціонуванні політичної системи. З одного боку, політична система детермінує форми і типи політичної свідомості й поведінки, а з іншого — зазнає їх відчутного зворотного впливу. Політична культура впливає на форми і функціонування політичних інститутів, зумовлює політичну поведінку індивідів і мас.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Структура і функціонування політичної системи суспільства підпорядковуються її цільовому призначенню, вирішенню тих завдань, заради розв'язання яких вона створена і діє. Основні напрями діяльності політичної системи утворюють у своїй сукупності її функції, які визначають структуру, інститути та процес дії системи.

Функції політичної, як і будь-якої іншої, системи не зводяться до простої суми функцій її складових. Держава, партії та інші інститути здійснюють притаманні їм функції. Сама ж політична система має власні функції, які можуть диференціюватись і деталізуватись у діяльності її підсистем та їхніх елементів. Усі функції системи тісно пов'язані між собою і певною мірою накладаються одна на одну.

Щодо суспільства в цілому політична система виступає як управлінська система. Загальне її призначення полягає в керівництві суспільством та управлінні суспільними справами. Управлінська діяльність здійснюється як спеціалізованими державними органами, установами й посадовими особами, так і недержавними політичними інститутами. Конкретизуючи це загальне призначення політичної системи, науковці виокремлюють її різноманітні функції, висловлюючи при цьому різні погляди щодо кількості та змісту цих функцій, що, зрештою, зумовлюється масштабістю і багатоманітністю проявів дій політичної системи.

Виходячи з призначення політичної системи в цілому та її основних підсистем, узагальнюючи наявні погляди, можна виокремити такі найважливіші функції політичної системи: політичне цілепокладання; владно-політична інтеграція суспільства; регулювання режиму соціально-політичної діяльності. Розглянемо їх докладніше.

Здійснюване політичною системою керівництво суспільством передбачає передусім визначення стратегічних цілей і перспектив суспільного розвитку, у якому і знаходить свій вияв **функція політичного цілепокладання**. Остання має першорядне значення для існування й розвитку будь-якої суспільної системи. Мета виступає як передбачуваний майбутній стан, до якого свідомо прагнуть люди та їхні організації. Політичне цілепокладання означає передусім визначення власне політичних цілей, які стосуються зміцнення влади, політичних інститутів, розвитку демократії, соціальних відносин тощо. Воно охоплює і встановлення загальних цілей розвитку інших сфер суспільного життя — економічної, соціальної, духовної тощо. Закріплення цілей у політичних документах партій, конституціях і законах означає надання їм загального характеру. Політичне цілепокладання передбачає і ранжування цілей залежно від їхньої природи та реальних можливостей

здійснення на стратегічні й тактичні, а також визначення пріоритетів у досягненні різних цілей.

Для забезпечення цілісності та єдності суспільства, стабільності політичної системи необхідно, щоб вона, ураховуючи інтереси всіх учасників суспільного життя та суперечності, які між ними виникають, домагалася оптимального узгодження інтересів, координувала зусилля наявних у суспільстві соціальних спільнот та їхніх організацій. Політична система, отже, покликана інтегрувати різноманітні соціальні інтереси і таким чином забезпечувати цілісність і єдність суспільства, його мобілізацію на досягнення суспільно значущих цілей. У цьому знаходить свій вияв її **функція владно-політичної інтеграції суспільства**.

Важливе значення має **регулятивна функція** політичної системи. Вона пов'язана з потребами впорядкування й регламентації політичної поведінки та політичних відносин і полягає в утвердженні таких способів поведінки і діяльності індивідів, груп, організацій, форм їх взаємовідносин, які забезпечували б дотримання спільних інтересів і стійкість суспільних відносин. Здійснюється це на базі політичних норм, які впроваджують ідеали й цінності, стимули і мотиви суспільної поведінки, покликані допомагати уникненню й подоланню конфліктів та утвердженню прийнятних суспільних порядків. Регулятивна функція політичної системи, отже, полягає не лише у створенні особливої підсистеми політичних норм, а й у виробленні таких стереотипів поведінки, слідування яким визнається зразком суспільно прийнятної і розумної поведінки.

Поряд з охарактеризованими основними функціями в науковій літературі виокремлюють й інші функції політичної системи, зокрема мобілізаційну, що забезпечує максимальне використання ресурсів суспільства відповідно до цілей і потреб суспільного розвитку, та дистрибутивну, спрямовану на розподіл ресурсів і цінностей у суспільстві. До функцій політичної системи належить також легітимація, під якою розуміють приведення реального політичного життя у відповідність до офіційних політичних і правових норм.

Та хоч би яким широким не був перелік функцій політичної системи, безперечним слід визнати те, що основними серед них є політичне керівництво суспільством (цілепокладання), інтеграція суспільства та регулювання суспільно-політичних відносин. Інші функції тією чи тією мірою похідні від них. Кожна функція політичної системи умовно ніби розпадається на підфункції, що виконуються політичними інститутами, на взаємопов'язані й послідовні політичні дії. Загальні функції політичної системи реалізуються державою та її органами, а також інститутами громадянського суспільства — партіями, громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування.

З урахуванням зазначеного про структуру та функції політичної системи можна дати таке її стисле визначення: **політична система суспільства — це інтегрована сукупність державних і недержавних політичних інститутів, яка здійснює керівництво та управління суспільством на основі публічної влади.**

ЗАКОНОМІРНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Функціонування політичної системи відбувається за певними закономірностями. Одні з них мають загальний характер і притаманні будь-яким системним утворенням, інші виявляють себе лише в політичних системах і мають, відповідно, політичний характер.

Загальними закономірностями функціонування систем, у тому числі політичної, вважаються, зокрема, закономірності рівноваги і маятника. З одного боку, політична система постійно змінюється у зв'язку зі змінами внутрішніх і зовнішніх чинників її функціонування. З іншого — для її нормального функціонування необхідна певна врівноваженість усіх підсистем. За наявності впливу на неї динамічних чинників система прагне до досягнення стану оптимальної рівноваги, який забезпечував би нормальне здійснення системою її функцій.

Суть закономірності маятника полягає в тому, що будь-яка система, виведена зі стану оптимальної рівноваги, неодмінно спочатку переходить у свою протилежність. Причому наскільки значним було відхилення системи в один бік, настільки значним буде її відхилення у протилежний. Дією цієї закономірності можна певною мірою пояснити, наприклад, те, що тоталітарний політичний режим спершу змінюється на свою протилежність — анархію та охлократію і лише в подальшому відбувається еволюція політичної системи до справжньої демократії. Наявність закономірності маятника застерігає від різких змін у політичній системі, як і в суспільстві в цілому.

До інших закономірностей політичної системи належать її самозбереження, кореляційна залежність між складовими системи та перетворюючий вплив системи на її складові³⁵. Будь-яка соціальна система, у тому числі політична, прагне до збереження свого існування й

³⁵ Див.: Основы теории политической системы / отв. ред. Ю. А. Тихомиров, В. Е. Чиркин. — М., 1985. — С. 126–134.

бореться з усіма силами, які можуть його припинити. У прагненні політичної системи до стабільного функціонування, збалансованості полягає закономірність її самозбереження, як вияв загального закону самозбереження систем.

Важливою закономірністю, що характеризує політичну систему суспільства як різновид цілісної соціальної системи, є кореляційний зв'язок між її складовими, за якого зміни в одних із них із необхідністю викликають зміни в інших, а іноді й системи в цілому. Так, зміни у нормативній основі політичної системи відбиваються на структурі та функціонуванні держави — її головного елемента. Зміни держави, у свою чергу, неодмінно позначаються на характері нормативного регулювання та інших складових політичної системи, а найсуттєвіші з них можуть вплинути на систему в цілому.

Політична система, як і будь-яка інша, активно впливає на її складові і прагне перетворити їх відповідно до власної природи. У цьому полягає ще одна закономірність функціонування політичної системи суспільства як цілісного соціального організму.

Політичній системі притаманні й власне політичні закономірності — об'єктивні зв'язки, які з необхідністю складаються у процесі функціонування політичної влади. Ці закономірності опосередковуються людською діяльністю і водночас існують об'єктивно, незалежно від визнання чи заперечення їх людьми. До закономірностей функціонування політичної влади належать, зокрема, такі: змістом і метою діяльності будь-якого політичного лідера є здобуття та утримання політичної влади; відносини в системі політичної влади визначають всі інші відносини у політичній системі суспільства; будь-яка політична влада (хоч би якою була її соціальна природа та якими мотивами вона не виправдовувала б свої дії) має тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством; політична влада практично завжди і всюди має політичну опозицію (відкрити або нелегальну) та ін.³⁶

Нарешті, є закономірності, які характеризують зв'язки політичної системи з навколишнім середовищем — економічною, соціальною, соціокультурною та іншими системами. Крім закономірностей функціонування політичної системи в цілому, діють також закономірності функціонування й розвитку її окремих елементів — держави, партій тощо. Питання про закономірності, які функціонують у політичному житті суспільства, є одним із найменш розроблених у політології.

³⁶ Див.: Политология / под ред. Г. В. Полуниной. — С. 16–17.

3. ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Однакові за своєю сутністю основні елементи і функції політичних систем неоднаково проявляються в різних історичних і національно-державних умовах, мають певні особливості в кожній конкретній країні. У зв'язку із цим важливою для політології є типологія політичних систем, що дає змогу виокремлювати за певними підставами різні групи систем, з'ясувати спільне й відмінне між ними, закономірності переходу від одних типів політичних систем до інших тощо. Основним методом типології політичних систем є їх порівняльний аналіз.

ТРАДИЦІЙНІ ТИПОЛОГІЇ

Залежно від підстав розрізнення політичних систем існують різні їх типології. Перші спроби типології політичних систем у вигляді розрізнення форм державного правління сягають ще античного світу. Так, Платон розрізняв серед давньогрецьких міст-держав монархію, аристократію, тимократію, олігархію, демократію і тиранію, вважаючи кожен наступну із цих форм гіршою за попередні. Арістотель залежно від кількості правителів у державі та мети, яку вони переслідують, виокремлював три правильні форми правління — монархію, аристократію і політію і три неправильні — тиранію, олігархію і демократію.

У марксизмі основним критерієм класифікації політичних систем виступає суспільно-економічна формація, а в її межах — економічний базис суспільства. Відповідно до цього критерію виокремлюються політичні системи рабовласницького, феодального, капіталістичного і соціалістичного суспільства. Ця класифікація є надто загальною і не пояснює наявних істотних відмінностей між політичними системами в межах однієї суспільно-економічної формації. Проте попри її жорстку прив'язаність до економічної і соціальної структури суспільства вона має таке саме право на існування, як і будь-яка інша, бо кожен із цих історичних типів політичних систем був чи й зараз є об'єктивною реальністю.

Традиційний для марксизму й поділ політичних систем залежно від типу суспільного ладу на політичні системи соціалістичних і капіталістичних країн та країн, що розвиваються. Основні риси політичних систем цих країн збігаються, відповідно, з тоталітарними, демократичними й авторитарними системами, про які йдеться нижче.

Класифікація політичних систем може базуватись і на виокремлених М. Вебером трьох типах легітимності політичного панування — традиційному, харизматичному і раціонально-легальному. Відповідно до цих типів існують політичні системи із традиційним, харизматичним чи раціонально-легальним типами легітимності влади. У політичних системах традиційного типу легітимність влади ґрунтується на стійкому переконанні в непорушності традицій і необхідності підкорення правителям, які здійснюють владу згідно із традиціями. У системах із харизматичним типом політичного панування основою легітимності влади є віра у виняткові особисті риси правителів, що об'єднуються поняттям *харизма*. За раціонально-легального типу легітимності влада в політичній системі ґрунтується на переконанні мас у тому, що правління здійснюється на законних підставах і найкращим чином.

ТИПОЛОГІЯ Г. АЛМОНДА

Оригінальну типологію політичних систем запропонував Г. Алмонд. Залежно від особливостей політичної культури і характеру взаємодії різних політичних інститутів він виокремив чотири типи політичних систем: англоамериканський; континентально-європейський; доіндустріальний або частково індустріальний; тоталітарний.

Англо-американський тип політичної системи склався у Великій Британії, США, Канаді, Австралії, деяких інших англомовних країнах. Для нього характерна гомогенність (однорідність) політичної культури, яка полягає в тому, що політичні цілі й засоби їх досягнення, основні політичні цінності поділяє більшість членів суспільства. Рядові громадяни й політичні еліти толерантні одні до інших. Тут оптимально реалізується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, чітко визначено їхні функції. Багатоманітність соціальних інтересів представлена в політичній системі незалежними політичними партіями, громадськими організаціями, засобами масової інформації, які функціонують на демократичних засадах. Політичні системи цього типу стабільні, ефективні й здатні до саморегулювання.

Континентально-європейський тип політичної системи притаманний передусім таким країнам, як Німеччина, Італія, Франція. Він характеризується співіснуванням і взаємодією в політичній культурі елементів старих і нових культур, політичних традицій і форм політичної діяльності. Політичні партії вільно функціонують у межах існуючих конституційних норм, однак виступають не лише з різних, а й із протилеж-

них ідеологічних позицій, які знаходять підтримку в суспільстві. Змішаність, фрагментарність культури зумовлює політичну нестабільність у суспільстві, яка може призводити до суттєвих змін політичної системи, як це сталося в Італії та Німеччині у 20–30-ті рр. ХХ ст.

У багатьох країнах Азії, Африки і Латинської Америки існує **доіндустріальний** або **частково індустріальний тип** політичної системи. Він також характеризується неоднорідністю політичної культури, проте ця неоднорідність суттєво відрізняється від змішаної культури країн континентальної Європи. Насамперед тим, що є сумішшю різноманітних і нерідко несумісних елементів — західних і східних, традиційних і сучасних цінностей, племінних, національних, расових, релігійних особливостей тощо. Труднощі комунікації і координації, різко відмінні політичні орієнтації, слабка диверсифікація ролей усіх ланок системи зумовлюють її політичну нестабільність і необхідність застосування насильства у здійсненні влади.

Тоталітарний тип політичних систем утвердився у фашистській Італії, нацистській Німеччині, франкістській Іспанії, СРСР, соціалістичних країнах Центральної і Східної Європи й донині зберігається у країнах соціалізму (Китай, Північна Корея, В'єтнам, Куба). Він характеризується високим рівнем однорідності політичної культури та єдності суспільства, соціальної і політичної активності громадян, однак інтегрованість й активність досягаються недемократичними методами й засобами, основними з яких є тотальний ідеологічний вплив і насильство.

Одним з основних у сучасній політології є поділ політичних систем залежно від типу політичного режиму на демократичні, авторитарні й тоталітарні. **Демократичні** політичні системи є плюралістичними. Політичні партії і громадські організації представляють й узгоджують у них усю багатоманітність соціальних інтересів. Влада ґрунтується на демократичних принципах і здійснюється як безпосередньо самим народом, так і його уповноваженими в різних формах прямої і представницької демократії.

Певні елементи демократизму притаманні й **авторитарним** політичним системам — у них можуть функціонувати партії та інші політичні об'єднання, відбуватися вибори до представницьких органів влади, існувати певною мірою незалежні засоби масової інформації тощо. Однак при цьому заперечується поділ державної влади, реальні важелі управління державою і суспільством зосереджуються в руках однієї особи або групи осіб, які очолюють виконавчу владу і вдаються до насильства.

Тоталітарні політичні системи характеризуються одержавленням усіх сфер суспільного життя, запереченням багатопартійності, зро-

щенням апарату єдиної правлячої партії з державним апаратом, зосередженням державної влади в руках вищого партійного керівництва, яке контролює діяльність усіх елементів політичної системи, здійснює владу як за допомогою всеосяжного ідеологічного впливу на суспільство, так і з використанням насильства, у тому числі в його крайніх формах — масових репресій, фізичного знищення політичних суперників, переслідування інакомислення тощо.

Є також інші типології політичних систем. Так, за характером взаємодії з навколишнім середовищем розрізняють відкриті політичні системи — ті, що мають динамічну структуру й широкі взаємозв'язки з навколишнім середовищем, і закриті, які вирізняються жорстко фіксованою структурою і відсутністю таких взаємозв'язків. Відповідно до такого поділу демократичні політичні системи вважаються відкритими, а недемократичні — закритими.

Політичні системи багатьох країн, що розвиваються, та соціалістичних у минулому країн мають перехідний від тоталітаризму чи авторитаризму до демократії характер, унаслідок чого поєднують у собі ознаки різних типів політичних систем і характеризуються як частково демократичні системи.

Сучасна політична система України, як і політичні системи більшості інших незалежних держав, що виникли на теренах колишнього Радянського Союзу, має перехідний характер від тоталітаризму до демократії. В Україні конституційно закріплено основні принципи демократичної організації політичного життя суспільства — народного суверенітету, представництва, поділу влади, багатопартійності, ідеологічної багатоманітності тощо. За роки незалежності у країні сформовано демократичні державні інститути, створено численні політичні партії і громадські організації, впроваджено демократичну виборчу систему, яка постійно вдосконалюється. Щоправда, уже набуті демократичні форми здійснення державної влади поки що повільно наповнюються відповідним демократичним змістом. Незбалансованість повноважень вищих органів держави — президента, парламенту та уряду — породжує ситуації протистояння гілок законодавчої і виконавчої влади, нестабільність уряду. Політичні партії й громадські організації здебільшого не є виразниками інтересів широких верств населення, а обслуговують вузькогрупові й персональні інтереси. Засоби масової інформації виступають не стільки посередниками у відносинах між громадянським суспільством і державою, скільки використовуються для маніпулювання масовою свідомістю в інтересах їх власників і певних політичних сил. Усе це дає підстави для висновку про поки що перехідний тип політичної системи України від тоталітаризму до демократії.

3
Розділ
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ

глава 8

ДЕРЖАВА

Системний аналіз політики передбачає дослідження політичних інститутів як основних елементів політичної системи суспільства, з'ясування місця і ролі кожного з них у цій системі. Головним із політичних інститутів, найважливішим елементом політичної системи суспільства є держава. Вона виступає об'єктом дослідження багатьох суспільствознавчих наук — філософії, соціології, історії, правознавства, економічної теорії тощо. У сукупності цих наук політологія посідає особливе місце. Виникла вона саме як учення про державу (поліс) і за традицією, започаткованою ще в античному світі, нерідко й досі трактується як «державознавство». Проте політологія зовсім не претендує на монополію на наукові знання про державу. Відповідно до свого предмета і притаманних їй методів дослідження своє головне завдання у вивченні держави вона вбачає в тому, щоб розкрити сутність держави як політичного інституту та з'ясувати її місце і роль у політичній системі суспільства. Системний підхід, крім усього іншого, надає можливість, з одного боку, з'ясувати ті властивості держави, яких вона набуває як частина політичної системи, а з іншого — розкривати вплив держави на функціонування інших політичних інститутів.

1. СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ

Держава є багатоаспектним суспільним утворенням і за своєю складністю й багатоманітністю виявів поступається хіба що суспільству загалом. Складність і багатоманітність виявів держави об'єктивно

утруднюють з'ясування та визначення її сутності. До того ж, кожна із суспільствознавчих наук досліджує якийсь окремий аспект держави, відповідно до якого і дає її визначення.

Коли йдеться про державу взагалі, то мається на увазі передусім певна відокремлена територія, на якій проживає політично, тобто за допомогою публічної влади, організоване населення. У цьому розумінні поряд із поняттям *держава* вживаються терміни *країна*, *суспільство*, *вітчизна* тощо. Політична організованість населення в межах визначеної території має суверенний — незалежний від інших територіально-політичних утворень — характер. У найзагальнішому вигляді **держава** — це суверенне політико-територіальне утворення.

Трьома основними складовими держави є територія, населення і суверенна публічна влада. **Територія** — це просторова основа держави. Територією держави є та частина суші, земних надр, повітряного простору і територіальних вод, на яку поширюється влада держави. Межі території держави визначаються її кордонами, встановленими здебільшого формально-договірним шляхом.

Територіальність є атрибутивною ознакою держави. Втрата території означає припинення існування самої держави. Тому будь-яка держава намагається всіма засобами зберегти свою територію. Територіальні зазіхання, спори і претензії одних держав до інших упродовж усієї історії викликали найжорстокіші конфлікти між ними. Територія держави може охоплювати величезні площі земної поверхні, наприклад території Росії, Китаю, Канади, США, Бразилії, навіть окремі континенти (Австралія), а може складатись із кількох квадратних кілометрів (Ватикан, Монако), однак за будь-яких умов вона є необхідною для існування держави. Хоча могутність держави визначається не стільки розмірами її географічної території, скільки економічним потенціалом, відсутність владного контролю за якоюсь частиною території є виявом слабкості держави.

Другою складовою держави є **населення**, тобто людська спільнота, яка проживає на її території і підпорядковується державній владі. Населення держави може складатись з однієї нації або бути багатонаціональним. Багатонаціональні держави здебільшого мають федеративний устрій або містять у своєму складі автономні утворення. Існують мононаціональні, але поліетнічні держави, населення яких складається з однієї корінної нації і кількох національних меншин — представників тих націй, які проживають в інших державах і виступають там суб'єктами державотворення.

Соціальна, особливо етнічна, політична і культурна інтегрованість населення держави дозволяє визначати його як **народ**. Представники одного народу навіть за наявності етнічних відмінностей між ними

мають почуття належності до однієї спільноти завдяки спільним рисам культури та історичної свідомості. Народ, як і територія, також є атрибутивною ознакою держави, оскільки не може бути держави без народу. Проте можуть існувати народи без власної держави, наприклад єврейський народ до утворення держави Ізраїль (1948), цигани або курди, які не мають своєї державності.

Третьою складовою держави є **суверенна політична влада** як відносини панування та підкорення, керівництва й підпорядкування, які існують між органами державної влади та наділеними владними повноваженнями посадовими особами, з одного боку, і рештою суспільства — з іншого. Виокремлення та аналіз інших, крім території і населення, ознак держави пов'язане саме із цією складовою і є безпосереднім завданням політології.

Держава в політологічному розумінні — це політичний інститут, складова політичної системи суспільства. Вона, як політичний інститут і головний носій політичної влади в суспільстві, характеризується наявністю системи офіційних, тобто тим чи іншим чином формально визначених, органів — глави держави, парламенту, уряду, міністерств, судів тощо, які реалізують функції держави і становлять **державний апарат**, що є однією з основних політичних ознак держави.

До числа найважливіших ознак держави належить її суверенітет. **Суверенітет** (від *фр.* *souveraineté* — самостійність, верховна влада) **держави — це верховенство влади держави всередині країни та її незалежність у зовнішніх зносинах.**

Поєднання двох начал — незалежності й верховенства — означає як право держави на незалежність і свободу від посягань ззовні й зсередини, так і право владарювати, панувати, управляти всередині країни. Універсальність суверенітету полягає в тому, що влада держави стоїть над усіма іншими конкретними формами і проявами влади на відповідній території. Державний суверенітет містить такі основоположні принципи, як єдність і неподільність території, недоторканність територіальних кордонів і невтручання у внутрішні справи.

Суверенітет держави, отже, має внутрішній і зовнішній аспекти. Внутрішній аспект полягає в можливості для держави розпорядитися своєю територією і ресурсами, а також примушувати підвладних до виконання її приписів; зовнішній — у забезпеченні територіальної цілісності держави і невтручання в її внутрішні справи з боку зовнішніх сил, у можливості держави проводити незалежну політику, встановлювати дипломатичні відносини з іншими державами, вступати до міжнародних організацій тощо. Важливою ознакою суверенітету держави є визнання міжнародним співтовариством її права на юридично рівних засадах вступати у зносини з іншими державами.

Суверенітет є необхідною політичною та юридичною ознакою держави. У сучасному світі він не має абсолютного характеру. У демократичних суспільствах суверенітет держави визнається похідним від суверенітету народу, влада держави обмежується впливом політичних партій, різноманітних громадських організацій, засобів масової інформації. Обмеження суверенітету в його зовнішньому аспекті проявляється, зокрема, у членстві держави в різних міжнародних організаціях, за яким вона бере на себе певні зобов'язання. Сучасне світове співтовариство може навіть примусити ту чи іншу державу до виконання його приписів, особливо коли йдеться про припинення агресивної війни, забезпечення елементарних прав людини. Якщо в минулому будь-яка спроба світового співтовариства дати рекомендації тій чи іншій державі розцінювалась як втручання в її внутрішні справи, то в умовах сучасного взаємозалежного світу розв'язання окремих, особливо глобальних, проблем вимагає певного обмеження суверенітету.

Похідними від суверенітету і його виявами є три важливі ознаки держави: право на монопольне застосування примусу; право на видання законів; право на встановлення і стягнення податків. Лише держава має право застосовувати *примус*, причому не тільки стосовно своїх громадян, а й щодо всіх, хто перебуває на її території. Для цього в неї є певні правові, матеріальні та організаційні можливості, спеціальний апарат примусу.

Примусовість як ознака держави полягає, зокрема, в тому, що вона є процесом свідомого, нерідко насильницького, створення та збереження державою структурованості суспільства, соціальних інститутів, відносин, статусів тощо. Це знаходить свій формальний вияв у таких, наприклад, явищах, як громадянство, рабство, кріпосництво, расовий або кастовий поділ, військова повинність, стягнення податків, утвердження офіційної ідеології та ін.

Примусовість держави проявляється також у тому, що вона є політико-владним засобом об'єднання населення. У державі людей примушують жити спільно не кровнородинні зв'язки, як за родового устрою, а перебування на певній території. Межі цієї території визнаються межами дії влади держави. Територіальні повноваження і кордони держави збігаються.

Примусовість полягає і у встановленні державою загальнообов'язкових правил поведінки, тобто права. Тільки держава наділяється *правом видання законів* та інших нормативно-правових актів, дія яких поширюється на всю її територію і які обов'язкові для всього населення. Створена таким чином система права є атрибутивною характеристикою держави. Остання не може існувати без сис-

теми права, а право встановлюється, охороняється та забезпечується державою. Право є одним з основних засобів організованості й порядку в суспільстві. За його допомогою держава регулює суспільні відносини і надає своїм рішенням загальнообов'язкового характеру.

Держава може делегувати окремі свої повноваження на видання нормативно-правових актів недержавним інститутам, наприклад органам місцевого самоврядування. Однак видані ними акти не мають загальнообов'язкового характеру. Передання нормотворчих повноважень санкціонується і контролюється в кінцевому рахунку самою державою та її органами на основі раніше прийнятих правових норм. Недержавні політичні інститути, групи громадян можуть також надіятися правом законодавчої ініціативи.

Характер і ступінь монополізму держави на видання законів значною мірою визначаються формами державного правління та устрою, особливостями політичного режиму, а також міждержавними відносинами і суб'єктами, які можуть впливати на законодавство країни.

Функціонування держави, її органів та установ, утримання зайнятих у них працівників потребують значних коштів, які отримуються з рахунок податків. Останні є головним джерелом надходжень до державного бюджету. *Право на встановлення і стягнення податків є монополією держави.* Податки, як обов'язкові виплати населення і суб'єктів економічної діяльності, стягуються державою примусово, у певних розмірах і у фіксовані терміни. Стягнення податків зумовлюється не тільки потребами утримання державного апарату, а й необхідністю вирішення деяких важливих соціальних завдань — фінансування систем освіти та охорони здоров'я, утримання непрацевдатних тощо. Сучасна держава перерозподіляє через бюджет значну частину валового внутрішнього продукту, зокрема з метою вирівнювання доходів різних верств населення та запобігання соціальної поляризації суспільства. Виважена податкова політика сприяє зростанню виробництва і піднесенню добробуту населення. І навпаки, надмірні податки стримують виробництво, знижують трудову активність, породжують соціальне напруження, викликають інші негативні наслідки.

На основі аналізу сутнісних ознак держави можна дати таке її стисле визначення як політичного інституту: **держава — це система офіційних органів влади та установ, яка здійснює управління суспільством на основі публічної влади.** Управління на основі публічної влади здійснюють також органи місцевого самоврядування, однак воно поширюється не на все суспільство, а тільки на якусь його частину.

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ

Розуміння сутності держави, її соціального призначення і функцій значною мірою залежить від того, з якої концепції походження держави виходити. Основними такими концепціями є теологічна, патріархальна, договірна, завоювання, класова і психологічна.

Однією з найдавніших концепцій походження держави є **теологічна** (від *грец.* *theos* — бог і *logos* — учення). У ній поява держави пов'язана з наданням якимись божественними силами представникам певного роду чи соціальної групи, наприклад жерців, права керувати іншими. Така влада є «від Бога» і повинна здійснювати його волю на Землі. Подібні погляди на походження і призначення держави представлені в найдавніших релігіях і покликани освячувати існуючі порядки: оскільки влада від Бога, то вона має право на існування і є непорушною. У філософії теологічну концепцію походження держави створив один із найвидатніших ідеологів християнської церкви Аврелій Августин.

Згідно з **патріархальною концепцією** походження держави, біля витоків якої стояли ще Конфуцій та Арістотель, держава є результатом розвитку сім'ї. Так, Арістотель розглядав виникнення держави як природний процес розвитку й ускладнення форм спілкування людей: спершу люди об'єднуються в сім'ї, потім декілька сімей утворюють поселення, а на завершальній стадії цього процесу виникає держава. Вона є формою спілкування людей, які користуються певним політичним устроєм і підпорядковуються владі закону.

За Арістотелем, людина за своєю природою є політичною істотою. В усіх людей природа вселила прагнення до державного спілкування, і перший, хто його організував, зробив для людства велике благо. Людина, яка знайшла своє завершення в державі, — найдосконаліша серед живих істот, а та, що живе поза державою і законом, — найгірша з усіх.

Конфуцій вважав, що держава — це велика сім'я, і відносини в ній мають будуватися за аналогією із сімейними. Влада правителя в державі є такою, як влада батька в сім'ї, а відносини правителів і підданих нагадують сімейні стосунки, де молодші залежать від старших. Піддані мусять слухатися правителя, як діти батьків, а правителі мають дбати про підданих, як батьки про дітей.

Велику роль у розвитку політичної думки й демократичної державності відіграла **договірна теорія** походження держави, яку називають ще конвенціональною (від *лат.* *conventio* — договір) або контрактристською (від *лат.* *contractus* — угода). Її творцями були Г. Гроцій,

Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін. За цією теорією держава виникла в результаті свідомої і добровільної угоди людей, які раніше перебували у природному, додержавному стані, а потім для того, щоб надійно забезпечити свої основні права і свободи, вирішили створити державу. Головним завданням держави є турбота про спільне благо. Наділивши державу владними повноваженнями, люди свідомо пішли на самообмеження своєї свободи на користь спільних інтересів.

Договірна теорія походження держави значною мірою сприяла формуванню сучасних демократичних держав і донині справляє глибокий вплив на політичні уявлення їх громадян. На основі цієї теорії у другій половині XVIII ст. в Західній Європі та Північній Америці було започатковано практику свідомого державотворення, цілеспрямованого визначення форм держави та принципів її взаємовідносин із громадянами. У цей період були прийняті перші конституції (США — 1787 р., Франція — 1791 р.), які стали правовою формою суспільного договору.

У XIX ст. набули поширення концепції походження держави, які пов'язували її виникнення з **наси́льством, завоюванням**. Ідейною основою таких концепцій буда модна тоді теорія соціального дарвінізму, якій притаманне зведення закономірностей розвитку суспільства до закономірностей біологічної еволюції і висування принципів природного відбору, боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих як визначальних чинників суспільного життя. Представники теорії завоювання — Є. Дюрінг, Л. Гумплович, К. Каутський та інші — доводили, що держави виникли внаслідок завоювання одних народів іншими.

Так, найвідоміший представник теорії завоювання польсько-австрійський соціолог і юрист **Людвіг Гумплович** (1838–1909) виходив із того, що рушійною силою суспільного розвитку є боротьба людських спільнот, які він називав «расами», за існування. Зіткнення між расами призводить до підкорення слабких сильними. Панування однієї раси над іншою має бути певним чином організоване. Такою організацією є держава. Вона заснована на нерівності та є організацією панування меншості («вищої раси») над більшістю («нижчою расою»). Насильство виступає не тільки причиною виникнення держави, а й найважливішим чинником її існування. Війни між державами неминучі, оскільки є результатом одвічних біологічних законів. Держава повинна рішуче використовувати силу і всередині країни, придушуючи революційні рухи.

Класову теорію походження і сутності держави, яка називається ще соціально-економічною, створив марксизм. Вона викладена, зокрема, у працях «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельса, «Держава і революція» В. Леніна і є однією з найбільш

науково обґрунтованих. За цією теорією держава існувала не завжди. Вона є результатом історичного розвитку суспільства, його закономірної диференціації на класи під впливом розвитку продуктивних сил, який супроводжувався виокремленням різних видів праці та появою приватної власності.

За первіснообщинного ладу характерними рисами життя людей були: колективна власність і спільна праця членів громади; зрівняльний розподіл продуктів; відсутність публічної влади, відокремленої від основної маси людей. Громада діяла на основі повного самоврядування. Таке суспільство не потребувало держави як спеціального інституту управління і регулювання людських відносин.

Із часом примітивні знаряддя праці було замінено досконалішими, які давали змогу окремим сім'ям набувати економічної самостійності. На основі нового рівня розвитку матеріального виробництва відбувся поділ праці у формі відокремлення землеробства від скотарства. Одним із наслідків такого поділу стали перехід до батьківського права власності, успадкування дітьми батьківського майна і поява приватної власності. Первісна громада перетворилася на селянську, засновану вже не на колективній, а на приватній сімейній власності на засоби виробництва.

Приватна власність зумовила економічну нерівність сімей і посилення влади вождів та воєначальників. З'явилися зародки спадкової влади. Суспільство розкололося на протилежні соціальні групи — класи імущих і неімущих, і постала потреба в організації, яка придушувала б опір неімущих і малоімущих і закріпила право влади. Такою організацією і стала держава.

Використовуючи органи родового ладу, клас власників засобів виробництва створив спеціальний апарат для управління всім суспільством у власних інтересах. Завдяки державі економічно панівний клас стає політично панівним класом. І хоч би як у подальшому змінювалась держава, головною її функцією залишається захист інтересів панівного класу. Ф. Енгельс наголошував, що держава «за загальним правилом, є державою наймогутнішого, економічно пануючого класу, який за допомогою держави стає також політично пануючим класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу»³⁷. В. Ленін писав: «Держава є машина для гноблення одного класу другим, машина, щоб тримати в покорі одному класові інші підлеглі класи»³⁸.

³⁷ Енгельс, Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 165.

³⁸ Ленін, В. І. Про державу: Лекція в Свердловському університеті 11 липня 1919 р. / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 39. — С. 70.

Навіть за негативного ставлення до марксизму доведеться визнати — через його очевидність — класовий характер, наприклад, рабовласницької чи феодальної держави. Так само не можна не бачити, що основний обсяг діяльності сучасної демократичної держави становить виконання загальносуспільних, а не суто класових завдань. Однак це не означає її надкласового характеру. Вираження державою тих чи інших соціальних інтересів вирішальною мірою залежить від співвідношення в суспільстві класових сил. Зосередження в руках меншості основних засобів виробництва само по собі не робить її політично панівною, оскільки в сучасному суспільстві існують масові й впливові політичні партії та громадські організації найманих працівників і демократичні механізми, які надають змогу таким організаціям справляти відчутний, іноді й вирішальний вплив на здійснення державної влади.

Основний зміст різновидів **психологічної концепції** походження держави становить обґрунтування її виникнення та існування психологічними чинниками. Ідеться, зокрема, про те, що за своїм психічним складом люди поділяються на схильних до влади, здатних брати відповідальність не лише за себе, а й за інших, та тих, хто уникає відповідальності й схильний перекидати її на інших, делегуючи їм певні права на управління суспільним життям.

Очевидно, що кожна з охарактеризованих концепцій походження держави має право на існування як така, що розкриває якусь особливість виникнення та функціонування цього суспільного інституту. Навіть далека від науки теологічна концепція має певний сенс хоча б у тому відношенні, що обґрунтовує необхідність сильної державної влади.

У сучасній науці вирізняють здебільшого такі основні причини виникнення держави.

По-перше, розвиток виробництва й суспільного поділу праці, ускладнення суспільної організації і як наслідок — виокремлення управлінської діяльності в самостійний вид праці, поява особливої групи людей, яка здійснює управлінські функції, та створення для цього спеціального механізму — держави. Остання виникає в період розкладу родоплемінного ладу, державна влада формується з додержавних форм — влади старійшин родів, жерців, вождів племен чи союзів племен тощо, які виконували управлінські функції в первісних спільнотах.

По-друге, майнова диференціація населення, виникнення приватної власності, утворення класів і становлення способу виробництва, заснованого на позаекономічному примусі до праці та експлуатації. Це вимагало створення держави як знаряддя примусу і придушення опору класу поневолених. Так виникла, наприклад, рабовласницька держава.

По-третє, воєнно-територіальна експансія, завоювання одних народів іншими, що створювало умови для соціальної нерівності різних народів, реальні можливості для відкритого присвоєння продуктів чужої праці й потребувало створення і зміцнення інститутів насильства та управління для підтримання такого способу існування.

По-четверте, демографічні причини, які полягали в переході від кочового до осілого способу життя і збільшенні щільності населення, що вимагало створення механізмів регулювання та розв'язання територіальних проблем.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Головне призначення держави полягає в тому, що вона надає організованості суспільству, управляє його справами, забезпечує цілісність, узгоджуючи багатоманітні соціальні інтереси. Це загальне призначення держави конкретизується в її багатоманітних функціях як основних напрямках діяльності держави, її впливу на суспільство всередині країни та на інші держави. Є різні підходи у виокремленні функцій держави. Найпоширеніший у науковій літературі є поділ їх на внутрішні та зовнішні.

Основні **внутрішні функції** держави, своєю чергою, розрізняються залежно від сфер суспільного життя. Такими функціями є економічна, соціальна, політична й культурно-виховна, до яких додається ще правова. **Економічна (або господарсько-організаторська) функція** полягає в організації й регулюванні державою економічної діяльності. Реалізується вона через визначення державою стратегії економічного розвитку, його планування чи програмування, видання законодавчих актів із регулювання економічної діяльності, вироблення і проведення податкової політики, виділення кредитів, використання економічних санкцій і стимулів тощо. Розпоряджаючись загальнонаціональною власністю, держава виступає і як підприємець. У різних суспільствах економічна функція держави здійснюється в неоднаковому обсязі, але вона є значною у будь-якому разі.

Соціальна функція держави полягає передусім в узгодженні багатоманітних соціальних інтересів — класових, демографічних, етнічних, професійних тощо — і забезпеченні на цій основі цілісності та єдності суспільства. Держава вирішує також важливі завдання щодо задоволення різноманітних потреб громадян у сфері праці, освіти, культури, охорони здоров'я, забезпечення житлом, відпочинку та ін.

Оскільки держава є політичним інститутом, то кожна з її функцій тією чи іншою мірою має політичний характер. Однак держава вико-

нує й суто **політичну функцію**, пов'язану зі здійсненням політичної влади. Ця функція охоплює визначення програмно-стратегічних цілей і завдань розвитку суспільства, забезпечення функціонування політичної системи, політичної стабільності, підтримання відносин із політичними партіями, громадськими організаціями тощо.

Культурно-виховна функція держави спрямована на створення умов для задоволення культурно-освітніх інтересів і потреб громадян, формування особистості. Реалізується вона через державне фінансування культурно-освітніх закладів, законодавче встановлення вимог до освітньої підготовки, підтримку розвитку мистецтва тощо.

Головним засобом здійснення державою її функцій є право. За допомогою права держава регулює суспільні відносини й забезпечує елементарний порядок у суспільстві. Дотримання правових норм контролюється і забезпечується спеціальною системою державних правоохоронних органів, до якої входять прокуратура, органи внутрішніх справ, податкової поліції, митного контролю, юстиції, безпеки тощо. **Правова, а точніше, правотворча і правоохоронна, функція** є однією з найважливіших функцій держави.

Зовнішні функції держави реалізуються у відносинах з іншими державами й міжнародними організаціями і спрямовуються на охорону національних інтересів на міжнародній арені. Їх різновиди можна виокремити залежно від характеру інтересів держави у сфері міжнародних відносин. Є три види таких інтересів: існування, співіснування і функціонування. Цим трьома окремим видам інтересів відповідають три найважливіші зовнішні функції держави — оборонна, дипломатична і співробітництва. **Оборонна функція** держави полягає в захисті її безпеки, суверенітету й територіальної цілісності від зовнішніх посягань. **Дипломатична функція** передбачає встановлення, підтримання і розвиток відносин з іншими державами та міжнародними організаціями. **Функція співробітництва** реалізується через здійснення зовнішньої торгівлі, координацію економічної діяльності з іншими державами, участь у міжнародних економічних об'єднаннях тощо. Зовнішні функції держави тісно пов'язані між собою, взаємодоповнюють одна одну, їх розмежування має умовний характер.

Можливі також інші підходи у виокремленні функцій держави — розрізнення їх залежно від цілей, засобів, характеру виконуваних класових завдань тощо.

Аналіз ознак і функцій держави засвідчує, що їй притаманні такі властивості, які вирізняють її серед інших політичних організацій та об'єднань у суспільстві й роблять основою всієї політичної системи, *головним політичним інститутом*. Держава, по-перше, виступає як універсальна, всеосяжна організація, що поширює свої дії на всю те-

риторію країни і всіх громадян, які на ній перебувають. Держава офіційно представляє суспільство. По-друге, держава є верховним інституціональним носієм публічної влади й підпорядковує собі всі інші конкретні форми і прояви влади в суспільстві. Вона застосовує владні методи, а в разі необхідності й примус. Лише держава має матеріальні атрибути примусу — військово-поліцейський, чиновницько-бюрократичний і судовий апарат. По-третє, держава за допомогою права регулює суспільні відносини і надає своїм рішенням загальнообов'язкового характеру. По-четверте, завдяки наявності спеціального професіонального апарату держава виконує основний обсяг управління справами суспільства й розпоряджається його людськими, матеріальними і природними ресурсами. Нарешті, по-п'яте, держава представляє суспільство в зовнішніх зносинах, здійснює зовнішню політику від імені всієї політичної системи. Основні функції політичної системи виконуються за допомогою держави.

2. ВИЩІ ОРГАНИ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ І ПОДІЛ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У кожній країні функції держави здійснює розгалужена система її органів, які в сукупності становлять структуру держави. Залежно від здійснюваних функцій розрізняють органи законодавчої (парламент, законодавчі збори суб'єктів федерацій та автономій), виконавчої (уряд, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи виконавчої влади суб'єктів федерацій та автономій) і судової влади. Серед органів державної влади особливо вирізняються вищі — глава держави, парламент та уряд. Саме вони реалізують основні повноваження у сферах законодавчої і виконавчої влади, а їхня діяльність має політичний характер. До вищих органів держави належать також вищі судові інстанції загальної і спеціальної юрисдикції — верховний суд, конституційний суд, вищий адміністративний суд та ін. Проте судові органи формально відсторонені від реалізації державних функцій політичного характеру, за винятком тих випадків, коли суди здійснюють конституційний контроль.

Дослідивши порядок формування та особливості функціонування вищих органів законодавчої і виконавчої влади, можна більш або менш точно визначити, у яких формах і за допомогою яких методів здійснюється державна влада.

ГЛАВА ДЕРЖАВИ

Глава держави — це конституційний орган і водночас найвища посадова особа держави, яка виступає верховним представником держави всередині країни та у зовнішніх зносинах.

Майже в усіх країнах світу глава держави є одноособовим органом і лише в небагатьох його функції здійснюються колегіальними органами — президіями вищих представницьких органів у країнах соціалізму, Федеральною Радою у Швейцарії, духовним керівником держави і президентом в Ірані.

У країнах з монархічною формою правління главою держави є **монарх**, правовий статус якого вирізняється двома основними особливостями. По-перше, влада монарха юридично вважається непохідною від якої-небудь іншої влади, органу чи виборчого корпусу. Монарх владарює (абсолютно чи обмежено) за власним правом і вважається джерелом усієї державної влади. По-друге, влада монарха є спадковою, вона переходить від одного представника правлячої династії до іншого в установленому законом порядку. Спадковий принцип є переважним для всіх монархій, хоча історії відомі випадки, коли монархи обирались (Польське королівство, Германська імперія до 1806 р. та ін.). У наш час «виборна монархія» існує в Малайзії та Об'єднаних Арабських Еміратах.

У країнах із республіканською формою правління главою держави є **президент**, який завжди обирається (за винятком випадків, коли ця посада захоплюється внаслідок державного перевороту). Порядок обрання президента залежить від прийнятої форми державного правління. Є три основні системи обрання президента: загальні прямі вибори, за яких президента обирають усі виборці країни (президентська і змішана республіки); обрання президента парламентом (більшість республік із парламентарною формою правління); обрання президента особливою колегією вибірників, утвореною на основі парламенту (деякі парламентарні республіки — Італія, ФРН, Індія). Президент США обирається особливою колегією вибірників, сформованою шляхом загальних виборів.

Особливості правового статусу глав держав, обсяг їхньої компетенції залежать передусім від форми державного правління, впровадженої в тій чи іншій країні. Незалежно від форми державного правління, формальних і реальних повноважень конституційний статус одноособової глави держави визначається певними принципами, які відрізняють його від статусу інших вищих органів і посадових осіб держави. Основними з таких принципів є незмінюваність, невідповідальність і нейтральність.

Незмінюваність глави держави полягає в неможливості усунення його з поста законним шляхом за життя (монарх) або до закінчення встановленого законом строку повноважень (президент). Незмінюваність монарха є абсолютною — він перебуває на посту довічно. Президента можна усунути з поста в порядку конституційно встановленої процедури імпічменту, як правило, тільки у разі вчинення ним злочину.

Невідповідальність глави держави полягає в тому, що він не несе юридичної відповідальності за свої дії, здійснювану політику, незалежно від її наслідків для суспільства і держави. Невідповідальність монарха є абсолютною — він не відповідає навіть за кримінально карні дії. Президент може бути притягнений до юридичної відповідальності в порядку імпічменту, але не за політику, яку він проводить, а тільки в разі вчинення ним злочину.

Нейтральність глави держави полягає в тому, що він як верховний представник держави має бути політично нейтральною особою, перебувати поза політичною боротьбою. Монарх не може належати до будь-якої політичної партії. Кандидат у президенти, як правило, є представником якоїсь політичної сили (партії, блоку, руху) і користується її підтримкою на виборах, однак у разі обрання президентом він не повинен виявляти прихильність до тих чи тих політичних сил. На підтвердження своєї політичної нейтральності президент на час перебування на посту може припинити членство у політичній партії з власної ініціативи або зобов'язаний зробити це за конституцією.

Президент може посідати різне становище в системі державної влади: бути лише главою держави (ФРН); бути водночас главою держави й главою виконавчої влади (президентські республіки); бути главою держави і фактичним керівником уряду за наявності прем'єр-міністра (президентсько-парламентарні республіки); бути складовою парламенту (Індія). Аналогічним може бути й становище монарха. У більшості країн глава держави так чи інакше належить до виконавчої гілки влади.

Попри відмінності у становищі в системі органів державної влади глави держав формально наділяються широкими повноваженнями в усіх сферах державної діяльності. Основними з таких повноважень можуть бути:

✓ у сфері законодавчої влади: скликання, відкриття й закриття чергових і позачергових сесій парламенту; дострокове припинення повноважень парламенту або його нижньої палати і призначення позачергових виборів; призначення частини членів верхньої палати парламенту; підписання та оприлюднення прийнятих парламентом законів;

накладення вето на закони, прийнятті парламентом; законодавча ініціатива; видання власних нормативно-правових актів;

✓ у сфері виконавчої влади: формування уряду; право відправлення уряду в цілому або окремих його членів у відставку; керівництво органами виконавчої влади; відзначення державними нагородами, присвоєння почесних звань;

✓ у сфері судової влади: призначення на судові або вищі судові посади; здійснення помилування; оголошення амністії;

✓ у сфері оборони та зовнішньополітичної діяльності: верховне командування збройними силами; присвоєння вищих військових звань; введення воєнного стану в країні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу; представництво держави в міжнародних відносинах; ведення переговорів та укладення міжнародних договорів; призначення і звільнення глав дипломатичних представництв держави в інших державах і при міжнародних організаціях; прийняття вірчих і відкличних грамот дипломатичних представників іноземних держав.

Формальна й особливо реальна наявність таких повноважень залежить передусім від форми державного правління. У президентських республіках глава держави отримує свій мандат безпосередньо від народу (виборців) і завжди має широкі й реальні владні повноваження. Це стосується і глав держав у деяких країнах зі змішаною формою республіканського правління. У парламентарних республіках президент отримує мандат безпосередньо від парламенту і зазвичай не має вагомих реальних владних повноважень.

ПАРЛАМЕНТ

Парламент (*англ.* parliament, *фр.* parlement, від parler — говорити) — це представницький орган законодавчої влади держави.

Парламенти є виборними й колегіальними органами держави, які функціонують за умов демократичного правління. В унітарних державах парламенти формуються тільки на загальнонаціональному рівні, у федераціях — також і на рівні їх суб'єктів. Визначальними характеристиками парламентів є їхні структура, порядок формування та обсяг компетенції.

Основною ознакою **структури парламентів** багатьох країн є **двопалатність**, або **бікамералізм** (від *лат.* bis — двічі й camera — кімната). Історично сформувались три основні причини бікамералізму. Другі, або верхні, палати запроваджувались, по-перше, для представництва аристократії, по-друге, для стримування радикалізму нижніх палат,

по-третє, для представництва на загальнодержавному рівні інтересів суб'єктів федерації у федеративних державах.

Основними елементами структури палат парламентів є їхні керівні органи, парламентські комісії (комітети) і парламентські фракції.

Керівництво парламентом (палатою) може здійснюватись або одноособово його головою, якого в англомовних країнах називають *спікером* (англ. speaker, від speak — говорити), або колегіальним органом — бюро, комітетом, президією, конференцією тощо. У голови парламенту є один або кілька заступників. Голова парламенту, його заступники, колегіальний керівний орган обираються самою палатою після парламентських виборів. Колегіальний керівний орган зі свого складу обирає головуючого, який веде засідання палати. Основне завдання керівного органу — організація роботи парламенту і проведення його пленарних засідань.

Найважливішими елементами структури парламентів є **комісії** (в англомовних та деяких інших країнах — **комітети**), що формуються на основі пропорційного представництва фракцій політичних партій у парламенті й поділяються на постійні й тимчасові. У разі розрізнення в парламенті комітетів і комісій перші є постійними, а другі — тимчасовими. Постійні парламентські комісії утворюються на весь термін повноважень парламенту. Основною їхньою функцією є підготовка й попередній розгляд законопроектів. Такі комісії мають спеціалізований характер, їхня предметна компетенція загалом відповідає структурі уряду. Утворюються також постійні комісії, діяльність яких пов'язана з роботою самого парламенту, наприклад комісії з питань регламенту, депутатської етики тощо.

Тимчасові парламентські комісії поділяються на спеціальні та слідчі. Перші утворюються зазвичай для підготовки до розгляду на пленарному засіданні парламенту якогось питання, найчастіше — конкретного законопроекту, а другі — для проведення розслідувань із суспільно значущих питань у межах компетенції парламенту. Після вирішення відповідних питань повноваження і діяльність тимчасових комісій припиняються.

Парламентські фракції утворюються за ознакою належності депутатів до тієї чи іншої політичної партії, представленої у парламенті. Фракції зазвичай формуються із членів однієї політичної партії, у деяких країнах існує практика утворення спільних фракцій із представників кількох партій, що проводять єдину або близьку лінію в політиці. Утворення фракцій на позапартійній основі зазвичай забороняється, хоча є й такі країни, де, крім партійних фракцій, у парламентах функціонують об'єднання депутатів за іншими ознаками — спільних професійних інтересів, регіональної належності тощо. Перехід депутатів з

однієї партійної фракції до іншої утруднюється або й унеможливується за допомогою морально-політичних та юридичних засобів.

Порядок формування парламентів значною мірою залежить від їхньої структури. Нижні палати парламентів та однопалатні парламенти формуються шляхом загальних прямих виборів, що проводяться за мажоритарною чи пропорційною, рідко — змішаною виборчими системами. Загальнонаціональний представницький характер парламентів (нижніх палат) часто відбивається у їхніх назвах: «Національні збори», «Народні збори», «Державні збори», «Палата представників», «Палата громад», «Палата депутатів» тощо. Верхні палати, які найчастіше мають назву «Сенат», можуть формуватися шляхом прямих і непрямих виборів, призначення, а також комбінації різних способів.

Компетенцію парламентів становлять їхні функції і повноваження. Основними *функціями парламентів* є законодавча, установча, контрольна, фінансова, судова, зовнішньополітична. У межах кожної з них парламенти наділяються певними *повноваженнями*.

Основну частину компетенції парламентів становлять повноваження із прийняття законів. Теоретично лише парламент має суверенне право приймати закони. Проте в сучасних державах законотворча діяльність парламенту втратила суверенний характер. Частина законодавчих повноважень делегована уряду і главі держави. У країнах із парламентарними формами правління центром нормотворчості фактично є уряд, який через парламентську більшість, що його сформувала, визначає роботу парламенту.

Установча функція парламенту полягає в тому, що він обирає, призначає, утворює інші органи держави, формуючи їх повністю або частково. Робить він це самостійно або затверджуючи запропоновані іншим вищим органом держави кандидатури чи надаючи згоду на їх призначення. У парламентарних республіках парламент, зокрема, обирає президента і формує весь склад уряду.

Зміст контрольної функції парламенту становить контроль за діяльністю державних органів і посадових осіб. Об'єктами парламентського контролю найчастіше виступають органи виконавчої влади, іноді він може поширюватися на президента і судову владу. Контроль парламенту за діяльністю органів виконавчої влади здійснюється в таких основних формах: обговорення основних напрямів або окремих питань урядової політики, бюджету і звіту про його виконання; депутатські запити; висловлення вогуму недовіри уряду або окремим міністрам; відмова уряду в довірі; контрольна діяльність постійних і тимчасових парламентських комісій тощо.

До основних фінансових повноважень парламенту належать його право затверджувати державний бюджет, контролювати його виконання, встановлювати загальнодержавні податки і збори.

Судові повноваження парламентів полягають передусім у тому, що в більшості країн вони наділені правом вирішувати питання про притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держави в порядку імпичменту, брати участь у формуванні органу судового конституційного контролю, у деяких країнах — правом призначати суддів судів загальної юрисдикції.

У сфері зовнішньої політики парламентам, як правило, належать право ратифікації і денонсації міжнародних договорів, повноваження з питань війни і миру, перебування іноземних військ на території держави, використання збройних сил за межами країни, входження держави до воєнних союзів тощо.

Похідним від поняття *парламент* є поняття *парламентаризм*. У науковій літературі терміном *парламентаризм* позначають: сукупність усіх явищ і процесів, що стосуються парламенту; організацію державної влади, яка передбачає наявність парламенту, незалежно від того, якою є його формальна і реальна роль у здійсненні державної влади; організацію державної влади, за якої парламент відіграє провідну роль у її здійсненні; тип державного режиму, який характеризується визначальним впливом парламенту на уряд (а не уряду на парламент, як це відбувається за державного режиму, що отримав назву «міністеріалізм»).

Для з'ясування місця й ролі парламенту в системі організації і функціонування державної влади доцільно виходити з того, що **парламентаризм — це спосіб організації державної влади, що ґрунтується на провідній ролі парламенту в системі вищих органів держави.**

Парламентаризм у цьому розумінні означає не просто наявність парламенту, а його верховенство у сфері законодавчої влади і провідне становище в системі вищих органів держави. Парламентаризм не може існувати без парламенту, його основою є саме сильний і повновладний парламент. Але парламентаризм водночас є такою властивістю парламенту, якої він може й не мати. Парламент може існувати без суттєвих елементів парламентаризму, що є характерним для авторитарних і тоталітарних політичних режимів.

Юридичними проявами як конституційно закріпленими принципами парламентаризму є розмежування законодавчої і виконавчої влади (поділ влади), контроль парламенту за діяльністю уряду, особливий правовий статус парламентаріїв (вільний мандат, депутатська недоторканність). Парламентаризм передбачає наявність у країні впливових політичних партій, досконалого виборчого законодавства, чітку політичну структурованість парламенту, формування у ньому постійно діючої урядової більшості, жорстку партійну (фракційну) дисципліну. За відсутності необхідних умов становлення парламентаризму парламент може перетворитись на безвідповідальну «говорильню», а депу-

татський мандат використовуватиметься ніким не контрольованими депутатами для вирішення особистих питань.

Парламенти були і є ареною для узгодження соціальних інтересів, розв'язання наявних у суспільстві соціальних і політичних суперечностей. Вони активно використовуються політичними партіями для пропаганди й реалізації своїх програм та демократичної боротьба за владу.

УРЯД

Уряд — це вищий колегіальний орган виконавчої влади держави. На відміну від глави держави, який виступає одноособовим суб'єктом виконавчої влади і може формально й реально, або тільки реально її очолювати, уряд за своєю внутрішньою структурою та принципами діяльності є колегіальним органом. Найпоширеніші назви урядів — *Рада (Кабінет) міністрів, Державна рада, Федеральна рада, Адміністративна рада* тощо — відбивають їх колегіальний характер. Від місцевих органів виконавчої влади уряд відрізняється тим, що є вищим щодо них органом.

Залежно від форми державного правління та обсягу повноважень парламенту стосовно утворення уряду розрізняють два основні способи формування уряду: парламентський і позапарламентський. У країнах із парламентарними формами правління застосовується **парламентський спосіб** утворення уряду. Повноваження на формування уряду має та партія чи партійна коаліція, яка за результатами виборів отримала більшість парламентських мандатів. Процедура формування уряду передбачають спільні дії парламенту й глави держави, хоча характер і послідовність їхніх дій бувають різними.

За політичним складом уряд може бути **однопартійним**, **коаліційним** і **безпартійним**. *Однопартійним* уряд буває тоді, коли одна з політичних партій отримала в результаті виборів абсолютну більшість мандатів у парламенті чи його нижній палаті й може сформувати уряд. *Коаліційним* уряд буває за умови, коли жодній із партій у результаті виборів не вдалось отримати в парламенті чи його нижній палаті абсолютної більшості мандатів, і формування уряду є результатом угоди між партіями про спільну урядову програму. *Безпартійний уряд* створюється в разі, коли політичним партіям у парламенті не вдалось домовитися про утворення коаліції, а розпустити парламент (нижню палату) небажано. До складу такого уряду входять фахівці, які можуть бути членами тієї чи іншої партії, але їх партійна належність значення не має. Безпартійний уряд називається ще службовим, діловим або

чиновницьким. Можливе утворення й *уряду меншості*, який спирається на вибіркову підтримку неурядових партій у парламенті. Він може бути однопартійним чи коаліційним, але в будь-якому разі партії, які сформували уряд, більшості в парламенті не мають.

Позапарламентський спосіб формування уряду застосовується в президентських республіках, де уряд формується президентом. Роль парламенту при цьому навіть юридично є незначною. Президент формує уряд, як правило, із представників своєї партії, хоча іноді в тих чи інших політичних цілях він вводить до його складу також представників інших партій.

За змішаної форми республіканського правління спосіб формування уряду тяжіє до парламентського чи позапарламентського залежно від того, яким є різновид цієї форми — парламентарно-президентським чи президентсько-парламентарним. Поширеною у змішаних республіках є така процедура формування уряду, за якої президент призначає прем'єр-міністра за згодою парламенту, а потім — інших членів уряду за пропозицією прем'єр-міністра.

До складу уряду, крім його глави, входять державні міністри, міністри, міністри без портфеля, державні секретарі. Інститут глави уряду, якого в більшості країн називають прем'єр-міністром, тобто першим міністром (від *фр.* *premier* — перший), існує за парламентарних і змішаних республіканських форм правління, у класичних президентських республіках його функції виконує глава держави. Повноваження глави уряду досить широкі. Він керує діяльністю уряду, відповідає за національну оборону, забезпечує виконання законів, призначає на військові й цивільні посади тощо. У країнах зі змішаною формою республіканського правління роль центру урядової організації та діяльності розподіляється між прем'єр-міністром і президентом.

Назва *державний міністр* є досить невизначеною. В одних країнах ранг державного міністра вищий від рангу звичайного міністра, в інших — нижчий, у третіх державними міністрами називають усіх членів уряду. У деяких країнах, крім міністра, для керівництва міністерством призначається державний секретар, або статс-секретар (від *нім.* *Staat* — держава), який або виконує функції заступника міністра, або відає певною ділянкою роботи всередині відомства. Міністри без портфеля не керують якими-небудь відомствами, але на засіданнях уряду мають право вирішального голосу. Іноді вони виконують окремі доручення прем'єр-міністра, координуючи роботу групи міністерств і відомств.

Структурними одиницями уряду є міністерства. У більшості країн структура й кількісний склад уряду законодавством не встановлюються. Вони визначаються кожного разу при створенні нового уряду або

його реорганізації. Існує певний «класичний» перелік міністерств, які обов'язково входять до складу уряду. Це насамперед міністерства внутрішніх і закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції.

Обсяг повноважень уряду значною мірою залежить від форми державного правління. Однак за будь-якої форми він виконує такі основні функції: визначення і реалізації основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики держави; управління державними справами; виконання законів; нормовстановлення; фінансову; зовнішньополітичну. У межах кожної із цих функцій уряд наділяється широкими повноваженнями.

ВИЩІ СУДИ

Від законодавчої і виконавчої влади судова відрізняється деякими особливостями, основними з яких є її децентралізований і неполітичний характер. Якщо законодавча й виконавча влада здійснюється одним—двома вищими органами держави і за наявності кількох суб'єктів має ієрархічну побудову, то судова влада покладається на всю сукупність судових органів від найнижчих до верховних за відсутності відносин підпорядкування між ними. Кожний судовий орган є незалежним носієм судової влади і вирішує конкретні справи повністю самостійно, керуючись винятково законом і правосвідомістю.

Якщо законодавча і виконавча влади постійно перебувають під безпосереднім впливом політичних сил (передусім політичних партій), то судова влада має бути повністю деполітизованою. У протилежному разі вона втратить самостійність, суд перетвориться на простий додаток до інших гілок влади й у розгляді й вирішенні судових справ керуватиметься не правом, а політичною доцільністю, як це відбувається за авторитарних і тоталітарних політичних режимів. На відміну від органів законодавчої і виконавчої влади, склад яких формується за результатами парламентських чи президентських виборів, суддівський корпус у більшості демократичних держав формується шляхом призначення. У демократичних державах судді не можуть належати до політичних партій, брати участь у будь-якій політичній діяльності.

Через неполітичний характер судова влада загалом не є предметом політологічних досліджень. Виняток становить та її складова, яка стосується судового конституційного контролю. Конституційний контроль — це перевірка на відповідність конституції актів і дій органів публічної влади, а також громадських об'єднань, які здійснюють публічні функції або утворені для участі у здійсненні публічної влади. До таких об'єднань належать передусім політичні партії.

Розрізняють два основні види конституційного контролю — політичний і юридичний. **Політичний конституційний контроль** здійснюється політичними органами і посадовими особами держави — президентом, парламентом, урядом, парламентським уповноваженим із прав людини та ін. **Юридичний конституційний контроль** здійснюється тією чи іншою мірою спеціалізованими і політично нейтральними судовими органами — судами загальної юрисдикції, конституційними судами або особливими квазісудовими органами, — тому називається ще **судовим конституційним контролем**.

Є дві основні моделі судового конституційного контролю — американська та європейська. За **американської моделі**, запровадженої у США, Канаді, Австралії, Аргентині, Мексиці, Індії, Японії та багатьох інших країнах, конституційний контроль здійснюється судами загальної юрисдикції, основний обсяг діяльності яких становить розгляд і вирішення цивільних і кримінальних справ. Найвищою судовою інстанцією в системі таких судів є *верховний суд*. Суди загальної юрисдикції здійснюють конституційний контроль у розгляді конкретних справ.

За **європейської моделі** конституційний контроль здійснюється спеціальним *конституційним судом* (Австрія, Іспанія, Італія, Кіпр, Колумбія, Польща, Росія, Туреччина, ФРН тощо) або особливим органом квазісудового характеру (Франція, Марокко, Сенегал, Туніс, Казахстан та ін.). Конституційні суди розглядають справи за зверненнями уповноважених суб'єктів, якими є президент, голови палат парламенту, певне число парламентаріїв, уряд, суди, органи законодавчої і виконавчої влади суб'єктів федерації, у деяких випадках — громадяни.

До основних повноважень органів судового конституційного контролю належать: перевірка на відповідність конституції (конституційність) актів органів публічної влади та їхніх посадових осіб; тлумачення конституції; реалізація конституційної відповідальності вищих посадових осіб держави; розгляд і вирішення спорів щодо компетенції між вищими органами держави, між центральними органами державної влади та органами влади суб'єктів федерації, між суб'єктами федерації.

ПОДІЛ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У демократичних суспільствах функціонування державної влади відбувається на засадах її поділу. **Поділ влади** — це система організації і функціонування державної влади, у якій функції законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюються різними державними органами.

Ідея поділу влади висувалась ще античними (Арістотель) та середньовічними (Марсілій Падуанський) філософами. Як самостійне вчення вона була обґрунтована в середині XVIII ст. Ш. Монтеск'є. Він доводив, що політична свобода можлива лише там, де унеможливлено зловживання владою, для чого в державі необхідно здійснити поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Основна мета поділу полягає в тому, щоб уникнути зосередження влади в одних руках і зловживання нею. Необхідно, щоб різні гілки влади могли взаємно стримувати одна одну.

Принцип поділу влади вперше і найпоширеніше було втілено в Конституції США 1787 р., де три гілки влади не тільки розділені, а й контролюють одна одну через так звану систему стримувань і противаг. За цієї системи законодавча, виконавча і судова гілки влади розділені не тільки організаційно, а й формально і цілком незалежні одна від одної. Водночас кожна з гілок наділена повноваженнями, які надають їй змогу контролювати й обмежувати інші гілки. Ці повноваження і становлять систему стримувань і противаг. Жодна з гілок влади не має ні формального, ні фактичного верховенства над іншими.

Законодавча влада у США зосереджена в парламенті — Конгресі, який складається з двох палат: Палати представників і Сенату. Виконавча влада передана Президенту США як главі держави і водночас главі виконавчої влади, судова влада — Верховному суду США, а також судам, створеним Конгресом. Конгрес приймає закони, на які президент може накласти вето, що долається Конгресом кваліфікованою більшістю голосів. Президент призначає міністрів, інших вищих посадових осіб, суддів Верховного суду, послів, але «за порадою і згодою» Сенату. Він наділений правом укладати міжнародні договори, які підлягають схваленню Сенатом. Конгрес може усунути президента з поста в порядку імпічменту в разі скоєння ним злочину. Верховний суд США наділений функцією конституційного контролю і може оголосити неконституційними акти парламенту і глави держави, унаслідок чого вони втрачуть чинність.

Поділ влади, який характеризується формальною ізольованістю кожної з її гілок і відсутністю між ними тісних функціональних відносин, визначається як *жорсткий*. Найповніше він проявляється у президентській республіці. *Гнучкий* характер має поділ влади за парламентарних форм правління (у парламентарних монархії і республіці), які передбачають тісну взаємодію законодавчої і виконавчої гілок влади, співпрацю парламенту й уряду. Тут законодавчою і виконавчою владою фактично володіє партія чи коаліція партій парламентської більшості, лідер якої водночас керує урядом і контролює цю більшість. Реальний поділ державної влади відбувається між сфор-

мованим партією чи коаліцією партій парламентської більшості урядом та опозицією.

Відокремленість судової гілки в системі поділу державної влади проявляється передусім у принципах незалежності судів і суддів та підпорядкування їх лише конституції і законам, безстроковості обрання або призначення суддів та їх недоторканності. На формування судовіського корпусу тією чи іншою мірою впливають органи законодавчої і виконавчої влади.

Поділ державної влади є необхідною умовою демократичного політичного режиму. Авторитарні й тоталітарні політичні режими заперечують поділ влади. Комуністична ідеологія відкидає його навіть теоретично, обґрунтовуючи принцип єдності влади, відповідно до якого мандат на здійснення якої-небудь державної функції є похідним від представницької влади. Вважається, що виконавчі та судові функції здійснюються за дорученням представницьких органів державної влади і як такі є не владою, а лише функціями, здійснюваними від її імені. Практична реалізація принципу єдності влади в соціалістичних країнах призвела до зосередження всієї повноти державної влади навіть не у формально представницькому органі, а в руках апарату комуністичної партії і небачених зловживань владою.

Поділ влади — лише один із багатьох елементів механізму демократичного здійснення державної влади і сам по собі не є гарантією демократії. Понад те, за незбалансованої системи стримувань і противаг жорсткий поділ влади може спричинити протистояння гілок влади. Особливої гостроти протистояння законодавчої та очолюваної президентом виконавчої гілок влади набуває за президентської і змішаної форм республіканського правління у періоди так званого розділеного правління, коли президент і парламентська більшість представляють взаємно опозиційні політичні сили.

Демократизм й ефективність державної влади залежать не тільки від її поділу, а й від багатьох інших елементів механізму здійснення влади, які у своїй сукупності характеризуються поняттям *форма держави*.

3. ФОРМИ ДЕРЖАВИ

Єдина за своїми сутнісними характеристиками (територія, населення, суверенітет, апарат тощо) держава існує в багатоманітних конкретних формах. **Форма держави** — це сукупність найбільш загальних ознак держави, зумовлених інституціональними, територіальними і функціональними способами організації влади.

У політології є три основні категорії, що розкривають форми держави: *форма державного правління* (інституціональні характеристики організації влади), *форма державного устрою* (територіальні характеристики організації влади) і *політичний режим* (функціональні характеристики організації влади). Аналіз форм держави має особливо важливе значення в пізнанні політики, оскільки дає ключ до розуміння конкретних форм організації держави і здійснення влади.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ

Форма державного правління — це спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави. Ідеться про систему формування і взаємовідносин інституту глави держави, парламенту й уряду. Залежно від правового статусу глави держави й порядку формування цього вищого органу держави розрізняють дві основні форми державного правління — монархію і республіку.

Монархія (грец. monarchia — єдиновладдя, від monos — один, єдиний і arche — влада) — це форма державного правління, за якої главою держави є монарх, що отримує владу в порядку престолонаслідування і здійснює її за власним правом довічно.

Влада монарха не є похідною від будь-якої іншої влади, органу чи виборців. Монарх формально виступає джерелом державної влади, усіх державно-владних повноважень.

Основними сучасними різновидами монархії є абсолютна, дуалістична і парламентарна монархії, які відрізняються співвідношенням повноважень законодавчої і виконавчої влади, розподілених між монархом, парламентом та урядом в конкретній країні. Дуалістична й парламентарна монархії називаються ще обмеженими, або конституційними, монархіями, оскільки влада монарха в них обмежена конституцією.

Абсолютна монархія характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повноти державної (законодавчої, виконавчої і судової) влади в руках монарха. Найбільшого розвитку набула за феодалізму. У сучасному світі зберігається в Бахреїні, Брунеї, Ватикані, Катарі, Кувейті, Об'єднаних Арабських Еміратах, Омані, Саудівській Аравії.

Дуалістична монархія (від лат. dualis — двоїстий) характеризується поділом влади між монархом і парламентом за домінування влади монарха. Законодавча влада належить парламенту, який обирається

підданими. Виконавча влада належить монарху, який може здійснювати її безпосередньо або через призначений ним уряд. На формування і діяльність уряду парламент не впливає. Уряд не несе політичної відповідальності перед парламентом. Законодавчі повноваження парламенту суттєво обмежені на користь монарха. Він користується правом абсолютного вето, яке парламент подолати не може, а також правом розпуску парламенту.

Дуалістична монархія є історично перехідною формою державного правління від абсолютної до парламентарної монархії. У сучасному світі дуалістичними монархіями є Йорданія, Малайзія, Марокко, Таїланд.

Парламентарна монархія³⁹ характеризується формальним верховенством парламенту в системі організації державної влади. Влада монарха суттєво обмежена у сфері як законодавчої, так і виконавчої влади. Він «царює, але не править». Юридично за монархом можуть зберігатись значні повноваження, але фактично не всіма ними він може користуватися. Так, формально за ним зберігається право призначення глави уряду й міністрів, але зробити це він може лише відповідно до пропозицій лідерів партії чи коаліції партій парламентської більшості, бо сформований без урахування розкладу партійно-політичних сил у парламенті уряд не отримає вотуму довіри парламенту й не набере чинності.

Формально уряд вважається урядом монарха, проте відповідальності перед монархом він не несе. Уряд формується парламентським способом і несе відповідальність за свою діяльність лише перед парламентом. Політична відповідальність уряду перед парламентом, який може відправити уряд у відставку, є однією з найважливіших ознак парламентарної монархії. Звичайно це повноваження парламенту врівноважується правом уряду запропонувати монарху розпустити парламент і призначити нові вибори. У разі висловлення парламентом вотуму недовіри уряду останній або йде у відставку, або через главу держави розпускає парламент і призначає позачергові вибори.

Ще одним правовим засобом впливу уряду на монарха є контрасигнування (скріплення підписом, від *лат.* *contra* — проти, навпроти і *signo* — підписую) актів монарха главою уряду та міністрами, відповідальними за їх виконання, без чого акти не набирають юридичної сили (відповідний конституційно-правовий інститут називається контрасигнатурою або контрасигнацією). Тим самим глава уряду і міністри бе-

³⁹ Щодо форм державного правління в науці зазвичай використовується термін *парламентарний*, а не *парламентський*: парламентарна монархія, парламентарна республіка.

руть на себе відповідальність за акти монарха, оскільки сам він юридичної відповідальності за свої дії не несе.

На відміну від дуалістичної монархії у парламентарній монархії центральне місце в системі органів державної влади посідає не монарх, а уряд, який не тільки здійснює повноваження та прерогативи монарха, а й контролює і спрямовує через парламентську більшість, на яку він спирається, діяльність парламенту. Парламентарна монархія сформувалась у деяких розвинених країнах — Австралії, Бельгії, Великій Британії, Данії, Іспанії, Канаді, Нідерландах, Новій Зеландії, Норвегії, Швеції, Японії та ін.

Специфічні риси має монархічна форма правління в тих країнах, які в минулому були домініонами Великої Британії, а пізніше ввійшли до Співдружності, — Австралії, Канаді, Новій Зеландії та ін. Власних монархів вони не мають. Главою держави в кожній із цих країн юридично вважається монарх Великої Британії, а фактично його функції здійснює генерал-губернатор, який призначається британським монархом за поданням уряду країни із числа її жителів.

Хоча в сучасних розвинених країнах монархія є здебільшого слабкою політичною установою, яка не відіграє суттєвої ролі у здійсненні державної влади, загалом на сьогодні вона існує в 44 країнах світу, у тому числі 11 європейських. У 1978 р. було поновлено монархію в Іспанії. На референдумі, проведеному 1999 р. в Австралії, виборці висловилися на користь збереження монархічної форми правління.

Одна з основних причин збереження монархії полягає в тому, що інститут монархії сприймається як запорука непорушності політичної системи, монарх виступає символом єдності й верховним арбітром нації, оскільки його влада не залежить від гри політичних сил. За відсутності в парламенті чітко визначеної більшості монарх може відіграти вирішальну роль у її утворенні та формуванні уряду. Монархи забезпечують наступність у політичному розвитку, оберігають традиції й політичну культуру країни.

Республіка (*лат.* *respublica* — суспільна, всенародна справа, від *res* — справа і *publicus* — суспільний, всенародний) — це форма державного правління, за якої суверенне право на владу належить народу, а вищі органи державної влади або обираються народом, або формуються загальнонаціональною представницькою установою (парламентом).

Правління, що здійснюється на основі представництва народу, вважається республіканським незалежно від того, користуються громадяни дійсними чи тільки формальними правами на владу. Формальне визнання за народом суверенного права на владу в державі й виборність органів державної влади є підставою вважати республіку демократичною формою правління.

Як форма організації найвищої державної влади республіка існувала ще за умов рабовласницького (республіки Стародавньої Греції, Римська республіка) і феодального (Новгородська, Венеціанська, Генуезька республіки) суспільства. Є найпоширенішою формою правління — понад три чверті сучасних держав мають республіканську форму правління.

За такими ознаками, як спосіб обрання глави держави — президента (шляхом загальних виборів чи парламентом), суб'єкт формування уряду (президент чи парламент), політична відповідальність уряду (перед президентом чи парламентом), у сучасному світі розрізняють два основні різновиди республіканської форми правління — президентську і парламентарну республіку. Третім різновидом республіканської форми правління є змішана республіка, що поєднує елементи президентської і парламентарної республік.

Президентська республіка характеризується тим, що обраний шляхом загальних виборів президент юридично і фактично є главою держави і главою виконавчої влади. Основними ознаками класичної президентської республіки є: жорсткий поділ влади і збалансована система стримувань і противаг; обрання президента шляхом загальних виборів; поєднання повноважень глави держави і глави уряду в особі президента і відсутність посади прем'єр-міністра; формування уряду президентом за номінальної участі парламенту; відсутність політичної відповідальності уряду перед парламентом; відсутність у президента права на розпуск парламенту та права законодавчої ініціативи; відсутність інституту контрасигнатури.

Класичною президентською республікою, у якій найповніше втілено перераховані ознаки, є США. Президентсько-республіканська форма правління запроваджена у більшості країн Латинської Америки та Африки, а також у Південній Кореї, на Філіппінах, деяких інших країнах, у тому числі в колишніх радянських республіках — Грузії, Казахстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані. У деяких президентських республіках є посада прем'єр-міністра, президент наділений правом законодавчої ініціативи й розпуску парламенту.

У класичному варіанті президентської республіки є два центри влади — президент і парламент, між якими немає тісних функціональних зв'язків. Виконавча влада має порівняно невеликі можливості для впливу на законодавчу владу, тоді як остання наділена певними засобами контролю за діяльністю першої. Однак при цьому обидві гілки влади залишаються незалежними одна від одної, що в разі досконалої системи стримувань і противаг забезпечує демократичне здійснення державної влади. Через наявність двох центрів влади президентську республіку називають ще дуалістичною республікою.

Парламентарна республіка характеризується формальним верховенством парламенту в системі організації державної влади. Основними ознаками парламентарної республіки є: обрання президента парламентом або особливою колегією вибірників, утвореною на його основі; здійснення повноважень глави держави і глави уряду різними особами, наявність посади прем'єр-міністра; обмеження владних повноважень президента і водночас віднесення реальної компетенції у сфері виконавчої влади до уряду та його глави; формування уряду парламентом за номінальної участі президента; політична відповідальність уряду перед парламентом; право президента розпустити парламент, яке контролює уряд; контрасигнування актів президента прем'єр-міністром і міністрами, відповідальними за їх виконання.

У парламентарній республіці, як і в парламентарній монархії, центром здійснення державної влади виступає не глава держави чи парламент, а уряд, глава якого фактично є першою особою в державі. Усі важелі реальної влади тут зосереджено в руках лідерів тих політичних партій, яким належить більшість мандатів у парламенті та які формують уряд. Тому в політологічній літературі парламентарні форми правління нерідко визначаються як «правління партій».

Парламентарна республіка як форма правління досить поширена. В Європі парламентарними республіками є Албанія, Греція, Естонія, Італія, Латвія, Словаччина, Угорщина, Чехія, ФРН, з деякими застереженнями — Швейцарія. Парламентарно-республіканську форму правління мають також Ізраїль, Індія, Ліван, Пакистан, Туреччина та деякі інші країни.

Змішана форма республіканського правління (змішана республіка) характеризується поєднанням елементів президентської і парламентарної республік й називається ще напівпрезидентською республікою. Основними ознаками змішаної республіки є: обрання президента шляхом загальних виборів; формування уряду спільно президентом і парламентом; подвійна політична відповідальність уряду — перед президентом і парламентом; дуалізм виконавчої влади — розподіл повноважень із її здійснення між президентом та урядом; право президента на розпуск парламенту; право президента на законодавчу ініціативу; відсутність інституту контрасигнатури або його формальний характер.

Залежно від співвідношення елементів президентської і парламентарної республік у конкретній країні, передусім повноважень президента і парламенту щодо формування і функціонування уряду, розрізняють, відповідно, президентсько-парламентарний і парламентарно-президентський різновиди змішаної республіки. За першого вирішальну роль у формуванні й функціонуванні уряду відіграє президент, за другого — парламент.

Типовим прикладом змішаної республіки є Франція за Конституцією 1958 р. В Європі змішаними республіками є також Австрія, Болгарія, Ірландія, Ісландія, Македонія, Польща, Португалія, Румунія, Словенія, Фінляндія, Хорватія. З колишніх радянських республік таку форму правління мають Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Киргизстан, Литва, Росія, Україна. Деякі зі змішаних республік (Австрія, Ірландія, Ісландія, Польща, Словенія, Литва) мало чим відрізняються від парламентарних республік (передусім обранням президента на загальних виборах), інші — тяжіють до президентських республік (Азербайджан, Білорусь, Росія, Франція).

Кожній з охарактеризованих форм республіканського правління потенційно притаманні певні переваги й недоліки порівняно з іншими формами. Так, президентська форма республіканського правління дає можливість сформувати сильну виконавчу владу на чолі з главою держави, забезпечувати стабільність функціонування уряду, який перебуває поза сферою безпосереднього впливу парламенту і не залежить від розкладу в ньому партійно-політичних сил. Парламент має більш реальні повноваження, ніж за парламентарних форм правління, оскільки не залежить ні від президента, який не може його розпустити і не наділений правом законодавчої ініціативи, ні від уряду. Сильна і стабільна виконавча влада є особливо важливою за умов гострого ідеологічного розмежування в суспільстві, відсутності у країні впливових політичних партій, політичної неструктурованості парламенту.

Однак президентській формі республіканського правління притаманні й суттєві недоліки. Суперечність закладена в самій ідеї подвійної легітимності: народ як єдине джерело влади обирає два функціонально не пов'язані між собою центри влади — парламент і президента. Відносно незалежні один від одного парламент і президент претендують на вираження волі всього народу та провідну роль у державній політиці, з приводу чого між ними існує суперечність. Вона згладжується у разі належності президента до політичної партії, яка має більшість мандатів у парламенті, що значно посилює владу президента, або, навпаки, загострюється аж до протистояння в разі розділеного правління, тобто коли президент і парламентська більшість представляють взаємно опозиційні політичні сили.

Президентське правління постійно тяжіє до авторитаризму глави держави, який обирається шляхом загальних виборів, очолює виконавчу владу, а також наділений широкими повноваженнями у сферах законодавчої і судової влади. Самі загальні вибори президента в сучасних умовах, коли на користь кандидатів на цей пост залучаються величезні фінансові, матеріальні й людські ресурси, новітні технології маніпулювання масовою свідомістю, набули форми соціального й по-

літичного протистояння в суспільстві, яке зазвичай завершується нав'язуванням меншістю суспільства небажаного або байдужого для його більшості президента. Оскільки у президентських виборах зазвичай беруть участь 50–60 % зареєстрованих виборців, половини голосів яких достатньо для обрання президента, то це означає, що президент обирається меншістю не тільки населення, а й виборців країни.

Наділення президента широкими повноваженнями підвищує ризик одноособового прийняття невиважених політичних рішень. Невиправдано велику роль у керівництві державою відіграє безпосереднє оточення (адміністрація, секретаріат) президента. Президентська форма правління, по суті, ставить суспільство в залежність від особистих якостей президента та його найближчого оточення. Яку політику не проводив би президент, якими згубними не були б її наслідки для країни, усунути його з поста до закінчення терміну повноважень практично неможливо через ускладненість і недовість процедури імпічменту.

Нарешті, не передбачаючи дієвого впливу політичних партій на формування і діяльність уряду, президентська форма правління не сприяє становленню у країні впливових політичних партій, без яких неможливе демократичне здійснення державної влади.

Недоліки президентської форми правління, основними з яких є авторитаризм глави держави та суперечність між ним і парламентом, що породжує політичну нестабільність, наочно виявилися майже в усіх країнах, де вона була запроваджена. Єдиною країною, у якій ця форма виявляється ефективною, є США, що пов'язано, зокрема, з особливостями політичної культури і партійної системи американського суспільства, децентралізованим федеративним устроєм держави.

Переваги парламентарної форми республіканського правління вбачаються передусім у тому, що вона не призводить до авторитаризму президента й протистояння органів виконавчої і законодавчої влади, уряду й парламенту. Обраний парламентом президент реально має незначні повноваження і не може протиставити себе ні парламенту, який його обрав, ні уряду, який через інститут контрасигнатури контролює його діяльність. Уряд формується парламентом, підконтрольний та підзвітний йому і, на відміну від уряду, сформованого президентом, може бути відправлений у відставку парламентом через висловлення йому вотуму недовіри. Уряд, зі свого боку, є противагою парламенту, оскільки може впливати на нього через парламентську більшість, на яку він спирається, а також ініціювати дострокове припинення повноважень парламенту президентом.

Парламентарна форма правління є більш демократичною, ніж президентська. Проте вона ефективна лише за наявності у країні розвинутої партійної системи, впливових політичних партій і представництва

в парламенті небагатьох із них. Для ефективної роботи самого парламенту на додаток до партійного представництва необхідні також підпорядкованість парламентаріїв жорсткій партійній дисципліні й постійно діюча парламентська більшість із якомога меншої кількості партій.

У разі, коли в парламенті представлено багато дрібних партій, гостро постають проблеми утворення постійно діючої парламентської більшості, формування на її основі уряду й забезпечення стабільності його діяльності. Відсутність у парламенті постійно діючої більшості із депутатів від однієї або небагатьох (двох-трьох) політичних партій, слабкість і нетривалість партійних коаліцій зумовлюють нестабільність уряду, всієї системи виконавчої влади, а у зв'язку із цим — і самого парламенту, повноваження якого можуть бути достроково припинені главою держави з ініціативи уряду. Міністерські пости стають об'єктом виснажливого міжпартійного торгу, нерідко їх обіймають далекі від професіоналізму у відповідній галузі, але близькі до партійного керівництва політики. Унаслідок особливостей розкладу в парламенті партійно-політичних сил невиправдано велику роль у формуванні урядових коаліцій, здійсненні державної влади можуть відігравати окремі дрібні партії.

Наочним прикладом урядової нестабільності може бути Італія, де за повоєнні роки змінилося понад шістдесят урядів. У сприятливій соціально-економічній обстановці часті зміни урядів не викликають важких негативних наслідків, однак у кризових ситуаціях урядова нестабільність може спричинити дезорганізацію державного управління й руйнування владних структур.

Змішана форма республіканського правління покликана поєднувати переваги президентської і парламентарної республік — очолювану президентом сильну і стабільну виконавчу владу та парламентський контроль за діяльністю уряду — й уникати притаманних їм потенційних недоліків. Проте на практиці вона може поєднувати недоліки цих форм — авторитаризм президента і нестабільність уряду, не використовуючи їхніх переваг, що нерідко трапляється.

У будь-якому разі змішаній республіці потенційно притаманні ще два недоліки, як джерела політичної нестабільності. Це політична відповідальність уряду перед главою держави і дуалізм виконавчої влади. Перша означає, що президент на власний розсуд може відправляти уряд у відставку. Другий полягає в розподілі повноважень виконавчої влади між двома її центрами — президентом та урядом, що породжує суперечності між ними. Дуалізм виконавчої влади долається або підпорядкуванням уряду президенту через інститут політичної відповідальності (президентсько-парламентарна республіка), або підпорядку-

ванням президента уряду через інститут контрасигнатури (парламентарно-президентська республіка).

Ідеальної форми державного правління немає. Стабільність політичної системи, демократизм і ефективність державної влади залежать не стільки від форми правління, скільки від досконалості та узгодженості всіх елементів механізму здійснення державної влади аж до найдрібніших деталей парламентського регламенту й виборчої системи. Але ще більше значення, ніж формально-юридичні механізми, для стабільності демократії має політична культура суспільства, особливо його політичної еліти. Якщо в суспільстві немає консенсусу щодо основних економічних, соціальних, політичних і духовних цінностей, політичні еліти не здатні до компромісу і влада здійснюється через їхнє протистояння, то жодна форма правління не забезпечить стабільності й ефективності державної влади.

ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

Форма державного устрою — це спосіб територіальної організації держави, що визначається принципами взаємовідносин держави як цілого та її територіальних складових. Якщо форма державного правління — це відносини між вищими органами держави, то форма державного устрою — це відносини між органами державної влади, що існують у територіальних одиницях держави, із центральними органами державної влади. Хоча форми державного устрою різноманітні й у кожній країні мають свої особливості, розрізняють дві основні форми — унітарну і федеративну.

Унітарною (*фр.* unitaire — єдиний, від *лат.* unitas — єдність) є держава, територія якої складається з адміністративних або політико-адміністративних одиниць. Відмінність між адміністративними й політико-адміністративними одиницями полягає в тому, що останні мають ті чи інші ознаки власної державності й виступають як автономні утворення. За своєю юридичною природою автономія є самоврядуванням населення на частині території держави, що проявляється в наданні органам автономії законодавчих повноважень із питань місцевого значення. Правовий статус автономних одиниць відмінний від статусу звичайних адміністративно-територіальних одиниць. Найчастіше цей статус надається лише окремим частинам держави, хоча є такі країни, уся територія яких складається з автономних утворень (Іспанія, Італія).

У кожній автономії створюються представницькі органи, які виконують законодавчу функцію в межах своєї компетенції. Представни-

цькі органи автономій формують виконавчі органи, які несуть перед ними політичну відповідальність. Діяльність таких органів контролюється центральними органами державної влади. Зміст та обсяг повноважень органів автономій у різних країнах неоднакові.

З урахуванням історичних і географічних чинників автономії можуть утворюватись за адміністративним або національним принципами. В Іспанії, наприклад, більшість автономних областей утворено за адміністративним принципом, а Галісію, Каталонію і Країну Басків — за національним. За національним принципом утворено автономні області Валь д'Аоста, Трентіно-Альто Адідже і Фріулі-Венеція Джулія в Італії. Національні автономії існують також у Данії, Молдові, Узбекистані, Фінляндії та деяких інших державах.

За ознакою централізації політичної влади унітарні держави поділяють на децентралізовані, відносно децентралізовані й централізовані. У децентралізованих унітарних державах існує конституційний розподіл повноважень між центральними органами влади та органами влади територіальних одиниць вищого рівня. Відносно децентралізованими унітарними державами є такі, у яких територіальні одиниці вищого рівня мають винятково або головним чином адміністративний характер, а самоврядний характер — лише територіальні одиниці нижчого рівня. У централізованих унітарних державах місцевої автономії немає взагалі, а функції влади на місцях здійснюють тільки призначені центральною владою адміністратори.

Першою й головною ознакою унітарної держави, отже, є те, що її територія складається з адміністративних або політико-адміністративних одиниць. Із цією особливістю територіального устрою пов'язані інші ознаки унітарної держави. Це, по-друге, єдина конституція, норми якої застосовуються на всій території країни без будь-яких вилучень або обмежень. По-третє, єдина система вищих органів державної влади, юрисдикція яких також поширюється на територію всієї країни. По-четверте, єдина система права. Місцеві органи влади зобов'язані застосовувати у відповідних адміністративних і політико-адміністративних одиницях нормативні акти, що видаються центральними органами державної влади. Їхня власна нормовстановлювальна діяльність має суто підлеглий характер. По-п'яте, єдина судова система, яка здійснює правосуддя на всій території держави, керуючись єдиними нормами права. Судові органи, що створюються в територіальних одиницях, є ланками єдиної централізованої судової системи. По-шосте, єдине громадянство. Населення унітарної держави має єдину правову належність. Жодні адміністративно-територіальні одиниці власного громадянства мати не можуть.

Унітарна форма державного устрою найпоширеніша у світі. Унітарними є, зокрема, більшість держав Європи, Латинської Америки та Африки.

Федеративною (від *лат.* foederatio — союз) є держава, територія якої складається з державних утворень, наділених юридичною і певною політичною самостійністю. Головна відмінність між унітарною та федеративною державами полягає в тому, що територія унітарної держави складається із тією чи іншою мірою самоврядних адміністративних чи політико-адміністративних одиниць, які не мають юридичної і політичної самостійності, тоді як федеративну державу складають державні утворення зі своїми органами влади, власним адміністративно-територіальним поділом, юридичною і певною політичною самостійністю, а сама федеративна держава виступає як об'єднання таких утворень. Тому унітарні держави вважаються простими, а федеративні — складними. Складними вважаються й ті унітарні держави, що мають автономні утворення.

Державні утворення, які складають федерацію (суб'єкти федерації), не є державами в повному розумінні слова, оскільки не мають такої обов'язкової ознаки держави, як суверенітет, тобто верховенства на своїй території і незалежності в зовнішніх зносинах. Верховенство на території суб'єктів федерації мають центральні (федеральні) органи державної влади. Суб'єкти федерації не можуть мати власної грошової одиниці, армії, виступати суб'єктами міжнародного права. За суб'єктами федерації не визнається право одностороннього виходу (сецесії) з федерації (виняток становили лише Радянський Союз і Чехословаччина, конституції яких таке право передбачали, однак правового механізму виходу не існувало).

Федеративна форма державного устрою існує більш ніж у 20 країнах: Австралії, Австрії, Аргентині, Бельгії, Бразилії, Венесуелі, Індії, Канаді, Малайзії, Мексиці, Нігерії, Росії, США, ФРН, Швейцарії та ін. Території державних утворень як суб'єктів федерації мають різні назви: штат (Австралія, Бразилія, Венесуела, Індія, Малайзія, Мексика, Нігерія, США), провінція (Аргентина, Канада, Пакистан), земля (Австрія, ФРН), республіка (Росія), кантон (Швейцарія), емірат (ОАЕ).

Першою й головною ознакою федеративної держави, отже, є те, що її територія складається з державних утворень. Із цієї особливості територіального устрою пов'язані інші ознаки федеративної держави. Це, по-друге, наявність поряд із федеральною конституцією конституцій суб'єктів федерації за верховенства федеральної конституції і розподілу в ній сфер компетенції федерації та її суб'єктів. Не всі суб'єкти федерацій мають власні конституції. В Індії, наприклад, із 26 штатів тільки один — Джамму і Кашмір — має власну конституцію. За відсутності конституції правовий статус суб'єкта федерації зазвичай визначається іншим законом основоположного характеру (статутом).

По-третє, наявність у суб'єктів федерації власної правової системи. Така правова система ґрунтується на конституції або іншому за-

коні основоположного характеру, який зазвичай називається статутом. Суб'єкти федерації наділяються правом видання нормативно-правових актів у межах встановленої федеральною конституцією компетенції. Такі акти діють лише на території суб'єкта федерації і повинні відповідати федеральним конституції і законам. У разі порушення суб'єктом федерації федеральних конституції чи законів центральні органи державної влади мають право застосувати щодо нього примусові заходи.

По-четверте, наявність у суб'єктів федерації власної системи органів законодавчої, виконавчої і судової влади. Їхню організацію і компетенцію визначають, як правило, конституції чи статuti суб'єктів федерації. Закономірністю є те, що система організації влади суб'єктів федерації відтворює федеральну форму державного правління — президентську, парламентарну чи змішану. У межах власної компетенції органи влади суб'єктів федерації діють незалежно від центральних органів державної влади. Окремі суб'єкти федерації можуть не бути самоврядними утвореннями і не мати власних органів влади, наприклад союзні території в Індії. У деяких федераціях поряд із суб'єктами наявні такі територіальні одиниці, які не є суб'єктами федерації і не входять до їх складу. Прикладом може бути федеральний округ Колумбія у США з розташованою в ньому столицею держави Вашингтон.

По-п'яте, двопалатна структура федерального парламенту. Верхня палата є органом представництва на загальнодержавному рівні інтересів суб'єктів федерації. На сьогодні однопалатні парламенти мають тільки п'ять федеративних держав — Коморські Острови, Об'єднані Арабські Емірати, Сент-Крістофер-Невіс-Ангілья, Танзанія і Федеративні Штати Мікронезії.

По-шосте, існування поряд із федеральним громадянством громадянства суб'єктів федерації. Наявність громадянства суб'єктів федерації не є обов'язковою її ознакою. Там, де таке громадянство є, наприклад в Австрії, США, ФРН, Швейцарії, ідеться не про подвійне громадянство, а про два рівні громадянства однієї держави. Передумовою набуття громадянства суб'єкта федерації є наявність загальнофедерального громадянства. Громадянство суб'єкта федерації впливає на зміст правового статусу громадянина всередині країни, але в міжнародно-правових відносинах усі громадяни федеративної держави мають рівний правовий статус. Конституції деяких федеративних держав, наприклад Індії, Малайзії, визнають лише громадянство федерації.

Є два основні шляхи утворення федеративних держав. Перший полягає в укладенні договору між незалежними державами про утворення нової держави з перетворенням учасників договору в суб'єктів федерації. Так були утворені, зокрема, США, Швейцарія, Австралія, Ма-

лайзія, ОАЕ. Такі федерації є союзними і називаються договірними. Перехідною формою на цьому шляху може бути конфедерація.

Конфедерація (від *лат.* *confoederatio* — союз, об'єднання) — це форма союзу держав, за якої держави зберігають свій суверенітет у повному обсязі. Конфедерація є не особливою формою державного устрою поряд з унітаризмом і федералізмом, а формою об'єднання суверенних держав. Вона утворюється для досягнення певних спільних державних цілей — економічних, військових, зовнішньополітичних тощо і поєднує в собі риси як міжнародно-правової, так і державної організації, зокрема має спільні органи для координації дій її суб'єктів.

Конфедерація характеризується такими ознаками, що відрізняють її від федерації: утворення на основі договору між суб'єктами конфедерації (політико-правовою основою федерації є конституція); право сецесії — вільного виходу з конфедерації її суб'єктів (за суб'єктами федерації таке право зазвичай не визнається); суверенітет суб'єктів конфедерації (суб'єкти федерації суверенітету не мають); віднесення до предмета відання конфедерації невеликого кола питань: війни і миру, зовнішньої політики, створення єдиної армії, єдиного економічного простору, єдиної системи комунікацій тощо; утворення тільки тих спільних органів, які необхідні для вирішення завдань, особливо виокремлених за договірними актами; відсутність у постійно діючих спільних органів владних повноважень; право нуліфікації — відмови суб'єкта конфедерації від визнання або застосування актів спільних органів; відсутність спільних судових органів; формування парламенту конфедерації представницькими органами її суб'єктів; створення військових формувань суб'єктами конфедерації за наявності об'єданого командування; формування бюджету конфедерації за рахунок добровільних внесків її суб'єктів; відсутність зазвичай єдиної системи грошового обігу; право суб'єктів конфедерації встановлювати митні та інші обмеження, що перешкоджають пересуванню осіб або переміщенню товарів, послуг і капіталів; відсутність громадянства конфедерації.

Зазначені ознаки втілюються у практику конфедеративних утворень тією чи тією мірою. Наявність чи відсутність у конфедерації окремих із таких ознак визначають ступінь її інтегрованості. У різний час конфедераціями були: Швейцарія (1291–1798, 1815–1848 рр., хоча й тепер Швейцарія офіційно називається конфедерацією, реально за своїм устроєм вона є федерацією), Нідерланди (1579–1795), США (1776–1787), Германський Союз (1815–1867), Швеція і Норвегія до 1905 р., Австро-Угорщина до 1918 р., Об'єднана Арабська Республіка (Єгипет і Сирія, 1958–1961), Сенегамбія (Сенегал і Гамбія, 1982–1989).

Зазвичай конфедерації утворювались через якусь необхідність й історично мали тимчасовий характер. Вони або перетворювались у тісніший союз — федерацію, або припиняли своє існування. У разі розпаду унітарної або федеративної держави конфедерація може бути однією із форм часткового збереження традиційних зв'язків між новими державами. Деякі ознаки конфедерації як такої перехідної форми наявні у Співдружності Незалежних Держав, хоча вона не є конфедеративним утворенням. У сучасному світі конфедеративним утворенням є Європейський Союз, що має риси не тільки конфедерації, а й федерації.

Утворення конфедерації є одним із найреальніших шляхів переходу незалежних держав до федеративної форми державного устрою. Досвід історій конфедерацій свідчить про те, що ця форма є перехідною або до повного розпаду федеративної держави, або до її утворення із незалежних держав. Перехід від унітарної до федеративної форми державного устрою приховує в собі загрозу перетворення держави на конфедерацію з її подальшим розпадом на незалежні держави.

Своєрідною формою конфедерації за умов монархічного правління є **унія** (від *лат.* unio — єдність, об'єднання) — **об'єднання кількох держав під правлінням одного монарха**. Розрізняють унію особисту й реальну. Особиста унія — це об'єднання кількох держав під владою одного монарха зі збереженням органів влади цих держав. Історичними прикладами особистої унії є: польсько-литовська (1386–1669), англо-ганноверська (1714–1838), нідерландсько-люксембурзька (1815–1890). У наш час своєрідним прикладом особистої унії є те, що Королева Великої Британії водночас вважається главою держави в тих країнах, що були британськими колоніями і є членами Співдружності, — Австралії, Канаді, Новій Зеландії та ін. Реальна унія, крім об'єднання держав під владою одного монарха, передбачає також утворення спільних органів влади. Історичними прикладами реальної унії є: шведсько-норвезька (1814–1905), австро-угорська (1867–1918), датсько-ісландська (1918–1944). Унії мають тимчасовий характер і зазвичай не приводять до утворення нової держави.

Інший шлях утворення федеративної держави полягає в підвищенні статусу адміністративно-територіальних одиниць вищого рівня унітарної держави і перетворенні їх на суб'єкти федерації. Утворені таким чином федерації не є союзними утвореннями і називаються недоговорними або конституційними. Цим шляхом до федеративного устрою перейшли Індія, Нігерія, Пакистан та деякі інші держави. Новітнім прикладом такого перетворення є Бельгія, яка 1994 р. перейшла від унітарної до федеративної форми державного устрою.

Для деяких країн, наприклад Швейцарії, США, Німеччини, федерація була історично необхідною як форма подолання політичної роз-

дрібності. Становлення федеративного устрою було в них тривалим і поступовим процесом, а політико-територіальній устрій не пов'язувався з національним складом населення. Такі федерації виявились найстабільнішими. Менш стабільними були федерації, побудовані за національним принципом, — СРСР, СФРЮ, ЧССР, які розпалися. Протягом останніх десятиліть від федеративної форми з різних причин відмовились Індонезія, Камерун, Лівія та деякі інші держави. В африканських і латиноамериканських країнах федеративна форма державного устрою має значною мірою штучну природу, оскільки федерації там звичайно утворювались за рішенням центральних органів влади. При цьому форму державного устрою змінювали іноді по кілька разів (Аргентина, Мексика). У результаті деякі з таких федерацій мало чим відрізняються від унітарних держав із поділом на автономії (Іспанія, Італія).

Федерації є відносно недавніми утвореннями. Історично їм передували імперії. **Імперія** (від *лат.* *imperium* — влада, панування) — це велика держава, яка містить у своєму складі території інших народів і держав. Імперії не є об'єднаннями державних утворень. Вони створювались із головної держави — метрополії і кількох або багатьох приєднаних, у тому числі шляхом завоювання, країн чи народів, які не встигли сформувати власну державність або втратили її. Імперія має монархічну форму правління, її главою є імператор.

Імперії відомі в усі історичні епохи. Хоча деякі з них існували тривалий час (наприклад Римська, Візантійська, Російська, стародавні східні імперії), загалом вони виявились нестійкими утвореннями і припинили своє існування. Причини розпаду імперій різні: зовнішні завоювання, внутрішній соціальний розклад, формаційні соціально-економічні перетворення тощо. Паралельно існуванню імперій і на основі їх розпаду відбувався процес утворення національних держав. Нині імперських утворень у світі не існує. Однак хоча час імперій безповоротно закінчився, проблема адекватності державного, національного й соціально-економічного розвитку залишається актуальною для багатонаціональних і навіть однонаціональних держав із компактно розселеними національними меншинами. Загострення цієї проблеми, особливо пов'язане з тим чи іншим видом соціальної нерівності, породжує сепаратизм, який є найбільшою загрозою єдності країни.

Поняття форми правління і форми устрою дають уявлення переважно про зовнішній вияв державності, її структурний аспект. Важливе значення має функціональний аспект держави, що охоплюється поняттям політичного режиму, про який йтиметься у подальшому.

4. ПРАВОВА ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Держава відіграє вирішальну роль у житті суспільства. Вона узгоджує багатоманітні соціальні інтереси, упорядковує життєдіяльність суспільства, забезпечує його цілісність, захищає слабких від свавілля сильних, утверджує у відносинах між людьми панування сили права замість панування права сили, яке притаманне додержавному стану.

Проте держава не є абсолютним благом, з нею пов'язано й чимало негативного. Уже за своєю сутністю вона є носієм примусу в суспільстві. Держава може зловживати своїм монопольним правом примусу й чинити насилля над суспільством. Держави втягують народи у кровопролитні війни, можуть здійснювати геноцид стосовно власних народів, вводити жорстокі закони, обкладати населення непомірними податками тощо. Держава, отже, не є ні абсолютним благом, ні абсолютним злом. З метою обмеження негативних наслідків функціонування держави для суспільства, можливого зла від неї людство напрацювало низку теоретичних і практичних засобів. До них належить насамперед теорія демократії з її концепціями і принципами та їхньою практичною реалізацією. Особливе місце в арсеналі теоретичних засобів впливу суспільства на державу посідають теорії правової держави і громадянського суспільства.

СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ОЗНАКИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Сенс ідеї правової держави, яка лежить в основі відповідної теорії, полягає в обґрунтуванні необхідності обмежити державу правом, установити правові межі її влади і тим самим захистити громадян від можливого свавілля з боку держави. Ця ідея притаманна політико-правовій думці на всіх історичних етапах її розвитку. Вагомий внесок в її обґрунтування внесли, зокрема, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант. Сам термін *правова держава* (Rechtsstaat) утвердився в німецькій юридичній літературі в першій третині XIX ст. у працях К. Велькера, Р. фон Моля та інших правознавців, а в подальшому набув значного поширення. На початку XX ст., особливо після Жовтневої революції в Росії, популярність ідеї правової держави різко зросла, що було зумовлено прагненням зняти напругу міжкласового протистояння та уник-

нути за допомогою соціального компромісу революцій і дезорганізації суспільного життя. Ідея правової держави, верховенства права виявилася однією з найпродуктивніших у розв'язанні суспільних суперечностей ненасильницьким шляхом, ураховуючи інтереси всіх учасників політичного життя.

Згідно з теорією правової держави закон мусить бути єдиним для всіх — і для держави, і для громадян — і мати правовий характер, тобто відповідати високим моральним вимогам. Державне правління, засноване на законах, може мати й деспотичний характер, якщо закони не відповідають вимогам моральності, гуманізму, демократизму та справедливості й спрямовані лише на захист державної влади.

За своєю сутністю правова держава, отже, є такою державою, у якій панує право як синонім моральності, гуманізму, демократизму і справедливості. З урахованням зазначеного, можна дати таке загальне її визначення: **правова держава — це правова форма організації і функціонування політичної влади в країні та її взаємовідносин з індивідами як суб'єктами права.**

Правова держава характеризується певними ознаками, які стосуються організації державної влади, стану правової і судової систем, діяльності правоохоронних органів, правового статусу особи, її взаємовідносин із державою тощо. До основних таких ознак, які називаються також принципами і в тій чи тій формі закріплюються в конституціях, належать: народний суверенітет; верховенство права; взаємна відповідальність держави і громадянина; поділ державної влади; незалежність суду; реальність прав і свобод особи; пріоритет норм міжнародного права над нормами національного законодавства та ін.

Народний суверенітет полягає у визнанні народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі. Визнання народу єдиним джерелом влади в державі означає, що всі повноваження органів публічної влади (як органів державної влади, так і органів місцевого самоврядування) йдуть від народу. Верховенство влади народу полягає в тому, що ця влада є найвищою в державі та стоїть над владою всіх державних органів, які за демократії безпосередньо або опосередковано формуються шляхом волевиявлення народу. Принцип народного суверенітету в тій чи тій формі закріплюється в конституції правової держави.

Головною ознакою правової держави є **верховенство права**, яке означає панування права в усіх сферах суспільних відносин, підпорядкування всіх громадян і держави правовим законам, тобто таким, що відповідають вимогам права.

Принцип верховенства права передбачає розмежування права й закону. Право є системою встановлених або санкціонованих державою

загальнообов'язкових норм (правил поведінки), дотримання й виконання яких забезпечується шляхом переконання і державного примусу. Норми права мають об'єктивну основу у вигляді закономірностей розвитку суспільних відносин, традицій того чи іншого суспільства. Правові норми покликані бути втіленням справедливості й завжди вимагають визнання їх суспільством. Норми, які не вважаються справедливими і не визнаються суспільством, не є правовими і приречені на недотримання, врешті-решт, на скасування.

Законами в широкому розумінні є вся сукупність державно-владних приписів — законів, що приймаються парламентом, нормативно-правових актів глави держави, уряду, центральних органів виконавчої влади (міністерств), рішень органів судового конституційного контролю тощо незалежно від того, сприймаються вони громадянами як справедливі, чи ні. В ідеалі закон повинен відповідати вимогам права, тобто бути справедливим, гуманним, демократичним тощо. Але він пов'язаний з волею законодавця і може не відповідати суспільним відносинам, що об'єктивно склалися, і вимогам права. Саме тому в демократичних державах громадяни можуть оскаржувати в судовому порядку певні законодавчі акти, апелюючи до ідей свободи, рівності, справедливості та необхідності дотримання норм права, закладених у конституції. Більш того, навіть норми конституції можуть змінюватись на вимогу громадян, якщо вони не відповідають новим суспільним умовам.

Розрізнення права й закону в теорії правової держави дає можливість розмежовувати та протиставляти право і свавілля панівних суспільних груп, зведене в ранг закону, досягати правочинності законодавчих актів державних органів. Ототожнення закону і права, навпаки, призводить до того, що за право видаються будь-які акти державних органів, тоді як такі акти можуть порушувати невід'ємні права особи та соціальних груп за збереження видимості законності. На законах, їх суворому дотриманні можуть ґрунтуватися і диктаторські режими, проте такі закони не є правовими, а відповідні держави — правовими.

Важливою ознакою правової держави є утвердження правової форми і правового характеру взаємовідносин між державою і громадянами як суб'єктами права, визнання й належне гарантування формальної рівності й свободи всіх індивідів, **прав і свобод особи** як людини та громадянина. У правовій державі за особою визнаються невід'ємні та непорушні права і свободи. При цьому, що особливо важливо, визнається, що права і свободи особи — це не продукт волі держави, не її поступка громадянам, а суттєва складова права, яке об'єктивно формується в суспільстві й дотримання якого є юридичним обов'язком усіх, передусім — держави.

У правовій державі права і свободи особи закріплюються конституційно. За своєю сутністю конституція є системою обмежень державної влади шляхом проголошення та законодавчого забезпечення прав і свобод особи як людини та громадянина. У сучасних конституціях закріплено широкий спектр особистих, економічних, соціально-економічних, соціальних, політичних і культурних прав і свобод особи.

Теорія і практика правової держави передбачає не тільки конституційне проголошення, а й гарантування прав і свобод особи. Реальність останніх залежить від рівня економічного, соціального і політичного розвитку суспільства, його правової культури, міри незалежності судової влади та інших чинників. Особливо важливе значення мають юридичні гарантії прав і свобод, якими є норми й принципи матеріального і процесуального права, що закріплюються в конституції, конкретизуються у звичайних законах і реалізуються в судовій практиці. Головною гарантією прав і свобод особи виступає суд. Право, яке неможливо захистити в суді, залишається лише конституційною декларацією. Самостійність суду і незалежність суддів, що гарантується особливим порядком заміщення посад суддів, їх незмінністю та юридичною недоторканністю, є важливою умовою реалізації конституційно проголошених прав і свобод особи та ознакою правової держави.

У правовій державі забезпечення прав і свобод особи невід'ємне від визнання за нею певних обов'язків. Найважливішим із них є обов'язок неухильно додержуватися конституції та законів держави, без чого неможлива правова держава. До числа інших обов'язків належать, зокрема, обов'язки захищати Вітчизну, відбувати військову службу, сплачувати податки.

Забезпечення верховенства правового закону, прав і свобод особи можливе лише за наявності **поділу державної влади** на законодавчу, виконавчу й судову гілки з досконалим механізмом стримувань і противаг, який унеможлиблює монополізацію влади однією особою, органом або соціальною верствою і забезпечує відповідність усієї системи публічної влади вимогам права та їх послідовне дотримання.

Пріоритет норм міжнародного права над нормами національного законодавства як ознака правової держави полягає у визнанні державою верховенства норм міжнародних договорів, до яких вона приєдналась, над нормами національної конституції і законів. Ідеться передусім про міжнародно-правові акти із прав особи. У деяких країнах принцип пріоритету міжнародного права закріплюється безпосередньо в конституції, в інших основний закон визнає міжнародні договори, до яких приєдналась держава, частиною національного законодавства і в разі колізії національних норм і норм міжнародного договору діють останні.

Охарактеризовані принципи правової держави тією чи тією мірою втілюються в державно-правову практику. Побудова правової держави — це тривалий і складний процес перетворень у всіх сферах суспільного життя. Конституційне проголошення держави правовою може бути лише початком цього процесу і саме по собі не означає наявності у країні правової держави.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІЗ ДЕРЖАВОЮ

Формування і функціонування правової держави нерозривно пов'язані зі становленням і розвитком громадянського суспільства. В основі ідеї останнього лежить проблема взаємовідносин людини і політичної влади, суспільства й держави. Ця проблема завжди перебувала в центрі філософської і політичної думки. Поступово склалась концепція громадянського суспільства як сфери недержавних суспільних відносин, що так чи інакше співвідноситься і взаємодіє з державою як політичним інститутом. Під громадянським суспільством стали розуміти все те в суспільстві, що не є державою і державним. Іншими словами, **громадянське суспільство — це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин.**

Концепція громадянського суспільства має сенс лише в межах дихотомії «громадянське суспільство — держава». Полягає він у тому, щоб шляхом розмежування громадянського суспільства і держави робити їх соціальними партнерами, заперечувати вивіщення держави над суспільством, доводити, що держава є похідною від громадянського суспільства й повинна слугувати йому, а не навпаки, як це нерідко відбувається.

Як сфера недержавних суспільних інститутів і відносин громадянське суспільство тією чи тією мірою існує у будь-якому суспільстві. Однак як автономне щодо держави утворення, її партнер у суспільних відносинах громадянське суспільство є продуктом буржуазної епохи. Становлення громадянського суспільства як партнера держави розпочалося із зародженням капіталізму, коли буржуазія повела боротьбу проти абсолютистського одержавлення суспільного життя, жорстких меж станового феодального ладу, за вільну економічну діяльність, права і свободи особи, демократичні форми державного правління. Виникнення громадянського суспільства у цьому сенсі пов'язується з появою громадянина як носія невідчужуваних прав і свобод, який усвідомлює власну громадянську гідність і виступає партнером держави

в суспільних відносинах. Переломним рубезем у становленні у країнах Західної Європи правової держави і громадянського суспільства була Велика французька революція XVIII ст., а в політико-правовому відношенні — прийнята під час її здійснення «Декларація прав людини і громадянина» (1789), яка проголошувала невідчужуваність і непопорушність природних прав людини і прав громадянина і яка стала своєрідним маніфестом правової держави і громадянського суспільства.

Відокремленість громадянського суспільства від держави не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. Так чи інакше держава регулює всі суспільні відносини — від сімейних до політичних, однак це регулювання може здійснюватись як на основі закону, який у правовій державі є результатом суспільного консенсусу, так і шляхом довільної регламентації з боку різних державних структур і посадових осіб, нерідко всупереч суспільним інтересам. Громадянське суспільство перебуває поза межами такої довільної регламентації з боку держави. Воно повинно мати певну автономію щодо держави як політичного інституту.

Конкретизації уявлень про громадянське суспільство сприяє з'ясування його **структури**, яку складають багатоманітні суспільні відносини — економічні, соціальні, політичні, соціокультурні тощо та їх суб'єкти, за винятком держави.

Економічною основою, фундаментом громадянського суспільства є недержавна власність на засоби виробництва. Основними її формами є приватна й комунальна власність. Приватна власність може існувати в індивідуальній і колективній формах. Суб'єктами різновидів індивідуальної власності виступають індивіди та домашні (сімейні) господарства. Колективною є власність акціонерних товариств, кооперативів, релігійних і громадських організацій, трудових колективів різних форм господарювання тощо. Комунальна власність є власністю територіальної громади — спільноти жителів окремих адміністративно-територіальних одиниць держави (сіл, селищ, міст, районів, областей). Наявність у громадян власності на засоби виробництва робить їх незалежними від держави в економічному відношенні. І навпаки, тотальне одержавлення власності, яке відбувається за соціалізму, ліквідує економічну основу громадянського суспільства, ставить громадян у повну залежність від держави як роботодавця. Поряд із правом приватної власності важливе значення для громадянського суспільства має гарантована державою свобода підприємницької, трудової і споживчої діяльності.

До **соціальної структури** громадянського суспільства входять різноманітні соціальні спільноти — класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні та відносини між ними. Такі спільноти є в будь-

якому суспільстві. Особливість громадянського суспільства полягає в наявності в ньому класів власників засобів виробництва, економічною основою існування яких є приватна власність. Характерною рисою соціально-класової структури сучасного розвиненого громадянського суспільства є переважання в ній так званого середнього класу як прошарку людей із відносно високим рівнем матеріального достатку. Індивіди виступають представниками громадянського суспільства тією мірою, якою вони не є безпосередніми носіями державної влади.

Первинним соціальним осередком громадянського суспільства є сім'я. Це — заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною відповідальністю і взаємодопомогою. Як соціальний інститут сім'я характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують відносини між подружжям, батьками, дітьми та іншими родичами. Сім'я є найбільш сталим інститутом громадянського суспільства, який зберігає певну автономію щодо держави навіть у тотально одержавлених суспільствах.

Елементами **політичної структури** громадянського суспільства виступають недержавні політичні інститути, якими є політичні партії, громадські організації і рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. Найважливішими політичними інститутами громадянського суспільства є політичні партії. Це — добровільні об'єднаннями громадян, що виконують у громадському суспільстві низку важливих функцій: вираження соціальних інтересів, ідеологічну, політичної соціалізації, формування громадянської думки тощо. Водночас політичні партії є найважливішою ланкою, яка з'єднує громадянське суспільство з державою, передусім саме завдяки їм здійснюється представництво багатоманітних соціальних інтересів на державному рівні.

Інституціональними елементами структури громадянського суспільства є багатоманітні громадські організації. Політичними інститутами є ті з них, що тією чи іншою мірою впливають на здійснення публічної влади, тобто виступають як групи інтересів. Групами інтересів є передусім професійні, жіночі, молодіжні, ветеранські об'єднання. Інші громадські організації як групи інтересів проявляють себе лише ситуативно — у разі безпосередньої чи опосередкованої взаємодії з політичними інститутами (органами державної влади, органами місцевого самоврядування, політичними партіями).

Управлінська діяльність в адміністративно-територіальних одиницях держави поділяється на місцеве управління і місцеве самоврядування. Місцеве управління здійснюється органами виконавчої влади держави і не є інститутом громадянського суспільства. Місцеве само-

врядування — це діяльність територіальної громади та сформованих нею органів з управління місцевими справами. Як недержавна діяльність воно є інститутом громадянського суспільства.

Важливими політичними інститутами, за допомогою яких громадянське суспільство справляє суттєвий вплив на державу, є засоби масової інформації. Інститутами громадянського суспільства виступають лише недержавні засоби масової інформації, а як політичні інститути вони проявляють себе тоді, коли виконують політичну функцію, взаємодіючи з органами публічної влади та політичними партіями.

Структуру **духовної сфери** громадянського суспільства становлять соціокультурні відносини, а її елементами є школа, церква, різноманітні наукові й культурно-мистецькі заклади — тією мірою, якою вони виступають як недержавні утворення. Духовне життя громадянського суспільства характеризується ідеологічною багатоманітністю. Воно несумісне з пануванням єдиної ідеології, з так званою державною ідеологією, насаджуваною ідеологізованою державою.

Існують й інші аспекти та елементи структури громадянського суспільства. У будь-якому разі йдеться про все те, що перебуває поза межами держави як політичного інституту, що не є державним.

Громадянське суспільство й держава перебувають у тісному взаємозв'язку, перше неможливе без другої. Завдяки державі людська спільнота набуває цивілізованості та стає суспільством. Громадянське суспільство — це не тільки школа і церква, а й громадянська війна, протистояння соціальних інтересів, антисуспільна поведінка, мафія тощо, з якими може впоратись лише держава. Водночас держава не може існувати поза суспільством. Вона похідна від громадянського суспільства, призначення її полягає в тому, щоб служити йому. Громадянське суспільство є противагою державі у її постійному прагненні до панування над суспільством. Від ступеня розвиненості громадянського суспільства залежить рівень демократизму держави.

У розумінні ролі держави в суспільстві є дві крайні позиції — анархізм та етатизм. **Анархізм** (грец. *anarchia* — безвладдя) заперечує державу загалом як орган примусу і насильства над людьми. Етатизм, навпаки, всіляко перебільшує роль держави в житті суспільства. **Етатизм** (від фр. *état* — держава) — це засилля держави в економічному, соціальному, політичному й духовному житті суспільства. Теоретично етатизм обґрунтовує необхідність активного втручання держави в усі сфери суспільного життя, виходячи зі сприйняття держави як загальної цінності, вищого результату й мети суспільного розвитку. Практично етатизм проявляється в централізації, концентрації і бюрократизації політичної влади, поширенні організаційно-контрольних функцій держави за межі оптимального співвідношення держави й суспільства.

Процес етатизації суспільного життя веде до послаблення громадянського суспільства, його впливу на державу, що, у свою чергу, негативно відбивається на самій державі, спричиняючи її занепад.

Етатизація суспільного життя найбільшою мірою відбувається за недемократичних, особливо тоталітарних, політичних режимів. За тоталітаризму централізація влади, утиск прав і свобод громадян, свавілля й волюнтаризм правлячої верхівки набувають крайніх форм. Деякі риси етатизму зберігаються і в демократичному суспільстві, але тут він охоплює, головним чином, сферу економіки і контролюється політичними інститутами громадянського суспільства.

Формою взаємодії держави і громадянського суспільства є політичний режим як система методів і засобів здійснення політичної влади, а різні типи політичних режимів — демократичний, авторитарний і тоталітарний — є різними формами такої взаємодії.

Головною особливістю тоталітарного політичного режиму є всеосяжне одержавлення суспільного і приватного життя, тотальний контроль держави над суспільством і громадянами, який спирається на систематичне використання насильства. За тоталітаризму громадянське суспільство не справляє відчутного впливу на державу, вона фактично поглинає його. Зародки громадянського суспільства існують хіба що в сім'ї, домашньому господарстві, церкві, хоча й вони не позбавлені довільного втручання держави чи одержавленої партії. Відсутність розвинених структур громадянського суспільства, насамперед його економічної основи — приватної власності — і політичних інститутів, зворотного впливу цього суспільства на державу призводять до деформації самої держави. Вона вдається до насилля, довільних експериментів над суспільством, втягується у війни тощо.

Головною особливістю авторитарного політичного режиму є зосередження державної влади в одному органі, у руках однієї особи чи групи осіб і здійснення її з опорою на примус. Під кутом зору взаємодії держави і громадянського суспільства авторитаризм відрізняється від тоталітаризму у кращій бік. За авторитарних режимів зберігається автономія особи й суспільства в неполітичних сферах, існує недержавний сектор економіки, держава не здійснює тотального контролю над суспільством, не нав'язує йому єдину ідеологію. Авторитаризм формально може припускати поділ влади, багатопартійність, виборність органів державної влади тощо. Проте реально державна влада зосереджується в руках глави виконавчої влади. Домінує одна політична партія. Інші партії, громадські організації, засоби масової інформації не справляють відчутного впливу на здійснення державної влади. Органи місцевого самоврядування якщо й існують, то перебувають під жорстким контролем центральної влади. Вибори до представницьких органів влади мають формальний характер. Це означає,

що за авторитарного політичного режиму громадянське суспільство не контролює державу. Таке співвідношення держави і громадянського суспільства тією чи іншою мірою є характерним для більшості країн світу, хоча формально в них можуть бути й ознаки правової держави та демократичного політичного режиму.

Партнером держави громадянське суспільство виступає лише у правовій державі за демократичного політичного режиму. Поняття *правова держава* і *демократична держава* близькі за змістом, але не тотожні. Демократична держава не може не бути правовою. Однак не всяка правова держава є справді демократичною. Поняття *правова держава* є формально-юридичною характеристикою державності. За формальної наявності основних ознак правової держави — конституційному проголошенні принципів народного суверенітету, верховенства права, поділу влади, прав і свобод особи тощо — у країні насправді може існувати авторитарний політичний режим, який прикривається демократичною риторикою і через низький рівень політичної культури має сприймається ними саме як демократичний.

Правова держава не може існувати без громадянського суспільства. Особливість їх взаємодії за демократичного політичного режиму полягає в тому, що громадянське суспільство підпорядковує собі державу і контролює її. Зв'язок громадянського суспільства з державою, його вплив на неї ґрунтуються передусім на принципах демократії. Вихідним із них є принцип народного суверенітету, який проголошує народ єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі. А це означає, що влада держави, її суверенітет похідні від суверенітету народу, що громадянське суспільство створює й утримує державу для задоволення власних потреб, а не заради неї самої, що держава не повинна вивищуватися над суспільством і покликана йому слугувати. Усвідомлення громадянами саме такого співвідношення між громадянським суспільством і державою має принципово важливе значення для формування їхньої демократичної політичної культури і самого громадянського суспільства.

У демократичному суспільстві найважливішим засобом впливу громадянського суспільства на державу є вибори. Принцип виборності як принцип демократії передбачає формування органів державної влади шляхом виборів. Від якості виборчого законодавства і його дотримання на практиці вирішальною мірою залежать демократизм та ефективність державної влади. Важливою ланкою, що з'єднує громадянське суспільство й державу, є політичні партії. У демократичних державах вони виступають головними суб'єктами виборчого процесу. Вплив на державу громадянське суспільство здійснює також через громадські організації та засоби масової інформації.

Однопорядковим із поняттям *правова держава* є поняття *соціальна держава*. Правова державність як формально-юридична характеристика держави сама по собі нічого не говорить про реальне життя громадян. За допомогою права (у його звичайному розумінні — як сукупності законів та всіляких підзаконних актів: указів, постанов, наказів, службових інструкцій тощо) можна витонченіше і довше знущатися над людьми, ніж з використанням відкритого і грубого насильства. Причому влада спроможна домогтися легітимності (тобто визнання) такого «права» громадянами.

Творці й прихильники теорії правової держави вважали, що така держава, забезпечуючи кожному свободу і рівність, роблячи приватну власність доступною для кожного, стимулюючи конкуренцію, підприємливість та активність громадян, приведе їх до загального добробуту. Однак цього не сталося. Абсолютизація індивідуальної свободи, невтручання держави в економічну і соціальну сфери громадянського суспільства призвели до посилення монополізації економіки і соціальної нерівності, загострення соціальних суперечностей, знецінення самих ідей свободи і рівності, оскільки більшість громадян у буржуазній державі не мали для них матеріального підґрунтя.

За таких умов конструктивним доповненням правової державності стали теорія і практика соціальної держави. Поняття *соціальна держава* виникло в повоєнній політичній і суспільній теорії для позначення держави сучасного демократичного типу за умов відносно стабільної і розвиненої економіки. Кожна держава є соціальною з огляду на виконання нею соціальної функції. Особливістю сучасної соціальної держави є здійснення нею активної соціальної політики, спрямованої на забезпечення прав людини, працевлаштування населення, захист прав працівника на підприємстві, створення систем охорони здоров'я і соціального страхування, підтримку незаможних, сім'ї і материнства, досягнення високого рівня добробуту всіх верств населення. У соціальній державі політичні права особи доповнюються соціально-економічними та соціальними правами, що передбачають надання всім членам суспільства певного мінімуму матеріальних і соціальних благ. Із цією метою держава активно втручається в економіку й соціальні відносини, за допомогою податків і різних соціальних виплат перерозподіляє через бюджет значну частину валового внутрішнього продукту на користь менш забезпечених верств населення.

Започаткували таку соціальну політику соціал-демократичні партії, які в повоєнні роки тривалий час перебували при владі в деяких західноєвропейських країнах, зокрема у Швеції та Німеччині. Створена ними в 60-х рр. державність дістала спершу дещо ідеологізовану назву *держава загального добробуту*, а згодом стала позначатись науковим поняттям *соціальна держава*.

Отже, соціальна держава — це держава, яка проводить соціально-політичну політику, спрямовану на забезпечення високого рівня добробуту всіх верств суспільства.

Політика соціальної держави ґрунтується на принципі соціальної справедливості, який передбачає більш-менш рівномірний розподіл матеріальних благ у суспільстві. Альтернативою соціальної держави є ліберальна держава, що ґрунтується на принципах індивідуальної свободи, невтручання держави в економічні й соціальні відносини, наслідком чого стає глибоке майнове розшарування суспільства.

Активну соціальну політику проводить і соціалістична держава. Однак відбувається це за відсутності правової державності й громадянського суспільства, що призводить до довільного розподілу державою матеріальних благ і соціальних послуг, зрівнялівки, зниження стимулів до трудової діяльності, спричиняє застій виробництва, що, у свою чергу, унеможливає виконання в повному обсязі намічених соціальних програм. Як показала практика соціал-демократичного правління, подібні наслідки соціальної політики можливі й у правовій державі в разі абсолютизації соціальних завдань і надмірного втручання держави в економіку та перевантаження її податками. Правовий і соціальний принципи організації і здійснення державної влади перебувають у суперечливій єдності. Абсолютизація формально-правового боку державності шкодить вирішенню соціальних завдань. І навпаки, перебільшення значення останніх обмежує індивідуальну свободу, породжує зрівняльні тенденції та інші негативні наслідки в суспільному житті. Оптимальне поєднання правового й соціального принципів у функціонуванні держави позначається терміном *соціально-правова держава*.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Політичні відносини як відносини з приводу керівництва та управління суспільством на основі публічної влади складаються не тільки на загальнодержавному (центральному) рівні (між вищими органами держави), а й на місцевому — в адміністративно-територіальних одиницях держави (селах, селищах, містах, районах, областях тощо). Якщо на загальнодержавному рівні суб'єктами політичної влади є народ в цілому і формовані ним тією чи тією мірою вищі органи держави, то в адміністративно-територіальних одиницях такими суб'єктами може виступати їхнє населення та створювані ним органи.

Традиційно в політології головна увага в дослідженні політичних відносин зосереджується на вивченні державної влади на її найвищому рівні. Між тим повсякденне життя звичайних громадян значно більшою мірою залежить від влади на місцях, аніж від центральної влади. Забезпечення населення робочими місцями, житлом, надання йому транспортних і комунальних послуг, піклування про здоров'я, освіту, дозвілля громадян, зрештою, реєстрація самих фактів їх народження і смерті — все це перебуває у віданні органів влади на місцях.

Попри всі конституційні декларації про людину як найвищу соціальну цінність, її права і свободи, демократичну, соціальну і правову державність, реальний гуманізм і демократизм держави виявляється передусім на місцевому рівні — у ставленні органів влади, їхніх посадових і службових осіб до конкретного громадянина, його повсякденних потреб. Вивчення організації публічної влади на місцях, що виступає у формах місцевого управління і самоврядування, є важливою складовою опанування політології.

1. ПОНЯТТЯ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ І САМОВРЯДУВАННЯ

ПОНЯТТЯ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ

Коли йдеться про територіальну організацію публічної влади використовуються терміни *влада на місцях*, або *місцева влада*. **Місцева влада (влада на місцях)** — це влада, яку здійснюють державні ор-

гани та органи місцевого самоврядування, що діють в адміністративно-територіальних одиницях держави.

Адміністративно-територіальна одиниця — це частина території держави, на якій створюються і діють органи державної влади та (або) органи місцевого самоврядування. Адміністративно-територіальною одиницею може бути окремий населений пункт (село, селище, місто), частина населеного пункту (район у місті), багато населених пунктів із прилеглою до них місцевістю (район, область, губернія, департамент, провінція тощо). Невеликі поселення сільської місцевості (невеликі села, хутори, групи будинків) зазвичай не є окремими адміністративно-територіальними одиницями.

Сукупність адміністративно-територіальних одиниць держави становить її адміністративно-територіальний устрій (поділ). У федеративних державах суб'єкти федерації мають власний адміністративно-територіальний устрій. Адміністративно-територіальний устрій держави чи суб'єкта федерації визначається з урахуванням їх природно-історичних, етнонаціональних, соціально-економічних, географічних та інших особливостей. Він може бути дволанковим: населені пункти (громади, общини, комуни, муніципії) — області (губернії, провінції, воєводства) або триланковим: населені пункти — райони (округи, повіти) — області.

Первинною, нижчою ланкою адміністративно-територіального устрою є окремий населений пункт — село, селище або місто, якими можуть бути як село з кількома тисячами жителів, так і місто з багатомільйонним населенням. Такі одиниці найчастіше називаються громадами, общинами або комунами. Для зручності управління великі міста поділяються на адміністративні (тобто такі, де створюються окремі органи влади) одиниці — округи, райони тощо. Середньою ланкою адміністративно-територіального устрою є група населених пунктів, які з прилеглою до них місцевістю об'єднані навколо адміністративного центру. Така ланка може називатися округом, районом, повітом тощо. Декілька адміністративно-територіальних одиниць середнього рівня утворюють адміністративно-територіальну одиницю вищого рівня, яка може називатися областю, губернією, провінцією, префектурою тощо.

Дволанковий адміністративно-територіальний устрій запроваджено переважно в територіально невеликих державах. Більшість держав мають триланковий адміністративно-територіальний устрій.

СУБ'ЄКТИ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ

В усіх адміністративно-територіальних одиницях створюються і діють органи державної влади та (або) органи місцевого самовряду-

вання. Вони розрізняються за способами їх формування, функціями та повноваженнями.

Органи державної влади, що діють в адміністративно-територіальних одиницях, є органами виконавчої влади. Вони формуються вищими органами виконавчої влади, тобто урядом або главою держави, і є ієрархічною системою: органи нижчої ланки підпорядковуються органам вищого рівня — аж до глави уряду чи глави держави. Головною функцією місцевих органів державної виконавчої влади є місцеве управління. **Місцеве управління — це діяльність органів державної виконавчої влади з вирішення питань загальнодержавного і місцевого значення в межах адміністративно-територіальної одиниці.**

Паралельно з місцевим управлінням в адміністративно-територіальних одиницях здійснюється місцеве самоврядування. **Місцеве самоврядування — це самостійна діяльність населення адміністративно-територіальної одиниці з вирішення питань місцевого значення.**

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є *територіальна громада* — спільнота жителів окремої адміністративно-територіальної одиниці держави. В одних країнах територіальними громадами і, відповідно, суб'єктами місцевого самоврядування, вважаються жителі тільки населених пунктів (сіл, селищ, міст, групи невеликих поселень) — комуни, общини тощо, в інших — населення адміністративно-територіальних одиниць різного рівня, у тому числі районів і областей. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами у формах безпосередньої (місцевий референдум, загальні збори громадян, сільські сходи тощо) і представницької (через виборні органи) демократії.

Місцеве самоврядування, суб'єктами якого є територіальні громади та формовані ними органи, не є складовою держави як політичного інституту і поряд із політичними партіями виступає одним із найважливіших політичних інститутів громадянського суспільства. Відмінність між цими інститутами полягає передусім у тому, що партії є засобом взаємодії громадянського суспільства з державою, а самоврядування — засобом вирішення внутрішньосуспільних питань.

КОНЦЕПЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Органи місцевого самоврядування не є органами державної влади. Існують різні концепції природи здійснюваної територіальними громадами та їхніми представницькими органами влади, тобто місцевого самоврядування.

Основними з таких концепцій є державницька, громадівська й муніципального дуалізму.

В основі **державницької концепції** місцевого самоврядування лежить ідея децентралізації державної влади і передання частини її функцій і повноважень адміністративно-територіальним одиницям, суб'єктами влади в яких є відповідні територіальні спільноти — громади, общини, комуни тощо та формовані ними органи. Відповідно до цієї ідеї місцеве самоврядування розглядається як форма державної влади, у якій державні функції з керівництва та управління суспільством в адміністративно-територіальних одиницях держави здійснюються недержавними за своєю суттю суб'єктами — місцевим населенням і сформованими ним органами. Самоврядність такого керівництва й управління вбачається у його здійсненні недержавними суб'єктами та певній, визначеній законом, правовій, організаційній і фінансовій автономії щодо центральних та місцевих органів державної влади.

Згідно з державницькою концепцією місцевого самоврядування його суб'єктами є жителі не тільки окремих населених пунктів, а й інших адміністративно-територіальних одиниць, воно здійснюється також на рівні адміністративно-територіальних одиниць середньої і вищої ланки — районів, областей, провінцій тощо.

Громадівська концепція місцевого самоврядування трактує його як особливий і самостійний вид публічної влади, джерелом і первинним суб'єктом якої є територіальна громада як сукупність жителів окремого населеного пункту — села, селища, міста. Право на самоврядування визнається природним і невід'ємним правом громади, держава лише визнає і гарантує його. Влада територіальної громади не є державною, на відміну від державної її іноді називають муніципальною (від *лат.* *municipium* — муніципія, самоврядна громада).

Згідно із громадівською концепцією місцеве самоврядування як самоврядування територіальних громад здійснюється лише на рівні населених пунктів. На інших рівнях адміністративно-територіального устрою — у районах, областях, провінціях тощо місцеве самоврядування можливе лише у формі добровільних об'єднань територіальних громад населених пунктів. Суб'єкти місцевого самоврядування — територіальні громади та утворювані ними органи — мають вирішувати питання лише місцевого значення, що випливають із колективних потреб відповідної громади, а функції держави щодо вирішення питань загальнодержавного і місцевого значення мають покладатися на місцеві органи державної виконавчої влади.

Існують аргументи на користь і проти кожної із цих концепцій місцевого самоврядування. Як перевагу державницької концепції можна

назвати те, що вона обґрунтовує необхідність, з одного боку, децентралізації державної влади, а з іншого — збереження впливу держави на різних рівнях її адміністративно-територіального устрою. Потенційним недоліком цієї концепції є те, що сприйняття місцевого самоврядування як форми державної влади може призводити до абсолютизації державних засад місцевої влади на шкоду самоврядним, як це відбувається, зокрема, у соціалістичних країнах.

Громадівська концепція місцевого самоврядування, навпаки, абсолютизує самоврядні засади місцевої влади, що може призводити до послаблення державного впливу в адміністративно-територіальних одиницях. Вона суперечить основоположній в теорії і практиці демократії ідеї народного суверенітету, згідно з якою єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі є народ (у цілому, а не частинами) і проголошує такими джерелами жителів окремих населених пунктів, водночас відмовляючи у праві на самоврядування жителям інших адміністративно-територіальних одиниць. Абсолютизація самоврядних засад може породжувати місцевий егоїзм і призводити до послаблення територіальної єдності й цілісності держави.

Проміжною між державницькою і громадівською концепціями місцевого самоврядування є **концепція муніципального дуалізму**, згідно з якою місцеве самоврядування є поєднанням в особі органів місцевого самоврядування функцій із вирішення питань місцевого значення з функціями державного керівництва на місцях. За цією концепцією органи місцевого самоврядування незалежні від держави лише в суто місцевих справах, а в політичному відношенні вони є органами держави, що виконують її функції і повноваження на місцях. Відповідно до цього питання, які покликані вирішувати органи місцевого самоврядування, мають поділятися на власні, тобто ті, що випливають із потреб територіальної громади, і делеговані, що мають загальнодержавне значення. Якщо при вирішенні суто місцевих питань органи місцевого самоврядування мають діяти самостійно і незалежно від державних органів, додержуючись лише закону, то функції і повноваження держави вони повинні здійснювати під адміністративним наглядом відповідних державних органів.

Та чи та концепція місцевого самоврядування є визначальною щодо його організації в різних країнах. Державницька концепція місцевого самоврядування найпоширеніша у країнах континентальної Європи, громадівська більшою мірою притаманна Великій Британії і США. На практиці організація місцевого самоврядування в усіх цих країнах найбільше відповідає концепції муніципального дуалізму.

2. СИСТЕМА ТА ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

СИСТЕМА ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Форми місцевого самоврядування багатоманітні й у різних країнах мають свої особливості. Основними формами безпосереднього здійснення місцевого самоврядування є місцевий референдум і загальні збори громадян за місцем проживання. Опосередковано місцеве самоврядування здійснюється через виборні органи, якими є представницькі установи та їхні виконавчі органи. **Представницький орган** місцевого самоврядування на низовому рівні адміністративно-територіального устрою найчастіше називаються муніципальною радою. Члени такого органу (муніципальні радники) обираються на строк від двох до шести років. Кількісний склад представницького органу визначається залежно від чисельності населення адміністративно-територіальної одиниці й зазвичай є невеликим. Найчисленнішими за складом є муніципальні ради столиць та інших найбільших міст.

Як і в парламентах, у представницьких органах місцевого самоврядування утворюються постійні й тимчасові комісії (комітети). Постійні комісії формуються за галузевою ознакою — займаються питаннями економіки, транспорту, будівництва, освіти, охорони здоров'я, культури тощо. Члени представницьких органів місцевого самоврядування свої повноваження здійснюють зазвичай на громадських засадах, оплачується лише робота постійних працівників — голови ради, секретаря та ін.

Основною формою роботи представницьких органів місцевого самоврядування є засідання, що проводяться в сесійному порядку. Муніципальні ради скликаються на чергові сесії, як правило, щоквартально, а представницькі органи більш високого рівня — два рази на рік. Засідання рад мають відкритий характер, але рада може прийняти рішення про проведення закритого засідання.

Виконавчий орган місцевого самоврядування формується представницьким органом або обирається населенням. Він може бути одноособовим — складатися з його глави, якому підпорядкована адміністрація, або колегіальним. На муніципальному рівні одноособовий виконавчий орган найчастіше представлений мером. Інші назви такої

посадової особи: голова, бургомістр, алькальд тощо. Мер, який обирається безпосередньо населенням (сильний мер), зазвичай наділяється досить широкими повноваженнями, у тому числі щодо муніципальної ради. Він одноособово призначає і звільняє провідних муніципальних службовців, відає розробленням і виконанням місцевого бюджету, нерідко наділяється правом накладати вето на прийнятті муніципальною радою акти. Мер, який обирається муніципальною радою (слабкий мер), зазвичай не має широких владних повноважень. Він головує в раді, виконує представницькі й контрольні функції. Управління муніципальними справами рада здійснює через систему галузевих комісій (комітетів).

Колегіальний виконавчий орган місцевого самоврядування формується представницьким органом. Він може називатися виконавчим комітетом, виконавчою радою, джунтою, магістратом тощо. Глава виконавчого органу (мер) може водночас бути головою представницького органу (муніципальної ради). Іноді представницьку установу та її виконавчий орган очолюють різні посадові особи.

У невеликих громадах (общинах, комунах) представницький орган може не утворюватися, органами самоврядування є загальні збори (сходи) жителів та обраний ними староста.

У багатьох країнах органи місцевого самоврядування адміністративно-територіальних одиниць називаються *муніципалітетами*. В одних країнах — Великій Британії, США та інших — муніципалітетами називаються органи тільки міського самоврядування, в інших країнах — органи самоврядування адміністративно-територіальних одиниць різного рівня. Муніципалітетами називаються також відповідні адміністративно-територіальні одиниці.

У деяких країнах органи місцевого самоврядування створюються лише на рівні нижчої і середньої ланок адміністративно-територіального устрою, а на рівні вищої ланки діє тільки орган державної виконавчої влади.

Формування та діяльність органів місцевого самоврядування відбуваються під безпосереднім впливом політичних партій. Представницькі органи місцевого самоврядування обираються населенням (виборцями) відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Вибори відбуваються за мажоритарною або пропорційною виборчими системами. Як і в разі формування парламенту, пропорційна виборча система більшою мірою сприяє структурованості представницького органу, його відповідальності перед виборцями. За відсутності впливових осередків політичних партій на місцях вибори до органу місцевого самоврядування за мажоритарною системою можуть призводити до переважання в його складі представників бізнесу, які використовують для

перемоги на виборах свої фінансові можливості, а в разі обрання лобіюють в органі власні інтереси.

За будь-якої виборчої системи політичні партії відіграють важливу роль у формуванні й діяльності представницьких органів місцевого самоврядування. Вони висувують кандидатів у депутати, ведуть передвиборну агітацію, контролюють виборчий процес, утворюють партійні фракції в муніципальних радах, які беруть участь у формуванні постійних і тимчасових комісій рад, забезпечують реалізацію передвиборних партійних програм. Глава виконавчого органу місцевого самоврядування зазвичай також балотується на посаду як представник якоїсь партії, користується її підтримкою на виборах та у своїй діяльності.

Як і парламентарії, депутати представницьких органів місцевого самоврядування в демократичних державах зазвичай наділяються вільним мандатом. Вони не несуть юридичної відповідальності перед виборцями за свою діяльність — не пов'язані їхніми наказами і не можуть бути достроково відкликані ними. Вільний мандат підвищує роль політичних партій у підпорядкуванні діяльності депутатів загальним інтересам через перебування їх у складі партійних фракцій і поширення на них вимог партійної дисципліни.

Конституції і закони багатьох держав, зокрема Італії, Франції, Японії, а також тих, що утворилися на території колишнього Радянського Союзу, передбачають можливість дострокового припинення повноважень представницького органу місцевого самоврядування, глави його виконавчого органу главою держави або глави виконавчого органу — за рішенням представницького органу. Підставами для дострокового припинення повноважень можуть бути порушення конституції і законів держави, нездатність представницького органу приймати рішення, загроза національній безпеці тощо.

МОДЕЛІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ НА МІСЦЯХ

Здійснення функцій державного управління і місцевого самоврядування в адміністративно-територіальних одиницях різних країн відбувається по-різному, залежно від чого розрізняють основні моделі організації публічної влади на місцях: англосаксонську (англо-американську), романо-германську (континентально-європейську) і радянську. За наявності загальних моделей організація публічної влади на місцях, у тому числі місцевого самоврядування, у кожній країні має свої особливості, причому в одній країні можуть використовуватися кілька різновидів однієї і тієї само моделі.

Англосаксонська (англо-американська) модель організації публічної влади на місцях склалася у Великій Британії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та деяких інших країнах. Вона характеризується наявністю місцевого самоврядування на всіх рівнях нижче загальнодержавного, суб'єкта федерації, державно-автономного утворення і відсутністю на цих рівнях органів державної виконавчої влади. Для вирішення місцевих питань в адміністративно-територіальних одиницях обирається представницький орган — муніципальна рада. Глава виконавчого органу місцевого самоврядування обирається або муніципальною радою зі свого складу, або безпосередньо населенням.

Романо-германська (континентально-європейська) модель організації публічної влади на місцях склалася у країнах континентальної Європи. Для неї характерним є поєднання місцевого самоврядування з місцевим управлінням, здійснюваним органами державної виконавчої влади. В адміністративно-територіальних одиницях держави водночас діють представницький орган місцевого самоврядування, обраний ним виконавчий орган — одноособовий (мер, голова, бургомістр, алькальд) чи колегіальний (виконавчий комітет, джунта, магістрат тощо), який керує підпорядкованою представницькому органу адміністрацією, і місцевий орган державної виконавчої влади (префектура, комісаріат, адміністрація тощо), очолюваний призначеною або уповноваженою центром (урядом чи главою держави) посадовою особою (губернатором, префектом, комісаром, бургомістром та ін.), яка здійснює адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування. У низових адміністративно-територіальних одиницях — громадах, общинах, комунах, тобто у селах, селищах, об'єднаннях кількох сіл, містах, є тільки виборні органи місцевого самоврядування — муніципальна рада та її виконавчий орган (мер), а органу державної виконавчої влади немає, за винятком великих міст, де такий орган зазвичай утворюється.

Суть адміністративного нагляду полягає в перевірці актів виборних органів місцевого самоврядування на предмет їх законності, тобто відповідності чинним законам держави. Історично адміністративному нагляду передувала адміністративна опіка, що передбачала візування представником центральної влади на місцевому рівні акта представницького органу місцевого самоврядування, без якого він не набирив чинності. На відміну від адміністративної опіки адміністративний нагляд не торкається доцільності актів органів місцевого самоврядування, не передбачає їх візування представником уряду, а обмежується тільки перевіркою їх законності.

Представникові центральної влади надається право зупиняти дію актів органів місцевого самоврядування, виданих із порушенням зако-

ну. Нова тенденція у взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування полягає в тому, що представник виконавчої влади може оскаржити акт органу самоврядування тільки в судовому порядку. А органи місцевого самоврядування можуть у судовому порядку захищати свою автономію як від місцевих представників, так і від центральних органів виконавчої влади.

Різновидом романо-германської моделі організації публічної влади на місцях є **іберійська система** (Іберія — стародавня назва Іспанії), яка діє у Бразилії та багатьох іспаномовних країнах Латинської Америки, хоча в самій Іспанії вона тепер не застосовується. Іберійська система полягає в тому, що населення обирає раду і головну посадову особу адміністративно-територіальної одиниці (алькальда, префекта, мера тощо), яка водночас є головою ради, її виконавчим органом і затверджується урядом (президентом, міністром внутрішніх справ) як його представник в адміністративно-територіальній одиниці. У деяких країнах така посадова особа обирається не населенням, а радою. Алькальд (мер, префект) наділяється правом контролю за діяльністю ради і зосереджує у своїх руках основні важелі місцевого керівництва.

Радянська модель організації публічної влади на місцях склалася в соціалістичних країнах. Вона характеризується тим, що формовані в адміністративно-територіальних одиницях ради є державними органами і виконують водночас функції держави і місцевого самоврядування. Ради є представницькими органами державної влади в адміністративно-територіальних одиницях — селах, селищах, містах, районах, областях. Члени рад обираються безпосередньо населенням або радами нижчого рівня. Ради обирають свої виконавчі колегіальні органи — виконавчі комітети, які здійснюють на місцях управління водночас загальнодержавними і місцевими справами. Члени виконавчого комітету є керівниками відділів і управлінь і за допомогою підлеглих їм державних службовців управляють окремими сферами місцевого життя — освітою, охороною здоров'я, торгівлею, будівництвом, місцевою промисловістю тощо.

Така система органів створюється в усіх адміністративно-територіальних одиницях. Лише у невеликих населених пунктах рада може обрати не виконавчий комітет, а голову і секретаря ради, які відають виконавчою діяльністю. Іноді поряд із виконавчим комітетом рада обирає постійний комітет, який у період між сесіями ради виконує її повноваження. Представники уряду для контролю за діяльністю рад не призначаються, але ради і виконавчі комітети нижчого рівня підпорядковуються, відповідно, радам і виконавчим комітетам вищого рівня. Недержавних самоврядних органів, які користувалися б певною автономією у вирішенні місцевих справ, немає.

Кожну з основних моделей організації публічної влади на місцях, у тому числі радянську, не можна оцінювати однозначно позитивно чи негативно. Під кутом зору децентралізації державної влади, передання вирішення різних питань від центральних державних органів до відання органів місцевого самоврядування, а отже, демократизації, найоптимальнішою є англосаксонська модель. Однак за невваженого співвідношення повноважень центру і місць, зміщення владних повноважень на користь місцевого самоврядування децентралізація може призводити до ослаблення державної влади, породжувати загрозу єдності економічного і правового простору країни, сприяти місцевому егоїзму і сепаратизму. Безоглядно децентралізуючи державне управління і розширюючи місцеве самоврядування, замість унітарної, тобто єдиної, держави можна отримати сотні й тисячі місцевих «князівств» на чолі з «правителями», на яких немає жодної управи.

Недемократичний характер радянської моделі організації публічної влади на місцях полягає не стільки у виконанні місцевими органами влади водночас функцій держави і місцевого самоврядування і підпорядкуванні їх один одному, скільки в тому, що реальна влада в таких органах належить керівникам комітетів недемократичної правлячої комуністичної партії.

Демократичний за своєю сутністю інститут місцевого самоврядування за наявності демократичних форм організації публічної влади на місцях реально є відображенням політичного режиму, що існує у країні, і може бути далеким від демократії. Влада на місцях нерідко буває менш демократичною, ніж у центрі. Вона не завжди здійснюється за принципом розмежування законодавчої (нормовстановлювальної) і виконавчої діяльності, є менш контрольованою, ніж у центрі, до якої повернута увага всього суспільства і міжнародної громадськості. Іноді навіть у демократичних державах реальна влада на місцях зосереджується в руках далеко не кращих людей, які використовують її у власних інтересах. Найбільше зловживань владою відбувається саме на місцях.

Проблема демократизму місцевого самоврядування постає вже у зв'язку з тим, що депутати його представницьких органів здійснюють свої повноваження, як правило, на громадських засадах, отже, безоплатно витрачають частину власних часу й енергії на громадські потреби. Багато членів представницьких органів місцевого самоврядування сенс такого членства вбачають у його почесності. Звання муніципального радника вже саме по собі є свідченням авторитету громадянина і викликає повагу до нього. Моральне задоволення приносить і усвідомлення власної причетності до вирішення питань місцевого і, певною мірою, загальнодержавного значення. Проте моральні перева-

ги не є гарантією від намагань використати членство у представницькому органі у власних чи вузькогрупових інтересах, лобювати вирішення тих чи тих питань.

Засторогами від зловживань владою є підпорядкування депутатів партійній дисципліні, гласність прийняття ними рішень, систематичне звітування перед виборцями, контроль за їхньою діяльністю з боку громадськості, засобів масової інформації та ін. З метою запобігання зловживанням владою в деяких країнах на місцевому рівні запроваджено імперативний мандат, який передбачає можливість відкликання депутата виборцями або політичною партією, за списком якої його було обрано.

ФУНКЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Органи місцевого управління здійснюють на місцях функції державної виконавчої влади. Функціональною особливістю місцевого самоврядування є здійснення ним водночас законодавчих (представницькі органи) і виконавчих (виконавчі органи) функцій за переважання останніх.

Найзагальнішою функцією місцевого самоврядування, що впливає із самої його суті, є **управління місцевими справами**. Воно поширюється на економічну, соціальну й культурну сфери і здійснюється через апарат органів місцевого самоврядування та безпосередньо чи опосередковано підпорядкованих йому керівників підприємств і установ, що перебувають у комунальній власності.

У межах функції управління місцевими справами як особливу можна виокремити **контрольно-регулятивну функцію**, яка полягає в наданні різних дозволів і здійсненні контролю за відповідними видами діяльності й поведінки. Контрольна і регулятивна функції органів місцевого самоврядування полягають у реєстрації підприємств, виданні ліцензій на певні види підприємницької діяльності, встановленні правил торгівлі, забудови населених пунктів, благоустрою, поведінки у громадських місцях тощо.

Однією з основних є **фінансова функція** місцевого самоврядування, головний зміст якої полягає у встановленні місцевих податків і зборів, розробленні, затвердженні й виконанні місцевого бюджету.

На виконання своїх функцій і повноважень органи місцевого самоврядування видають правові акти, що є загальнообов'язковими на відповідній території. Нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування видаються на основі чинного законодавства і не можуть

йому суперечити. У разі суперечності актів органів місцевого самоврядування чинному законодавству вони скасовуються за рішенням суду. За романо-германської моделі організації публічної влади на місцях дія акта органу місцевого самоврядування може бути зупинена представником центрального уряду до ухвалення відповідного рішення суду. Представницькі органи місцевого самоврядування мають право приймати статuti відповідної територіальної громади. Такі статuti та інші акти можуть прийматися на місцевому референдумі, що признається представницьким органом. Видання нормативно-правових актів становить зміст окремої функції самоврядування — **функції нормовстановлення**.

У межах зазначених функцій конституції і закони наділяють територіальні громади та сформовані ними органи широкими повноваженнями. Так, одним із основних повноважень зі здійснення функції управління місцевими справами є затвердження представницькими органами місцевого самоврядування програм соціально-економічного і культурного розвитку відповідної території та контроль над їх виконанням. Основний зміст функції управління місцевими справами становлять повноваження з управління майном, що є в комунальній (муніципальній) власності. Докладно повноваження органів місцевого самоврядування вивчаються наукою конституційного права.

З метою звільнення органів державної влади від вирішення питань суто місцевого значення, уникнення розбіжностей в управлінні об'єктами однієї і тієї само сфери, але різних форм власності (державної і комунальної), органи державної влади можуть передавати органам місцевого самоврядування повноваження з управління об'єктами права державної власності. Передаватися можуть також інші повноваження органів державної влади. У разі покладання на органи місцевого самоврядування функцій державного управління їм передаються необхідні матеріальні й фінансові ресурси, у частині виконання цих функцій вони підконтрольні відповідним органам виконавчої влади. Представницькі органи місцевого самоврядування, зі свого боку, також можуть делегувати місцевим органам виконавчої влади певні повноваження.

За будь-якої моделі організації публічної влади на місцях місцеве самоврядування здійснюється під контролем уряду. Уряд та окремі міністерства видають нормативно-правові акти з питань організації та компетенції органів місцевого самоврядування. Певні акти і заходи органів місцевого самоврядування можуть видаватися чи здійснюватися лише з попереднього дозволу, за згодою чи із затвердженням центральних урядових відомств або їхніх представників на місцях. Формами контролю є також доповіді чи звіти органів місцевого само-

врядування центральним відомствам, надання їм статистичної інформації, ревізії галузей самоврядування, що проводяться спеціальними інспекторами міністерств та інших урядових відомств. Залежність органів місцевого самоврядування від уряду забезпечується і системою урядових дотацій, відрахувань із державного бюджету.

На практиці (на відміну від наведеної вище загальної схеми організації і функціонування місцевої влади) системи організації публічної влади на місцях є багатоманітнішими та складнішими і в кожній країні мають свої особливості. Як узагальнення за аналогією з формами державного правління можна виокремити дві основні форми організації публічної влади на місцях: парламентарну і президентську. За парламентарної форми виконавчий орган місцевого самоврядування обирається місцевим представницьким органом зі свого складу, причому нерідко глава виконавчого органу є водночас головою представницького органу. За президентської форми глава виконавчого органу обирається безпосередньо населенням. Ці форми організації публічної влади на місцях, що визначаються способом формування виконавчого органу місцевого самоврядування, зазвичай збігаються з формою державного правління відповідної країни.

Що стосується демократизму місцевої влади, то він визначається не тільки демократичними формами організації і способами формування її органів, скільки наявним у країні типом політичного режиму. Децентралізація державної влади, передання її функцій на місця і таким чином демократизація, сама по собі не є гарантією ні демократизму, ні ефективності місцевої влади. Демократизм місцевої влади визначається не тільки її формами, а й іншими чинниками, у тому числі виборчою і партійною системами, не в останню чергу — рівнем політичної культури суспільства, історичними традиціями відносин між владою і громадянами.

глава 10

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

Поряд із державою й місцевим самоврядуванням важливими інституціональними елементами політичної системи суспільства є політичні партії. Вони виражають інтереси соціальних спільнот і виступають головною ланкою, яка пов'язує громадянське суспільство з державою, забезпечує представництво соціальних інтересів у політичній сфері суспільства. Багатоманітність соціальних інтересів зумовлює наявність у суспільстві різних політичних партій. У взаємодії — співробітництві чи боротьбі — між собою вони прагнуть до здобуття (за демократії — через вибори), утримання й використання державної влади. Перемога тієї чи іншої політичної партії на виборах створює можливість використання державних посад для утвердження її лінії у вирішенні економічних, соціальних і політичних питань. Боротьба політичних партій і свобода виборів є важливими засадами демократичного суспільства.

1. СУТНІСТЬ, ГЕНЕЗИС І ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Слово *партія* (лат. *partis* — частина) означає частину більшої спільноти або цілісності. Воно використовувалося ще в античному світі для позначення політичного угруповання, причому в негативному значенні — як неблагородного, ганебного союзу. Таке (негативне) розуміння партії як політичної організації збереглося в історії на тривалий час. Наукові спроби визначити сутність політичної партії, її місце в політичному житті суспільства були здійснені у XIX ст. При цьому в розумінні сутності партії виокремились такі три основні підходи:

✓ партія — це ідеологічна спільність людей, їх добровільне об'єднання навколо якоїсь ідеології. Таке розуміння характерне, зокрема, для ліберального напрямку в історії політичної думки;

✓ партія — це організація певного суспільного класу чи соціальної групи. Розуміння політичної партії як суто класової організації, виразника корінних інтересів того чи іншого класу характерне для марксизму;

✓ партія — це громадська організація, інститут політичної системи, головним завданням якого є здобуття, утримання й використання державної влади.

Узагальнивши ці підходи, відомий американський політолог Дж. Ла Паломбара вирізнив чотири основні елементи, які конституують політичну партію. Будь-яка партія, вважає він, по-перше, є носієм ідеології або принаймні відбиває конкретну орієнтацію, бачення світу й людини. По-друге, партія — це організація, тобто відносно тривале в часі об'єднання людей, це інститут. По-третє, метою партії є здобуття і здійснення влади. По-четверте, кожна партія прагне забезпечити собі підтримку народу — аж до членства або активної участі в ній⁴⁰.

Основною ознакою політичної партії є її прагнення до здобуття і здійснення державної влади. Для досягнення цієї мети партія організаційно об'єднує прихильників певних поглядів, ідей. За цими ознаками політична партія відрізняється, по-перше, від громадсько-політичного руху, який не має характерних для партії організаційної структури та докладно розробленої політичної програми, по-друге, від громадської організації, що не прагне до здобуття державної влади, а обмежується лише впливом на її здійснення. За своєю сутністю, отже, політична партія є *громадсько-політичною організацією*, тобто добровільним об'єднанням людей з метою здобуття й використання державної влади.

З урахуванням того, що право на об'єднання в політичні партії, як правило, визнається тільки за громадянами, можна дати таке визначення поняття політичної партії: **політична партія — це добровільне й організаційно оформлене об'єднання громадян, яке виражає певні соціальні інтереси і прагне до їх задоволення шляхом здобуття, утримання й використання державної влади.**

ГЕНЕЗИС ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Політичні партії пройшли тривалий шлях формування і розвитку. Вони є продуктом соціально-економічних і суспільно-політичних про-

⁴⁰ Див.: Шмачкова, Т. В. Из основ политологии Запада (характер режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии) / Т. В. Шмачкова // Полит. исслед. — 1991. — № 2. — С. 138–139.

цесів. Зародки політичних партій у вигляді станових угруповань, які виражали інтереси різних груп панівного класу і боролися між собою за володіння державною владою або за вплив на неї, склалися ще в рабовласницькому і феодалному суспільствах. Політичні партії в сучасному їх розумінні (як масові організації) виникли лише у другій половині XIX ст.

У розвитку партій як суб'єктів політичної діяльності М. Вебер розрізняв три стадії: аристократичної когерії (угруповання), політичного клубу і масової партії. Щоправда всі стадії насправді пройшли лише дві англійські партії — вігів і торі. Більшість сучасних політичних партій сформувались одразу як масові партії.

В Англії міжпартійна боротьба в сучасних її формах бере свій початок із другої половини XVII ст. У центрі цієї боротьби було питання про розширення повноважень парламенту за рахунок обмеження повноважень королівської влади. Поступово аристократичні роди, які протистояли із цього питання, оформились у більш-менш згуртовані партійні угруповання, що дістали назву вігів і торі (пізніше їх стали називати відповідно лібералами й консерваторами).

Руйнування традиційних структур влади аристократії і поступове становлення представницької форми правління ознаменували вступ наприкінці XVIII — на початку XIX ст. на політичну арену буржуазії, різко посилили ідейне й політичне протистояння в суспільстві. Це дало поштовх формуванню нового типу об'єднань — політичних клубів, які відрізнялись від аристократичних угруповань наявністю ідеологічної доктрини й розвиненої організаційної структури. Клуби виникали й діяли як центри формування і пропаганди в основному буржуазної ідеології.

В Англії політичні клуби сформувались у 30-х рр. XIX ст. Торі зазнавали Чарльтон клуб, а віги — Реформ клуб. Ці клуби успадкували історичні традиції аристократичних когерій. Вони вели позапарламентську діяльність, справляючи водночас великий вплив на парламент. У Франції найвідомішими були Якобінський клуб і Клуб кордельєрів, які виникли в ході буржуазної революції XVIII ст. й відіграли, особливо перший, значну роль у політичному житті.

Поняття *політична партія* виникло лише в XIX ст. разом із формуванням представницьких інститутів і поширенням виборчого права. Під політичною партією малась на увазі організація, що прагнула до здобуття посад у державних органах у конкурентній боротьбі за голоси виборців.

Введення загального виборчого права, яке ознаменувало залучення до політики широких верств населення, поклало початок формуванню сучасних масових політичних партій. Перші з них з'явилися в основ-

ному внаслідок злиття в єдині організації місцевих виборчих комітетів, що забезпечували підтримку депутатам. Однак на відміну від політичних клубів політичні партії вже не обмежувались забезпеченням підтримки кандидатам з боку впливових верств суспільства та збиранням необхідних для виборчої кампанії коштів, а чимраз більше орієнтувались на вплив на маси, прихильність виборців, залучення до своїх лав якомога більшої кількості членів.

Появі масових політичних партій сприяв і розвиток робітничого руху. Робітничий клас створював політичні партії для захисту своїх корінних інтересів. До кінця XIX ст. масові партії виникли в Англії (ліберали й консерватори), а також на Заході континентальної частини Європи (соціал-демократи). Першою масовою партією вважається засноване 1861 р. Ліберальне товариство реєстрації виборців в Англії. У 1863 р. виникла перша масова робітнича партія — Всезагальний німецький робітничий союз (нині Соціал-демократична партія Німеччини).

У виникненні політичних партій залежно від їхньої ідейної орієнтації є певна хронологічна послідовність. Лібералізм і ліберальні партії сформувались у боротьбі проти феодальних режимів. Консервативні партії постали як противага ліберальним партіям. Робітничі партії виникли в боротьбі з капіталістичною системою, а комуністичні партії — у боротьбі проти соціал-демократії.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Головне завдання політичної партії полягає в тому, щоб перетворити багатоманітність інтересів окремих індивідів, різноманітних соціальних спільнот у сукупний політичний інтерес шляхом зведення цих інтересів у єдине ціле. В ідеалі мета кожної партії полягає у представництві в політичній системі тих верств населення, інтереси яких вона відображає. Через представництво в політичній сфері різних соціальних спільнот за допомогою партій громадянське суспільство й держава об'єднуються в суспільство. Політичні партії, отже, є важливою ланкою, що поєднує громадянське суспільство й державу, сприяючи подоланню або пом'якшенню конфліктів між ними. Завдяки партіям громадянське суспільство здійснює контроль над державою, а держава — зворотний зв'язок із громадянським суспільством.

У загальному вигляді механізм керівництва розвитком суспільства з боку політичних партій такий. Відображаючи ті чи інші соціальні інтереси, партія створює або засвоює в готовому вигляді певну ідеологію,

спрямовану на захист цих інтересів. На основі обраної ідеології визначається політична доктрина партії, яка формулює її політичні цілі, втілювані у програму. Політична доктрина встановлює зв'язок між ідеологією та політичною практикою і є інструментом боротьби за державну владу в суспільстві. Програма партії, яка розробляється на основі ідеології і політичної доктрини, об'єднує членів партії, є основою їхніх спільних дій, схиляє людей до вступу в партію. Вона змінюється частіше, ніж ідеологія, і в різних історичних ситуаціях може мати різний зміст. Альтернативні доктрини і програми є одним із важливих інструментів отримання підтримки мас та утвердження партії при владі.

У сучасних демократичних суспільствах головним засобом здобуття влади є вибори. Для перемоги на них партія всіляко намагається залучити на свій бік якомога більшу частину суспільства. У разі оволодіння державною владою вона тією чи іншою мірою реалізує проголошений нею політичний курс через своїх представників в органах влади. Кожна партія здійснює це в суперництві чи співпраці з іншими політичними партіями.

Конкретизувати загальне призначення політичних партій можна через визначення їхніх функцій як основних напрямів впливу партій на політичну систему й суспільство загалом. Основними **функціями політичних партій** у сучасному суспільстві є: вираження і політичне представництво соціальних інтересів; соціальна інтеграція — узгодження соціальних інтересів через взаємодію політичних партій; розроблення ідеології, політичних доктрин і програм; боротьба за оволодіння державною владою та участь у її здійсненні; участь у формуванні й діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування; участь у розробленні, формуванні та здійсненні політичного курсу держави; політична соціалізація — сприяння засвоєнню індивідом політичної культури; формування громадської думки; політичне рекрутування — залучення на бік партії якомога ширших верств населення як її членів, прихильників і виборців; підготовка і висунення кадрів для апарату держави, партії, громадських організацій.

Усе зазначене про політичні партії, їхнє місце і роль у політичній системі, суспільстві в цілому стосується головним чином теоретичної моделі, ідеалу партії. У дійсності оцінка політичних партій, попри важливість виконуваних ними функцій, не може бути однозначно позитивною. Давно помічено, що партіям властиві й істотні негативні риси, вони можуть справляти й деструктивний вплив на суспільство. Недарма в античному світі партії як політичні угруповання сприймалися негативно.

До негативних рис політичної партії належить, зокрема, за визначенням Р. Міхельса, одного із засновників теорії політичних партій —

партології, — тенденція до олігархізації її структури й діяльності. Ця тенденція випливає із самої природи політики — єдності й боротьби загальних і часткових інтересів. Суть її полягає в тому, що в партії, як і в будь-якій іншій великій організації, влада поступово зосереджується в руках керівників, утворюється розрив і протиставлення інтересів керівників і рядових членів, відбувається зосередження зусиль на реалізації проміжних, а не кінцевих цілей. «Визнання організації, — писав Р. Міхельс, — це завжди вияв тенденції до олігархізації. Сутність будь-якої організації (партії, профспілки тощо) містить глибоко аристократичні риси. Організаційна машина, яка створює масивні структури, викликає в організованих масах серйозну зміну. Ставлення вождя до мас вона перетворює на свою протилежність. Організація завершує остаточний поділ будь-якої партії або профспілки на керівну меншість і керовану більшість»⁴¹.

Правомірність започаткованого Р. Міхельсом ще 1911 р. критичного ставлення до політичних партій у подальшому знайшла своє широке практичне підтвердження. І не лише щодо протиставлення інтересів керівників і рядових членів. У ХХ ст. різко загострилась міжпартійна боротьба, на історичну арену виступили партії екстремістського спрямування — комуністичні, фашистські, які в боротьбі за владу й у процесі її здійснення зробили ставку на насильство. У результаті в багатьох політологів і політиків сформувалось критичне ставлення до самого феномену політичної партії. Не без підстав набула поширення думка, що партії спотворюють волю народу, роз'єднують і протиставляють різні його частини, узурпують владу й відчужують рядових громадян від політичного життя, розпалюють жадобу влади, сприяють корупції. Деякі політологи єдино прийнятним типом політичної партії стали вважати деструктуровані й децентралізовані спільноти, які виникали б у процесі самоорганізації громадян і функціонували як центри дискусій і прямої демократії.

Однак очевидно, що такі організації були б нездатні в серйозній конкурентній боротьбі здобувати та ефективно здійснювати державну владу. Суспільство не може обійтись без політичних партій, бо вони є виразниками об'єктивно існуючих багатоманітних соціальних інтересів, урівноважують ці інтереси в боротьбі за державну владу. За допомогою політичних партій громадянське суспільство вирішує низку важливих питань свого існування: делегує до владних структур своїх представників, здійснює вибір між різними концепціями суспільного

⁴¹ Міхельс, Р. *Необходимость организации* (глава из книги «Социология политической партии в условиях демократии») / Р. Міхельс // *Диалог*. — 1990. — № 3. — С. 58.

розвитку, контролює діяльність вищих державних органів. Без опори на партії неможлива робота парламенту.

Партії є необхідним елементом демократичної політичної системи. Політичний режим без партій увічне панування традиційних еліт, сформованих за ознаками походження, знатності, багатства. Такий режим робить вибори формальними й нав'язує народу чужих йому керівників. Історичний досвід свідчить, що якщо суспільством не керують політичні партії, то ним керують у своїх інтересах клани — групи осіб, пов'язаних родинними, діловими та іншими стосунками.

Конкретизації загального уявлення про політичні партії, їхні переваги перед іншими об'єднаннями й про вади, місце і роль у політичній системі сприяє типологія політичних партій.

2. ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

За наявності спільних для всіх партій ознак, які визначають їхню сутність і відображаються у визначеннях, партії відрізняються за своєю соціальною основою, організаційною побудовою, характером членства, ідеологією, місцем у системі влади, цілями, методами й засобами діяльності тощо. Типологія політичних партій за цими та іншими ознаками є одним із найважливіших питань політології. Вона допомагає глибше розкрити сутність і структуру партій, їхнє місце в політичній системі суспільства.

ТИПОЛОГІЯ ПАРТІЙ ЗА СОЦІАЛЬНОЮ ОСНОВОЮ

Оскільки політичні партії завжди виражають певні соціальні інтереси і прагнення, то найзагальнішою основою їхньої типології є *соціальна основа* (або база), тобто та соціальна спільнота, інтереси якої виражає партія. Відповідно до основних груп соціальних спільнот розрізняють класові, національні, жіночі, селянські, регіональні та інші політичні партії. Так, у більшості країн світу є робітничі партії — комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні. Є партії дрібних, середніх і великих власників засобів виробництва — дрібнобуржуазні й буржуазні. Це здебільшого ліберальні й консервативні партії. Є також аграрні партії, що орієнтуються на інтереси різних верств населення,

зайнятого в сільському господарстві, селянські й поміщицькі — партії відповідно дрібних і великих землевласників.

Практика показала, що в сучасному суспільстві партія не може досягти значного впливу, спираючись лише на якийсь один суспільний клас чи на його частину. У боротьбі за виборця кожна з політичних партій орієнтується на певну систему цінностей, більшість із яких (власність, праця, демократія, свобода, рівність, справедливість, солідарність тощо) є загальнолюдськими і приваблюють на бік партії представників різних суспільних класів і соціальних верств. У тому разі, коли партія не має більш-менш чіткої соціальної основи, вона виступає як інтеркласова, або партія виборців. Інтеркласовими є, наприклад, Демократична й Республіканська партії США.

Отже, за класовою ознакою розрізняють: робітничі, дрібнобуржуазні, буржуазні, поміщицькі та інтеркласові політичні партії. Такий поділ притаманний в основному марксистській традиції в політології.

Оскільки інтеркласові партії орієнтуються на різні суспільні класи й соціальні верстви, то вони можуть визначатись і як загальнонаціональні, якщо націю розуміти як державно-політичну (сукупність усіх громадян держави), а не етнічну (особи певної етнічної належності) спільноту. У такому разі загальнонаціональний чинник у соціальній орієнтації партії має раціональний зміст і демократичну спрямованість. Від партій цього типу потрібно відрізняти національні партії, які виходять з етнічного розуміння нації, за якого національне переростає в націоналістичне, а нерідко і в шовіністичне. На національний чинник найчастіше посилаються ультраправі (фашистські, націоналістичні) партії. Щоправда він може відіграти і прогресивну роль, наприклад як консолідує чинник у боротьбі за національну незалежність.

У багатьох країнах світу є суто жіночі партії, причому не стільки за соціальною орієнтацією, скільки за складом. За характером своєї діяльності вони часто наближаються до відповідних громадських організацій. Є молодіжні партії, але здебільшого об'єднання молоді діють як громадські організації. Однак кожна з більш-менш впливових політичних партій, приділяючи велику увагу залученню молоді до своїх лав, створює молодіжні партійні осередки або організації при партії.

Існують і регіональні партії, тобто такі, що діють не в загальнонаціональному, а в регіональному масштабі й виражають інтереси населення певного адміністративно-територіального утворення, автономії чи суб'єкта федерації. У діяльності таких партій часто виявляються націоналістичні й сепаратистські тенденції, тому в багатьох країнах утворення політичних партій за територіальною ознакою не допускається.

Нарешті, є так звані гротескні партії, які не мають більш-менш певної соціальної основи, а об'єднують прихильників якого-небудь роду

занять чи захоплення, наприклад «шанувальників пива». Не претендуючи на владу, вони досить стійко відстоюють своє коло інтересів, мають невеликий, але згуртований склад.

Таким чином, за соціальною основою, тобто за орієнтацією на певну соціальну спільноту або її відсутністю, крім робітничих, дрібнобуржуазних, буржуазних і поміщицьких партій, виокремлюються також інтеркласові, національні, жіночі, молодіжні, регіональні, гротескні партії.

ІНШІ ТИПОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

За *ідеологічною ознакою* політичні партії поділяються на ідейно-політичні, прагматичні та харизматично-вождистські. **Ідейно-політичними** є партії більш-менш чітко визначеної ідеологічної спрямованості: комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, фашистські, християнські, ісламські тощо. **Прагматичні** — це такі партії, які орієнтуються не на певну ідеологію, а на широкий спектр ідей і суспільних проблем з метою залучення на свій бік якомога більше виборців. Це ті самі інтеркласові партії, або партії виборців. **Харизматично-вождистські партії** формуються навколо особи конкретного політика і діють як групи його підтримки. Ці партії також мають певну ідеологічну спрямованість, але вона визначається не стільки їхньою соціальною основою, скільки лідерами.

Ідеологічна спрямованість політичних партій значною мірою визначає їх основні, загальні *цілі й характер діяльності*, за якими партії поділяються на революційні, реформістські та консервативні. **Революційні партії** заперечують існуючий суспільний лад і прагнуть замінити його іншим. **Реформістські** орієнтуються на значні перетворення існуючого ладу, але зі збереженням його основ. Революційними виявили себе комуністичні партії, реформістськими — соціал-демократичні. **Консервативні партії** прагнуть зберегти існуючий лад, допускаючи лише найнеобхідніші його зміни.

За соціальною основою, ідейно-політичною спрямованістю, основними цілями та характером діяльності політичні партії поділяються на ліві, праві й центристські. Нагадаємо, що такий поділ був започаткований у часи Великої французької революції XVIII ст., коли в залі засідань Національної асамблеї — парламенту Франції — праворуч від головуючого розташовувалися консерватори (прихильники монархії), ліворуч — радикали, які обстоювали ідеї загальної рівності, а помірковані займали місця в центрі зали — посередині між консерваторами і

радикалами. Відтоді правими стали називати прихильників збереження існуючого ладу, а лівими — прихильників радикальних змін.

Соціальною базою **лівих партій** є здебільшого наймані працівники, а ідеологією — комунізм, соціалізм чи соціал-демократизм. Такі партії прагнуть суспільних змін. Соціальною основою **правих партій** є передусім підприємці-власники, а ідеологією — лібералізм чи консерватизм. Такі партії, особливо консервативні, схильні до збереження існуючого ладу. Партіями крайньої лівої орієнтації є організації анархістського й неотроцькістського, а крайньої правої — націоналістичного й фашистського спрямування. У спектрі політичного життя конкретної країни політичні партії різної соціальної й ідейно-політичної орієнтації зліва направо розміщуються таким чином: неотроцькісти — анархісти — комуністи — соціалісти — соціал-демократи — ліберали — консерватори — націоналісти — фашисти. Відповідно до такого розміщення **центристськими** виступають соціал-демократичні й ліберальні партії, а точніше, праве крило соціал-демократичних і ліве крило ліберальних партій.

Звичайно, поділ партій на ліві, праві й центристські відносний. Основні цінності та орієнтації правих і лівих, особливо в останні десятиліття, часто перетинаються. Так, у 80-ті рр. ХХ ст. соціал-демократичні партії багато чого запозичили в лібералів, наприклад орієнтацію на приватну власність і ринкове регулювання економіки. Зі свого боку, ліберали й навіть консерватори за прикладом соціал-демократів стали приділяти значну увагу проблемам соціального забезпечення, боротьбі з безробіттям тощо.

Залежно від *типу організаційної структури* політичні партії поділяються на кадрові й масові. **Кадрові партії** об'єднують у своїх лавах невелику кількість впливових професійних політиків і спираються на фінансову підтримку підприємницьких структур. Французький політолог М. Дюверже, який ще в 50-х рр. ХХ ст. запропонував таку (бінарну) класифікацію політичних партій, назвав кадрові партії «партіями нотаблів» (від *фр.* notable — видний, почесний, іменитий) — людей, чие становище в суспільстві забезпечує їм авторитет у політичному житті.

Кадрові партії є децентралізованими об'єднаннями. Вони, як правило, не мають фіксованого членства, звертаються до громадян лише в періоди виборчих кампаній. Такими є, наприклад, консервативні й ліберальні партії країн Західної Європи, Республіканська й Демократична партії США.

Масові партії орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшого числа членів з метою забезпечення завдяки членським внескам фінансової підтримки своєї діяльності. Вони мають фіксоване членст-

во, розгалужену організаційну структуру й порівняно значну кількість членів, між якими встановлюється тісний постійний зв'язок. Це партії з більш-менш чіткою ідеологічною орієнтацією. Вони беруть активну участь у виборах. До масових належить більшість соціал-демократичних, соціалістичних, комуністичних, християнських і фашистських партій.

Масові партії можуть мати слабку або міцну організаційну структуру. Партії з міцною організаційною структурою — це партії централизовані, із чітким членством, ієрархічною побудовою, сильним керівним центром, здатним забезпечити партійну дисципліну і проведення програмної політичної лінії. До них належать передусім комуністичні й фашистські партії. Партіями зі слабкою організаційною структурою є соціалістичні й соціал-демократичні.

М. Дюверже згодом доповнив свою бінарну класифікацію, виокремивши поряд із кадровими й масовими третій тип політичних партій — **непрямі партії**. Це такі партії, належність до яких визначається членством в іншій організації. Наприклад, у Великій Британії член профспілки, яка входить до Британського конгресу тред-юніонів, автоматично стає (якщо не відмовляється) членом Лейбористської партії. Отже, ця партія є непрямюю.

За *місцем*, яке партії посідають у *політичній системі*, вони поділяються на: **неподільно панівні** в політичній системі, як це буває за тоталітарних та авторитарних режимів; **правлячі**, тобто такі, що самостійно або в коаліції з іншими партіями легітимним шляхом здобули і здійснюють державну владу; **опозиційні** — такі, які не є правлячими на даний момент і перебувають в опозиції щодо здійснюваного правлячими партіями політичного курсу.

На відміну від таких партій, що легально діють у політичній системі, у країні можуть бути й нелегальні партії — законодавчо заборонені чи такі, які через переслідування діють у підпіллі. Заборона всіх або майже всіх політичних партій притаманна диктаторським режимам. У деяких країнах забороненими є комуністичні партії як такі, що прагнуть до зміни суспільного ладу неконституційним шляхом.

За *парламентською основою* розрізняють парламентські, або парламентсько-електоральні, і непарламентські політичні партії. Для **партій парламентського типу** характерним є використання форм і методів діяльності в межах правових норм держави. Своїх політичних цілей вони прагнуть досягти через законні органи влади, які самі й формують за результатами виборів. Як зазначає М. Дюверже, для таких партій здобуття місць у представницьких органах є сутністю життя, причиною існування й вищою метою, а парламентська фракція виступає головною ланкою, іноді — керівним та організаційним центром.

Характерними рисами **непарламентських партій**, за М. Дюверже, є доктринальна програмна єдність і централізм у структурі. Парламентська й виборча діяльність для них не є головними цілями. Свою увагу вони зосереджують на досягненні доктринальних, тобто таких, що випливають з політичного вчення, цілей. Фракції в парламенті організаційно і в ході здійснення політичної лінії для таких партій відіграють меншу роль, аніж для парламентських.

Можливі й інші типології політичних партій. У сучасній західній політології поширена трикомпонентна типологія — виокремлення кадрових партій, масових партій і партій виборців. Різні характеристики партій дають можливість глибше зрозуміти їхню сутність, стратегію й тактику діяльності, місце і роль у політичній системі.

3. ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

Велику роль у здійсненні політики, формуванні та функціонуванні політичної системи відіграє партійна система. Від її типу значною мірою залежать стабільність та ефективність політичної системи, насамперед державних інститутів, тип політичного режиму, механізм і ступінь розвитку демократії.

ПОНЯТТЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ

У політологічній літературі даються різні визначення поняття *партійна система*. Система взагалі — це сукупність взаємопов'язаних елементів, яка утворює певну цілісність, єдність. За аналогією партійну систему можна розуміти як цілісну сукупність діючих у країні політичних партій і відносин між ними. Однак таке трактування надто загальне. Деякі дослідники вважають, що до складу партійної системи входять не всі наявні у країні політичні партії, а лише ті, які діють легально. Інші наголошують на тому, що партійну систему складають лише ті партії, що прагнуть до влади, беруть участь у боротьбі за неї, справляють на її здійснення відчутний вплив. До партійної системи не входять дрібні, маловпливові партії, які не беруть участі у здійсненні влади і не впливають на неї. Найповніше той чи той тип партійної системи визначається політичними партіями, представленими в парламенті. На такому розумінні ґрунтується типологія партійних систем.

Отже, **партійна система** — це сукупність діючих у країні політичних партій та відносин між ними, що складаються в боротьбі за державну владу та у процесі її здійснення.

ТИПОЛОГІЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

У країнах сучасного світу склались різні партійні системи. Розрізняються вони залежно від кількості діючих у країні політичних партій, основних принципів їхньої взаємодії, за ідеологічною та іншими ознаками. Одними з найбільш деталізованих є типології партійних систем, запропоновані італійсько-американським політологом Дж. Сарторі та польським соціологом і політологом Є. Вятром.

Дж. Сарторі розрізняє сім типів партійних систем: однопартійну; з партією-гегемоном; з домінуючою партією; двопартійну; поміркованого плюралізму; поляризованого плюралізму; атомізовану. В основу типології покладено ідеологічну ознаку: однопартійна система є моноідеологічною, атомізована — ідейно різномірною. Між цими двома полюсами залежно від ступеня розвитку й варіантів ідеологічного плюралізму в діяльності партій розташовуються решта п'ять партійних систем.

Є. Вятр розділив партійні системи на альтернативні й неальтернативні. Альтернативною є така система, у якій хоч би один альтернативний колектив політиків організований у вигляді політичної партії або політичних партій і має реальні шанси замінити колектив, що є правлячим у цей момент. У межах такої системи можуть бути:

- ✓ система багатопартійної роздрібненості, у якій жодна партія або група партій не має очевидного переважання, а влада здійснюється коаліціями, що змінюються за складом;

- ✓ двоблокова система, у якій існують кілька політичних партій, що поділяються на два політичні блоки, між якими відбувається постійне суперництво за владу;

- ✓ двопартійна система, за якої хоча й існують дрібніші партії, але справжнє суперництво за владу відбувається між двома найбільшими партіями системи.

У неальтернативній системі конституційні принципи або фактичне співвідношення сил призводять до того, що немає справжнього суперництва між політичними партіями за владу. Різновидами цієї системи можуть бути:

- ✓ система кооперації партій, яка характеризується блокуванням головних політичних партій і фактичним зникненням дієвої опозиції;

- ✓ система партій національної згоди, або домінуючої партії, у якій існують численні політичні партії й ведеться боротьба за владу на виборах, але одна партія постійно домінує над усією політичною системою й неподільно здійснює владу, а інші партії діють або як критики уряду, або як представники окремих груп інтересів, маючи чітко обмежену і, як правило, локалізовану базу впливу;

✓ обмежені партійні системи, у яких існують різні політичні партії і між ними здійснюється суперництво за політичний вплив, але влада перебуває в руках однієї політичної сили — найчастіше армії, яка заявляє, що вона незалежна від партій і стоїть над ними;

✓ однопартійна система, яка виключає існування інших політичних партій, крім правлячої⁴².

У сучасній західній політології найчастіше розрізняють три основні типи партійних систем: двопартійну систему (біпартизм), багатопартійну систему й систему двох із половиною партій. Розглянемо докладніше окремі типи партійних систем.

БАГАТОПАРТІЙНА СИСТЕМА

Багатопартійною є система, у якій більш як дві партії мають змогу впливати на функціонування державних інститутів. Її різновидами Дж. Сарторі вважає системи поміркованого й поляризованого плюралізму та атомізовану партійну систему. Для **системи поміркованого плюралізму** характерне представництво в парламенті лише декількох (трьох–п'яти) партій, жодна з яких не має більшості мандатів і не може самостійно сформувати уряд. Партії перебувають на поміркованих політичних позиціях, відсутня позасистемна парламентська опозиція, тобто такі партії, які взагалі виступають проти існуючої соціально-економічної й політичної системи. Уряд формується однією партією або коаліцією партій залежно від розподілу мандатів у парламенті. Партійні коаліції можуть бути як стабільними, так і нестабільними, від чого залежить стабільність уряду. Характерним прикладом стабільних коаліцій є Швейцарія, а нестабільних — Бельгія, Італія, Нідерланди, Фінляндія. У країнах із парламентарними формами правління і нестабільними партійними коаліціями уряди можуть змінюватись кілька разів за один термін повноважень парламенту.

Партійна **система поляризованого плюралізму** характеризується представництвом у парламенті шести і більше партій, між якими має місце гостро політичне та ідеологічне розмежування. У системі є позасистемні партії, тобто такі, які взагалі виступають проти існуючої соціально-економічної й політичної системи. За наявності багатьох маловпливових партій на час виборів вони утворюють виборчі блоки, а в самому парламенті — урядові коаліції. Уряд формується партіями

⁴² *Вятр, Е.* Социология политических отношений / Е. Вятр. — М., 1979. — С. 333–334.

центру, а його стабільність та ефективність діяльності залежать від міцності центристських коаліцій.

Партійна система поляризованого плюралізму характерна для перехідних суспільств, особливо постсоціалістичних, де відбувається протистояння політичних сил, що виступають прихильниками минулого чи нового суспільно-політичного устрою. Системами поляризованого плюралізму в окремі роки були партійні системи деяких європейських країн, зокрема Італії та Франції. Партійна система поляризованого плюралізму зазвичай є результатом еволюції атомізованої партійної системи і в подальшому трансформується, як правило, у систему поміркованого плюралізму, що залежить передусім від типу виборчої системи і способу формування уряду.

Атомізована партійна система характеризується представництвом у парламенті багатьох, у тому числі й позасистемних, політичних партій, які не користуються більш-менш значним впливом. За такої системи уряд формується або на основі широкої коаліції партій, або взагалі на позапартійній основі. Вона характерна для перехідних суспільств, зокрема для колишніх радянських республік, що стали незалежними державами, країн Східної Європи на початковому етапі переходу до демократії. Атомізована партійна система найменш ефективна під кутом зору функціонування парламенту і забезпечення стабільності уряду. Із часом еволюціонує, як правило, до системи поляризованого плюралізму.

Багатопартійна система може функціонувати на державному рівні як дві основні більш-менш стійкі коаліції політичних партій, які зберігають союзницькі відносини не тільки у разі формування уряду, а й перебуваючи в опозиції. Така багатопартійна система визначається як **двоблокова**. Прикладом її може бути партійна система Франції, де в повоєнні роки в окремі періоди домінували два партійні блоки — демократів і республіканців у правій частині політичного спектра, соціалістів і комуністів — у лівій.

ДВОПАРТІЙНА СИСТЕМА

Двопартійною вважається система, за якої визначальну роль у політичному житті країни відіграють дві основні політичні партії, що змінюють одна одну при владі. У країні може бути багато різних партій, проте жодна з них, крім двох найвпливовіших, ні самостійно, ні в коаліції з іншими партіями, не має реальних шансів стати правлячою. Для двопартійної системи характерні відносна рівновага двох основ-

них партій, між якими відбувається суперництво в боротьбі за владу, значне відставання інших партій, наявність сильної опозиції з боку тієї партії, що зазнала поразки на парламентських виборах. Під кутом зору здійснення державної влади це одна з найбільш ефективних партійних систем. Перемога однієї з двох основних партій на виборах забезпечує однорідну й сталу парламентську більшість. Така система не знає коаліційних криз, забезпечує стабільність уряду, надаючи йому змогу функціонувати впродовж усього терміну повноважень парламенту. Однак за неї дві політичні партії фактично монополізують представництво на державному рівні всієї багатоманітності соціальних інтересів, не дають можливості нормально розвиватись іншим партіям.

Двопартійна система має місце в тих країнах, де не сформувалася сильна революційна робітничка партія. Типовий приклад двопартійної системи — США, у політичному житті яких визначальну роль відіграють дві партії — Демократична й Республіканська. У країні є й інші партії, у тому числі Комуністична, однак вони не мають представництва в парламенті й не справляють помітного впливу на політичне життя.

Європейським прикладом двопартійної системи є Велика Британія, у політичному житті якої переважають Консервативна й Лейбористська партії. На відміну від США, де обидві партії є інтеркласовими, а по суті — партіями великого капіталу, у Великій Британії двопартійну систему складають ліва (Лейбористська) і права (Консервативна) партії, що не дає змоги великому капіталу постійно домінувати в політиці, створює можливості для представництва на державному рівні інтересів найманих працівників, урахування змін суспільно-політичних настроїв виборців. Ще однією особливістю двопартійної системи Великої Британії є представництво в нижній палаті парламенту (Палаті громад), крім Лейбористської і Консервативної, також інших партій — Ліберальної, Соціал-демократичної, Ольстерських націоналістів, Шин Фейн, Шотландської національної, однак за кількістю мандатів вони значно поступаються двом основним партіям, не входять ні до урядової більшості, ні до офіційної опозиції.

У деяких країнах основними є дві партії, жодна з яких за результатами парламентських виборів не в змозі отримати більшості мандатів. Для створення парламентської більшості й формування уряду одна з основних партій утворює коаліцію з партією, що має невелику кількість мандатів. Примикаючи до однієї з двох основних партій, третя партія забезпечує їй парламентську більшість і право формування уряду, тоді як інша основна партія стає опозиційною. Така партійна система дістала назву **системи двох із половиною партій** і може розглядатись як модифікована двопартійна система. Однією з її особливостей є значна вага в політиці невеликої партії.

Система двох із половиною партій, яку називають іще трипартійною, функціонує з деякими перервами, зокрема у ФРН, де поряд з основними партіями — Соціал-демократичною і блоком Християнсько-демократичний союз/Християнсько-соціальний союз (фактично це одна партія) — у Бундестазі діє нечисленна за кількістю мандатів третя партія — Вільна демократична, коаліція з якою забезпечує одній з основних партій парламентську більшість і право формування уряду.

ОДНОПАРТІЙНА СИСТЕМА

Однопартійною є система, що характеризується наявністю у країні тільки однієї політичної партії, яка реально впливає на здійснення державної влади. Така система не унеможливує існування інших партій, але тільки за однією з них юридично чи фактично закріплюється роль правлячої партії. Розрізняють власне і фактично однопартійні системи.

Власне однопартійна система передбачає наявність у країні тільки однієї політичної партії, як це було, наприклад, у СРСР і є тепер у КНДР та на Кубі.

Фактично однопартійна система має місце тоді, коли у країні наявні кілька партій, але реально тільки одна з них є правлячою, визначає розвиток усього суспільного життя, регламентує діяльність інших партій. Фактично однопартійними були, наприклад, партійні системи в деяких колишніх соціалістичних країнах Східної Європи — Болгарії, НДР, Польщі, Угорщині, у яких, крім правлячої комуністичної (марксистсько-ленінської) партії, існували також інші партії, але вони не справляли відчутного впливу на здійснення державної влади і беззастережно визнавали керівництво комуністичної партії. Сучасним прикладом фактично однопартійної системи може бути Китай, де, крім правлячої Комуністичної партії, є ще вісім партій, що входять до складу Патріотичного єдиного фронту, очолюваного Компартією.

Крім тоталітарних, однопартійні системи характерні також для жорстко авторитарних політичних режимів, за яких тільки одна партія є правлячою і немає міжпартійного суперництва в боротьбі за державну владу. Однопартійні системи досить поширені у країнах, що розвиваються. Вони є запереченням демократичних засад суспільного життя, оскільки позбавляють громадян права вибору між представленими політичними партіями варіантами розвитку суспільства та розв'язання суспільних проблем.

Інший характер має різновид фактично однопартійної системи, що дістав назву **системи з домінуючою партією**. Ця система характери-

зується тривалим переважанням у парламенті однієї політичної партії, яка за результатами виборів отримує більшість парламентських мандатів і право формування уряду. Крім відносно тривалого переважання однієї партії над іншими, для системи з домінуючою партією характерні також відсутність урядових коаліцій і наявність малоефективної опозиції з боку тих партій, які не беруть участі у формуванні уряду. З формального боку така система є багатопартійною, фактично за цієї системи у країні тривалий час править одна партія.

Прикладом системи з домінуючою партією може бути партійна система Японії, де Ліберально-демократична партія була правлячою майже 40 повоєнних років (до 1993). Протягом десятиліть незмінно правили чи правлять у Швеції Соціал-демократична робітничка партія, у Мексиці — Інституційно-революційна партія, в Індії — Індійський національний конгрес, в Єгипті — Національно-демократична партія. Оскільки в такій системі домінування однієї партії є результатом згоди більшості виборців щодо здійснюваного партією курсу, то систему з домінуючою партією називають іще **системою партій національної згоди**.

Отже, у світі існують багатоманітні партійні системи. Той чи інший тип партійної системи визначається конкретними економічними й соціально-політичними умовами кожної країни. Немає однозначно негативних чи позитивних типів партійних систем. Кожен із них має свої переваги й недоліки. Віддаючи, наприклад, перевагу багатопартійності перед однопартійністю, слід мати на увазі, що з першою пов'язана гостра міжпартійна боротьба, нестабільність, демагогія, маніпулювання свідомістю мас, багато часу за цієї системи забирає прийняття та реалізація соціально-економічних програм і політичних рішень. Навіть стабільна двопартійна система, яку називають іще досконалим біпартизмом, не може вважатись бездоганною, бо за цієї системи дві політичні партії фактично монополізують представництво на державному рівні всієї багатоманітності соціальних інтересів.

Однопартійна система позбавлена багатьох недоліків багатопартійної. Однак практично в усіх країнах, незалежно від соціально-економічного й політичного ладу, рівня демократизму, однопартійні системи виявились урешті-решт нестійкими і поступилися місцем різним багатопартійним системам.

За відповідності тому чи тому типу партійна система в кожній країні має свої особливості, пов'язані з її соціально-економічним і політичним становищем, історичним минулим, традиціями політичного життя та іншими чинниками. Той чи інший тип партійної системи значною мірою залежить від чинної у країні виборчої системи і справляє на неї значний вплив.

4. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ОСНОВНІ ТИПИ СУЧАСНИХ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ

Виборча система — це встановлений законодавством спосіб головування, визначення його результатів і розподілу мандатів у виборних органах. Вона базується на виборчому праві — системі правових норм, що регулюють порядок формування виборних органів публічної влади. У більшості країн світу проводяться загальнонаціональні парламентські і президентські вибори, вибори до органів місцевого самоврядування, деяких місцевих посадових осіб — суддів, присяжних, шерифів та ін.

Ідея виборності покликана забезпечити народний суверенітет і представництво всіх заінтересованих соціальних спільнот і груп населення в системі влади через політичні партії. Вибори є одним із провідних інститутів легітимації наявної політичної системи й політичного режиму. Успішне проведення виборів і визнання суспільством їх результатів є важливою ознакою здатності суспільства розв'язувати актуальні для нього проблеми мирними політичними засобами.

Становленню сучасних виборчих систем передувала тривала боротьба громадян багатьох країн світу за надання їм виборчих прав на демократичних умовах і скасування різноманітних станових, майнових, освітніх, расово-національних обмежень — цензів. Сукупність осіб, які користуються виборчими правами у країні, становить її електорат (від *фр.* *électeur* — виборець). Боротьба за підтримку електорату визначає стратегію і тактику політичних партій у виборчих кампаніях. Лише перемігши на виборах і здобувши виборні посади, партія та її керівництво можуть використовувати владу для досягнення проголошених цілей.

Результати виборів, які визначають переможців і переможених, значною мірою залежать від типу виборчої системи. Багатоманітність виборчих систем, за якими проводяться вибори до органів публічної влади, може бути зведена до таких трьох типів: мажоритарна, пропорційна і змішана.

МАЖОРИТАРНА ВИБОРЧА СИСТЕМА

За **мажоритарної виборчої системи** (від *фр.* *Majorité* — більшість) виборці голосують за окремих кандидатів, а обраними вважаються ті з них, які отримали більшість голосів. Ця більшість може бути абсолютною, відносною або кваліфікованою, залежно від чого розрізняють мажо-

ритарні виборчі системи абсолютної, відносної і кваліфікованої більшості. Вибори до представницьких органів влади зазвичай відбуваються в одномандатних виборчих округах, у кожному з яких обирається один депутат.

За мажоритарної виборчої системи **абсолютної більшості** обраним вважається той кандидат, який отримав у виборчому окрузі абсолютну більшість голосів виборців, тобто щонайменше 50 % плюс один голос. В одних випадках така більшість визначається від числа внесених до списків виборців, в інших — від числа виборців, які взяли участь у голосуванні. Якщо жоден кандидат не набирає абсолютної більшості голосів, що буває найчастіше, то проводиться другий тур виборів, у якому беруть участь тільки ті два кандидати, що набрали у першому турі найбільшу кількість голосів. У другому турі обраним вважається той кандидат, який набрав відносну більшість голосів, тобто більше, ніж його суперник. За такою системою зазвичай обирається президент у президентській і змішаній республіках, рідко — депутати представницьких органів влади.

За мажоритарної виборчої системи **відносної більшості** обраним вважається той кандидат, який отримав у виборчому окрузі відносну більшість голосів виборців, тобто більше, ніж решта кандидатів, кожен окремо. Ця система не передбачає проведення другого туру виборів. Найчастіше вона використовується для обрання депутатів представницьких органів влади, рідко — для обрання президента країни.

За мажоритарної виборчої системи **кваліфікованої більшості** для перемоги потрібно отримати не менше заздалегідь встановленої законом частки голосів, яка зазвичай перевищує половину і становить 2/3, 3/5, 3/4 тощо всіх голосів. Якщо в першому турі жоден із кандидатів не набрав кваліфікованої більшості голосів, то проводиться другий тур виборів, у якому вимоги до більшості знижуються. Іноді передбачається можливість проведення більше двох турів виборів. Така система використовується зазвичай для обрання парламентом президента у парламентарній республіці.

З трьох різновидів мажоритарної виборчої системи на виборах до представницьких органів влади найчастіше використовується мажоритарна система відносної більшості. Той чи той різновид мажоритарної виборчої системи на виборах усього парламенту або тільки однієї його палати використовується, зокрема, в Австралії, Великій Британії, Індії, Канаді, Новій Зеландії, США, Франції, Японії.

ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА

За **пропорційної виборчої системи**, або системи пропорційного представництва, виборці голосують за списки кандидатів у депутати

від політичних партій, а депутатські мандати у представницькому органі влади отримуються партіями пропорційно до кількості поданих за них голосів. Вибори проводяться або в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, або в багатьох багатомандатних виборчих округах, що зазвичай територіально збігаються з адміністративно-територіальними одиницями. Кількість мандатів від кожного виборчого округу визначається залежно від кількості його населення або від кількості виборців. Партії висуюють окремий список своїх кандидатів у депутати в кожному окрузі.

Для визначення результатів голосування в окрузі вираховується *виборча квота* — найменша кількість голосів, необхідна для отримання одного депутатського мандата. Виборча квота визначається діленням кількості поданих по виборчому округу голосів на кількість мандатів в окрузі. Розподіл мандатів між партіями здійснюється діленням кількості отриманих кожною із них голосів на виборчу квоту. Скільки разів виборча квота вкладається в кількість отриманих партією голосів, стільки мандатів вона отримує. Розподіл мандатів всередині партійного списку кандидатів здійснюється відповідно до того порядку, у якому прізвища кандидатів розташовані у списку. Пропорційна виборча система використовується на виборах до представницьких органів як державної влади, так і місцевого самоврядування, передусім — у країнах із парламентарними формами правління.

На виборах до парламенту або тільки до однієї його палати пропорційна виборча система застосовується, зокрема, в Австрії, Бельгії, Данії, Естонії, Італії, Латвії, Люксембурзі, Норвегії, Польщі, Португалії, Швеції та багатьох інших країнах.

Кожний з охарактеризованих основних типів виборчих систем має свої переваги й недоліки, які найвиразніше виявляються на парламентських виборах. Так, мажоритарна виборча система досить проста і зрозуміла виборцям. Вона надає їм можливість голосувати не тільки за представників тих чи тих партій, а й за конкретну особу. Однак за цієї системи втрачаються голоси виборців, подані за тих кандидатів, які не стали переможцями. За мажоритарної системи відносної більшості обраним нерідко стає кандидат, за якого проголосувала меншість виборців. Якщо, наприклад, перемагає кандидат, за якого проголосувало тридцять відсотків виборців, то це означає, що решта сімдесят відсотків голосів виборців не враховуються. Мажоритарна система абсолютної більшості є нерезультативною, оскільки переможець рідко визначається в першому турі, а тому вибори зазвичай проводяться у два тури, що спричиняє значні додаткові витрати бюджетних коштів.

Мажоритарна виборча система відносної більшості вигідна великим партіям: виборець, не бажаючи ризикувати своїм голосом, віддає

його за кандидатів від найвпливовіших партій, які мають найбільше шансів отримати представництво в парламенті. Якщо у країні є такі партії, особливо якщо це одна або дві партії, то саме кандидати від цих партій отримують найбільше мандатів, що сприяє структуруванню парламенту на правлячу більшість та опозиційну меншість, стабільності сформованого парламентською більшістю уряду. Мажоритарна виборча система відносної більшості найефективніша в поєднанні з двопартійною системою або з партійною системою з домінуючою партією.

Однак якщо у країні немає домінування кількох партій, то за мажоритарною виборчою системою до парламенту потрапляють представники десятків політичних партій. Такий парламент не структурується на постійно діючу більшість і меншість і не може нормально працювати. Така сама ситуація в парламенті може скластися і внаслідок виборів за пропорційною виборчою системою. Щоб цього не сталося, за пропорційної виборчої системи законом встановлюється *виборчий бар'єр* — найменша частка голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, яку потрібно набрати політичній партії для того, щоб отримати право брати участь у розподілі депутатських мандатів. Здебільшого ця частка становить 4–5 % голосів виборців із відхиленням від цього показника в різних країнах у межах від 1 до 10 % і більше. Це означає, що партії, які не набрали відповідного відсотка голосів, не беруть участі в розподілі депутатських мандатів і не отримують представництва в парламенті. Голоси виборців, подані за такі партії, не враховуються при визначенні виборчої квоти.

Пропорційна виборча система сприяє становленню у країні багатопартійності, структурованості парламенту і найефективніша за парламентарних форм правління, але тільки за умови, що за неї до парламенту потрапляють небагато найвпливовіших партій. Кількість представлених у парламенті за результатами виборів партій залежить передусім від величини виборчого бар'єру. Чим вищий виборчий бар'єр, тим меншу кількість партій буде представлено в парламенті й тим легше в ньому формується постійно діюча більшість, необхідна для стабільної роботи уряду. Величина виборчого бар'єру встановлюється виборчим законом і є результатом компромісу представлених у парламенті на момент його прийняття політичних партій. Найменш впливові партії прагнуть до того, щоб цей бар'єр був якомога нижчим, що суперечить потребі забезпечення ефективної роботи парламенту.

Недоліком пропорційної виборчої системи в її найпростішому варіанті є те, що вона не надає виборцеві можливості голосувати за окремих кандидатів. Виборець голосує за список кандидатів від політичної партії в цілому, а отримані партією депутатські мандати розподіляються між

кандидатами відповідно до розташування їхніх прізвищ у списку. У разі подолання партією виборчого бар'єру мандати отримують передусім її лідери, оскільки саме їхні прізвища стоять у списку першими. Щоб надати виборцеві можливість голосувати за окремих кандидатів у деяких країнах практикується преференційне голосування, яке полягає в тому, що виборець порядковими цифрами (1, 2, 3 та ін.) чи в інший спосіб зазначає в наявному у виборчому бюлетені списку кандидатів свої переваги — прізвища тих кандидатів, яких він бажав би бачити обраними у першу чергу. За преференційного голосування обраними виявляються не ті кандидати, прізвища яких стоять на початку списку, а ті, які отримали найбільшу кількість перших переваг.

Преференційне голосування можливе, якщо у виборчому списку є небагато прізвищ кандидатів і виборець може розподілити між ними свої переваги. Це вимагає, щоб вибори відбувалися не в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, де кожна партія висуває десятки, а то й сотні кандидатів, а у багатьох багатомандатних виборчих округах із невеликою кількістю кандидатів у кожному партійному списку.

Щоб мінімізувати недоліки й використати переваги мажоритарної і пропорційної систем у деяких країнах на парламентських виборах використовується **змішана виборча система**, що поєднує мажоритарну і пропорційну системи. За неї одна частина депутатів парламенту обирається за мажоритарною виборчою системою, а друга частина — за пропорційною. При голосуванні виборець отримує два бюлетеня, одним голосує за окремого кандидата, а другим — за партійний список кандидатів. У деяких країнах із двопалатним парламентом одна палата обирається за мажоритарною системою, а інша — за пропорційною. Комбінуються також притаманні мажоритарній і пропорційній системам способи голосування і підрахунку голосів.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФОРМ ПРАВЛІННЯ, ПАРТІЙНИХ І ВИБОРЧИХ СИСТЕМ

Виборча система відіграє надзвичайно велику роль у політичному житті суспільства. Вона справляє значний вплив на формування партійної системи, парламенту, уряду, його стабільність, політичну стабільність у суспільстві в цілому. Є певна залежність між типами наявних у країні виборчої і партійної систем. Обидві системи перебувають у тісному зв'язку із прийнятою у країні формою державного правління.

Залежність між типами наявних у країні виборчої і партійної систем уперше було з'ясовано М. Дюверже. Досліджуючи зв'язок між виборчими й партійними системами, він сформулював «три соціологічні закони» їхньої взаємодії:

✓ мажоритарній виборчій системі відносної більшості (з голосуванням в один тур) відповідає двопартійна система зі зміною влади між двома незалежними партіями;

✓ мажоритарній виборчій системі абсолютної більшості (з голосуванням у два тури) відповідає відносно стабільна партійна система, за якої партії прагнуть до взаємних контактів і компромісів та об'єднання в коаліції;

✓ пропорційному представництву відповідає гнучка і стабільна багатопартійна система, за якої партії мають жорстку внутрішню структуру і незалежні одна від одної⁴³.

Сформульовані М. Дюверже закони свідчать, що виборча система впливає не тільки на кількість партій у країні, а й на відносини між ними. Як показує історичний досвід, двопартійна система формується здебільшого у країнах із мажоритарною виборчою системою відносної більшості. Цьому сприяє, зокрема, те, що виборець вважає за краще віддати свій голос в єдиному турі голосування за представника тієї партії, яка має найреальніші шанси на успіх, він втрачає інтерес до слабких партій. Формування двопартійної системи за мажоритарної системи відносної більшості відбувається не на кожних парламентських виборах, а впродовж тривалого часу.

Голосування у два тури, тобто мажоритарна система абсолютної більшості, породжує політику електоральних союзів, які потім знаходять своє продовження у створенні єдиної парламентської фракції, формуванні парламентської більшості та утворенні урядової коаліції. Голосування в один тур, тобто мажоритарна система відносної більшості, не спричиняє потреби в електоральних союзах. Кожна партія прагне самостійно використати свій шанс. За мажоритарної системи відносної більшості можливе приєднання слабкої партії до сильної, що примушує першу приймати умови останньої.

Пропорційна система також не сприяє утворенню електоральних союзів впливових партій, кожна з них прагне самостійно використати свої можливості. Однак якщо партія є маловпливовою і самостійно не може подолати виборчий бар'єр, то вона прагне ввійти до виборчого блоку із впливовою партією, щоб завдяки їй потрапити до парламенту. Така система неминуче ставить партії перед необхідністю формування

⁴³ Див.: Дюверже, М. Политические партии / М. Дюверже. — М., 2000. — С. 205.

урядових коаліцій, оскільки, як правило, жодна з них не має змоги здобути більшість парламентських мандатів і самостійно сформувати уряд. Пошук компромісів у формуванні уряду ускладнюється тим, що депутати вже пов'язані передвиборними обіцянками, прагнуть зберегти обличчя партії, щоб мати підтримку своїх виборців і на наступних виборах. Труднощі у формуванні парламентських коаліцій і нестабільність уряду є характерними рисами політичного життя держав із пропорційною виборчою системою і породжуваною нею багатопартійною системою.

Зворотний вплив партійної системи на виборчу проявляється, зокрема, у тому, що та чи інша конфігурація правлячих партій приймає виборче законодавство, намагаючись пристосувати його до власних потреб. Вплив виборчої системи на формування партійної не є жорстко однозначним. Дія законів взаємодії виборчих і партійних систем, як і будь-яких інших законів суспільного розвитку, проявляється лише як тенденція. Вона модифікується низкою історичних, соціальних, політичних, культурних та інших чинників, що впливають на формування партійних систем. Одним із них є прийнята у країні форма державного правління.

Особливість зв'язку форми державного правління з певним типом виборчої системи полягає в тому, що останній може послаблювати, або, навпаки, посилювати недоліки, потенційно притаманні тій чи іншій формі правління. Вважається, що президентській формі правління краще відповідає мажоритарна виборча система, а парламентарній — пропорційна. У президентській республіці мажоритарна виборча система робить главу держави та уряд відносно незалежними від політичних партій і парламенту, дає президентові змогу проводити значною мірою незалежну політику. Пропорційна виборча система за президентської форми правління, навпаки, ставить главу держави та уряд у залежність від політичних партій, сприяє протистоянню президента й парламенту.

З огляду на його важливість розглянемо це питання докладніше. Оскільки за президентської чи президентсько-парламентарної форм правління уряд формується позапарламентським способом, то представленим у парламенті партіям немає потреби об'єднуватись з метою формування парламентської більшості та урядової коаліції. А за відсутності парламентської більшості, чіткої структурованості парламенту на більшість та опозицію ускладнюється прийняття ним рішень.

За пропорційного представництва в парламенті партія, яку представляє президент, зазвичай не отримує більшості депутатських мандатів. Це означає, що президент може не мати підтримки парламенту. Виходить, президент не може управляти без підтримки парламенту, а

останній не несе відповідальності за діяльність сформованого президентом уряду й тому не зобов'язаний його підтримувати. У цьому полягає причина постійного конфлікту між президентом і парламентом, який стає особливо гострим тоді, коли президент і парламентська більшість представляють взаємно опозиційні політичні сили.

Аналізуючи чотири можливі варіанти поєднання двох основних форм державного правління (президентської і парламентарної) та двох основних типів виборчих систем (мажоритарної і пропорційної), американський політолог М. Уоллерстайн зазначає, що найоптимальнішими варіантами є поєднання президентської форми правління з мажоритарною виборчою системою відносної більшості, а парламентарної форми правління — з пропорційною виборчою системою. Останній варіант існує в більшості країн Західної Європи, крім Великої Британії і Франції. Поєднання президентської форми правління з пропорційною виборчою системою є найменш вдалим. У цьому разі існує досить значна небезпека політичного тупика й паралічу демократичних інститутів⁴⁴.

У демократичному суспільстві єдиним джерелом влади визнається народ, а вибори є легітимним засобом передання владних повноважень від нього до правлячої еліти. Якісний склад правлячої еліти, а отже якість самої політики, перебуває у прямій залежності від досконалості виборів. У зв'язку із цим надзвичайно важливо забезпечити досконалість і демократизм самих виборів. Це важливо і з огляду на те, що участь у виборах для абсолютної більшості громадян є не тільки основною, а і єдиною формою участі в політиці. Тому в демократичних суспільствах виборам приділяється велика увага.

В основі правової регламентації виборчих кампаній лежать три найважливіші принципи: по-перше, забезпечення рівності можливостей для всіх кандидатів і партій, які беруть участь у виборах; по-друге, принцип лояльності, відповідно до якого кандидати зобов'язані коректно, доброзичливо ставитись до своїх суперників: не вдаватись до образ, приниження гідності, фальсифікацій тощо; по-третє, невтручання державного апарату в хід виборчої боротьби.

У більшості країн законодавчими нормами докладно регламентуються процес і порядок проведення виборчих кампаній. В Японії, наприклад, забороняється робити подарунки виборцям, відвідувати їхнє житло з метою передвиборної агітації, залучати виборців на свій бік обіцянками службового просування тощо. У ФРН заборонено публікувати результати опитувань громадської думки за два тижні до виборів, у

⁴⁴ Уоллерстайн, М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / М. Уоллерстайн // Полит. исслед. — 1992. — № 5–6.

Великій Британії — у день виборів. Докладно регламентується використання в передвиборних цілях засобів масової інформації, особливо телебачення й радіомовлення. Зокрема, законодавчо встановлюється загальний обсяг часу для проведення виборчих кампаній, усім партіям і кандидатам надається однаковий час для передвиборної агітації тощо.

Однак вибори як засіб легітимації влади і формування правлячої еліти не варто ідеалізувати. Навіть найдосконаліше виборче законодавство, найоптимальніша виборча система не забезпечують прихід до влади найпридатніших для цього осіб — людей професійно підготовлених, з високими моральними якостями. У політиці часто буває так, що на виборах перемагають не найкращі, не найгідніші, а найбагатші й найвпливовіші — ті, хто користується підтримкою фінансових кіл, політичних партій, громадських організацій, владних структур, засобів масової інформації, хто має можливість використати для перемоги на виборах своє службове становище тощо. Напевне, на сьогодні це неминучий недолік демократії, бо рівноцінної заміни виборам поки що немає.

Отже, політичні партії є важливими елементами політичної системи суспільства, інститутами здійснення політики. Виражаючи інтереси різних спільностей людей, вони виступають тією ланкою, що з'єднує громадянське суспільство з державою, забезпечує представництво на державному рівні всієї багатоманітності соціальних інтересів. Партії є важливою частиною механізму демократичного розв'язання соціально-політичних конфліктів. Від рівня розвитку партій, їхнього ідейно-політичного спрямування, методів та засобів діяльності значною мірою залежить рівень соціальної злагоди в суспільстві й розвитку демократії.

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Багатоманітні групи людей, об'єднані спільними рисами соціально-економічного становища, видами професійної і громадської діяльності, захопленнями тощо, для задоволення своїх інтересів створюють не лише політичні партії, а й різні громадські організації, які також прагнуть до представництва цих інтересів у політичній сфері суспільства, на державному рівні. Як і політичні партії, громадські організації також є інститутами громадянського суспільства, тією ланкою, що пов'язує його з державою. Політика для них виступає одним із засобів досягнення поставлених цілей та основних об'єктів впливу. В політології такі громадські об'єднання визначаються як групи інтересів.

1. ПОНЯТТЯ, ФУНКЦІЇ І ТИПОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

ПОНЯТТЯ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Громадська організація — це добровільне та організаційно оформлене об'єднання громадян, створене для вираження й задоволення їхніх інтересів і потреб на засадах самоврядування. У кожній країні є багато різних видів громадських організацій. Це професійні спілки, жіночі, молодіжні, ветеранські, дитячі організації, наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та інші добровільні об'єднання громадян, творчі спілки, земляцтва, фонди, асоціації тощо. Вони можуть мати різні назви: *організація, об'єднання, спілка, товариство, клуб, гурток, рада, фонд, асоціація* тощо. Спільними їх рисами (ознаками) є добровільність об'єднання, наявність певної організаційної структури і діяльність на засадах са-

моврядування. Ще однією ознакою громадської організації у багатьох країнах вважається її неприбутковий характер — вона не повинна здійснювати господарську діяльність із метою отримання прибутку, інакше має зареєструватися в уповноваженому органі публічної влади як підприємницька структура. Тому, скажімо, житлово-будівельний кооператив розглядається як громадська організація, а виробничий — як підприємство.

Громадська організація має спільні з політичною партією риси і водночас суттєво відрізняється від неї. З політичною партією її споріднює добровільність об'єднання громадян, наявність організаційної структури та діяльність на засадах самоврядування. На відміну від політичної партії громадська організація зазвичай не є ідеологічною спільнотою і не ставить собі за мету оволодіння державною владою. Головна мета її створення та діяльності полягає у задоволенні інтересів і потреб своїх членів. У демократичних державах право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації конституційно визнається як одне з найважливіших політичних прав. Однак право на свободу об'єднання в політичні партії, а також на оволодіння державною владою і на участь у її здійсненні визнається тільки за громадянами, тоді як членами громадських організацій можуть бути також іноземні громадяни та особи без громадянства.

ФУНКЦІЇ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

У політичній системі суспільства громадські організації виконують певні функції, до яких належить насамперед **функція артикулювання інтересів**, тобто перетворення соціальних прагнень, емоцій та очікувань у певні політичні вимоги. Ці вимоги доводять до владних структур побажання громадян, тим самим залучаючи останніх у політичний процес, роблячи їх суб'єктами політики.

Артикулювання інтересів вимагає їх **агрегування**, тобто узгодження часткових потреб, установлення між ними певної ієрархії, вироблення на цій основі загальногрупових цілей. Ця функція передбачає вибір не лише політично найбільш значущих, а й найреальніших вимог щодо можливостей їх задоволення.

Як будь-які об'єднання, громадські організації виконують **інтегративну функцію**. Вона полягає в об'єднанні членів організації навколо спільних цілей, розвитку між ними на цій основі політичних та інших зв'язків. Інтеграція організації досягається внаслідок артикуляції та агрегування інтересів її членів, а також залучення їх до процесу ре-

алізації спільних цілей, формування в них відчуття групової ідентичності й навичок спільних дій.

Громадські організації підтримують тих чи тих кандидатів на виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, у разі обрання впливають на їхню діяльність у владних структурах, на відбір кадрів для державного апарату й тим самим виконують **функцію формування та оновлення правлячої еліти**.

Важливою функцією громадських організацій є **інформаційна**, яка полягає в тому, що вони доводять до органів влади інформацію про стан громадської думки щодо тієї чи іншої проблеми суспільного життя. Використання цієї інформації помітно полегшує підготовку і практичне застосування нормативно-правових актів, суттєво підвищує ефективність виконавчої діяльності. Володіння інформацією дає можливість органам влади знаходити відповіді на актуальні питання суспільного розвитку.

Через громадські організації індивіди засвоюють певні політичні норми й цінності, зразки політичної поведінки, тобто політичну культуру. У цьому полягає їхня **функція політичної соціалізації**. Вона реалізується у процесі здійснення громадськими організаціями агітаційної і пропагандистської роботи, набуття їхніми членами реального досвіду політичної боротьби.

ТИПОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Багатоманітність громадських організацій зумовлює необхідність типології, яка допомагає глибше пізнати їхні сутність та особливості, роль у політичній системі суспільства. Громадські організації розрізняються за своєю соціальною основою, сферами діяльності, організаційною побудовою, цілями, методами й засобами діяльності, отже, можуть класифікуватись за різними підставами (ознаками).

Під кутом зору з'ясування ролі громадських організацій у політичній системі суспільства найважливіше значення має їхнє розрізнення за **соціальною основою**, тобто тією спільнотою людей, інтереси якої організація виражає і представників якої організаційно об'єднує. Є п'ять основних груп соціальних спільнот як історично й об'єктивно сформованих груп людей: соціально-класові (суспільні класи, внутрішньокласові та міжкласові соціальні верстви і групи); етнічні (племена, народності, нації); демографічні (чоловіки, жінки, діти, молодь, особи середнього та старшого віку); професійні (робітники, селяни, службовці, спеціалісти, підприємці); територіальні (жителі окремих адміністративно-територіальних одиниць

— сіл, селищ, міст, районів, областей). Відповідно до основних груп соціальних спільнот розрізняють класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні громадські організації.

Класовими громадськими організаціями є професійні спілки та організації роботодавців, як об'єднання, відповідно, найманих працівників і підприємців-власників. Демографічними громадськими організаціями, які виокремлюються за статевою та віковою ознаками, є жіночі, дитячі, молодіжні, ветеранські об'єднання. За професійною ознакою виокремлюються громадські організації робітників, селян, службовців, спеціалістів, підприємців. Професійними громадськими організаціями робітників і підприємців є ті самі профспілки та об'єднання роботодавців, а спеціалістів — різноманітні творчі спілки (письменників, художників, композиторів, акторів, журналістів тощо). Територіальними є громадські організації, що утворюються й діють не в загальнонаціональному масштабі, а в окремих адміністративно-територіальних одиницях держави — селах, селищах, містах, районах, областях, а етнічними — різноманітні об'єднання осіб однієї національної належності.

Розглянемо особливості деяких із найбільш масових, згуртованих і впливових у політичному житті громадських організацій, виокремлених за соціальною основою.

Провідне місце серед громадських організацій, виокремлених за соціальною основою, посідають **професійні спілки — масові громадські організації найманих працівників, які засновані на спільності їхніх інтересів у процесі праці та мають за мету поліпшення умов життя і праці своїх членів**. Профспілки виникли у другій половині XVIII ст. у Великій Британії як асоціації висококваліфікованих робітників, які об'єднувалися для захисту своїх професійних інтересів. Перші профспілки мали локальний характер. Протягом XIX ст. вони утворюються в усіх розвинених країнах Європи та Америки. Наприкінці XIX ст. виникають галузеві виробничі профспілки, а також національні профспілкові об'єднання (центри). Одним із найстаріших таких центрів є Британський конгрес тред-юніонів (*англ.* trade-union — профспілка), утворений 1868 р.

Поступово розширювалася соціальна база профспілок: крім висококваліфікованих робітників, вони стали об'єднувати також напівкваліфікованих і некваліфікованих робітників, а згодом і службовців. Спершу профспілки утворювались в основному в галузях матеріального виробництва, а згодом поширились на невиробничу сферу. На початку XX ст. функціонували міжнародні виробничі секретаріати — міжнародні федерації і профспілки робітників однієї галузі господарства.

На першому етапі становлення профспілок відбувалось нелегально, існувало навіть кримінальне покарання за членство у «змовницьких орга-

нізаціях» — так офіційні правлячі кола називали профспілки. Уперше профспілки було легалізовано у Великій Британії 1824 р. Поступово вони перетворились на найбільш масові й впливові організації трудящих. У кінці ХХ ст. світовий профспілковий рух налічував, за різними оцінками, 500–600 млн осіб, що становило 40–45 % усіх найманих працівників. У багатьох країнах світу діють масові профспілкові об'єднання, до числа яких, крім уже згаданого Британського конгресу тред-юніонів, належать також Всезагальна італійська конфедерація праці, Всезагальна конфедерація праці Франції, Об'єднання німецьких профспілок, Американська федерація праці — Конгрес виробничих профспілок (США), Генеральна рада профспілок Японії та багато інших. У кожній країні діють, як правило, кілька профцентрів. Більшість великих національних профспілкових об'єднань входять до тих чи інших міжнародних профцентрів — Всесвітньої федерації профспілок, Міжнародної конфедерації вільних профспілок, Всесвітньої конфедерації праці та ін.

Паралельно з розвитком профспілкового руху, спрямованого на захист інтересів найманих працівників, формувались організації підприємців-власників (роботодавців). У всіх країнах із розвинутою ринковою економікою діють загальнонаціональні об'єднання підприємців, які виступають головним партнером профспілок на переговорах і в ході укладання угод щодо умов праці найманих трудівників. Такими об'єднаннями є, наприклад, Конфедерація британської промисловості, Національна рада французьких підприємців, Федеральна спілка німецької промисловості, Національна асоціація промисловців США та ін.

Впливовою політичною силою як у межах окремих країн, так і в міжнародному масштабі, є жіночий рух. Як демократичний рух він виник у руслі визвольних ідей епохи Просвітництва. Його першим ідейним маніфестом була «Декларація прав жінки і громадянки» (1791) французької письменниці **Олімпі де Гуж** (1748–1793), написана на протигагу «Декларації прав людини та громадянина», яка проголошувала рівність усіх громадян чоловічої статі перед законом. Авторка вимагала вважати жінок повноправними громадянами. Відтоді О. де Гуж та її послідовниць почали називати «феміністками» (від *фр.* femme — жінка), а рух за рівноправ'я жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя, його гасла й концепції — «жіночим рухом» або «фемінізмом». Щоправда нині під жіночим рухом розуміють узагалі рух за рівноправ'я жінок і чоловіків, а під фемінізмом — його окремий вияв, що охоплює радикальні, крайні гасла та концепції.

Жіночий рух нерідко ототожнюється з рухом за гендерну рівність (від *англ.* gender — рід), хоча останній не зводиться тільки до боротьби жінок за рівні права й можливості із чоловіками, а охоплює взагалі проблеми забезпечення родової (жінок, чоловіків, дітей) рівності.

Центральною в жіночому русі була й залишається ідея повноправної, вільної жіночої особистості, настанова на її самореалізацію. Ця ідея стала складовою демократичної свідомості. Завдяки жіночому рухові ХІХ–ХХ ст. жінки домоглися рівних із чоловіками прав на освіту і працю, прав обирати та бути обраними. У наш час жіночий рух заперечує чоловічу монополію на владу в суспільстві та домагається паритетного представництва для жінок у всіх соціальних інститутах. Із цією метою в окремих країнах жінки утворили свої політичні партії, але найчастіше їхні інтереси виражають і захищають численні громадські організації.

Важливу роль у політичному житті суспільства відіграють різноманітні громадські організації, утворені за віковою і національною ознаками. Це молодіжні, зокрема студентські, та ветеранські об'єднання.

Залежно від **сфер суспільного життя** розрізняють громадські організації, що утворюються й діють в економічній, соціальній, політичній і соціально-культурній (духовній) сферах. Громадськими організаціями в економічній сфері є ті самі профспілки й об'єднання роботодавців, а також організації споживачів, різноманітні асоціації акціонерних товариств, банків, товариств з обмеженою відповідальністю, товариств економічної взаємодопомоги, кооперативів тощо невиробничого характеру.

У соціальній сфері задовольняються соціальні потреби людей — в охороні здоров'я і медичній допомозі, житлі, соціальному захисті тощо. Громадськими організаціями цієї сфери є лікарняні каси, товариства Червоного Хреста, товариства інвалідів (сліпих, глухонімих та ін.), благодійні фонди тощо. Своєрідними громадськими організаціями є житлово-будівельні та гаражно-будівельні кооперативи, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків.

Діяльність громадських організацій у політичній сфері тією чи іншою мірою пов'язується зі здійсненням публічної влади. Громадськими організаціями політичної сфери є, наприклад, молодіжні, жіночі, ветеранські, правозахисні, екологічні, антивоєнні об'єднання, комітети виборців тощо.

Найбільше громадських організацій утворюються і діють у соціально-культурній сфері. Це різноманітні творчі спілки, наукові й спортивні товариства, аматорські об'єднання тощо. До цієї сфери належать також релігійні організації. Поділ і групування громадських організацій залежно від сфер суспільного життя є досить умовним через поширення їхньої діяльності водночас на різні сфери і відсутність чітких меж між самими сферами.

За **організаційною побудовою** громадські організації можуть бути централізованими й децентралізованими. Одні з них мають централі-

зовану організаційну структуру, систему місцевих і регіональних чи галузевих організацій та їхніх керівних органів, фіксоване членство, яке передбачає сплату членських внесків (наприклад, профспілки), інші є децентралізованими об'єднаннями, для участі в яких достатньо лише заяви (молодіжні, жіночі, ветеранські об'єднання). Декотрі громадські організації за своєю організаційною побудовою наближаються до громадських рухів, які взагалі не мають сталих довгочасних організаційних структур.

Громадські організації здебільшого не є ідеологічними спільнотами такою мірою, як політичні партії. Проте в них може переважати та чи інша **ідейна орієнтація**, залежно від якої розрізняють комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, клерикальні, анархістські та інші організації.

Типологія громадських організацій може здійснюватись також за іншими ознаками.

2. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ

СУТНІСТЬ ГРУПОВОГО ПІДХОДУ У ВИВЧЕННІ ПОЛІТИКИ

У політології використовуються не тільки багатоманітні методи дослідження політичних явищ і процесів, а й різні підходи у вивченні політики. Такими підходами є, наприклад, інституціональний, біхевіористський, класовий, елітаристський та ін. На початку ХХ ст. виник груповий підхід у вивченні політики, який називається також теорією груп тиску, теорією заінтересованих груп, теорією груп інтересів тощо. Родоначальником цієї теорії став американський соціолог і політолог **АРТУР ФІШЕР БЕНТЛІ** (1870–1957). У праці «Процес здійснення державної влади: вивчення громадських тисків» (1908) він доводив, що діяльність людей завжди визначається їхніми інтересами і спрямована на їх забезпечення, та запропонував розглядати політику як результат взаємодії різних суспільних груп, що переслідують свої інтереси.

Діяльність щодо забезпечення інтересів звичайно має груповий характер. Оскільки групи не існують без об'єднуючих їх інтересів, то група та інтерес є досить близькими поняттями. Інтереси групи прояв-

ляються не стільки на основі її усної риторики, програмних заяв про свої цілі тощо, скільки на основі практичної діяльності й поведінки членів групи.

Діяльність заінтересованих груп у їх відносинах одна з одною і з державною владою, за А. Бентлі, є динамічним процесом, у ході якого здійснюється тиск інтересів цих груп на владу з метою примусити її підкоритися волі та впливу груп. У впливі груп на державну владу зазвичай домінує найсильніша група чи сукупність груп. Ці групи підпорядковують своєму впливові і примушують підкоритися більш слабкі групи, а сама державна влада стає засобом урегулювання конфліктів між групами та груповими інтересами й досягнення певної рівноваги між конкуруючими групами.

Груповий підхід надає змогу представити всі вияви політики як результат діяльності заінтересованих груп. Такими групами є суспільні класи, етнічні, демографічні та інші соціальні спільноти, політичні партії, різноманітні громадські організації тощо. Суспільним класам А. Бентлі приділяв відносно мало уваги, вважаючи їх групами з множинними інтересами, що схильні до стабільного існування і не мають внаслідок цього великого значення в аналізі політики в динаміці.

ПОНЯТТЯ ГРУП ІНТЕРЕСІВ

Найчастіше в політології в аналізі інституціональних форм політики поняття *заінтересовані групи* (або *групи інтересів*) використовується для позначення добровільних об'єднань людей у їхніх стосунках із владою і співвідноситься з поняттям *громадська організація*. Відповідно **групи інтересів** можуть бути визначені як **добровільні об'єднання людей, що взаємодіють із метою задоволення своїх інтересів з органами публічної влади**. Такими органами є як органи державної влади, так і органи місцевого самоврядування. Основними об'єктами впливу груп інтересів виступають органи державної влади — глава держави, парламент, уряд, центральні та місцеві органи виконавчої влади.

Поняття *групи інтересів* указує на політичний вимір цих груп. Різні спільноти людей, їхні об'єднання проявляють себе як групи інтересів тоді, коли їхні інтереси виявляються як конкретні вимоги в політичній сфері суспільства. Іншими словами, групи інтересів функціонують як політичні об'єднання тоді, коли вони або вирішують суто політичні завдання, або вступають у взаємодію з органами публічної влади. Вони мають політичний вимір, але здебільшого не є суто політичними

об'єднаннями. Від політичних партій групи інтересів відрізняються тим, що не прагнуть до політичної відповідальності, не ставлять собі за мету оволодіння державною владою, а обмежуються лише впливом на неї.

У сучасному демократичному суспільстві основними групами інтересів виступають громадські організації. Проте не всі й не завжди. Громадська організація виступає групою інтересів лише тоді, коли декларує свої вимоги в політичній сфері й прагне до їх задоволення шляхом взаємодії з органами публічної влади — безпосередньо або через інші політичні інститути — політичні партії чи засоби масової інформації. Деякі із громадських організацій, цілі й вимоги яких завжди представлені у політичній сфері — профспілки, організації роботодавців, молодіжні, жіночі, ветеранські об'єднання тощо (їх називають ще громадсько-політичними організаціями), функціонують як групи інтересів постійно, інші — різного роду аматорські об'єднання (товариства філателістів, мисливців, рибалок, шанувальників книги, автомобілолюбителів тощо), творчі спілки (об'єднання письменників, художників, композиторів, акторів, кінематографістів та ін.) тощо — виступають групами інтересів лише ситуативно, тобто в разі взаємодії з органами публічної влади. Спілки художників чи композиторів, наприклад, самі по собі не є групами інтересів, а виступають ними тоді, коли взаємодіють з органами державної влади чи органами місцевого самоврядування — з метою задоволення якихось своїх вимог, скажімо, щодо захисту авторських прав, запровадження особливого режиму оподаткування, надання пільг в оренді виробничих приміщень тощо.

Самі по собі громадські організації не є об'єктами політологічних досліджень. Такими об'єктами вони стають тоді й тією мірою, коли і якою мірою виступають суб'єктами політики як групи інтересів. Категорія *групи інтересів*, таким чином, надає змогу з усієї багатоманітності громадських організацій та інших спільнот людей досліджувати тільки ті, які тією чи тією мірою беруть участь у політичному житті.

Категорія *групи інтересів*, крім поняття *громадська організація*, корелюється також із такими однопорядковими з нею поняттями, як *група тиску*, *лобі*, *громадський рух*, *латентні політичні сили*. Розглянемо зміст кожного із цих понять.

У конкуренції різних суспільних груп, які активно відстоюють свій власний, передусім економічний, інтерес, значна частина організованих інтересів отримує задоволення за звичайними каналами громадянського суспільства, поза владними структурами, тобто неполітичним шляхом. Коли ж задоволення колективного інтересу учасників заінтересованої групи вимагає прийняття владних рішень, вона перетворюється на групу тиску, яка за допомогою різних засобів прагне вплину-

ти на рішення органів влади у сприятливий для себе бік. Іншими словами, **група тиску** — це добровільне об'єднання людей, яке прагне до задоволення своїх інтересів шляхом цілеспрямованого впливу (**тиску**) на органи публічної влади.

Як феномен політичного життя групи тиску відомі впродовж усієї історії. Найбільшого поширення вони набувають за умов ринку і розвиненого громадянського суспільства як породження ліберальної господарської і плюралістичної суспільно-політичної систем. Поява численних груп тиску невіддільна від утворення й розвитку як основних класів капіталістичного суспільства, так і особливо громадських організацій зі своїми економічними, соціальними, професійними та іншими інтересами, які вони політично забезпечують як групи тиску.

Через тісний зв'язок понять *групи інтересів* і *групи тиску* вони нерідко ототожнюються. Проте між ними є відмінність, яка полягає в тому, що перше поняття вказує на суб'єкти впливу на органи публічної влади, а друге — на спосіб такого впливу. Якщо перше поняття вказує взагалі на політичний вимір таких груп, то друге зазначає лише форму їхньої дії, спосіб впливу на ті чи інші політичні рішення. Громадські організації, отже, за політичною суб'єктністю виступають як групи інтересів, а за способом впливу на органи публічної влади — як групи тиску. У політології є й інші трактування співвідношення зазначених понять.

Терміну *групи тиску* в політичній науці й практиці передував термін *лобі*, який спершу виник у США й позначав специфічні структури для політичного представництва організованих інтересів. Слово *лобі* (від *англ.* lobby — критий, прогулянковий майданчик, коридор) у середині XVI ст. вживалось для позначення прогулянкового майданчика в монастирі. Через століття так почали називати приміщення для прогулянок у Палаті громад парламенту Англії. Політичного відтінку це слово набуло ще через два століття, причому у США, коли 1864 р. терміном *лобіювання* стали позначати купівлю за гроші голосів законодавців у коридорах Конгресу. В Англії таку політичну практику спершу засуджували, і слово *лобі* прижилося у ній лише у XX ст., а згодом поширилось в інших країнах.

Отже, *лобі* є вужчим поняттям, аніж *групи інтересів*, оскільки позначає передусім вплив на парламентське законодавство. Згодом зміст цього поняття розширився, ним стали позначати вплив заінтересованих груп узагалі на всі центри прийняття державних рішень, тобто не лише на орган законодавчої влади, а й на урядові та судові структури. Таким чином, поняття *лобі*, як і поняття *групи тиску*, наголошує передусім на способі впливу на політичні рішення, тоді як поняття *групи інтересів* вказує на суб'єкти цього впливу.

Групами інтересів є і багатоманітні **громадські рухи** — **самодіяльні об'єднання мас, створені на основі спільності інтересів і впорядкованої діяльності**. Це антивоєнні, екологічні, жіночі, молодіжні рухи тощо. Вони не є власне організаціями, бо, як правило, не мають сталих довгочасних організаційних структур, певної внутрішньої ієрархії, керівних центрів, програмних і статутних документів, фіксованого членства, внесків, що властиво для організацій.

Громадські рухи є об'єднаннями людей, які відрізняються своїми ідейними засадами й доктринами, цілями і способами їх досягнення, кількістю учасників і роллю в політичному житті. В одних випадках вони виступають як чинники світового політичного простору, мають глобальний характер, наприклад міжнародний робітничий рух, міжнародний комуністичний рух, міжнародний профспілковий рух, національно-визвольний рух, соціал-демократичний рух, рух неприєднання (до військово-політичних блоків) тощо. Нерідко такі рухи є об'єднаннями політичних партій і ґрунтуються на засадах морально-політичної, іноді — матеріальної солідарності. Вони можуть передбачати створення міжнародних координаційних центрів, а можуть обходитись і без них.

В інших випадках громадські рухи виступають як політична сила всередині країни, складова її політичної системи. Саме в такому разі вони виявляються як групи інтересів. Критерієм належності громадських рухів як структурного елементу до політичної системи є їхня участь у життєдіяльності держави, формуванні та функціонуванні державних органів, прагнення до виявлення політичних інтересів і потреб соціальних спільнот.

Близьким за змістом до поняття *групи інтересів* у політології є поняття **латентні політичні сили**. Латентними (від *лат.* *latens, latentis* — прихований) вони називаються тому, що за звичайних умов не виступають безпосередніми та активними суб'єктами політики (якими є, наприклад, політичні партії), але можуть раптово чи поступово, під впливом певних обставин, трансформуватися в активні політичні сили.

Розрізняють структурні й кон'юнктурні латентні політичні сили. **Структурні латентні політичні сили** — це елементи структури громадянського суспільства, передусім різноманітні соціальні спільноти — класи, соціальні верстви і групи, нації, народності, демографічні та професійні спільноти, а також традиційні громадські організації та рухи, що виражають їхні інтереси. **Кон'юнктурні латентні політичні сили** виникають і діють лише за певних умов. Найчастіше ними виступають політичні клуби, асоціації, корпоративні об'єднання, нові альтернативні рухи тощо. Під впливом спільного інтересу вони декларують свої вимоги, висловлюють претензії, що безпосередньо або опо-

середковано зачіпають інші сфери суспільного життя. За певних умов вони здатні вийти на поверхню політичного життя вже як реальна політична сила — партія чи політизований рух.

До кон'юнктурних політичних сил належить також клієнтела. **Клієнтела** (від *лат.* *cliens* — слухняний) — це форма персональної залежності, зумовлена не кровнородинними зв'язками, а нерівномірним розподілом влади в суспільстві. Клієнтелістські взаємовідносини є вираженням зв'язку двох осіб із неоднаковими можливостями — патрона і клієнта — для взаємної підтримки та обміну послугами. Цю форму залежності вирізняє її особистісний, автономно-вертикальний, договірний характер. Клієнтела формується і зникає під впливом певних обставин і активно підтримує особу (політичного діяча), з якою вона пов'язана.

Як групи інтересів можуть виступати і суто економічні утворення — акціонерні товариства, фірми, підприємства, банки тощо, однак зазвичай вплив на органи влади вони справляють не безпосередньо, а опосередковано — через політичні партії і громадські організації.

Таким чином, поняття *громадська організація, групи інтересів, групи тиску, лобі, громадські рухи, латентні політичні сили* мають багато спільного, хоча й не є тотожними. Вони відбивають багатоманітність наявних у громадянському суспільстві інтересів, але кожне з них робить це по-своєму, особливо щодо взаємодії цих інтересів із державною владою. Найзагальнішим серед них є поняття *групи інтересів*, яке охоплює всю багатоманітність наявних у суспільстві соціально-політичних інтересів, наголошує на представництві цих інтересів у політичному житті й указує на особливості цього представництва порівняно із представництвом суто політичних організацій — партій. Водночас поняття *групи інтересів* робить об'єктом вивчення політології багатоманітні неполітичні спільноти людей, але тільки в разі здійснення ними політичних функцій, взаємодії з органами публічної влади.

3. ПОЛІТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ГРУП ІНТЕРЕСІВ

Громадські організації та інші об'єднання за інтересами є невід'ємним елементом демократичного суспільства. Оскільки в кожному суспільстві існують різноманітні інтереси, а окремі рядові громадяни не можуть задовольняти свої інтереси поодиночі, то вони змушені об'єднуватися у групи.

Узагальнення, формулювання і представництво групових інтересів надзвичайно важливе як для самих груп, так і для держави. Звуження поля дії груп інтересів, перешкоди об'єднанню громадян ізолюють правлячу еліту від народу, роблять правлячий режим жорсткішим.

Представництво групових інтересів на державному рівні здійснюється як у безпосередніх, так і в опосередкованих формах.

БЕЗПОСЕРЕДНЄ ПОЛІТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ

Найпоширенішою формою безпосереднього, прямого впливу груп інтересів на органи державної влади є **лобізм**, тобто **організований вплив різних суспільних груп на органи державної влади з метою домогтися від них прийняття вигідних для себе рішень**.

Прямий підкуп політиків і чиновників заінтересованими групами спершу ставив під сумнів легальний статус лобістської діяльності. Згодом прийшло визнання того, що лобізм несе й позитивне навантаження. Часто, всупереч буденним уявленням, — це не тільки закулісний підкуп, а й система аргументації, механізм підготовки і прийняття найоптимальніших політичних рішень. До складу лобістських угруповань, крім політика або групи політиків, які їх очолюють, входить також численний загін експертів, консультантів, виконавців. Нерідко це колишні чиновники й державні діячі, юристи, спеціалісти з формування громадської думки тощо. Надаючи цінну інформацію про реальну ситуацію і про можливі наслідки політичних рішень, лобізм створює надійну базу для них, допомагає уникнути помилкових і необачних кроків. Лобізм, отже, визнається необхідним і для тих, кого безпосередньо стосуються рішення органів державної влади, і для цих останніх, оскільки він сприяє підвищенню якості державного управління.

Щодо негативних сторін і наслідків лобізму — передусім схильності багатьох його учасників до задоволення вузькогрупових інтересів, створення ним сприятливого середовища для можливих корупції і зловживань, — то одночасно з розширенням практики лобізму зростає й арсенал засобів обмеження такого роду негативних явищ. У числі цих засобів — жорстка правова регламентація лобізму, розширення кола його учасників і заохочення конкуренції між ними, підвищення професіоналізму і вимог до професійної етики державних службовців і членів представницьких органів, удосконалення самого механізму лобіювання. У США з 1946 р. лобізм реєструється й перебуває під фінансовим контролем відповідно до закону. У подальшому жорстке

законодавче регулювання і контроль лобізму були запроваджені в більшості країн Західної Європи.

Одночасно з уведенням і вдосконаленням правового регулювання лобізму відбувалась професіоналізація представницьких функцій лобістських угруповань. У США, наприклад, виник особливий інститут спеціально підготовлених уповноважених, професіональних агентів-лобістів, які обстоюють інтереси відповідних груп у Конгресі та інших органах державної влади. Найвпливовішими у країні є лобі військово-промислового та нафтогазового комплексів. Діють також лобі інших країн, наприклад проізраїльське, прокитайське. Є й відкрите протистояння різних лобістських угруповань, наприклад прокитайського та протайванського.

Багатоманітні методи лобістської діяльності. Вони можуть бути як легальними, законними, так і незаконними. До перших належать: направлення листів та особистих звернень до законодавців або представників виконавчої влади; підготовка альтернативних проектів законів та управлінських рішень; участь у фінансуванні підготовки законопроектів, експертиз, висновків урядових органів; контроль за дотриманням прийнятих законів і рішень; організація відповідної кампанії в засобах масової інформації; проведення демонстрацій, маршів, пікетувань або інших публічних акцій; підтримка під час обрання, призначення чи просування по службі працівників органів державної влади тощо. До незаконних методів лобістської діяльності належать фінансова підтримка нелегальних об'єднань, контроль за особистим життям політиків, збирання на них компрометуючого матеріалу, прямий підкуп політиків і чиновників, який передбачає сама природа лобізму.

Лобізм є найзагальнішою і найпоширенішою формою прямої взаємодії груп інтересів із державою. Поряд із ним є й інші форми такої взаємодії. У різних країнах склалися власні, зумовлені національними особливостями й традиціями, системи взаємодії держави та груп інтересів. Так, у Великій Британії при урядових соціально-економічних відомствах функціонують так звані спонсорські підрозділи, завданням яких є регулярні зв'язки з галузевими об'єднаннями підприємців та окремими акціонерними товариствами, вироблення спільно з ними рекомендацій щодо прийняття міністерських і урядових рішень. У багатьох країнах Заходу при органах виконавчої влади діють консультативні ради або комітети, які складаються з керівників цих органів, представників однієї або декількох груп інтересів і незалежних експертів. Більшість таких рад і комітетів діють на постійній основі, частина створюється для підготовки тих або інших окремих рішень і припиняє свою діяльність одразу ж після їх прийняття.

Крім вітчизняних груп інтересів, при виконавчих і представницьких органах державної влади можуть діяти й об'єднання, що є виразниками інтересів інших країн, світових економічних і фінансових центрів тощо і сприяють розв'язанню різноманітних міжнародних проблем.

У механізмі взаємодії груп інтересів із державою особливе місце посідають так звані трипартистські органи, засновані на представництві трьох сторін — об'єднань підприємців, профспілок і держави. Такі органи виникли й поширились у країнах Заходу в 50–70-х рр. XX ст. і були спрямовані передусім на досягнення соціального миру і стабільності. Однак їхня роль не обмежилась лише досягненням консенсусу між основними соціальними партнерами. У багатьох країнах — Австралії, Австрії, ФРН, Швеції та інших вони по суті перетворилися в органи, які визначають основні параметри соціально-економічної стратегії держави.

За всієї багатоманітності форм і систем прямої, безпосередньої взаємодії груп інтересів із державою є деякі спільні риси, властиві всім або майже всім таким системам. Це передусім наявність спеціальних інститутів та установ, у межах яких здійснюється діалог представників організованих інтересів і держави, принципи комплектування і способи діяльності таких інститутів. Практично повсюдно існує також система неформальних зв'язків і відносин, яка нерідко відіграє важливішу роль, аніж формалізовані зв'язки.

ОПОСЕРЕДКОВАНЕ ПОЛІТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ

До найважливіших форм опосередкованої взаємодії груп інтересів із державою належить їх вплив на неї через вибори й політичні партії. Групи інтересів прагнуть до налагодження зв'язків із політичними партіями, підтримують їх на виборах, щоб через них впливати на державу. Вони створюють спеціальні структури, які примикають до партій. Деякі з найбільш масових груп інтересів створили власні політичні партії для обрання своїх представників до центральних і місцевих органів влади. Скажімо, у деяких європейських країнах активно діють так звані партії зелених, створені впливовими екологічними організаціями й рухами.

Буржуазні партії (ліберальні, консервативні) виступають центрами політичного тяжіння підприємницьких об'єднань, а робітничі (соціал-демократичні, соціалістичні, комуністичні) налагоджують тісні зв'язки

з профспілками. Форми й методи співробітництва у них різні. Зв'язки підприємців і близьких до них партій здійснюються в основному у формі фінансової підтримки партій та окремих кандидатів, виділення коштів на проведення виборчих кампаній. Це відкриває прямий шлях до використання підприємницькими колами представників державного апарату, навіть політиків найвищого рівня у власних, вузькогрупових інтересах. Тому в деяких країнах фінансування підприємницькими структурами політичних партій та їх виборчих кампаній забороняються законом. Так, у США пожертвування на користь партій від окремих фірм та організацій із початку 70-х рр. законодавчо не дозволяються. Проте підприємницькі кола вишукують для фінансування партій різні обхідні шляхи і способи, нерідко справа доходить до відверто кримінальних дій.

Дещо по-іншому склались і здійснюються зв'язки з політичними партіями профспілок. У деяких випадках справа тут не обмежувалась фінансовою підтримкою відповідних партій. У таких країнах, як Австралія, Велика Британія, Швеція профспілки брали активну участь у створенні соціал-демократичних партій, значна частина профспілкових організацій увійшла до них як колективні члени (наприклад, профцентр Британський конгрес тред-юніонів є колективним членом Лейбористської партії Великої Британії).

Відповідно в межах парламентських фракцій соціал-демократичних партій функціонували впливові профспілкові групи, які суттєво впливали на законодавчий процес, особливо в період перебування цих партій при владі. Проте в останні роки у зв'язку з деяким зниженням ролі профспілок і поправлінням соціал-демократичних партій їхні стосунки зазнали суттєвих змін. У країнах із системою колективного членства відбувається або її модифікація, або повна відмова від неї. Так, Лейбористська партія Великої Британії тепер значно обмежує вплив профспілок на вироблення партійної політики, вибори керівництва партії та висунення кандидатів до парламенту. Соціал-демократична робітничая партія Швеції взагалі відмовилась від колективного членства в ній профспілок, хоча продовжує активно співробітничати з ними.

У цілому залежність соціал-демократичних партій від профспілок, хоча й не така жорстка, як раніше, зберігається. Вона є не тільки фінансовою, а й політичною, оскільки члени профспілок складають значну частину електорату соціал-демократії.

Таким чином, взаємодія громадянського суспільства з державою здійснюється як через політичні партії, так і через багатоманітні громадські організації як групи інтересів. Процес прийняття державних рішень вимагає постійної та оперативної взаємодії влади з тими, чій

інтереси ці рішення зачіпають і хто володіє найціннішою інформацією і знаннями. У країнах Заходу склались різні форми політичного представництва груп інтересів, їх взаємодії з державою. Основною опосередкованою формою цієї взаємодії є кооперація груп інтересів із політичними партіями, їхня підтримка партій на виборах. Водночас у міру розширення державного втручання в різні сфери суспільного життя, передусім в економіку й соціальні відносини, виникла і розвивається розгалужена система прямих, не опосередкованих політичними партіями і виборами, зв'язків між групами інтересів і органами державної влади. До цієї системи належать лобізм, консультативні ради й комітети при органах державної влади, а також інші форми прямої взаємодії груп інтересів із державою. Результатом такої взаємодії стало створення особливої системи *функціонального представництва*. Уже протягом кількох десятиліть це представництво виступає органічною складовою структури політичного управління країн Заходу й відіграє надзвичайно важливу роль у механізмі взаємодії громадянського суспільства й держави.

Взаємодія груп інтересів з органами публічної влади здійснюється не тільки на рівні держави загалом, з вищими органами державної влади, а й в адміністративно-територіальних одиницях держави, у тому числі з органами місцевого самоврядування. Така взаємодія реалізовується в основному в таких само формах, як і з вищими органами держави, тобто у формі лобювання, створення різних дорадчих органів, підтримки на місцевих виборах, через політичні партії тощо.

глава 12

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

Розглянуті вище поняття форми державного правління та форми державного устрою дають уявлення в основному про організаційну структуру держави, зовнішній вияв державності. Реальна ж роль тих чи інших інститутів державної влади, дійсний стан демократії, способи владарювання в конкретній країні знаходять свій вияв у понятті *політичний режим*. За одних і тих самих форм правління політичні режими можуть бути суттєво відмінними. Оскільки у здійсненні державної влади важливу роль відіграють політичні партії і різноманітні громадські організації, то політичні режими розглядаються після вивчення цих інститутів політичної системи суспільства як її функціональний аспект.

1. ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Політичний режим (*фр.* régime, від *лат.* regimen — управління) є одним із базисних понять політології. Порівняно з іншими категоріями, які розкривають форми держави, — *форма державного правління* і *форма державного устрою* — поняття *політичний режим* є найменш визначеним. Така невизначеність значною мірою пов'язана із близькістю цих понять, із тим, що одні й ті самі явища політичного життя можуть характеризуватись і як форма державного правління, і як політичний режим. Так, під президентським режимом в одних випадках мають на увазі політичний режим, а в інших — президентсько-республіканську форму державного правління, під парламентським режимом також розуміють і політичний режим, і форму правління. Такий підхід, який не розмежовує форму державного правління і полі-

тичний режим, по суті, знімає питання про рівень демократизму держави. Форма правління сама по собі може нічого не говорити про демократизм у здійсненні державної влади. Так, у сучасному світі багато монархій є більш демократичними державами, ніж деякі республіки. Про рівень демократизму у здійсненні державної влади свідчить саме характер політичного режиму.

Якщо виходити з того, що форма правління визначається відносинами між центральними органами держави, то поняттям *політичний режим* доцільно позначати характер цих відносин, здійснення державної влади загалом, передусім в аспекті демократизму цього процесу. Отже, **політичний режим виступає як система методів і засобів здійснення політичної влади у країні.**

Поряд із поняттям *політичний режим* використовується також поняття *державний режим* як узагальнена характеристика форм і методів здійснення державної влади в тій чи іншій країні. Хоча політичний режим і державний режим часто визначають практично однаково, між ними існує і певна відмінність. Полягає вона в тому, що політичний режим виходить за межі держави як інституту й охоплює також інші політичні інститути. Він не зводиться до методів діяльності державних органів, а стосується також діяльності політичних партій, громадських організацій і рухів, органів місцевого самоврядування, функціонування засобів масової інформації тощо. У цьому значенні політичний режим виступає як функціональний аспект політичної системи суспільства в цілому, тоді як державний режим характеризує функціонування лише держави.

Ураховуючи відмінності між політичним і державним режимами, між політичною і державною владою, перший із них доцільно визначати як систему методів і засобів здійснення політичної влади, а другий — державної.

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Оскільки політичний режим виступає функціональним аспектом політичної системи суспільства, то його структуру складають ті самі елементи, що й структуру політичної системи. Це передусім політичні інститути — держава та її структурні елементи, політичні партії, громадські організації, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації, а також політичні відносини, політичні норми, політична культура в їх функціональному аспекті. Щодо держави йдеться не просто про структуру, а про характер відносин між її елементами, спо-

соби формування органів державної влади, стосунки держави із громадянами, створення нею умов для реалізації прав і свобод особи тощо. Політичні партії виступають елементами політичного режиму у взаємодії між собою, тобто як певна партійна система. Громадські організації є складовими політичного режиму як групи тиску.

На основі структурних елементів політичного режиму виокремлюються його основні *ознаки*: спосіб формування вищих органів державної влади; наявність чи відсутність і характер поділу державної влади; характер партійної системи; становище і роль громадських організацій у суспільстві; розвиненість і поширеність місцевого самоврядування; реальність прав і свобод особи; роль ідеології в суспільстві.

Вищі органи державної влади (глава держави, парламент, уряд, вищі суди) можуть формуватись шляхом виборів або призначення. Одні з них (парламент, часто — президент) обираються безпосередньо громадянами, інші (уряд, вищі суди) формуються виборними органами. Вибори можуть бути як демократичними, проводитися на основі принципів демократичного виборчого права, так і формальними — неальтернативними.

За одних типів політичного режиму поділ державної влади може заперечуватись у принципі, за інших — формально визнаватись за його реальної відсутності, за третіх — існувати як чітке формальне (правове), реальне і збалансоване розмежування повноважень різних гілок влади. За характером поділ влади може бути жорстким — полягати у формальній ізольованості гілок законодавчої і виконавчої влади й відсутності між ними тісних функціональних відносин, або гнучким — передбачати тісну співпрацю гілок влади.

Партійна система може бути альтернативною — передбачати можливість зміни політичних партій при владі за результатами демократичних процедур, або неальтернативною — забезпечувати панування однієї партії, унеможливити її зміну при владі іншою.

Місцеве самоврядування як самостійна діяльність жителів окремої адміністративно-територіальної одиниці з вирішення питань місцевого значення тією чи тією мірою існує в кожній державі. В одних країнах воно діє тільки на рівні невеликих населених пунктів, в інших — поширюється на всі рівні адміністративно-територіального поділу. Органи місцевого самоврядування можуть наділятися значною автономією щодо державних органів, а можуть перебувати у повній залежності від них чи під їхнім жорстким контролем.

Ті чи ті права і свободи особи як людини і громадянина теоретично визнаються і формально (законодавчо) закріплюються в кожній державі. Реальне користування індивідами законодавчо закріпленими

правами і свободами залежить від багатьох чинників — економічних, соціальних, політичних, культурних, організаційних, правових. За різних типів політичного режиму права і свободи особи забезпечуються з неоднаковою повнотою, наголос у проголошенні й гарантуванні прав і свобод робиться на різних їх групах.

У будь-якому суспільстві існують різні ідеології як системи ідей і поглядів, що виражають інтереси тих чи тих соціальних спільнот. В одних суспільствах ідеологічні відносини ґрунтуються на принципі ідеологічної багатоманітності, що означає свободу дотримання і поширення різних поглядів та ідей. В інших — на принципі ідеологічного монізму — пануванні однієї ідеології, яка насаджується одержавленою партією і визнається державою як обов'язкова.

Перелічені ознаки політичного режиму визначають конкретні методи і засоби здійснення влади і лежать в основі розрізнення його типів.

Важливою характеристикою політичного режиму є його легітимність (від *лат.* *legitimus* — законний). За прямого значення цього терміна легітимним є той політичний режим, який встановлений законним шляхом і спирається на закони. Проте на законах у їх формально-правовому значенні можуть ґрунтуватися й диктаторські режими, засновані на гнобленні мас. Тому існує інше розуміння легітимності політичного режиму — як визнання його масами, яке спирається на їхнє переконання в тому, що саме такий режим є найкращим з усіх можливих і найбільшою мірою відповідає їхнім інтересам. Таке розуміння легітимності політичного режиму стосується не самого режиму, а його сприйняття (визнання) масами. Відповідне переконання в масах шляхом ідеологічної обробки може бути сформоване будь-яким режимом. Так, за фактично недемократичного політичного режиму у країнах соціалізму маси були глибоко переконані в тому, ще саме цей суспільний лад є найкращим і всляко його підтримували, у тому числі стовідсотковою участю у виборах органів державної влади з одностайним схваленням їхніх дій.

2. ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Типологія політичних режимів дає змогу віднайти спільне й відмінне в багатоманітних методах і засобах здійснення державної влади як у різні історичні епохи, так і в різних країнах. Як і будь-яка типологія, вона може здійснюватись за певними підставами (ознаками), залежно від яких розрізняють ті чи інші типи політичних режимів.

Спроби відрізнити одні держави від інших за формами правління, методами й засобами здійснення влади сягають глибокої давнини. Як уже зазначалось, докладну типологію форм державного правління здійснили ще давньогрецькі мислителі Платон і Арістотель. Зокрема, Арістотель залежно від кількості правителів держави та мети, яку вони переслідують, вирізняв шість форм державного правління — монархію, аристократію, політію, тиранію, олігархію і демократію.

Типології Платона та Арістотеля відбивали політичні реалії Стародавньої Греції. Сучасні типології політичних режимів ґрунтуються на досвіді світового політичного розвитку, що як найважливішу соціально-політичну цінність висунув демократію. ХХ ст. пов'язується, з одного боку, з розвитком демократії і досягненням стадії її зрілості, а з іншого — з тим, що небаченого раніше поширення набули недемократичні режими.

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ Г. МОСКИ

Типологію політичних режимів залежно від рівня їх демократизму започаткував один із основоположників теорії еліт Г. Моска. Виокремлюючи аристократичну й демократичну тенденції у розвитку панівного політичного класу, перша з яких полягає у прагненні цього класу стати спадковим, а друга виявляється в оновленні його складу за рахунок представників нижчих верств суспільства, він говорив про два типи організації влади. В одних випадках влада передається за принципом згори донизу таким чином, що вибір нижчого управління здійснюється вищим. В інших випадках діє протилежний принцип — влада делегується знизу догори: тими, ким управляють, тим, хто управляє. Перший тип організації влади Г. Моска назвав автократичним, другий — ліберальним.

Автократичний режим передбачає існування автократа, тобто особи, що персоніфікує інститут, від імені якого діють усі ті, хто наділяється частиною або часточкою публічної влади. У разі наслідування автократії наявна комбінація автократичного принципу з аристократичною тенденцією, а в разі виборної автократії — комбінація автократичного принципу з демократичною тенденцією.

Ліберальний режим характеризується більш-менш досконалою організацією виборчої системи. Його особливостями є те, що закон ґрунтується на згоді більшості громадян, а функціонери, які прямо або опосередковано призначаються підлеглими, є тимчасовими й відповідальними у своїх діях перед законом.

На думку Г. Моски, автократичні режими є більш стійкими, ніж ліберальні, оскільки останні можуть функціонувати лише за сприятливих умов, переважно в періоди економічного зростання та інтелектуального розвитку. Він визнавав, що важко знайти політичний режим, у якому в абсолютно чистому вигляді проявлявся б той чи інший принцип або тенденція, однак був переконаний, що переважання автократії чи лібералізму, аристократичних або демократичних тенденцій слугуватиме фундаментальним критерієм для визначення типу політичної організації будь-якого суспільства.

Г. Моска не завершив свою типологію політичних режимів. Деякі західні дослідники, узагальнюючи його міркування, доходять висновку, що виокремлені вченим два принципи організації влади, комбіновані з двома тенденціями поповнення політичного класу, визначають чотири типи політичних режимів: 1) аристократично-автократичний (абсолютна монархія); 2) аристократично-ліберальний (парламентарна, конституційна монархія); 3) демократично-автократичний (президентська республіка); 4) демократично-ліберальний (парламентарна республіка).

ПОЛІТИЧНІ Й ДЕРЖАВНІ РЕЖИМИ

Суттєво розширює і поглиблює знання про особливості здійснення державної влади в різних країнах наведена до наведеної вище типологія політичних режимів залежно від форми правління і з розрізненням політичних і державних режимів. За цією типологією авторитарні політичні режими пов'язуються з абсолютною і дуалістичною монархією і деякими різновидами президентського республіканського правління, а демократичні — з парламентарними монархією і республікою та президентським республіканським правлінням із досконалою системою стримувань і противаг.

Значно різноманітнішими за цих форм правління і типів політичного режиму є державні режими, в основі розмежування яких лежать особливості поділу влади й реальний порядок взаємодії органів законодавчої і виконавчої влади, парламенту й уряду. Так, державний режим в абсолютній монархії, де поділ влади відсутній, у руках монарха зосереджується вся повнота державної влади, визначається як **абсолютизм**. Відокремлення законодавчої влади від виконавчої й закріплення відповідних функцій за парламентом і наділеним широкими повноваженнями монархом у дуалістичній монархії визначають притаманний їй державний режим як **обмежений дуалізм влади**.

Розвинений поділ влади за визнання принципу верховенства парламенту над виконавчою владою в парламентарних монархії та республіці визначають притаманний цим формам правління державний режим як **парламентаризм**. Останній діє лише за умови, що в парламенті жодна політична партія не має абсолютної більшості мандатів і не може сформувати однопартійний уряд. Причому чим ширшою є партійна коаліція, що сформувала уряд, тим менш стабільний уряд, оскільки тим складніше досягати згоди між коаліційними партнерами щодо різних політичних питань.

У тих країнах, де існує двопартійна система або система з домінуючою партією й уряди є однопартійними, парламентарна модель відносин між парламентом і урядом практично перетворюється на свою протилежність. Юридично парламент здійснює контроль над урядом, але фактично уряд, сформований партією, що має абсолютну більшість парламентських мандатів, через цю більшість цілковито контролює роботу парламенту. Такий державний режим дістав назву **системи кабінету**, або **міністеріалізму**. Отже, за одних і тих самих форм правління — у парламентарних монархії та республіці — можливі різні державні режими: парламентаризм або міністеріалізм. Визначаються ці режими типом наявної у країні партійної системи.

Найпоширеніше принцип поділу влади реалізується у президентській республіці, де існують два центри влади — президент, який водночас є главою держави і главою виконавчої влади, і юридично незалежний від нього парламент. Завдяки цьому президентську республіку називають дуалістичною республікою, а притаманний їй державний режим — **дуалізмом**.

У соціалістичних країнах поділ влади не визнається навіть теоретично. Йому протиставляється принцип єдності влади трудового народу, втіленої в радах, які поєднують у собі законодавчі й виконавчі функції. Реальна влада в радах на кожному рівні належить верхівці апарату комуністичної партії і часто одноосібно першому секретареві відповідного партійного комітету. Такий державний режим називають **партократичним**.

Найпоширенішим у сучасній політології є поділ політичних режимів за ознакою демократизму на демократичні й недемократичні. Останні, у свою чергу, поділяються на тоталітарні та авторитарні.

ТОТАЛІТАРИЗМ

Тоталітаризмом (*фр.* totalitarisme, від *лат.* totalis — увесь, повний, totalitas — цільність, повнота) **називається політичний режим, який характеризується всеосяжним (повним, тотальним) контролем дер-**

жави над усіма сферами суспільного життя та особистим життям громадян із систематичним використанням насильства. Першими термін *тоталітарний* на початку 20-х рр. ХХ ст. використали італійські критики Б. Муссоліні, під керівництвом якого в Італії почала формуватися однопартійна фашистська система. Незабаром Б. Муссоліні й сам перехопив це слово й увів його до політичного лексикону, проголосивши своєю метою створення «тоталітарної держави». Пізніше термін *тоталітарна держава* (також у позитивному значенні) використовували нацистські правники в Німеччині. Паралельно формувалося уявлення про тоталітаризм як про негативне політичне явище, яке характеризує не лише фашизм, а й політичний лад у СРСР.

Власне теорія тоталітаризму сформувалась у 50-х рр. як наукове осмислення нацизму і сталінізму. У 1951 р. німецько-американський політичний філософ **ХАННА АРЕНДТ** (1906–1975) опублікувала тритомну працю «Походження тоталітаризму», у якій містився філософський аналіз тоталітаризму як суспільно-історичного феномену. Вважається, що перша спроба систематизувати ознаки тоталітарного режиму була зроблена американським дослідником **КАРЛОМ ФРІДРІХОМ** (1901–1984) у доповіді «Унікальний характер тоталітарного суспільства» (1954), у якій він сформулював п'ять ознак такого режиму: офіційна ідеологія, якої всі зобов'язані дотримуватися і яка закликає до деякого кінцевого ідеалу суспільного устрою для всього людства; єдина масова партія, очолювана, як правило, вождем і організована суворо ієрархічно; повний контроль партії і бюрократії над збройними силами та громадськими організаціями; повний контроль над засобами комунікації; система терористичного поліцейського контролю з використанням фізичного і психологічного впливу. У 1956 р. у спільній праці К. Фрідріха та іншого американського політолога **ЗБІГНЄВА БЖЕЗІНСЬКОГО** (нар. 1928) «Тоталітарна диктатура і автократія» до цих п'яти ознак була додана шоста — централізоване управління всією економікою.

У наступні роки концепція тоталітаризму набула подальшого розвитку. Було, зокрема, визнано, що головною ознакою тоталітарного політичного режиму є всеосяжний контроль держави над суспільством, який спирається на систематичне використання насильства. Це режим всеохоплюючого репресивного примусу громадян до виконання владної волі, цілковитого державного контролю за діяльністю громадян, їхніх об'єднань, соціальних груп та інститутів. За нього поширена практика надмірного одержавлення суспільного життя, яке ґрунтується на адмініструванні, примусі й заборонах, на бюрократизмі суспільного управління.

Спираючись на зазначені вище ознаки політичного режиму загалом, можна виокремити такі основні ознаки тоталітарного політичного

режиму: формування вищих органів держави недемократичним шляхом, вибори, що проводяться, мають формальний (неальтернативний) характер; відсутність поділу влади; однопартійна система з масовою політичною партією, фактичне зосередження в руках партійного апарату державної влади; існування лише тих громадських організацій, які визнаються за необхідні пануючою партією, жорстке підпорядкування їхньої діяльності державі й партії; фактична відсутність місцевого самоврядування як певної автономії органів публічної влади на місцях щодо держави; наголошення на забезпеченні соціально-економічних прав особи, обмеження та грубе порушення державою політичних прав і свобод; запровадження державою обов'язкової ідеології, якої мають неухильно дотримуватися всі громадяни, жорстка боротьба з інакомисленням.

Тоталітарними політичними режимами вважаються фашизм і комунізм, а класичними тоталітарними державами — фашистська Німеччина та СРСР, особливо періоду сталінського правління. Основна відмінність між цими різновидами тоталітарного політичного режиму полягає в тому, що фашизм припускає існування недержавного сектора економіки, який хоча й перебуває під жорстким державним контролем, але ґрунтується на приватній власності, тоді як комунізм приватну власність на засоби виробництва заперечує принципово.

Всеосяжне одержавлення як суспільного життя, так і приватного життя громадян означає відсутність за тоталітарного режиму громадянського суспільства як сфери недержавних суспільних інститутів і відносин. Держава фактично поглинає громадянське суспільство. Відсутність розвинених структур громадянського суспільства і його зворотного впливу на державу призводить до того, що держава вдається до довільних експериментів над суспільством, чинить над ним насильство, нехтує права і свободи громадян. За тоталітаризму державне свавілля не знає обмежень, оскільки держава не контролюється громадянами і не зважає на світову громадську думку.

АВТОРИТАРИЗМ

Авторитаризмом (*фр.* autoritarisme, від *лат.* autoritas — вплив, влада) називається політичний режим, який характеризується зосередженням державної влади в руках однієї особи чи групи осіб або в одному органі та здійсненням її з опорою на примус. Авторитарним політичним режимам притаманні такі основні ознаки: формування вищих органів державної влади недемократичним шляхом, ви-

бори, якщо вони проводяться, мають формальний характер; фактична відсутність поділу влади за можливого формального (юридичного) його проголошення, зосередження державної влади у виконавчій гілці, наділення її функціями нормотворчості; обмеження діяльності політичних партій, однопартійна або формально багатопартійна система за домінування однієї політичної партії, яку представляє глава виконавчої влади; обмеження діяльності громадських організацій; відсутність місцевого самоврядування або жорсткий контроль держави за його функціонуванням; скасування або значне звуження політичних прав і свобод громадян; ідеологічна багатоманітність — більш-менш вільне дотримання і поширення в суспільстві різних поглядів та ідей, відсутність обов'язкової для всіх громадян ідеології.

Авторитаризм є режимом жорсткого примушування до дотримання законів і виконання непопулярних, але формально легальних вимог. Тому головною опорою авторитарних режимів є силові структури влади — армія, поліція, служба безпеки тощо.

Авторитаризм властивий будь-якій політичній владі, яка постійно виявляє тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством. Нейтралізувати цю тенденцію може лише спротив громадянського суспільства, наявність у нього реальних важелів впливу на державу.

Причинами встановлення авторитарних політичних режимів можуть бути риси загальнонаціонального харизматичного політичного лідера як авторитарної особистості, надзвичайні обставини — соціальні конфлікти, стан війни, стихійні лиха тощо. Об'єктивні підстави авторитаризму можуть бути пов'язані також з активною перетворюючою діяльністю влади, особливо в умовах переходу від одного суспільного ладу до іншого. Авторитарні режими вважаються природними або виправданими в умовах зламу старих суспільних структур, у процесі переходу від традиційного до індустріального стану суспільства або від тоталітаризму до демократії. Це пов'язано зі здатністю авторитарного правління забезпечити суспільний порядок, особливо в екстремальних ситуаціях, швидко здійснити реорганізацію суспільних структур, сконцентрувати зусилля й ресурси на вирішенні актуальних конкретних завдань.

На відміну від тоталітаризму авторитарним формам влади притаманні певні елементи демократизму, зокрема автономія особи й суспільства в неполітичних сферах, відмова від тотального контролю над суспільством, єдиної загальнообов'язкової ідеології. За авторитарних режимів зберігається недержавний сектор економіки, держава безпосередньо не втручається в економічні процеси. Пом'якшені варіанти авторитаризму допускають поділ влади, багатопартійність, діяльність

громадських організацій, проведення виборів до представницьких органів влади. Однак при цьому домінує виконавча влада, апарат правлячої партії зрощується з державним апаратом, переважають силові методи правління. Це означає наявність за авторитарного політичного режиму громадянського суспільства, підпорядкованого державі. За авторитаризму громадянське суспільство не контролює державу.

Авторитарні політичні режими є найпоширенішими як в історії людства, так і в сучасному світі. Вони встановлюються в умовах абсолютної і дуалістичної монархії, диктатури, правління військових хунт тощо. Авторитаризм означає різке посилення влади глави держави, який так чи інакше виконує і функції глави виконавчої влади, фактичне позбавлення парламенту прерогатив контролю за політикою держави, послаблення інститутів тиску на урядову політику, пристосування інститутів виборів і референдуму до потреб режиму особистої влади, зокрема використання референдумів для створення ілюзії єдності народу з главою держави. За сучасних умов авторитарними є політичні режими у так званих суперпрезидентських республіках, які переважають у країнах Латинської Америки, та монархічних республіках, що переважають в Африці. Елементи авторитаризму досить виразно проявляються в багатьох колишніх республіках СРСР, які стали незалежними державами, зокрема в Азербайджані, Білорусі, Вірменії, Грузії, Казахстані, Росії, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані. Республіки з президентською й особливо змішаною президентсько-парламентарною формами правління взагалі тяжіють до авторитаризму глави держави — президента. Це пов'язано як з обранням президента на загальних виборах, що надає йому рис харизматичного лідера і можливість виступати від імені всього народу, так і з наділенням його широкими повноваженнями.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ

Поняття *демократія* є багатогранним: у широкому значенні — це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації, а у вузькому значенні воно має тільки політичну спрямованість і означає владу народу. Розуміння демократії як народовладдя ґрунтується на визнанні народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі, суб'єктом визначення характеру і змісту владних функцій, щодо яких державна влада відіграє обслуговуючу роль. **Демократичний політичний режим характеризується визнанням народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі та його реальною участю в її здійсненні.**

Для демократії недостатньо формального (конституційного) проголошення народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі, необхідні такі правові механізми, які забезпечували б його реальну участь у її здійсненні. Основними ознаками демократичного політичного режиму є: формування вищих органів державної влади шляхом демократичних виборів; розвинений поділ влади зі збалансованою системою стримувань і противаг; розвинена багатопартійність, альтернативна партійна система, що передбачає можливість зміни політичних сил при владі шляхом виборів; вільні утворення й діяльність громадських організацій у суспільстві; наявність місцевого самоврядування на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу держави, його автономія щодо органів державної влади; проголошення і гарантування широкого кола прав і свобод людини і громадянина з наголошенням на політичних правах і свободах; ідеологічний плюралізм — свобода дотримання і поширення в суспільстві різних поглядів та ідей.

Важливими складовими процесу демократичного здійснення влади в суспільстві є універсальні демократичні процедури, які характеризують сучасну демократію і полягають у такому: вищий політичний законодавчий орган повинен обиратися народом; поряд із ним мають існувати виборні органи влади менш високих рівнів, аж до самоврядування; виборці повинні бути рівними у правах, а виборче право — загальним; голосування має бути вільним; вибір із декількох альтернатив повинен виключати голосування списком; вибори мають здійснюватися на всіх рівнях більшістю голосів, значення такої більшості може визначатися по-різному; рішення більшості обмежує права меншості; орган влади повинен користуватися довірою інших органів влади; відносини суспільства та обраних ним органів влади мають бути взаємними й симетричними, з гарантованою законом і реакціями виборців відповідальністю носіїв влади; демократія існує під неперервним і пильним громадським контролем; держава й суспільство напружують дієві механізми запобігання і розв'язання конфліктів на всіх соціальних і політичних рівнях: між поділеними владами, більшістю і меншістю, соціальними групами, націями, містом і селом тощо⁴⁵.

Забезпечення цих демократичних процедур передбачає конституціоналізм, тобто наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади, механізми їх формування, визначає правовий статус особи та принципи рівності перед законом і поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову з визначенням функціональних прерогатив кожної з них. Важливою складовою демократичного політичного ре-

⁴⁵ Див.: Политология : энциклопедический словарь. — С. 94.

жиму є багатопартійність, вільна діяльність політичних партій і громадських організацій, у тому числі опозиційних.

Демократія дає кожній окремій особі певну міру свободи, право діяти на власний розсуд в особистому житті, свободу вибору та обрання представників влади, свободу слова, зборів, об'єднань тощо. Вона означає заперечення таких порядків, які обмежували б законні права і свободи людей. Проте демократія — це не всюдозволеність, не анархія і не охлократія (влада натовпу). Ознакою демократичного режиму є чітке визначення всіх процедур і процесів прийняття політичних рішень. Демократія вимагає жорсткої системи державної субординації із чітким розподілом повноважень, що дотримуються не тільки завдяки виданню правових актів, а й через силові структури верховних органів, обраних народом і підтримуваних ним.

Демократія передбачає процедури прийняття державних рішень відповідно до волі більшості, але з визнанням і поважанням прав і потреб меншості. Вона вимагає культури дотримання закону й конституційного порядку, толерантного ставлення до інших думок і позицій, готовності до компромісу у вирішенні спірних питань.

Демократичний політичний режим найповніше проявляється за парламентарної форми правління — у парламентарній республіці та парламентарній монархії. Меншою мірою — у президентській республіці, де президент очолює виконавчу владу й тяжіє до авторитарного правління. Залежно від форми правління можна виокремити два основні різновиди демократичного політичного режиму — **парламентаризм** і **президенціалізм**. За змішаної форми республіканського правління політичний режим визначається її тяжінням до парламентарної або президентської республіки і може бути парламентарним або президенціалістським.

За будь-якої форми державного правління до числа важливих спільних рис демократичних режимів належить пріоритет прав людини над правами держави, що означає визнання пріоритету громадянського суспільства над державою. У цьому полягає принципова відмінність відносин держави і громадянського суспільства за демократичного політичного режиму. Якщо за авторитарного режиму громадянське суспільство зберігається, але підпорядковується державі, то в умовах демократії держава і громадянське суспільство виступають партнерами. Вони на паритетних засадах беруть участь у розв'язанні тих чи інших суспільних проблем. За демократичного політичного режиму громадянське суспільство здійснює ефективний контроль над державою через засоби прямої і представницької демократії, свої політичні інститути — політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації.

На практиці кожен із трьох основних типів політичних режимів рідко існує в чистому вигляді. Найчастіше політичний режим у кожній країні виступає як поєднання у певній пропорції ознак різних типів, передусім демократичного та авторитарного, з переважанням ознак того чи того режиму. У зв'язку із цим виокремлюють також жорстко авторитарний, авторитарно-демократичний і демократично-авторитарний, розгорнуто-демократичний та анархо-демократичний (спотворено демократичний, який призводить до дезорганізації суспільного життя і врешті-решт переростає в тоталітаризм або жорсткий авторитаризм) режими.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Трансформація, тобто перетворення, політичних режимів може відбуватися як у напрямі переходу від тоталітаризму та авторитаризму до демократії, так і у зворотному напрямі. Навіть країни з розвиненими демократичними механізмами здійснення державної влади, високим рівнем політичної культури населення, давніми демократичними традиціями не застраховані від проявів авторитаризму. Останній іманентно властивий будь-якій політичній владі, яка постійно виявляє тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством. Найчіткіше зазначена тенденція проявляється в діях виконавчої влади, в розпорядженні якої перебувають матеріальні, фінансові, силові та інформаційні засоби владного впливу на суспільство. Президентська і змішана президентсько-парламентарна форми правління взагалі тяжіють до авторитаризму обраного на загальних виборах глави держави, у руках якого зосереджуються значні повноваження, особливо у сфері виконавчої влади. Демократія не дається раз і назавжди. Громадянське суспільство має постійно бути насторожі, захищатись від зазіхань держави на його інтереси і боротися за контроль над нею.

Провідною тенденцією світового політичного розвитку у другій половині ХХ ст., особливо в останні його десятиліття, є перехід від тоталітаризму та авторитаризму до демократії. Про це наочно свідчать крах фашистських режимів у Португалії та Іспанії, військових диктатур у Греції, Бразилії, Південній Кореї, Аргентині, перехід у минулому соціалістичних країн Центральної і Східної Європи від комуністичного тоталітаризму до демократії, намагання більшості молодих незалежних держав, що утворилися на теренах колишнього СРСР, розбудувати демократичну державність. Вивчення цих процесів дало політо-

логам можливість зробити певні узагальнення щодо демократичної трансформації політичних режимів.

Так, польський соціолог і політолог Є. Вятр, узагальнюючи досвід руху авторитарних режимів до демократії на прикладах Туреччини, Греції, Іспанії, Португалії, Аргентини, Бразилії, Чилі, Південної Кореї, Філіппін, східноєвропейських країн, дійшов висновку, що перехід до демократії є найбільш імовірним в умовах мирних змін і відбувається у трьох формах: реформа згори; швидкий розпад; реформа, узгоджена між владою та опозицією⁴⁶.

Реформа згори відбувається тоді, коли автократичні правителі з власної волі, а не внаслідок тиску з боку опозиції, вирішують змінити політичну систему. Так, у Бразилії група генералів, що захопила владу в 1964 р., із часом пішла на створення цивільного демократичного правління. Подібне відбулось і в Чилі після здійснення генералом А. Піночетом у 1973 р. воєнного перевороту.

Проте такі реформи рідко закінчуються успіхом. Вони проводяться надто довго, нерішуче й непослідовно, оскільки реформатори намагаються демократизувати систему, залишаючись при владі. До того ж, нерідко вони опиняються немовби між двох вогнів. На них, з одного боку, впливає частина правлячої консервативно налаштованої верхівки, яка контролює значну частину старої державної машини, зокрема найбільш консервативно орієнтовані силові структури, а з іншого боку — тиснуть знизу розбуджені перетвореннями і радикально налаштовані маси. У результаті перед реформаторами постає альтернатива: або згортання реформ, або залишення політичної арени.

Такий шлях демократичних перетворень має й безумовні переваги порівняно з іншими, тому що є поступовим і найменш радикальним, отже, і найменш болісним для суспільства. Відомі випадки як успішного здійснення подібних перетворень, наприклад у Туреччині, Бразилії, Чилі, так і безуспішного (хрущовська «відлига»).

Швидкий розпад влади, або абдикація (*лат.* abdicatio, від abdicō — зрікаюсь, — зречення престолу, відмова від влади, посади або сану), означає крах авторитарного режиму в історично короткий проміжок часу. Здебільшого це відбувається під впливом зовнішніх чинників, якими можуть бути події в сусідніх країнах, участь і поразка у військовому конфлікті тощо. Прикладами такого розпаду авторитарних режимів може бути крах встановленого 1974 р. у Греції правління «чорних полковників», який відбувся внаслідок конфлікту цієї країни з Туреччиною на Кіпрі, або крах воєнної хунти в Аргентині в результаті

⁴⁶ Див.: Вятр, Е. Трансформация тоталитарных и авторитарных режимов в современные демократии / Е. Вятр // Лекции по политологии : в 2 т. — Таллинн, 1991. — Т. 1. — С. 73–83.

поразки останньої у війні з Великою Британією за Мальвінські (Фолклендські) острови 1982 р. Перебудова в СРСР сприяла краху комуністичних режимів у країнах Центральної і Східної Європи.

Третя форма демократичної трансформації авторитарного режиму — це **поступова реформа, узгоджена між владою та опозицією**. Вона ґрунтується на компромісі в інтересах країни, народу між правлячими та опозиційними політичними силами. Такий компроміс означає, що влада та опозиція можуть дійти згоди, попри тиск соціальних сил, які стоять за ними. Вони намагаються уникати взаємних звинувачень і спекуляцій щодо минулого та у зв'язку з неминучим погіршенням соціально-економічного становища у країні, відмовляються від радикальних позицій і методів боротьби. Така форма дає можливість в історично короткий проміжок часу і з мінімальними суспільними втратами досягти значних успіхів на шляху демократичних перетворень. Зразковим прикладом узгодженого здійснення демократичних перетворень вважається Іспанія. Проведені в ній спільними зусиллями уряду й короля Хуана Карлоса після смерті 1975 р. диктатора Франко реформи дали можливість менш ніж за 10 років піднятися до стану сучасної демократичної держави. Прикладом компромісної моделі демократичної трансформації суспільства може бути й Польща.

Перехід від тоталітаризму до демократії має свої особливості. Якщо перехід від авторитаризму до демократії — це головним чином зміна політичного режиму, то демократична трансформація тоталітаризму вимагає перетворень у всіх сферах суспільного життя, зміни соціально-економічного ладу. Перехід до демократії суттєво полегшується за сприятливого стану економіки й утруднюється в умовах її кризи. Найсприятливішою для переходу до демократичного політичного режиму є децентралізована економіка з обмеженим державним контролем. Відповідно найменш сприятливі умови складаються за жорсткої системи державного управління економікою.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕМОКРАТІЇ

ПОНЯТТЯ ДЕМОКРАТІЇ

Утвердження в тій чи іншій країні демократичного політичного режиму не є результатом прагнення певних політичних сил чи бажання окремих осіб. Демократія дедалі чіткіше проявляється як об'єктивна закономірність світового політичного розвитку.

Демократичне державне правління має довготривалу історію і ґрунтується на вагомих теоретичних засадах. У буквальному розумінні **демократія** (грец. *demokratia*, від *demos* — народ і *kratos* — влада) означає «народовладдя». З'явилося це поняття ще у Стародавній Греції, де демократія визначалась як особлива форма організації держави, за якої влада належить не одній особі, як за монархії чи тиранії, і не групі осіб, як за аристократії чи олігархії, а всьому народу, точніше, усім вільним громадянам полісу — міста-держави. Особливого розвитку демократія набула в V ст. до н. е. в Афіській державі, де громадяни на своїх зібраннях спільно й безпосередньо вирішували загальнодержавні справи. Кожен мав право брати участь у законодавчих зібраннях і голосувати. Значна частина громадян обіймала в полісі численні посади. Суспільне життя характеризувалося значним інтересом громадян до політики та їхньою політичною активністю. Така безпосередня демократія була можливою завдяки обмеженим розмірам давньогрецьких держав. Але й за цих умов на народних зборах нерідко не було належної організованості, елементарного порядку й виваженості у прийнятті політичних рішень, тому відомі давньогрецькі мислителі, зокрема Платон та Арістотель, розцінювали демократію як гіршу, порівняно з монархією чи аристократією, форму правління. Вони ж сформулювали деякі положення теорії демократії, зокрема щодо співвідношення безпосереднього народовладдя і закону, демократії і свободи.

У середні віки в центрі суспільно-політичної думки перебувала проблема найдосконалішої форми правління, заснованої на ідеї спільного блага і згоди всіх членів суспільства. При цьому більшість мислителів вважали монархію найбільш придатною для забезпечення єдності суспільства формою правління. Панівною формою державного правління в ті часи була абсолютна монархія, несумісна з демократією. Відповідно, не було потреби й у розвитку теорії демократії. Активна розробка демократичних ідей розпочалася з настанням Нового часу і пов'язувалася з розвитком капіталізму й ранніми буржуазними революціями у країнах Західної Європи. Особлива увага при цьому приділялась ідеям природного права й договірного походження держави.

ПОЛІТИЧНІ ПРИНЦИПИ ДЕМОКРАТІЇ

Принципово важливим для теорії демократії було обґрунтування видатним французьким мислителем Ж.-Ж. Руссо ідеї народного суверенітету. На основі ідеї суспільного договору він доводив, що єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі є народ. Ця влада непо-

дільна, здійснюється безпосередньо самим народом і не може бути передана окремій особі чи органу. **Ідея народного суверенітету**, тобто визнання народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі, стала вихідним принципом теорії і практики демократії.

Заперечуючи можливість передавання народом влади окремим особам чи органам, Ж.-Ж. Руссо виступав за пряме народоправство. Це був елемент утопізму в його концепції демократії, оскільки постійне пряме народоправство можливе лише в невеликих спільнотах і нездійсненне в масштабах держав зі значною кількістю населення. Тому наступним принципом демократії стала обґрунтована, зокрема, Ш. Монтеск'є, **ідея представництва**, згідно з якою народ як єдине джерело і верховний носій влади в державі делегує владні повноваження державним органам. Головним таким органом є загальнонаціональна представницька установа (парламент), що формується шляхом виборів. **Виборність органів влади** також виступає одним із принципів демократії.

Обов'язковим принципом демократії є **громадянський консенсус**, тобто принципова згода основної маси громадян дотримуватися встановлених правових умов, у межах яких мають досягатися часткові цілі. Громадянський консенсус передбачає ще один принцип демократії — **мажоритаризм**, тобто правління більшості. Політичні рішення, особливо ті, що мають суспільне значення, приймаються більшістю або з її згоди. Цей принцип вимагає використання форм і процедур, які дають змогу виявити політичну більшість. Основними з них є представницьке правління і форми безпосередньої демократії — вибори та референдум. Правління більшості передбачає ще один принцип демократії — **дотримання та охорону інтересів меншості**, що виокремилась унаслідок виборів, референдуму чи у представницькому органі.

Перелічені принципи демократії в узагальненому вигляді формулюються як принцип **участі народу у здійсненні державної влади**. Ця влада має здійснюватись на основі її поділу на законодавчу, виконавчу й судову гілки. Поділ влади та взаємна урівноваженість повноважень її гілок завдяки механізму стримувань і противаг покликані унеможливити зосередження державної влади в одному органі чи узурпацію її однією особою. Принцип **поділу державної влади** є одним із найважливіших принципів демократії.

До основних принципів демократії належать також принципи рівності й свободи. Традиційне для теорії демократії трактування **свободи** полягає в тому, що останню звичайно сприймають як відсутність широких обмежень діяльності особи. Це не означає абсолютної свободи. Межею свободи будь-якої людини є свобода інших людей. Держава встановлює певні вимоги, яким має відповідати діяльність кожної особи. Межі свободи держава визначає законом. Тому в юридичному

сенсі свобода сприймається як можливість робити те, що дозволено (або не заборонено) законами. Принцип свободи деталізується в конституційно проголошених правах і свободах, до найважливіших з яких належать політичні: право на участь в управлінні державними справами; виборче право; свобода об'єднань; свобода зборів, мітингів, походів і демонстрацій; право на звернення; право на місцеве самоврядування тощо. Демократія передбачає надійні гарантії прав і свобод особи, передусім юридичні.

Принцип **рівності** полягає в тому, що всі громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Він означає відсутність закріплених у праві привілеїв чи обмежень за будь-якими ознаками — раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання тощо.

Ще одним принципом демократії є **політичний та ідейний плюралізм**, згідно з яким політичне життя має включати багато різних взаємозалежних і водночас автономних політичних груп, ідей і програми яких постійно змагаються. Політичний плюралізм найповніше проявляється у багатопартійності. Він передбачає право кожної політичної організації дотримуватися будь-яких поглядів і зобов'язує поважати інші думки. Плюралізм охоплює також політичне суперництво, наявність та офіційне визнання опозиції щодо існуючої влади.

Розрізняють пряму, або безпосередню, і представницьку демократію. **Пряма демократія** передбачає безпосереднє волевиявлення народу з тих чи інших питань життєдіяльності суспільства і держави, наприклад на референдумі, виборах, зборах, мітингу, демонстрації тощо. **Представницька демократія** передбачає, що основні рішення приймаються повноважними зборами обраних народом представників — парламентами і представницькими органами місцевого самоврядування. Найважливішими засобами безпосередньої демократії є вибори й референдум, а виборче право як юридична можливість брати участь у виборах і референдумах визнається головним політичним правом громадянина.

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ

Основна суперечність демократії — це суперечність між ідеєю демократії як повновладдя народу і неможливістю її практичного здійснення. Відомий англійський філософ **КАРЛ РАЙМУНД ПОППЕР** (1902–1994) вважав демократію не тільки неможливою, а й недоцільною.

Справді, демократія у прямому її розумінні (як безпосередня влада народу) неможлива навіть суто технічно, бо немає таких механізмів, які забезпечували б пряме народоправство з будь-якого державного питання на всіх рівнях. Більше того, таке народоправство недоцільне й під кутом зору ефективності державної влади, оскільки абсолютна більшість народу некомпетентна у вирішенні конкретних питань управління державою і суспільством. До того ж правляча більшість, як і народ загалом, за певних умов може бути таким само тираном, як і одноособовий правитель.

Різне теоретичне вирішення суперечності між ідеалом демократії (повновладдя народу) та її реальністю знаходить свій вияв в існуванні багатоманітних концепцій демократії, як способів її теоретичного обґрунтування. Історично першою була **класична ліберальна концепція демократії**, тією чи тією мірою втілена у політичній практиці більшості держав світу. Вона найповніше ґрунтується на перелічених вище принципах демократії. Головна ідея лібералізму — ідея індивідуальної свободи. Відповідно до неї ліберальна демократія на перший план ставить громадянську свободу як незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. Забезпечення громадянської свободи ґрунтується на реалізації передусім особистих прав (на життя; на свободу та особисту недоторканність; на власність; на недоторканність приватного життя та ін.) і свобод (совісті; віросповідання; думки і слова; пересування, вибору місця перебування і проживання тощо) індивіда. А наявність в індивіда політичних прав і свобод надає йому можливість брати участь у здійсненні державної влади, впливати на державу з метою задоволення особистих і спільних інтересів і потреб.

Ліберальна демократія не заперечує безпосереднього волевиявлення народу, але віддає перевагу представницькій демократії, яка дає змогу найповніше поєднати ідеал демократії та можливості його практичного здійснення. Відповідно демократію розуміють як відповідальне правління, здатне приймати рішення і нести за них відповідальність. Основними елементами представницької демократії визнаються конституційність та обмеження політичного панування. Тому ліберальну демократію називають іще конституційною демократією. За неї воля народу проявляється не повною мірою і безпосередньо, а делегується представникам, що у процесі прийняття політичних рішень виражають цю волю самостійно і під власну відповідальність.

Сутність ліберальної демократії в концентрованому вигляді знайшла своє відображення у запропонованій президентом США **АВРААМОМ ЛІНКОЛЬНОМ** (1809–1865) формулі: *government of the people, by the people, for the people* (правління народу, обране народом і для народу).

Лібералізм виник і розвивався як ідеологія буржуазії. Відповідно класична ліберальна концепція демократії та її практичне втілення відбивали інтереси передусім цього суспільного класу. Притаманна лібералізму абсолютизація індивідуальної свободи спричиняє соціальну поляризацію суспільства, загострення класової боротьби, породжує політичну нестабільність тощо. Подолати ці й подібні недоліки класичної ліберальної демократії покликана концепція **плюралістичної демократії** (від *лат.* *pluralis* — множинний) як сучасний різновид ліберальної демократії. Згідно із цією концепцією демократія ґрунтується на врахуванні всієї множинності, багатоманітності соціальних інтересів. Основною її ознакою є відкритий характер прийняття рішень через представницькі органи влади, які в таких умовах є результатом взаємодії і конкуренції різних політичних сил, насамперед політичних партій і багатоманітних груп інтересів.

У концепції плюралістичної демократії політична система суспільства розглядається як механізм, що забезпечує баланс інтересів класових, етнічних, демографічних, професійних, територіальних, релігійних та інших спільнот і їхніх організацій. Кожна з них впливає на формування політики, проте жодна не займає монопольного становища. Відбувається розподіл політичної влади між державними і громадськими інститутами. Різноманітні соціальні інтереси, у тому числі інтереси трудящих, таким чином якнайповніше враховуються. Якщо ж яка-небудь соціальна група вважає, що здійснювана політика не відповідає її інтересам, то вона має можливість домагатися відкритого обговорення відповідних проблем і прийняття необхідних політичних рішень.

Концепція плюралістичної демократії була найвпливовішою і поділялась більшістю політологів у 60-ті — на початку 70-х рр. XX ст. У подальшому вона отримала найповніше втілення в концепції **поліархії** (від *грец.* *poly* — багато і *arche* — влада) американського політолога Р. Даля, згідно з якою демократія полягає в політичному представництві багатоманітних соціальних інтересів і наявності множинних центрів влади — від державних органів і правлячих політичних партій до різноманітних громадських організацій.

На перший погляд, плюралістична демократія — це демократія для всіх. Проте вона не позбавлена низки недоліків. Одним із них є те, що для задоволення інтересів і потреб певних суспільних груп, наприклад молоді, жінок чи найбільш вразливих верств населення, створення реальних рівних можливостей для їх участі у здійсненні державної влади цим групам необхідно надавати певні пільги і привілеї. Але закріплення будь-яких привілеїв і пільг для тих чи інших соціальних груп суперечить одному з основних принципів демократії — рівності всіх грома-

дян перед законом. Розширення фактичної рівності ставить під загрозу і такий основоположний принцип демократії, як свобода.

Крім того, концепція плюралістичної демократії абсолютизує можливість політичного представництва соціальних інтересів через політичні партії і різноманітні громадські організації як групи інтересів. Рядові члени партій і громадських організацій реально відіграють у них другорядну роль, а основні рішення приймаються їх керівниками, причому не завжди в інтересах тих же рядових членів.

Нарешті, нереальна сама установка концепції плюралістичної демократії на те, що все населення буде представлене в партіях і громадських організаціях, що ці об'єднання будуть рівними за своїм політичним впливом. Найбільший вплив на політику у країнах із розвинутою ринковою економікою справляють різноманітні підприємницькі структури, особливо загальнонаціональні, галузеві й міжгалузеві об'єднання підприємців. Саме вони мають найширші матеріальні й фінансові можливості для впливу на органи влади. Відчутний вплив на політику справляють і профспілки, які є наймасовішими організаціями найманих працівників.

Зростання політичного впливу об'єднань підприємців і профспілок спричинило появу концепції **корпоративної демократії**. Корпорація (від *лат.* *corporatio* — об'єднання) — це сукупність осіб, об'єднаних на основі цехових, кастових, комерційних та інших інтересів. У країнах Заходу корпораціями називають, зокрема, акціонерні товариства, профспілкові організації та місцеві самоврядні об'єднання (муніципалітети). Згідно з концепцією корпоративної демократії політика має здійснюватись за участю держави та обмеженої кількості наймасовіших і найвпливовіших організацій, передусім об'єднань підприємців і профспілок як виразників інтересів широких верств населення. Така політика дістала назву політики соціального партнерства, або трипартизму. У багатьох країнах Заходу діють засновані на представництві підприємців, профспілок і держави спеціальні трипартистські органи, які визначають основні параметри соціально-економічної стратегії держави.

За своїм змістом концепція корпоративної демократії наближена до концепції плюралістичної демократії. Основна відмінність між ними полягає в тому, що плюралістична демократія передбачає політичне представництво всієї багатоманітності соціальних інтересів, а корпоративна демократія обмежує це представництво лише найвпливовішими об'єднаннями. Якщо прихильники плюралістичної демократії вважають, що найоптимальніший вплив на державну політику справляють багатоманітні конкуруючі між собою групи інтересів, то прихильники корпоративної демократії визнають такий вплив лише за обмеженою кількіс-

тю організацій, які не конкурують між собою, а співпрацюють під контролем держави. За таких умов корпоративні об'єднання набувають права на монопольне політичне представництво інтересів не тільки членів цих об'єднань, а й інших верств населення. Якщо врахувати, що у країнах Заходу більше половини найманих працівників не є членами профспілок, то це означає, що вони не мають власного політичного представництва в системі корпоративної демократії.

Обмеженість концепцій ліберальної, плюралістичної та корпоративної демократії спонукає політологів шукати інші теоретичні моделі демократичного здійснення державної влади. Однією з них є концепція **партисипітарної демократії** (від *фр.* *participer* — брати участь). Партисипітарна демократія — це демократія участі. Якщо ліберальна демократія обмежується формально-правовим забезпеченням рівності й свободи, то партисипітарна демократія спрямовується на досягнення дієвої свободи й рівності, забезпечення реальної участі якомога ширших верств населення у здійсненні влади.

Усупереч досить поширеним уявленням про недемократичні настрої мас, здатних сприяти встановленню тиранічного правління, прихильники партисипітарної демократії стверджують, що антидемократична позиція мас — це не іманентно притаманна їм риса, а результат їхньої недостатньої освіченості, низької матеріальної забезпеченості, відсутності можливостей реально впливати на політику. У зв'язку із цим ставиться завдання підвищення матеріального, освітнього й загального культурного рівня населення, особливо його нижчих прошарків, залучення їх до вирішення суспільних і державних справ. А утвердженню недемократичного державного правління повинні запобігати не відлучення неосвічених мас від політики, а інституціональні перешкоди. Освічена й добре інформована громадськість здатна здійснювати демократичний контроль через загальні вибори і представницький уряд.

Концепція партисипітарної демократії передбачає, що широке залучення освічених громадян до участі у здійсненні влади, децентралізація політичних рішень, громадський контроль над їх прийняттям сприятимуть досягненню справжньої рівності й свободи як найважливіших засад демократії. Зважаючи на неможливість переходу до прямої демократії, прихильники партисипітарної демократії пропонують змішану форму політичної організації, у якій поєднувались би елементи прямої і представницької демократії. На їхню думку, демократія участі — це пірамідална система із прямою демократією в основі й представницькою демократією вище від неї.

Головною особливістю **марксистської концепції демократії** є розгляд її в нерозривному зв'язку з матеріальними умовами життя суспільства та його класовою структурою. Марксизм вважає, що у класовому су-

пільстві демократія є виявом диктатури економічно панівного класу. В умовах експлуаторського ладу — рабовласницького, феодального і буржуазного — інститути демократії служили і служать тим класам, у руках яких перебували й перебувають засоби виробництва: рабовласникам, феодалам і буржуазії. Марксизм водночас вважає, що буржуазна демократія є найрозвиненішим історичним типом демократії експлуаторського суспільства вже тому, що покінула з абсолютизмом і формально проголосила найважливіші права і свободи особи.

Вищим типом політичної демократії марксизм визнає соціалістичну, або пролетарську, демократію. Головна відмінність соціалістичної демократії від буржуазної вбачається в тому, що вона є владою більшості суспільства — трудящих (диктатурою пролетаріату), спрямованою проти його експлуаторської меншості, тоді як буржуазна демократія є владою незначної меншості — власників засобів виробництва. Соціалістична демократія базується на суспільній власності на засоби виробництва, яка виступає економічною основою утвердження соціальної рівності людей та їх справжньої свободи як звільнення від капіталістичної експлуатації. Вважається, що на відміну від буржуазної демократії соціалістична не тільки проголошує політичні й соціально-економічні права та свободи, а й надійно їх гарантує. Поряд із представницькою демократією за соціалізму використовуються різні форми безпосередньої демократії, що знаходять вияв у діяльності громадських організацій, у системі народного контролю, практиці всенародного обговорення проектів найважливіших законів тощо.

Реально ж за соціалізму встановлюється не повновладдя народу, а всевладдя однієї політичної партії, яке внаслідок недемократичної побудови самої партії переростає у всевладдя партійного керівництва. Соціалістична демократія заперечує поділ влади. Представницькі органи влади хоча й обираються населенням, але перебувають під жорстким партійним контролем. Вибори мають формальний характер уже хоча б тому, що проводяться за наявності лише однієї кандидатури на виборну посаду. Громадські організації також діють під жорстким партійним керівництвом і використовуються насамперед як засоби партійного впливу на маси. Це саме стосується і засобів масової інформації, які перебувають у державній власності й контролюються комуністичною партією.

Крім зазначених, у теорії демократії існують також інші концепції демократії: ринкова, плебісцитарна, консенсусна, референдумна та ін. Окрему групу становлять концепції **елітарної демократії** як намагання поєднати несумісні, на перший погляд, теорії демократії та еліт. Такі концепції розглядаються нижче в контексті теорії політичних еліт.

Численність концепцій демократії свідчить про те, що вона є багатоманітним суспільним явищем, той чи інший аспект якого розкриває кожна з них. Попри всю багатоманітність концептуальних підходів у розумінні демократії суть її залишається незмінною і полягає в участі народу у здійсненні державної влади. Ступінь цієї участі визначає рівень демократизму політичного режиму. Причому наявність демократичних інститутів — виборчого права, представницьких органів влади, політичних партій, громадських організацій, незалежних засобів масової інформації тощо — і формальна реалізація принципів демократії ще не означають реального народовладдя. Демократичні форми здійснення влади далеко не завжди наповнюються відповідним змістом. Демократичні ідеї і гасла взагалі нерідко використовуються для прикриття фактично олігархічного правління.

Зазначене не ставить під сумнів демократію як принцип політичної організації суспільства. Ідеться передусім про проблеми практичної реалізації демократичних принципів і форм, бо навіть у тих державах, які видають за зразок народовладдя, реальність демократії досить далека не тільки від її ідеалу, а й від цього пропагованого зразка.

глава 13

ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ

Політика здійснюється не лише в інституціональних формах — державою, політичними партіями, громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування, а й у персоніфікованих — рядовими громадянами, політичними лідерами, політичною елітою. За всієї багатоманітності проявів політичного життя в кінцевому підсумку воно є діями конкретних осіб. Тому аналіз політики на рівні суспільства і його структурних елементів — соціальних спільнот, політичних інститутів — має доповнюватись аналізом на рівні особи, її політичної поведінки. При цьому має йтися про роль у політиці не лише видатних осіб — політичних лідерів, державних і громадських діячів тощо, а й рядових громадян, нічим особливо не видатних особистостей.

Вивчення участі особи в політиці, шляхів і засобів реалізації її громадянських і політичних прав є одним із найважливіших завдань політології.

1. ПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ ОСОБИ

ПОНЯТТЯ ЛЮДИНА, ІНДИВІД, ОСОБА

Хто така *особа*? Яке місце посідає це поняття серед однопорядкових із ним понять *людина*, *індивід*, *громадянин*? Найбільш загальним за значенням поняттям із цього ряду є поняття *людина*, яким позначається вищий ступінь живих організмів на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури. Людина — це жива система, що являє собою єдність фізично-

го і духовного, природного і соціального, спадкового і набутого за життя. Як живий організм людина включена у природний зв'язок явищ і підпорядковується біологічним закономірностям, на рівні свідомої психіки вона повернена до соціального буття з його специфічними закономірностями.

Людина кристалізує в собі все, що нагромаджено людством протягом усєї історії. Ця кристалізація відбувається й через залучення до культурної традиції, і через механізм біологічної спадковості. Норми права, моралі, побуту, правила мислення, естетичні смаки тощо, які історично склались, формують поведінку і розум людини, роблять із неї представника певного способу життя, культури й психології.

Кожна людина є водночас і неповторною індивідуальністю, і носієм певних суспільно значущих рис, тобто виступає і як індивід, і як особа. **Індивід** — це окрема людина, на відміну від колективу, соціальної спільноти, суспільства загалом. Індивід, який розглядається через його специфічні риси, що не зводяться до яких-небудь родових і загальних характеристик, — це **індивідуальність**. **Особа** — це людина зі своїми індивідуально вираженими й соціально зумовленими рисами. Це стійка система соціально значущих рис, які характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства чи спільноти. Як **особистість** людина виступає тоді, коли досягає самоусвідомлення, розуміння своїх соціальних функцій, себе як суб'єкта історичного процесу. Терміни *особа* (лат. *persona*) та *особистість* (лат. *personalitas*) позначають індивіда відповідно як суб'єкта відносин і свідомої діяльності та його соціальне і психологічне обличчя і можуть вживатись як синоніми.

Нарешті, кожний індивід є членом якогось суспільства і більшменш постійно перебуває на конкретній, державно оформленій території, підтримуючи правові зв'язки з державою, тому є, з одного боку, громадянином певної держави, а з іншого — членом тією чи іншою мірою відокремленого від держави громадянського суспільства.

Наука не може дійти до вивчення кожної окремої людини, індивіда, вона оперує загальними поняттями. В аналізі місця й ролі людини в системі політичних відносин таким найприйнятнішим поняттям є поняття *особа* (*особистість*). Воно надає змогу розглядати людину як члена тих чи інших соціальних і політичних спільнот, суб'єкта політичних відносин, політики.

ПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ ОСОБИ

Роль особи як суб'єкта політики визначається й проявляється на соціальному, інституціональному і персоніфікованому рівнях. Кожна особа є передусім представником певних соціальних спільнот — класових, етнічних, демографічних, професійних тощо. Соціальна належ-

ність, навіть у тому разі, коли вона несповна або й зовсім не усвідомлюється особою, впливає на її політичну поведінку, спонукає до поведінки як представника тих чи інших соціальних спільнот. Глибинні мотиви політичної поведінки пов'язані з класовою і соціально-професійною належністю особи, яка визначається такими об'єктивними соціально-економічними чинниками, як ставлення до власності на засоби виробництва, місце в системі суспільного поділу праці, спосіб одержання та розмір доходу. Ця об'єктивна соціальна належність детермінує умови індивідуального існування особи, а отже, ту чи іншу її політичну поведінку.

З метою задоволення своїх соціальних інтересів особа стає членом певних об'єднань — політичних партій, громадських організацій, долучається до громадсько-політичних рухів тощо. Беручи участь у їхній діяльності, вона виступає суб'єктом політики також на інституціональному рівні. Крім того, особа, як правило, є громадянином якоїсь держави і як така має виконувати певні обов'язки й реалізувати свої громадянські права — брати участь у виборах, референдумах, демонстраціях тощо. У цьому проявляється безпосередня, спільна для всіх осіб їхня політична роль. Держава — це головний політичний інститут суспільства, через який реалізуються права його членів.

Персоніфікований рівень політичної суб'єктності особи полягає в тому, що, виступаючи як рядовий член або лідер тієї чи іншої політичної організації, виборець, демонстрант тощо, особа проявляє себе і як конкретний індивід, безпосередній суб'єкт політичної практики.

Отже, якщо кінцевими суб'єктами політичних відносин, політичної практики є соціальні спільноти, передусім суспільні класи, то особа є безпосереднім суб'єктом політичної практики. Вона мислить, безпосередньо діє, мотивує свої дії, обґрунтовує їх, узгоджує і співпрацює з іншими людьми.

2. ОСНОВНІ ТИПИ Й ВИДИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Формування науки про політику від Стародавнього світу до Нового часу відбувалось головним чином завдяки вивченню інституціональних форм політики, передусім таких проблем, як форма держави, спосіб організації державної влади, образ ідеального правителя, відносини правителів із підданими, взаємодія суспільних інтересів і шляхи розв'язання конфліктів між ними тощо. У XIX ст. акценти у вивченні політичного життя суттєво змінились. Увагу дослідників

дедалі більше привертав такий аспект політичних відносин, як поведінка масового їх учасника, мотиви й форми його впливу на політичні інститути, ступінь і характер залежності останніх від участі людей. Це було зумовлено залученням мас до активної участі в політиці як через революції та національно-визвольні рухи, так і через політичні інститути — державу, політичні партії, громадські організації. Введення загального виборчого права зробило рядового громадянина суб'єктом політики, а поява політичних партій і масових громадських організацій створила можливості для його реальної участі в політичних процесах.

Як результат вивчення участі людей у політичних процесах сформувалась специфічна галузь політологічних знань — наука про політичну поведінку, що прагне вивчати її за допомогою точних і формалізованих методів: експериментів, анкетних опитувань, інтерв'ю тощо. Основну схему пояснення політичної поведінки при цьому було запозичено із психології, де точні методи аналізу поведінки почали застосовуватись раніше. На передній план у політологічних дослідженнях висувається біхевіоризм, представники якого проголосили курс на вивчення конкретної поведінки як у формальних, юридично оформлених, так і в неформальних групах.

Згідно з вихідними принципами біхевіоризму об'єктами політологічного дослідження мають бути не законодавчі норми та формальні аспекти політичної системи суспільства, не суспільство й політика загалом, а дії людей, спрямовані на досягнення своїх політичних цілей. Роблячи наголос на вивченні поведінки індивіда в конкретних ситуаціях, біхевіоризм сприяв глибокому пізнанню конкретної політичної, особливо електоральної, поведінки.

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Поняття *політична поведінка* є однопорядковим із такими поняттями, як *політична діяльність*, *політична активність*, *політична участь*. Найбільш загальним серед них є поняття **політична діяльність**, яке відображає всю багатоманітність дій людей у сфері політики як у персоніфікованих, так і в інституціональних формах. Поняття **політична активність** наголошує на певній спрямованості політичної діяльності — спрямованості на вдосконалення або зміну соціально-економічного й політичного порядку, політичних інститутів. Політична активність на індивідуальному рівні — це сукупність тих форм життєдіяльності окремої особи, у яких виявляється її прагнення брати

активну участь у політичних процесах, відстоювати свої політичні права та інтереси.

Поняття **політична участь** у політології використовується для позначення тих форм політики, які не пов'язані з професійною політичною діяльністю. Формами політичної участі є, наприклад, участь у виборах, референдумах, мітингах, демонстраціях тощо. Під **політичною поведінкою** розуміють будь-яку форму участі у здійсненні влади або протидії її здійсненню. Це поняття розкриває структуру й механізм політичної діяльності. Воно охоплює участь у формальних організаціях і масових рухах, залучення до різних елементів політичної системи чи свідоме відмежування від них, активну публічну маніфестацію своїх поглядів із метою впливу на політичні інститути чи політичну апатію. Отже, політична поведінка проявляється в багатоманітних формах.

ТИПИ Й ВИДИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Найзагальнішу типологію політичної поведінки здійснив М. Вебер. Залежно від участі людей у здійсненні влади він розрізняв три типи політичної поведінки: політики за випадком, політики за сумісництвом і політики за професією⁴⁷. **Політиками за випадком** є більшість громадян. Участь у політиці для них не є ні професійним, ні постійним заняттям і проявляється лише час від часу: під час голосування, присутності на політичних зборах тощо. **Політики за сумісництвом** ведуть політичну діяльність лише в разі необхідності, вона не є для них професійним заняттям, першочерговою справою життя ні в матеріальному, ні в інтелектуальному сенсі. Вони беруть участь у роботі представницьких органів, політичних партій, обговоренні й прийнятті рішень. **Політики за професією** живуть «для» або «за рахунок» політики. Політична діяльність є для них професійним заняттям та основним джерелом засобів існування. Вона проявляється в постійній роботі в політичних організаціях або в політичному лідерстві.

Поширеною є типологія політичної поведінки, запропонована польськими дослідниками. Вони розрізняють два основні типи політичної поведінки: **відкритий** (політична дія) і **закритий** (політична бездіяльність, або іммобільність). У межах відкритої політичної поведінки особа може виконувати такі політичні ролі:

✓ звичайний член суспільства, громадянин із незначним політичним впливом, незначною активністю та інтересом до політики;

⁴⁷ Див.: Вебер, М. Политика как призвание и профессия. — С. 652.

- ✓ громадянин — член громадської організації, громадського руху або декількох організацій;
- ✓ громадянин — член суто політичної організації (політичної партії або подібної), який цілеспрямовано і з власної волі бере участь у політичному житті;
- ✓ громадський, особливо політичний, діяч;
- ✓ професійний політик, для якого політична діяльність є не лише єдиним чи основним заняттям, засобом існування, а й сенсом життя;
- ✓ політичний лідер — загально визнаний політичний діяч, керівник політичної партії, громадсько-політичної організації чи громадсько-політичного руху.

Закрита політична поведінка (політична іммобільність) також може проявлятися у різних формах, а саме:

- ✓ виключеність із політичних відносин, зумовлена низьким рівнем розвитку особи або суспільного розвитку загалом;
- ✓ політичне виключення як результат заорганізованості політичної системи, розчарування в політичних інститутах і лідерах і байдужості до їхньої діяльності;
- ✓ політична апатія як форма неприйняття політичної системи, відмови від будь-яких форм співробітництва з нею. Може бути результатом насадження політичної системи насильницьким шляхом — придушенням масових соціальних і політичних рухів, окупацією тощо;
- ✓ політичний бойкот як вияв активної ворожості до політичної системи та її інститутів.

Ці форми закритої політичної поведінки є виявами політичної відчуженості, яка полягає в зосередженні зусиль індивіда на розв'язанні проблем особистого життя та їх протиставленні життю суспільному й політичному зокрема. У міру зростання політичної відчуженості укорінюється згубна для існування політичної системи суспільства ідея, що кожен захищає себе сам, що сподіватись на підтримку офіційних владних структур немає сенсу.

У політичній поведінці як колективній дії залежно від ступеня активності її учасників можна виокремити такі основні типи:

- ✓ **лідери** — очолюють політичні організації і рухи, своїми діями та авторитетом сприяють їх згуртуванню й досягненню накреслених цілей;
- ✓ **послідовники** — підтримують висунені лідерами цілі як такі, що відповідають їхнім інтересам; їх політична поведінка характеризується різним ступенем активності й участі в організаціях і рухах;
- ✓ **активісти** — є посередниками між лідерами й послідовниками, організують учасників політичного руху, постачають лідерам інформацію про його розвиток;

✓ **лідери думки** — справляють на політичну організацію чи рух, політичне життя в цілому не організаційний, а інтелектуальний вплив. Це, наприклад, публіцисти, письменники, поети, відомі актори й журналісти, ведучі популярних теле- і радіопрограм та ін. Будучи широко відомими і вмючи володіти аудиторією, вони через засоби масової інформації справляють величезний вплив на політичне життя суспільства. Проте за браком у більшості представників зазначених професій ґрунтовних знань, потрібних для політичного керівництва, — політологічних, правових, економічних, їхній вплив на політичне життя суспільства, особливо в разі ангажованості тими чи іншими політичними силами, не завжди сприятливий.

ОСНОВНІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ. РЕФЕРЕНДУМ

Політична поведінка особи як активна політична дія може проявлятися в інституціоналізованих та неінституціоналізованих формах. До інституціоналізованих форм політичної поведінки належать участь у виборах, референдумах, громадсько-політичних рухах, діяльності політичних партій та ін. У сучасному демократичному суспільстві основними інституціоналізованими формами політичної участі, тобто непрофесійної політичної діяльності, для абсолютної більшості громадян є вибори і референдум. Про особливості виборів за різних виборчих систем йшлося вище. Тут розглянемо таку форму політичної участі, як референдум.

У політичній практиці сучасних держав **референдум** (від *лат. referendum* — те, що має бути повідомлено) — **це народне волевиявлення шляхом голосування з важливого державного або суспільного питання.**

За способом організації і проведення референдум близький до виборів. На референдумі волевиявлення шляхом голосування надає юридичної сили вирішенню якого-небудь важливого питання щодо розвитку суспільства, державності, а також місцевих проблем. На загальнодержавний референдум виносяться ті питання, що стосуються найважливіших проблем політичного життя країни: прийняття конституції, внесення змін до неї, зміни форми державного правління чи форми державного устрою, вступу держави до міжнародних організацій тощо. Найважливіші питання державно-політичного життя, які підлягають вирішенню шляхом референдуму, у багатьох державах визначаються конституціями.

Повноваження ініціювати і призначати загальнодержавний референдум належить звичайно главі держави і парламенту. Глава держави чи парламент призначають референдум або з власної ініціативи, або з ініціативи інших уповноважених суб'єктів, якими можуть бути уряд, частина складу парламенту, регіональні органи влади, група виборців. Референдум з ініціативи групи виборців називається референдумом за народною ініціативою, або петиційним, оскільки група виборців має підписати петицію (звернення) на адресу глави держави чи парламенту з вимогою призначити референдум з певного питання. Законодавство встановлює мінімальну кількість виборців, на вимогу яких має бути проведений референдум. В Італії, наприклад, цей мінімум становить 500 тис. виборців, у Білорусі — 450 тис., Словаччині — 350 тис., Швейцарії — 50 тис., в Україні — 3 млн.

Основна відмінність між виборами й референдумом полягає в тому, що на виборах громадяни визначають, хто з кандидатів представлятиме їхні інтереси у представницьких органах чи обійме виборну посаду, а на референдумі вони самі приймають остаточне рішення з того чи іншого питання. Цим зумовлюється досить поширена висока оцінка референдуму як демократичного інституту і його часте застосування в колишніх соціалістичних країнах, які стали на шлях демократії.

Проте оцінка референдуму як інституту прямої демократії не має бути однозначно позитивною, бо він нерідко виступає засобом політичного маніпулювання масами й досягнення правлячими колами бажаних політичних цілей. Розглянемо докладніше деякі тіньові, тобто слабкі й непомітні з першого погляду, сторони референдуму.

Референдум призначається президентом чи парламентом лише тоді, коли вони сподіваються отримати бажані результати голосування. Якщо такої певності немає, то рішення про референдум не приймається, а ініціюванню референдуму громадянами чиняться всілякі перепони. Крім того, рядові громадяни самі по собі проведення референдуму не ініціюють, їх завжди організовує якась відома особа чи політична сила, в інтересах яких і відбувається референдум за народною ініціативою.

Той, хто призначає чи ініціює референдум, виносячи на нього те чи інше питання, як правило, намагається сформулювати його так, щоб по можливості наперед визначити бажану для себе відповідь. На підтримку бажаного для влади результату референдуму мобілізуються засоби масової інформації, владні й провладні структури.

Іноді на референдум виносяться питання, у вирішенні якого тим чи іншим чином заінтересовані президент, парламент чи уряд, але відповідь на яке вимагає від виборця спеціальних знань. Наприклад, про запровадження двопалатного парламенту, того чи того різновиду рес-

публіканської форми правління. Однозначної відповіді на такі питання не мають навіть фахівці, і вони не можуть вирішуватись всенародним голосуванням.

Іманентним недоліком референдуму є те, що рішення з найважливіших питань, які мають довготривале, стратегічне значення для суспільства і держави, на ньому приймається за ситуативного, моментного стану громадської думки, що формується і змінюється значною мірою під впливом поточних політичних подій, засобів масової інформації, пропаганди, агітації тощо. Громадяни голосують, що називається, під настрій. Громадська думка може невдовзі змінитись, результати референдуму не відповідатимуть настроям більшої частини суспільства, проте зберігатимуть свою силу.

Нарешті, хоч як дивно, але всупереч самій ідеї референдуму як інституту безпосередньої демократії, за якої рішення приймаються більшістю, зазвичай на референдумі рішення приймаються меншістю суспільства. Референдум вважається таким, що відбувся, якщо в ньому взяли участь більшість зареєстрованих виборців, а рішення на референдумі приймається більшістю від тих, хто взяв у ньому участь. Така більшість може становити тільки чверть усіх виборців і ще меншу частину населення країни, оскільки до нього належать також неповнолітні, які ще не набули активного виборчого права і не беруть участі в референдумі.

Навіть у тому разі, коли рішення на референдумі приймається більшістю від усіх виборців, у суспільстві завжди залишається меншість з протилежними інтересами, які вона може захищати різними засобами. А це означає, що референдум може призвести до соціального й політичного протистояння в суспільстві.

Зазначене зовсім не означає необхідності відмовитись від референдуму як способу прийняття політичних рішень. Референдум може бути ефективним засобом безпосередньої демократії за умови дотримання, зокрема, таких вимог щодо його проведення:

- ✓ на референдум не повинні виноситись питання: надзвичайного або невідкладного характеру; такі, що вимагають від виборця спеціальних знань; відповідь на які відома заздалегідь; пов'язані з вирішенням питань конкретних осіб;

- ✓ не проводяться референдуми з питань податків, бюджету, аністії, помилування;

- ✓ питання референдуму за змістом і формою має бути доступним для розуміння рядового виборця;

- ✓ бажані й можливі небажані наслідки того чи того варіанту вирішення питання референдуму до голосування мають бути ґрунтовно роз'яснені виборцям через засоби масової інформації;

✓ унеможливлення тиску на виборців під час голосування із чийого б то не було боку.

СПЕЦИФІКА МАСОВОЇ ПОВЕДІНКИ В ПОЛІТИЦІ

Суб'єктами політичних дій індивіди виступають не лише як представники певних соціальних спільнот, члени тих чи інших громадсько-політичних об'єднань, а й як учасники прямих дій, випадкових і тимчасових утворень — зборів, мітингів, походів, демонстрацій, пікетувань тощо. Залежно від стихійності виникнення та організованості таких масових утворень вони можуть набувати рис **натовпу**, політична поведінка якого є різновидом масової поведінки і має свої особливості.

Натовп виникає на основі фізичної взаємодії людей, які підтримують між собою безпосередній контакт, наприклад на мітингу, зупинці транспорту, взагалі під час затримки на одному місці якими-небудь зовнішніми обставинами. Випадковість утворення, неоднорідність складу визначають специфічну манеру політичної поведінки людей у натовпі, яка виявляється у придушенні раціональності, різкому переважанні почуттів над розумом. На основі анонімності самого натовпу й кожного його учасника виникає почуття безкарності, щезають відповідальність і соціальний страх, що викликає агресивні настрої і поведінку.

У міру нарощування в політиці стихійних засад вона дедалі менше відповідає своєму призначенню, втрачає здатність бути регулюючим чинником соціальних відносин, не управляє суспільством, а дезорганізує його. Негативні наслідки залучення мас до безпосередньої участі в політиці, впливу на неї поведінки натовпу давно помітили філософи. Ще Платон і Арістотель негативно ставились до демократії, яка за тих часів нерідко набувала форми охлократії — влади натовпу, що перебуває під впливом політичних демагогів.

Скептично ставився до участі мас у політиці, у тому числі в сучасних демократичних формах, відомий іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет. На його думку, маса є множинністю людей без особливих достоїнств, панування яких обертається торжеством повсякденності та людської посередності. Трагедія сучасної західної цивілізації полягає у привласненні масами функцій здібної і кваліфікованої меншості — еліти як носія творчих і управлінських засад і традицій у будь-якому суспільстві. У політиці маса здатна діяти єдиним найдоступнішим їй

методом прямої дії, постійне використання якого призводить до поступового наростання розриву між складністю проблем, які необхідно вирішувати суспільству, та примітивністю засобів, які при цьому використовуються⁴⁸.

Очевидно, Х. Ортега-і-Гассет правильно помітив деякі негативні наслідки участі мас у політиці, але абсолютизував їх. Без участі мас у політиці немає демократії, взаємодії громадянського суспільства й держави, без контролю з боку мас правляча еліта відривається від народу й абсолютизує власні інтереси. Понад те, масові виступи, прямі дії іноді виявляються не тільки найефективнішим, а й єдиним засобом розв'язання тих чи інших проблем, особливо в суспільствах із низьким рівнем розвитку демократії, де погано працює зворотний зв'язок між громадянським суспільством і державою, відсутні або надто слабкі реальні важелі впливу людей на державу.

Отже, завдання демократичного суспільства полягає не в обмеженні участі мас у політиці, а в мінімізації негативних наслідків цієї участі, особливо у формі стихійних виступів, уникненні деструктивного впливу натовпу на політику.

МОТИВАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Для розуміння політичної поведінки важливо з'ясувати інтереси й потреби, які спонукають людей до участі в політиці. Психологи стверджують, що участь у політиці, здійсненні влади є однією з основних потреб особи. Вона виявляється у прагненні особи до свободи, незалежності, переважання, панування над іншими, високого статусу, престижу, слави, задоволення матеріальних потреб тощо. Залежно від переважання тих чи інших потреб формується відповідний тип і вид політичної поведінки.

Усвідомлена потреба — це інтерес, який є найважливішим мотивом політичної діяльності. Джерелом мотивації політичної дії є наявність певної проблеми в життєдіяльності будь-якої спільноти людей або індивіда, усвідомлення необхідності її розв'язання. На основі цього виникає психологічний імпульс готовності до дії, який складається з бажання взяти участь у дії і впевненості в можливості успіху. Мотивами переходу від розуміння проблеми до дій щодо її розв'язання можуть бути усвідомлення громадянського обов'язку, інформація, не-

⁴⁸ Див.: *Ортега-и-Гассет, Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Вопр. философии. — 1989. — № 3.*

вдоволення або прагнення до досягнення мети. Залежно від домінування того чи іншого мотиву формується характер політичної поведінки. Вона може мати вигляд суто емоційної реакції на ту чи іншу подію або бути продуманою системою дій, спрямованих на реалізацію певної програми.

У політології існує також традиція аналізу політичної поведінки залежно від її підсвідомої мотивації, неусвідомлених засад, таких як потяг до агресії, нарцисизм, сексуальне утвердження, почуття вини тощо. Такий підхід дає можливість з'ясувати особистісний, причому далеко не завжди раціональний, сенс політики й політичної поведінки.

Для розуміння мотивів політичної поведінки в її найпоширеніших виявах потрібно враховувати, що сприйняття передусім власної користі є нездоланною рисою людської природи, і ставлення людини до політики зумовлюється передусім прагненням реалізації особистих інтересів. Тяжіння людини до влади не в останню чергу пов'язується з тим, що оволодіння нею є найкоротшим шляхом до встановлення особистого впливу і збагачення. Для того щоб досягти успіху, майстерності, досконалості майже в усіх видах діяльності — ремеслі, науці, мистецтві, спорті тощо, потрібні багаторічне навчання, довготривала практика, тренування. Політика є чи не єдиним видом діяльності, який дає можливість швидко зробити кар'єру, а відтак і використати набуту владу з метою особистого збагачення. Щоправда, швидкі політичні кар'єри є нетиповими і трапляються, головним чином, у суспільствах нестабільних, особливо перехідних, з нерозвиненою демократією.

Корисливість політиків, зловживання ними владою, особливо в неприхованих формах, спричиняють падіння інтересу до політики, зниження політичної активності рядових громадян. Втраті довіри до політики та її офіційних представників сприяють і такі чинники, як девальвація основних політичних цінностей та ідеалів, відхід політичних лідерів від передвиборчих обіцянок і програм, маніпулювання ними громадською думкою, поширення корупції тощо. Послаблення інтересу до політики та довіри до політиків найвиразніше проявляється в **абсентеїзмі** (від *лат.* *absens, absentis* — відсутній) — ухиленні виборців від участі в голосуванні на виборах різного рівня.

Частка людей, які відмовляються брати участь у виборах, є значною в більшості країн світу, у тому числі й зі стабільною демократичною системою. На виборчі дільниці, наприклад у таких країнах, як США, Франція, Велика Британія, у дні виборів рідко приходять більше 50–60 % тих, хто має право голосу. У багатьох колишніх соціалістичних країнах, а також колишніх радянських республіках, які стали незалежними державами, через низьку активність громадян у багатьох виборчих округах вибори часто не відбуваються, переносяться, прово-

дяться повторно. Однак якщо у країнах із розвинутою демократією байдужість громадян до політики пов'язана з високим рівнем незалежності від неї їхнього особистого життя, розвитку громадянського суспільства, то в постсоціалістичних країнах ухилення від виборів є, передусім, результатом розчарування людей у політичних лідерах і тих соціально-економічних перетвореннях, які здійснюються під їхнім керівництвом.

Оскільки політична поведінка, політика загалом мають етичний аспект, то доцільно докладніше розглянути проблему співвідношення політики і моралі, яка є основною в політичній етиці — галузі наукових знань, що виникла на межі етики й політології.

3. ПОЛІТИКА І МОРАЛЬ

В усі часи людські вчинки в будь-якій сфері життєдіяльності оцінювались з позицій моралі. Природно, що й до політики, політичної поведінки ми з повним правом можемо підходити з моральними мірками. Це право перетворюється на обов'язок з огляду на те, що політика є діяльністю зі здобуття, утримання й використання влади, отже, пов'язана так чи інакше з примусом, який сам по собі є злом, але за певних умов він об'єктивно необхідний і морально виправданий. Коли, за яких умов застосування примусу в політиці є виправданим, наскільки сама політика є моральною, чи правомірне взагалі застосування до сфери політики категорій етики і моральних цінностей — ці та подібні питання виникли давно, і в історії політичної думки на них давали досить неоднозначні відповіді.

Проблему співвідношення політики і моралі можна розглядати у трьох аспектах: історичному; моральної дилеми в політиці; впливу влади на особу.

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Спершу політичні явища і процеси розглядались у зв'язку з усім комплексом суспільних явищ. Традиція, що йде від Сократа, Платона та Арістотеля, розглядає політику і мораль як єдине ціле, спрямоване на досягнення суспільного блага, справедливості. Так, приділяючи особливу увагу проблемі морального обґрунтування політики і законів, Сократ убачав основу благополуччя держави в непорушності законів, у підпорядкуванні громадян законам. Арістотель вважав, що

державним благом є справедливість, тобто те, що служить спільній користі.

Християнська традиція також виходить з єдності політики і моралі, проте розділяє відповідальність за них, покладаючи її відповідно на світського правителя — монарха і духовного — папу.

Уперше чітко сформулював проблему співвідношення політики й моралі та прогиставив їх одна одній Н. Макіавеллі. Він вважав, що головною метою правителя має бути благо держави, яке вимагає постійного зміцнення його влади. Однак досягнення цієї мети лише високоморальними засобами в недосконалому суспільстві неможливе. Людина, яка на кожному кроці керувалася б лише принципами добра, мала б пропасти серед людей, які керуються іншими принципами.

Оскільки блага держави, зміцнення влади неможливо досягти лише високоморальними засобами, то правитель має діяти, незважаючи на жодні моральні міркування. Н. Макіавеллі вважав цілком прийнятними в політиці жорстокість, лицемірство, фізичне знищення політичних суперників тощо. Правитель інколи може дозволити собі бути чесним — усе залежить від того, що саме в певний момент корисніше для держави. Отже, головним принципом дій правителя під кутом зору моралі є цілковита безпринципність, але в політичному відношенні відсутність етичних міркувань у вчинках правителя обертається для нього збереженням влади й державної цілісності, а тому є найкращим політичним принципом.

Макіавеллівське розуміння співвідношення політики і моралі в подальшому неодноразово зазнавало критики від учених, письменників і самих політиків. Щоправда вона не завжди була справедливою, бо Н. Макіавеллі не розводив політику і мораль на всі часи і всі випадки життя. Обґрунтовуючи свої погляди, він виходив із моральної недосконалості тогочасного суспільства, необхідності застосування будь-яких засобів передусім для об'єднання розділених на той час італійських держав. Мислитель стверджував, що немає ідеального державного ладу поза часом і простором, є лише лад, адекватний ситуації; немає незмінно досконалих і поганих методів управління людьми, є лише методи, які відповідають або не відповідають ситуації.

Принципово відмінне від макіавеллівського розв'язання проблеми співвідношення політики і моралі дала етика І. Канта, особливо формулювання ним категоричного імперативу, яким має керуватися кожна людина за будь-яких обставин. Згідно із цим імперативом, тобто загальним моральним законом, до будь-якої людини потрібно ставитись як до мети, а не як до засобу. Ця вимога згодом була поширена й на політико-правову сферу. Поступово у свідомості політиків, учених та ідеологів народилось розуміння нерозривного зв'язку між політикою і мо-

раллю, який, однак, не означав їхнього повного злиття, як це було в давньогрецькій політичній філософії.

МОРАЛЬНА ДИЛЕМА В ПОЛІТИЦІ

Макіавеллівське розв'язання проблеми співвідношення політики і моралі є одним із варіантів розв'язання так званої *моральної ділеми в політиці* (ділема — необхідність вибору між двома небажаними можливостями). Суть її полягає у співвідношенні мети і засобів у політиці, у тому, що в політиці трапляються ситуації, коли проголошені позитивні під кутом зору моралі цілі досягаються за допомогою аморальних засобів. Н. Макіавеллі розв'язав цю дилему однозначно на користь мети, вважаючи, що блага мета виправдовує будь-які засоби її досягнення. Така політика дістала назву **макіавеллізму**.

Протилежною макіавеллізму є **політика ненасильства**, прихильники якої вважають, що в ході досягнення будь-яких політичних цілей необхідно виходити з безумовного пріоритету вимог моралі. Відомими представниками цієї позиції були, зокрема, М. Ганді та М. Л. Кінг.

МОХАНДАС КАРАМЧАНД (МАХАТМА) ГАНДІ (1869–1948) — один із лідерів та ідеологів індійського національно-визвольного руху. Виходив із можливості досягнення незалежності лише мирними, ненасильницькими засобами, шляхом залучення до боротьби широких народних мас. У період піднесення масової боротьби проти англійських колонізаторів (1919–1922) партія Індійський національний конгрес прийняла запропоновану ним програму насильницької відмови від співробітництва, яка стала однією з основних форм визвольного руху в Індії. Часто використовував таку форму боротьби без застосування насильства, як голодний протест. Вважав, що відмова від насильства підносить морально обидві сторони, які ведуть боротьбу. У політичній позиції М. Ганді жодне з міркувань, крім моральних, взагалі не бралося до уваги.

МАРТІН ЛЮТЕР КІНГ (1929–1968) — один із керівників боротьби за громадянські права негрів у США. Як і М. Ганді, він дотримувався тактики ненасильницьких дій, гадав, що досягти поставлених політичних цілей можна лише за допомогою високоморальних засобів. Будучи баптистським пастором, проповідував свободу і соціальний мир.

У розв'язанні моральної ділеми в політиці є і третя позиція — **політичного реалізму**. Вона постулює вибір меншого зла в ситуації зіткнення моральних цінностей. Іншими словами, вважається, що в політиці, вибираючи між більшим і меншим злом, перевагу потрібно

віддати останньому, а задля досягнення високоморальної мети придатні й аморальні засоби. Як приклад цієї позиції звичайно наводять погляди В. Леніна на проблему революційного насильства, яке він виправдовував як відповідь на насильство й засіб досягнення позитивних під кутом зору моралі цілей. Однак до моралі В. Ленін підходив із класових позицій, вважаючи моральним те, що служить завданням класової боротьби пролетаріату, побудови комуністичного суспільства.

Позиція політичного реалізму в розв'язанні моральної дилеми в політиці є найбільш раціональною і доцільною. Проте вона приховує в собі небезпеку повного ігнорування моральних норм задля досягнення ідеологізованих політичних цілей. Так сталося в СРСР, де політична доцільність виявилась у формі «революційної доцільності», яка викликала появу «революційної законності» і як наслідок — ігнорування прав і свобод людини, масові репресії, політичне свавілля в ім'я побудови комунізму.

З урахуванням історичних відмінностей у розумінні зв'язку політики і моралі та різних варіантів розв'язання моральної дилеми в політиці виокремлюють чотири основні підходи у трактуванні співвідношення політики і моралі: моралізаторський, автономістський, негативістський і компромісний. **Моралізаторський підхід** полягає у визнанні того, що політика повинна мати високоморальні цілі та в їх досягненні за будь яких умов використовувати лише морально допустимі засоби. За **автономістського (макіавеллівського) підходу** політика і мораль розглядаються як автономні, повністю незалежні одна від одної, сфери суспільного життя і заперечується можливість оцінювання політики під кутом зору моралі. **Негативістський підхід**, найхарактерніший для анархізму, полягає у протиставленні моралі й політики як непримиренних протилежностей, відповідно, добра і зла, запереченні правомірності існування держави як головного суб'єкта політики і джерела морального зла. **Компромісний підхід** є намаганням знайти оптимальне поєднання політики і моралі, обґрунтуванням необхідності здійснення політики з урахуванням моральних норм і реальних можливостей їх дотримання.

ВПЛИВ ВЛАДИ НА ОСОБУ

У проблемі співвідношення політики і моралі є ще один аспект, який стосується впливу влади на моральне обличчя людини. Ідеальних людей, як відомо, немає. У характері й поведінці кожної людини поєднуються (щоправда різною мірою) як позитивні, так і негативні риси.

Перші з них вона намагається проявити, другі — приховати. Давно помічено, що влада виявляє справжню сутність людини, її як позитивні, так і негативні риси. Це закономірно: наділена владними повноваженнями людина завжди на виду, їй доводиться приймати відповідальні рішення, що більш виразно проявляє риси її характеру та особливості поведінки. Важливо врахувати й таке: влада негативно впливає на людину, посилює її негативні риси. Ще Н. Макіавеллі писав, що влада розбещує людину. Пізніше відомий англійський історик і політичний діяч **ДЖОН АКТОН** (1834–1902) сформулював знаменитий афоризм: «Влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно».

Оскільки в політику йдуть далеко не завжди найкращі люди, до того ж влада справляє на них негативний вплив, то для суспільства завжди актуальною є проблема захисту від деструктивного впливу на нього політиків і влади. Незаперечний на Заході авторитет, англійський філософ **КАРЛ РАЙМУНД ПОППЕР** (1902–1994) центральним питанням політики вважав не те, хто має правити, а те, у яких умовах це робитиметься. Оскільки немає впевненості в тому, що в державі будуть гідні правителі, зазначав він, головним є питання про те, як звести до мінімуму шкоду, якої можуть завдати негідні правителі, які інститути та механізми потрібно створювати, щоб запобігти можливих втрат.

У сучасному демократичному суспільстві такими механізмами та інститутами є поділ державної влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, система стримувань і противаг різних гілок влади, вибори, опитування та оприлюднення громадської думки, інститути громадянського суспільства — політичні партії, громадські організації і рухи, незалежні від держави засоби масової інформації тощо. Ці механізми та інститути роблять можливим контроль громадськості за здійсненням політичної влади, сприяють тому, щоб правляча еліта якомога менше зловживала владою, не відривалась від народу, дбала про його інтереси, зрештою, щоб політика і влада відповідали вимогам моралі.

глава 14

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ

У будь-якій, навіть найдемократичнішій, державі владу здійснює не весь народ, а його незначна меншість. Безпосереднє й постійне здійснення всім народом державної влади неможливе суто організаційно та й недоцільне під кутом зору її ефективності. У всіх країнах є групи населення, які беруть найактивнішу участь у політичному житті, відіграють ключову роль у здійсненні влади. Такі групи в політології називають політичними елітами.

Оскільки політика є одним із найголовніших видів людської діяльності, від якого залежать не тільки благополуччя членів суспільства, а й саме існування останнього як цілісного утворення, то для науки про політику вивчення політичних еліт, шляхів і засобів їх формування та функціонування є надзвичайно важливим.

1. ПОНЯТТЯ І СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Як уже зазначалось, елітизм як напрям політичної думки склався наприкінці XIX — на початку XX ст. Творцями теорії еліт були італійські соціологи Г. Моска і В. Парето та німецький соціолог Р. Міхельс. Суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством завжди править вибрана меншість, наділена особливими соціальними, психологічними і політичними рисами, — еліта (від *фр.* *élite* — краще, добірне, вибране). Починаючи із XVII ст. цей термін вживався спершу для позначення товарів найвищої якості, а згодом і для виокремлення у структурі суспільства «обраних людей», передусім вищої знаті. У своєму початковому значенні термін *еліта* не містить нічого антидемократичного й широко використо-

ується у повсякденній мові, наприклад, коли йдеться про елітне насіння, елітну худобу тощо. Однак вживання цього терміна щодо людей надає йому недемократичного відтінку, оскільки передбачає переважання одних людей над іншими завдяки наявності у них якихось особливих позитивних для суспільства рис. Уже сама наявність таких рис не може вважатись безумовним фактом, до того ж людям взагалі важко дається визнання переважання над собою когось іншого. Тому теорія еліт має немало опонентів, причому не тільки із числа послідовних демократів, а й узагалі серед людей із почуттям власної гідності.

Та хоч би як там було, поділ будь-якого суспільства на тих, хто править, і тих, ким управляють, є незаперечним фактом. Причому стосовно політичних еліт ідеться не про управління взагалі, а саме про політичне керівництво та управління, яке здійснюється особливою, більш-менш сталою за своїм складом і згуртованою групою людей з опорою на правові норми і силу державного примусу. Називати цю групу можна по-різному: політичною елітою, політичним класом (Г. Моска), панівним класом, правлячою верствою тощо. Творцям теорії еліт найбільш прийнятним видавався термін *політична еліта*, оскільки вже як такий виправдовував панування чи правління меншості наявністю у її представників якихось особливих позитивних рис.

У політології найпоширенішими в поясненні феномену політичних еліт є ціннісний і функціональний підходи. **Ціннісний підхід**, започаткований В. Парето, пояснює існування політичної еліти наявністю в належних до неї осіб особливо цінних для суспільства інтелектуальних, психологічних, моральних, організаторських та інших рис, які забезпечують їм переважання над іншими людьми. Еліта таким чином видається за найціннішу частину суспільства, панівне становище якої відповідає його інтересам.

Як стверджують прихильники ціннісного підходу, формування еліт є не стільки результатом жорсткої боротьби за владу, скільки наслідком природного відбору суспільством найцінніших представників. Елітарність закономірно впливає з рівності можливостей людей і не суперечить сучасній представницькій демократії. Соціальну рівність треба розуміти як рівність можливостей людей, а не їхнього соціального статусу. Оскільки люди нерівні за фізичними та інтелектуальними здібностями, за своєю життєвою енергією та активністю, то саме суспільство зацікавлене в тому, щоб добирати для керівництва найкращих. Сама ж еліта має бути моральним взірцем для інших і викликати до себе повагу. Справжня еліта не владарює, а керує масами з їхньої добровільної згоди, яка виявляється на вільних виборах.

Згідно із ціннісним підходом **політична еліта** — це наділена особливими соціальними, інтелектуальними, психологічними, орга-

нізаторськими та іншими рисами меншість суспільства, яка безпосередньо здійснює політичне керівництво та управління суспільством.

Найпоширеніші в політології визначення політичної еліти ґрунтуються на ціннісному підході. Водночас його критикують за перебільшення значення соціальних і психологічних чинників, аристократизм та антидемократизм, за переоцінку ролі керівників і недооцінку активності мас, цинічне ставлення до боротьби за владу. Опоненти ціннісного підходу наголошують, що немає жодних підстав вважати політиків і вищих чиновників найкращою частиною. Справді, якщо вважають, що політика — брудна справа, то чи може заняття нею формувати кращих людей?

Г. Моска і Р. Міхельс започаткували **функціональний**, або **організаційний**, підхід у трактуванні феномену політичних еліт. Він пояснює існування політичної еліти важливістю функцій управління, які зумовлюють особливу роль людей, що їх виконують. Прихильники цього підходу вважають, що закон поділу праці вимагає професійного заняття управлінською працею, як необхідної умови її ефективності. Широкі маси населення політично пасивні, їхні основні життєві інтереси звичайно лежать поза сферою політики. Висока суспільна значущість управлінської праці зумовлює й особливий соціальний статус тих, хто її виконує. Характерним для цього статусу є високий рівень матеріального стимулювання, у тому числі пов'язаного з наданням управлінням різних соціальних привілеїв.

Згідно з функціональним підходом **політична еліта — це соціальна група, яка займає провідне становище в системі політичного керівництва та управління суспільством.**

Відмінність між ціннісним і функціональним підходами, отже, полягає в тому, що перший пояснює існування політичної еліти наявністю у неї особливих рис, а другий — її особливим місцем в системі суспільного поділу праці. Прихильники класового підходу критикують функціональний підхід за абсолютизацію формальних механізмів влади та відхід від аналізу її соціально-класової природи. Питання про те, чи є політична еліта позакласовою соціальною групою, яка виражає інтереси суспільства в цілому, або ж це — верхівка економічно панівного класу, яка здійснює керівництво суспільством задля підтримки соціальної системи, що ставить цей клас у привілейоване становище, є об'єктом гострої наукової полеміки. Прихильники класового підходу вважають належними до політичної еліти найвпливовіших і політично активних членів панівного класу, у тому числі лідерів і функціонерів його політичних організацій та інтелектуалів, які виробляють політичну ідеологію класу, тобто людей, що безпосередньо приймають полі-

тичні рішення, відображають сукупну волю класу. Вони виходять із того, що поняття *політична еліта* не збігається за обсягом з поняттям *правлячий клас*: перше виявляється функціонально ніби управлінським «виконавчим комітетом» другого. Ці поняття не тотожні й за змістом. До управлінської діяльності правлячий клас звичайно залучає і найбільш здібних представників інших класів і верств населення, передусім тих, які є близькими до нього.

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ

Знання про політичну еліту суттєво поглиблює ознайомлення з її різноманітними концепціями, так чи інакше пов'язаними із двома зазначеними підходами. Першу групу концепцій політичних еліт становлять **концепції макіавеллістської школи** Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса. У них визнається елітарність будь-якого суспільства, його поділ на привілейовану владарюючу творчу меншість і пасивну, нетворчу більшість. Такий поділ закономірно випливає з природи людини й суспільства. Еліта наділена особливими соціальними, психологічними, інтелектуальними, моральними та іншими рисами. Належність до неї пов'язана передусім із природними задатками, освітою і вихованням.

Еліта є більш або менш згуртованою групою, об'єднаною не тільки спільністю професійного статусу й соціального становища, а й елітарною самосвідомістю, сприйняттям себе особливою верствою, покликаною керувати суспільством. Маса більш чи менш широко визнають право еліти на політичне керівництво, що означає її легітимність.

За відносної згуртованості в середовищі еліти точиться постійна боротьба між різними її типами — старою і новою елітою, елітою і контрелітою, «левами» і «лисами» тощо. Формування і зміна еліт відбуваються в ході боротьби за владу. Та за всіх змін еліт їхні відносини з рештою суспільства, як відносини панування й підкорення, залишаються незмінними.

Сучасні концепції еліт багатоманітні. Особливу групу серед них становлять засновані на ціннісному підході **концепції демократичного елітизму**, або (у контексті теорії демократії) **елітарної демократії**. Причиною їх появи стало те, що теорія демократії як правління народу і теорія еліт як правління незначної меншості суперечать одна одній. Основоположники теорії еліт Г. Моска, В. Парето і Р. Міхельс розв'язували цю суперечність на користь теорії еліти, ставлячи під сумнів можливість демократії. Водночас у політології склався цілий напрям,

представники якого намагаються довести сумісність демократії та елітизму. До цього напряму належать, зокрема, концепції конкуруючих еліт Й. Шумпетера, відкритості еліти Г. Лассуела, рухливих еліт Н. Боббіо, рівних можливостей К. Манхейма, вертикальної демократії Дж. Сарторі. Розглянемо деякі з них.

Виходячи з того, що демократія як безпосереднє правління народу неможлива й недоцільна, американський економіст **ЙОЗЕФ ШУМПЕТЕР** (1883–1950) запропонував створити нову, більш реалістичну теорію демократії, яка ґрунтувалася б на визнанні того, що демократичний метод — «це такий інституційний устрій прийняття політичних рішень, за якого індивіди набувають владу вирішувати шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців»⁴⁹. Суть демократії, на його думку, полягає у здобутті влади елітами шляхом конкуренції. Правляча еліта є необхідною для будь-якого суспільства, у тому числі й для демократичного, характерні риси якого — конкуренція еліт за позиції влади, а також відкритість еліти для оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу. Значення електорату обмежується участю в оновленні та зміні еліти. Контроль виборців за елітами проявляється лише у формі відмови у переобранні. Концепція конкуруючих еліт Й. Шумпетера зміняє формулу демократії «правління народу» на більш реалістичну — «правління, схвалене народом».

На думку американського політолога **ДЖОВАННІ САРТОРІ** (нар. 1924), демократія не тільки не заперечує еліту, а, навпаки, передбачає її. Демократія має горизонтальний і вертикальний виміри. У горизонтальному вимірі вона ґрунтується на принципі рівності й означає правління народу. У вертикальному вимірі демократія визнає рівність як рівність можливостей, ґрунтується на принципі свободи й означає владу множинних конкуруючих меншин або **поліархію** (від *грец.* *poly* — багато і *arche* — влада).

Існують різні критерії для виокремлення контролюючих у системі вертикальної демократії меншин. Два з них — першорядної ваги. Перший критерій — **альтиметричний** (від *лат.* *altus* — висота і *грец.* *metreo* — вимірюю; альтиметр — висотомір): контролююча група є такою тому, що розташовується (за вертикальним розрізом будови суспільства) нагорі. За цим критерієм владарює той, хто перебудує нагорі, незалежно від того, завдяки чому він там опинився. Другий критерій — **меритократичний** (від *лат.* *meritus* — гідний і *грец.* *kratos* — влада; меритократія — влада найбільш гідних, заслужених) — критерій заслуги. Згідно з ним особа не тому опиняється

⁴⁹ Шумпетер, Й. Капіталізм, соціалізм, демократія / Й. Шумпетер. — К., 1995. — С. 355.

нагорі, що наділена владою, а наділена владою й перебуває нагорі тому, що заслуговує на це.

Критерій заслуги, пов'язаний із ціннісними рисами еліти, вважає Дж. Сарторі, створює ціннісну опору для представницької демократії. Потрібно відновити паретівське розуміння еліт як кращих, тому що в антиелітистів слово *elita* набуло негативного відтінку. Із цією метою Дж. Сарторі запропонував референтну теорію еліт і два стислих взаємодоповнюючих визначення демократії: «демократія повинна являти собою (а) селективну (засновану на виборності, відборі, підборі — П. Ш.) поліархію і (б) поліархію за основою достоїнств (заслуг)»⁵⁰.

Ще одну групу концепцій еліт становлять **концепції множинності (плюралізму) еліт**. Автори цих концепцій заперечують існування еліти як єдиної привілейованої і відносно згуртованої групи й доводять наявність багатьох еліт: політичної, економічної, наукової, художньої, релігійної та ін. Вплив кожної з них обмежений специфічною для неї сферою діяльності. Жодна з еліт не здатна домінувати в усіх сферах суспільного життя. Множинність еліт визначається суспільним поділом праці та багатоманітністю соціальної структури суспільства. Кожна з багатьох базисних соціальних груп — класових, етнічних, демографічних, професійних, регіональних — формує свою власну еліту, яка відображає її інтереси, захищає її цінності й водночас активно впливає на розвиток групи.

За допомогою різноманітних демократичних засобів (виборів, референдумів, засобів масової інформації тощо) базисні групи контролюють еліти. Таким чином обмежується або й унеможлиблюється дія відкритого Р. Міхельсом «залізного закону олігархічних тенденцій» і забезпечується утримання еліт під впливом мас. Відмінності між елітою і масами досить умовні. Вони ґрунтуються головним чином на неоднаковій заінтересованості у прийнятті рішень. У демократичній державі громадяни можуть вільно входити до складу еліти, доступ до неї відкривають не тільки багатство й високий соціальний статус, а передусім особисті здібності, знання, активність тощо.

У сучасному демократичному суспільстві, стверджують прихильники концепції множинності еліт, влада розпорошена між багатоманітними суспільними групами та інститутами, які шляхом прямої участі або тиску можуть впливати на прийняття політичних рішень у своїх інтересах. За таких умов головними суб'єктами політики є не еліти, а групи інтересів. До того ж існує конкуренція еліт, яка відображає економічну й політичну конкуренцію в суспільстві. Конкуренція еліт та-

⁵⁰ Сарторі, Дж. Вертикальная демократия / Дж. Сарторі // Полит. исслед. — 1993. — № 2. — С. 89.

кож робить можливою підзвітність еліт масам, упереджує формування єдиної панівної елітарної групи.

Очевидно, що концепції множинності еліт мають за мету пом'якшення сприйняття жорсткості поділу суспільства на еліту і маси, його антидемократизм. Вони багато в чому ідеалізують дійсність, затушовуючи питання про те, хто ж є господарем у державі. Є принципова відмінність між впливом у суспільстві політичної еліти, який ґрунтується на правових нормах і силі державного примусу й пов'язаний із розподілом ресурсів і цінностей, і, скажімо, інтелектуальної еліти, яка користується лише засобами ідейного впливу й залежить від політичної еліти. Крім того, й різноманітних привілеїв найбільше має саме політична еліта, бо встановлює їх вона сама для себе. Дещо від неї перепадає представникам інших еліт, зокрема економічній та інтелектуальній, які матеріально та ідейно забезпечують її панування.

Ідея множинності еліт досить поширена у груповій та особливо індивідуальній свідомості. Пов'язано це з тим, що людині важко дається сприйняття еліти поза нею самою, але імponує усвідомлення власної належності до еліти. Цим пояснюється, зокрема, те, що про свою належність до еліти суспільства нерідко заявляють функціонери численних молодіжних і жіночих громадських організацій, керівники та активісти дрібних політичних партій, журналісти, викладачі вищої школи, науковці, бізнесмени тощо. Є навіть «еліта робітничого класу», «хліборобська еліта», «студентська еліта» та ін. Подібні претензії на елітарність перебувають поза межами предмета теорії політичних еліт і політології загалом.

Протилежною щодо концепцій множинності еліт за своїм характером і спрямованістю є **ліволіберальна концепція еліти** американського соціолога **Чарлза Райта Міллса** (1916–1962). Ще в 50-ті рр. ХХ ст. у своїй праці «Владарююча еліта»⁵¹ на основі функціонального підходу він доводив, що еліта є не результатом інтелектуального, психологічного й морального переважання, а наслідком зайняття в суспільній ієрархії командних позицій, яке забезпечує людям владу в економіці, політиці, військових та інших інститутах і таким чином конститує владарюючу еліту.

Р. Міллс стверджував, що в сучасних суспільствах, хоч би якими демократичними були їхні конституції, фактично владарює еліта. Навіть у США, де відсутні традиції феодальної аристократичної ієрархії, забезпечена відносна рівність економічних і соціальних умов життя громадян, панує демократична ідеологія, соціальний розвиток призвів до посилення влади еліти.

⁵¹ Див.: *Миллс, Р. Властующая элита* / Р. Миллс. — М., 1959.

Систему політичної влади у США Р. Міллс подавав як піраміду, що складається із трьох рівнів: нижній становить маса пасивного, фактично безправного населення; середній відображає групові інтереси, а на верхньому рівні приймаються найважливіші політичні рішення. Саме останній займає правляча еліта, яка, по суті, не допускає решту населення до визначення реальної політики. Можливості впливу мас на еліту за допомогою виборів та інших демократичних інститутів досить обмежені.

Стрижневими інститутами сучасного американського суспільства Р. Міллс вважав великі корпорації, політичну виконавчу владу та армію. Відповідно владарюючи еліту він не обмежував політичною елітою, яка безпосередньо приймає найважливіші державні рішення, а включав до неї також керівників великих корпорацій, вищих офіцерів та інтелектуалів, які їх підтримують.

Усупереч твердженням про множинність еліт владарююча еліта у Р. Міллса виступає як єдина, відносно згуртована група. Згуртованість зумовлюється спільною заінтересованістю представників еліти у збереженні свого привілейованого становища, стабільності наявної суспільної системи, а також близькістю їхнього соціального статусу, освітнього й культурного рівня, кола інтересів і духовних цінностей, стилю життя, особистими й родинними зв'язками. Між елітою і масами існує глибока відмінність. Вихідці з народу можуть увійти до еліти, лише обійнявши високі пости в суспільній ієрархії. Однак на це у них дуже мало реальних шансів.

Неважко здогадатися, що в західній політології ліволіберальна концепція еліти піддається гострій критиці, особливо щодо тверджень про закритість владарюючої еліти, наявність у її середовищі особистих і родинних зв'язків, безпосереднє входження до неї керівників великих корпорацій тощо. Однак саме в цьому зазначена концепція чи не найбільшою мірою відповідає дійсності, бо навіть у найдемократичнішому суспільстві політична еліта залишається відносно замкненою і найбільш привілейованою панівною групою, підтримуваною бізнесом.

Хоча марксизм заперечує правомірність самого поняття політичної еліти, стверджуючи про політичне панування економічно домінуючого класу, опосередковано він містить своєрідну концепцію політичної еліти, яка в політології дістала назву **партократичної**. Ідеться про авангардну партію робітничого класу. Згідно з лєнінським ученням про партію нового типу така партія покликана очолити робітничий клас у його боротьбі за перемогу соціалістичної революції і побудову соціалізму й комунізму.

Найважливішою ознакою політичної партії нового типу, яка зумовлює її керівну роль, є те, що вона виступає носієм революційної —

комуністичної — ідеології. Саме озброєність цією «єдино вірною» ідеологією визначає передові риси членів партії та слугує гарантією успішного керівництва нею суспільством. Ще однією ознакою партії нового типу є походження її членів із неімущих верств суспільства, передусім із середовища робітничого класу і найбіднішого селянства. Робітничо-селянське походження виступає найважливішою умовою здатності до сприйняття комуністичної ідеології.

Політичне керівництво суспільством з боку авангардної партії робітничого класу має всеосяжний характер — охоплює економіку, політику, культуру, вирішення кадрових питань, виховання людини тощо. Для здійснення такого керівництва партія мусить бути тісно згуртованою й мати жорстку ієрархічну структуру, за якої фактична влада концентрується в руках вищого керівництва.

Партократична концепція еліти була реально втілена в соціалістичних країнах. Хоча вона створювалась під гаслами заперечення соціальної нерівності й будь-якої елітарності, всеосяжний характер партійного керівництва, зрощення партійного і державного апарату на практиці призвели до формування в цих країнах комуністичної партійно-державної еліти, яка монопольно зосередила у своїх руках усю повноту державної влади, матеріальні, фінансові, людські, ідеологічні ресурси, створила для себе цілу систему соціальних пільг і привілеїв.

Одним із перших на це звернув увагу югославський політичний діяч і політолог **МІЛОВАН ДЖІЛАС** (1911–1995). У праці «Новий клас» (1957) він обґрунтував концепцію правлячої партійної бюрократії як нового класу, який сформувався в СРСР та інших країнах соціалізму. Цей клас складається з тих, хто наділений монополією адміністративної влади і користується особливими соціальними привілеями та економічними перевагами. Витоки нового класу кореняться в партії особливого, більшовицького типу. Його могутність спирається на феномен колективної власності, що полягає в монополії партійної бюрократії на розподіл національного доходу, регламентування доходів населення, визначення напрямів господарського розвитку і розпорядження націоналізованим майном. У зв'язку із цим М. Джілас увів поняття *партійна держава*, суть якої полягає в особливому виді політичного панування, коли влада фактично незаконно сконцентрована в руках партійних комітетів і таємної поліції.

Пізніше, уже в роки так званої перебудови феномен політбюрократії або номенклатури, у СРСР був описаний російським дослідником М. Восленським⁵².

⁵² Див.: Восленский, М. Номенклатура / М. Восленский // Новый мир. — 1990. — № 6.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Соціальне призначення політичної еліти виявляється передусім у функціях, які вона виконує в суспільстві. Ці функції є багатоманітними й тісно переплітаються з тими, які виконують політична система суспільства в цілому, її підсистеми та окремі інститути. Як уже зазначалось, основними функціями політичної системи є політичне цілепокладання, владно-політична інтеграція суспільства і регулювання режиму соціально-політичної діяльності. На персоніфікованому рівні ці функції виконує політична еліта.

Функція політичного цілепокладання, яку іноді називають стратегічною, полягає в розробленні стратегії і тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Ця функція повною мірою може бути реалізованою лише на вищому рівні політичної еліти (главою держави, парламентаріями, міністрами) з використанням фахівців і результатів наукових досліджень.

Сутність **інтегративної функції** політичної еліти полягає в забезпеченні єдності й цілісності суспільства, стабільності його політичної та економічної систем, уникненні соціально-політичних конфліктів, знаходженні оптимальних варіантів їх розв'язання в разі виникнення. Важливими змістовними елементами цієї функції є згуртування різних верств населення, гармонізація їхніх соціальних інтересів, досягнення суспільного консенсусу, тісної політичної взаємодії і співробітництва всіх суспільних сил. Нездатність політичної еліти виконувати інтегративну функцію загрожує розколом суспільства, зіткненнями різноспрямованих соціальних і політичних сил аж до громадянської війни.

Еліта виконує основний обсяг роботи щодо прийняття політичних рішень, спрямованих на регулювання суспільних відносин, розв'язання назрілих суспільних проблем і завдань, здійснює розподіл і перерозподіл матеріальних, фінансових, людських та інших ресурсів. У цьому полягає її **регулятивна функція**. Від якості політичних рішень визначальною мірою залежить ефективність самої політики, успіх у вирішенні поставлених завдань.

Ще однією функцією політичної еліти є **мобілізаційна**, або **організаторська**, яка полягає в необхідності мобілізації мас для виконання прийнятих рішень і поставлених завдань, практичного здійснення визначеного політичного курсу.

Важливою функцією політичної еліти є **вираження і політичне представництво соціальних інтересів**. У політичній системі суспільства на інституціональному рівні ця функція найповніше проявляється

в діяльності політичних партій і громадських організацій, а на персоналізованому — у політичному лідерстві. Через політичну еліту реалізуються зв'язки між багатоманітними соціальними й політичними спільнотами, відбувається їх спілкування між собою з метою з'ясування позицій, досягнення взаємоприйнятних рішень. Еліта виступає тією ланкою, яка не тільки забезпечує горизонтальні зв'язки в суспільстві, а й здійснює вертикальну комунікацію між владою і масами. У цьому полягає її **комунікативна функція**. Політична еліта виконує також інші функції в політичній системі та в суспільстві загалом.

2. ТИПОЛОГІЯ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ

Політична еліта не є соціально однорідним утворенням. Вона внутрішньо диференційована і має власну структуру, яку складають різні типи й види еліти, що є підставою для того, щоб говорити про неї у множині. Виокремлення елементів структури політичної еліти, її поділ на типи й види може здійснюватись за різними підставами. Найбільш загальними з них є місце в політичній системі та обсяг владних повноважень.

Як уже зазначалось, ще В. Парето за місцем у політичній системі поділяв еліту на правлячу і неправлячу (або контреліту). До **правлячої еліти** належать усі ті, хто безпосередньо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством, а до **контреліти** — такі особи, які наділені характерними для еліти рисами, але внаслідок свого соціального статусу чи різних перешкод не мають доступу до управління. Контрелітою може виступати політична опозиція, що прагне послабити владу правлячої еліти і взяти на себе частину її повноважень. Однак В. Парето розумів під контрелітою не просто політичну опозицію, а таку наділену елітарними рисами соціальну групу, яка не входить і не прагне ввійти до складу правлячої еліти, а ставить собі за мету взагалі позбавити правлячу еліту влади й натомість створити нову систему здійснення влади. Саме з таким протистоянням він пов'язував виникнення соціальних революцій і дію закону циркуляції еліт.

За часом і засобами утвердження панування політичні еліти поділяють на традиційні й сучасні. Влада **традиційних еліт** спирається на

традиційні цінності: звичаї, традиції, знатність походження, власність на землю, військову доблесть, релігійні заслуги тощо. Відповідно до цих цінностей виокремлюють такі складові політичної еліти, як родова знать, земельна аристократія, військова еліта, релігійні ієрархи тощо. Влада **сучасних еліт** базується на сучасних цінностях, до яких належать, зокрема, промисловий і особливо фінансовий капітал, освіченість, професійні досягнення та ін. Відповідно до сучасних еліт належать підприємці, освічені політичні лідери, представники науково-технічної інтелігенції, мистецтв тощо, але не всі, а лише ті, хто безпосередньо чи опосередковано займає владні позиції або має можливість суттєво впливати на прийняття політичних рішень.

Близьким до цієї типології є поділ еліт залежно від основи їх формування на **еліту крові, еліту власності та еліту інтелектуальної продуктивності**. На основі крові формується еліта доіндустріального суспільства, на основі приватної власності, багатства — еліта індустріального, а на основі інтелектуальної продуктивності — постіндустріального суспільства.

Сучасні еліти за обсягом владних повноважень поділяють на вищі, середні та адміністративні. Чітких критеріїв такого поділу немає. Вважається, що до **вищої еліти** належать ті, хто приймає найбільш значущі для всього суспільства політичні рішення. Це провідні політичні керівники — глава держави, голова парламенту, прем'єр-міністр, а також ті, хто обіймає високі пости в законодавчій, виконавчій та судовій гілках влади. До вищої еліти належать також безпосереднє оточення глави держави, голови парламенту, прем'єр-міністра, керівники центральних органів виконавчої влади, провідних політичних партій, політичних фракцій у парламенті. У кількісному відношенні вища еліта країни складається із 100–200 осіб. Опосередкованим показником належності до неї є відомість. Це особи, що відомі як ті, хто приймає рішення.

Середня політична еліта формується з великої кількості виборних осіб. Це депутати парламенту, губернатори, мери великих міст, лідери різних політичних партій і провідних громадських організацій тощо. В її середовищі є своя досить значна диференціація. Об'єднує представників середньої політичної еліти хіба що те, що вони є виборними, а не призначуваними особами.

Адміністративна еліта — це вищий прошарок державних службовців (чиновництва), які займають вищі позиції в міністерствах, департаментах, комітетах та інших органах державного управління. На посади вони не обираються, а призначаються.

За змістом діяльності й функцій політична еліта поділяється на **партійну, військову, адміністративну та ідеологічну**, а за способом формування — на **закриту й відкриту**. Еліти закритого типу відтворюються на влас-

ній основі. Вони максимально утруднюють проникнення у своє середовище нових членів, застосовуючи жорсткі критерії відбору. **Еліти відкритого типу** відтворюються із залученням до свого складу представників нижчих верств населення, наділених елітарними рисами. Ці еліти оновлюються більш інтенсивно, ніж закриті, вміло використовують свіжі сили у своїх цілях, гнучко пристосовуються до політичних змін.

Залежно від масштабів діяльності політичні еліти поділяються на **загальнонаціональну, регіональні та місцеві**. Вплив загальнонаціональної політичної еліти поширюється на всю територію держави, регіональних і місцевих — лише в окремих адміністративно-територіальних одиницях. Регіональні політичні еліти відіграють особливо важливу роль у федеративних державах, де організація влади в суб'єктах федерації, як правило, повторює організацію влади в державі в цілому. За таких умов політична еліта суб'єктів федерації має таку саму структуру, як і загальнонаціональна еліта. В унітарних державах до регіональних політичних еліт належать керівний склад органів державної виконавчої влади адміністративно-територіальних одиниць вищого рівня, депутати органів місцевого самоврядування таких одиниць. Окремі еліти формуються в автономних утвореннях. Місцеві еліти утворюються й діють в адміністративно-територіальних одиницях нижчого рівня — селах, селищах, містах. До них належать депутати представницьких органів місцевого самоврядування і керівники їхніх виконавчих органів, керівники органів державної виконавчої влади (за їх наявності).

Оригінальну типологію політичних еліт запропонував В. Парето. Крімправлячої і неправлячої еліти (контреліти), залежно від стилю правління він виокремлював **еліту «левів»** та **еліту «лисів»**. До першої належать консервативно налаштовані прихильники силових методів правління, які виступають проти радикальних суспільних змін. До другої — люди динамічні, майстри обману й політичних комбінацій, прихильники радикальних перетворень у суспільстві, які у їх здійсненні спираються не на силу, а на переконання. В умовах політичної стабільності переважають керівники-«леви». Нестабільність політичної системи вимагає правління еліти «лисів». Рівновага в суспільстві дотримується за умови пропорційного притоку до еліти представників обох типів еліт.

ЕЛІТА І БЮРОКРАТІЯ

Посередником між елітою і масами виступає бюрократія. У прямому значенні термін **бюрократія** (*фр.* bureaucratie, від *фр.* bureau — канцелярія, контора, бюро і *грец.* kratos — сила, влада, панування) означає «пану-

вання канцелярії», «влада контори». Як соціальний феномен **бюрократія** — це соціальна група, представники якої професійно здійснюють управлінські функції в органах публічної влади. Під бюрократією розуміють також систему управління, здійснюваного за допомогою апарату влади, що відокремлений від суспільства, стоїть над ним, наділений специфічними функціями і привілеями. Бюрократами найчастіше називають службовців середньої ланки державного апарату, чиновників. Іноді бюрократія трактується дещо ширше: до неї залучають також працівників виконавчих органів місцевого самоврядування, апарату політичних партій і громадських організацій.

Похідним від бюрократії є **бюрократизм**, під яким розуміють вищення державних службовців над суспільством і громадянами, абсолютизацію ними власних інтересів під виглядом державних, невикористаних заорганізованих у вирішенні в державних установах тих чи інших важливих для громадян питань.

Бюрократія утворює апарат політичних організацій, ядро державних структур. Її роль у політиці полягає у виконанні функцій посередника між елітою і рештою суспільства: вона є виконавцем волі еліти й безпосереднім керівником населення. Верхній прошарок бюрократії — це адміністративна еліта. Оскільки феномен бюрократії, з одного боку, зумовлений об'єктивно, а з іншого — виступає джерелом бюрократизму, то в політології він оцінюється неоднозначно. Є два протилежні підходи в оцінці бюрократії.

М. Вебер розглядав бюрократію як елемент раціонального типу державного устрою, вважав, що вона втілює найбільш ефективні й раціональні способи управління організаціями. Її позитивними рисами є ієрархічність управління, компетентність і дисциплінованість чиновників, безособовий характер відносин між ними. Принцип ієрархії, розподіл повноважень і влади між різними щаблями бюрократичної драбини, з одного боку, дає можливість кожному вищому рівню управління контролювати нижчий, а з іншого — чітко визначити права та обов'язки кожного рівня бюрократії, оформити їх приписами та інструкціями, виходити за які чиновник не має права. Звідси М. Вебер виводив характерну для бюрократії дисциплінованість і повагу до закону. Просування чиновника службовими сходами ґрунтується на його освіченості й досвіді. А повна зайнятість чиновника в апараті, його фіксований посадовий оклад, а також те, що він не володіє тими ресурсами, якими розпоряджається, дають змогу, на думку М. Вебера, звести до мінімуму корупцію, зробити бюрократію слугою суспільства й держави, а не окремих привілейованих осіб.

Тривалий час концепція раціональної бюрократії М. Вебера не піддавалась сумнівам, тим більше, що її було сконструйовано в руслі мето-

дології «ідеального типу», яка не передбачає прямого перенесення теоретичної моделі на реальність. Але в 40-х рр. XX ст. американський соціолог **РОБЕРТ МЕРТОН** (1910–2003) і його група піддали цю концепцію різкій критиці. Вони показали, що ті формальні зв'язки й відносини, принципи і функції, які відображені в концепції М. Вебера, насправді розмиті й дисфункціональні. Авторитарність та ієрархічність владних відносин породжують панування командних, адміністративних методів управління, тяганину й консерватизм, безініціативність і безвідповідальність. Насправді бюрократія служить не державі й суспільству, а собі. Орієнтацію на загальні інтереси вона підмінює орієнтацією на власні корпоративні інтереси. Замість раціональності бюрократичного управління діє чинник ірраціональної поведінки бюрократії, замість доцільної ієрархії управління існує культ начальства, а замість деперсоналізації — неформальні зв'язки і корпоративізм.

Очевидно, що концепції М. Вебера і Р. Мертоні описують крайні з можливих станів бюрократії. Реальний стан бюрократії залежить від багатьох чинників, у тому числі від якісного стану самої еліти та шляхів її формування.

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ

Якісний стан політичної еліти значною мірою залежить від особливостей її формування і відтворення. Усі дослідники еліт так чи інакше торкались цього питання. Так, Г. Моска виокремив дві тенденції в розвитку політичного класу — аристократичну й демократичну і три способи його оновлення — наслідування, вибори й кооптацію. Перша тенденція пов'язана з наслідуванням і виявляється у прагненні еліти стати спадковою якщо не юридично, то фактично — шляхом відтворення на власній основі. Друга тенденція пов'язана з виборами й кооптацією і полягає в оновленні складу еліти за рахунок більш здатних до управління та найактивніших представників нижчих верств суспільства.

У розвитку суспільства одночасно діють обидві тенденції з переважанням якоїсь однієї. Переважання аристократичної тенденції веде до виродження еліти, наслідком чого є суспільний застій та активізація боротьби нових соціальних сил за зайняття панівних позицій у суспільстві. Переважання демократичної тенденції запобігає занепаду еліти, робить її більш здатною до ефективного керівництва суспільством, однак може порушувати наступність у політиці, викликати небажані соціальні зміни. Оптимальною для суспільства є рівновага між аристо-

кратичною й демократичною тенденціями, що забезпечує як наступництво і стабільність в керівництві суспільством, так і якісне оновлення самого керівництва.

В. Парето доводив, що рівновага в суспільстві вимагає, щоб до правлячої еліти постійно кооптувались особи з елітарними рисами, але неелітарного походження, з одночасним виведенням із неї осіб із неелітарними рисами. Проте так не відбувається, оскільки правляча еліта прагне зберегти свої привілеї і передати їх у спадок. Цим вона погіршує свій якісний склад і сприяє кількісному зростанню контреліти.

Серед причин занепаду правлячої еліти В. Парето називає війну і диференційовану здатність до відтворення потомства. Війна звичайно знищує більш значну частину еліти порівняно з населенням у цілому. Елітарні сім'ї виявляють тенденцію до вимирання, бо в них зазвичай менше дітей, ніж у решті населення. Однак закон циркуляції еліт не дає можливості старій еліті, що вироджується, призвести до занепаду все суспільство. Коли процеси деградації правлячої еліти й кількісного зростання контреліти набувають широких масштабів, контреліта за допомогою мас витісняє стару еліту і стає правлячою. Цей процес зміни еліт В. Парето називає «масовою циркуляцією еліти, або просто революцією». У процесі революції багатьох представників старої еліти знищують, ув'язнюють, висилають або опускають до найнижчого соціального рівня. Інші представники старої еліти рятуються, зраджуючи свій клас. Нерідко вони займають провідні позиції в революційному русі. В. Парето доходить висновку, що головним результатом революційних змін стає поява нової еліти з деякою домішкою старої. Маси від такої зміни еліт нічого не виграють і залишаються об'єктом панування та експлуатації.

Р. Міхельс головним шляхом формування еліт вважав олігархізацію великих організацій, передусім політичних партій. Керівництво такими організаціями не може здійснюватись усіма їхніми членами через некомпетентність, пасивність і байдужість останніх. Забезпечення ефективності функціонування великих організацій потребує виокремлення керівної меншості, яка поступово виходить з-під конторою рядових членів, відривається від них і підпорядковує політику організації власним інтересам. Так у великих організаціях і в суспільстві в цілому формується керівна меншість, яка і є елітою.

У сучасній політології виокремлюють дві основні системи відбору політичних еліт: антрепренерську і систему гільдій. Розрізняють їх залежно від того, хто, як і з кого здійснює відбір, якими є порядок і критерії відбору, наскільки широке коло селекторату, тобто тих, хто відбирає, та якими мотивами він керується у відборі.

Антрепренерська система (від *фр.* entrepreneur — підприємець) відбору еліт характеризується відкритістю, широкими можливостями

для представників будь-яких суспільних груп претендувати на керівні посади. Відбір здійснюється на конкурентній основі за невеликої кількості формальних вимог широким колом селекторату, яким можуть виступати всі виборці країни. Першорядне значення у відборі відіграють особистісні риси кандидата, особливо його індивідуальна активність, уміння знайти підтримку широкої аудиторії, захопити її яскравими ідеями, цікавими пропозиціями і програмами. Головним засобом відбору до еліти в антрепренерській системі є вибори.

Система гільдій (від *нім.* Gilde — корпорація, об'єднання) багато в чому протилежна антрепренерській. Вона характеризується закритістю, відбором претендентів на більш високі посади головним чином із нижчих прошарків самої еліти, поступовим і повільним службовим просуванням. Відбір здійснюється на основі численних формальних вимог невеликим і відносно закритим колом селекторату, до якого входять, як правило, лише члени вищого керівного органу чи навіть один перший керівник. Крім формальних вимог, таких як освіта, вік, стаж роботи тощо, особлива увага при призначенні на посаду звертається на партійність та особисту відданість вищому керівництву. Головним засобом відбору до еліти за системи гільдій є призначення.

Обидві системи відбору еліт у чистому вигляді застосовуються досить рідко. Загалом антрепренерська система переважає в демократичних державах, а система гільдій — за авторитарних і тоталітарних політичних режимів. Кожна з них має свої переваги і недоліки. Так, антрепренерська система добре пристосована до динамізму сучасного життя, вона більш відкрита для молодих лідерів і сприятлива для нововведень. Водночас із нею пов'язані велика ймовірність ризику в політиці, відносно слабка передбачуваність політичних процесів, схильність лідерів до популізму, надмірного захоплення зовнішнім ефектом, впливом на виборців.

Система гільдій характеризується виваженістю політичних рішень, передбачуваністю політики. Вона забезпечує наступність у політиці, консенсус її суб'єктів. Проте ця система породжує бюрократизм і масовий конформізм і за відсутності конкурентних механізмів веде до поступової дегенерації еліти, її відриву від суспільства та перетворення у вузьку привілейовану групу.

Наочним підтвердженням цього є притаманна соціалістичним країнам **номенклатурна система** відбору політичної еліти — один із найтипівіших варіантів системи гільдій. У контексті теорії еліт номенклатурою (від *лат.* nomenclatura — перелік, список) називають перелік посад, призначення на які затверджується органами вищого рівня, а також самих призначених осіб. У самому переліку як такому нічого недемократичного немає. Антидемократичним є порядок обіймання

відповідних посад, який характеризується всеосяжністю, відсутністю конкурентних механізмів, повною ідеологізацією і політизацією, домінуванням товариських і родинних зв'язків, особистою відданістю керівництву.

У теорії еліт є чимало опонентів. Справді, маючи бодай найменше реалістичне уявлення про політику і тих, хто її здійснює, важко назвати їх «кращими» людьми, наділяти якимись особливими позитивними соціальними, психологічними, інтелектуальними чи моральними рисами. Наївно вважати, що ще вчора простий громадянин, потрапивши до парламенту за партійним списком, раптом стає кращим від інших. До того ж, як тільки політик сходить із політичної сцени, про нього, а отже, і про його «особливі» риси, одразу ж забувають (насамперед засоби масової інформації, які до цього його всіляко підносили).

Очевидно, що ціннісний підхід у трактуванні політичної еліти видає бажане за дійсне, ідеалізуючи політиків як особистостей. Більш реалістичним є функціональний підхід, який робить наголос не на якихось особливих рисах політичної еліти, а на її особливому місці в системі суспільного поділу праці, завдяки якому вона виступає як окрема соціальна група.

Теорія політичної еліти за всієї її небездоганності цінна вже тому, що виокремлює правлячу верству як особливу соціальну групу, з'ясовує її провідну роль у політиці, робить об'єктом наукових досліджень, привертає до неї увагу громадськості, ставить її під суспільний контроль. А це особливо важливо з огляду на те, що така верства відіграє надзвичайно велику роль у суспільстві. Від якісного складу правлячої верстви залежить якість самої політики, а в кінцевому підсумку — якість життя кожної людини. В ідеалі така верства має бути саме елітою — носієм найкращих людських рис, на практиці вона далека від ідеалу, а термін *політична еліта*, що її позначає, досить умовний.

глава 15

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

Існування політичних еліт найвиразніше проявляється в політичному лідерстві, яке полягає в тому, що окремі особи відіграють у політиці провідну роль, здійснюють переважний вплив на інших людей — громадян, виборців чи членів політичної організації. У кінцевому підсумку влада — це влада лідерів, хоча вони й намагаються діяти від імені народу. Народовладдя у його так би мовити чистому вигляді неможливе у принципі.

Лідерство відображає об'єктивну необхідність в організації спільної діяльності людей. Суспільний характер і поділ праці передбачають узгодженість їх індивідуальних трудових зусиль. Цю функцію щодо упорядкування діяльності людей та управління суспільними процесами і здійснюють лідери. Тому лідерство існує скрізь, де є групова, колективна діяльність.

Феномен лідерства вивчають різні науки. Так, психологія досліджує особливості особи лідера. Соціологія розглядає лідерство в соціальній системі. Соціальна психологія вивчає лідерство як процес взаємодії соціальних і психологічних чинників, досліджує його механізми, розробляє методи відбору, навчання, висування керівників залежно від характеру групи чи організації. Політологія розглядає лідерство як феномен політичного життя суспільства, досліджує його місце в системі владних відносин, механізми формування і функціонування, розробляє щодо них практичні рекомендації.

1. СУТНІСТЬ, ВИТОКИ ТА ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Звичайно лідерами (*англ.* leader — ведучий, керівник) називають тих, хто перебуває попереду, впливає на інших для інтеграції групової діяльності з певною метою або очолює яку-небудь організацію чи рух.

Відповідно лідерство — це вплив лідера на оточення. Політичне лідерство є одним із різновидів і водночас — вищим рівнем лідерства, оскільки відображає владні відносини в суспільстві на найвищому — державному — рівні. Воно існує також у політичних партіях і громадських організаціях, неформальних об'єднаннях, проявляється на регіональному та місцевому рівнях.

Для розкриття сутності лідерства потрібно конкретизувати ознаки лідера як особи (чи групи людей), що консолідує зусилля оточення та активно впливає на нього для досягнення певних цілей.

Лідером може бути лише особа, яка **користується авторитетом** серед оточення, виправдовує його довіру. Механізм реальної влади спирається або на повноваження суб'єкта, або на його авторитет, чи водночас на те й інше. Влада, заснована на повноваженнях, передбачає обов'язкове підкорення суб'єкту, зумовлене наявністю у нього права й можливості примушувати. Повноваження закріплюються у правових актах, їхній обсяг визначається місцем суб'єкта в ієрархії політичної влади і не залежить від індивідуальних здібностей особи, яка його посідає. На відміну від повноважень авторитет дає змогу здійснювати владу без примусу, впливом самої особи суб'єкта.

Лідерство, отже, є виявом не авторитету влади, а влади авторитету. Оскільки лідера створює авторитет, то він ніким офіційно не признається і навіть не затверджується. Лідерство фіксує такі морально-психологічні відносини між суб'єктом і об'єктом політики, суть яких полягає у свідомому й добровільному підкоренні лідеру всіх тих, хто за ним іде. Визнання авторитету лідера оточенням та добровільне підкорення йому є однією з основних ознак лідерства.

Зазначене дає можливість з'ясувати співвідношення між лідерством і керівництвом у політиці. В їхніх межах здійснюється практично однаковий процес розвитку суб'єкт-об'єктних стосунків, коли в суспільстві існують відносини підкорення й один суб'єкт має можливість впливати на інших. Керівництво й лідерство розрізняються мірою використання авторитету. Під керівництвом розуміють управління, яке здійснюється в межах офіційних повноважень, виконання волі керівника відбувається завдяки його владі.

На відміну від керівництва лідерство — це вплив особистого авторитету лідера на свідомість і поведінку певної спільноти людей на базі їхніх цінностей і норм життєдіяльності. Політичний керівник, який не користується авторитетом, не є лідером, хоч би яку високу посаду він обіймав. Водночас політичним лідером може бути й така особа, яка формально не обіймає керівних посад ні в політичних партіях чи громадських організаціях, ні в органах державної влади чи місцевого самоврядування, але здобула визнання своєю політичною діяльністю,

наприклад, боротьбою за демократію, права людини, державну незалежність тощо.

Оскільки лідерство передбачає визнання авторитету тієї чи іншої особи, слід визнати наявність відносин лідерства між кандидатом у депутати і його виборцями під час виборів до представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Здебільшого це лідерство має ситуативний характер і після виборів зберігається лише в разі, коли депутат активно працює з виборцями свого округу, зміцнює свій авторитет, домагається переобрання. У системі владних відносин між органами місцевого самоврядування і громадянами політичними лідерами в межах відповідних територіальних громад є, наприклад, сільський, селищний і міський голова — на момент їх обрання, а в подальшому — залежно від збереження авторитету. Сам факт обрання їх на відповідні посади означає визнання виборцями їхнього лідерства.

У політології існує кілька підходів у поясненні природи політичного лідерства. В одному разі лідерство розглядається як **вплив на інших людей**. Останній має низку особливостей: по-перше, він мусить бути постійним; по-друге, має здійснюватися на все оточення лідера, яким залежно від масштабу лідерства може бути група, організація, соціальна спільнота чи суспільство загалом; по-третє, політичного лідера відрізняє явна перевага у впливі порівняно з впливом інших осіб; по-четверте, вплив лідера спирається на його авторитет або принаймні на визнання правомірності його керівництва.

В іншому разі феномен політичного лідерства пояснюється на основі **структурно-функціонального підходу**. Суспільство розглядається як складна, ієрархічно організована система соціальних позицій і ролей, а лідерство — як управлінський статус, керівна посада, становище в суспільстві, пов'язане із прийняттям владних рішень, організацією колективних дій.

У теорії політичного менеджменту й маркетингу лідерство розглядається як своєрідне **підприємництво**, здійснюване на специфічному — політичному — ринку. Як на економічному ринку виробник пропонує споживачеві товар в обмін на гроші, так і на політичному ринку лідер в обмін на керівну посаду чи представницький мандат пропонує виборцям специфічний товар — програму, способи розв'язання тих чи інших суспільних проблем, конкуруючи з іншими претендентами на лідерство.

Кожний із цих підходів розкриває певний аспект політичного лідерства.

Політичний лідер, отже, — це авторитетна особа, яка здійснює переважний вплив на інших людей із метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних цілей.

ВИТОКИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Існує декілька концепцій витоків політичного лідерства як тих причин, що його породжують. Основними з них є концепції: рис, ситуативна, послідовників і психологічна. Першою з них у XIX ст. виникла **концепція (теорія) рис**, яка склалась на основі аналізу ролі видатних осіб в історії. Згідно із цією концепцією лідерство є результатом наявності в лідера певних психологічних і соціальних рис. На основі вивчення історичних постатей учені намагалися з'ясувати набір обов'язкових чи бажаних рис особи лідера. Було зібрано великий фактичний матеріал. Серед рис, притаманних політичним лідерам, називались, зокрема, гострий розум, тверда воля, енергійність, компетентність, організаторські та ораторські здібності, готовність брати на себе відповідальність тощо. Проте з'ясувалося, що таких рис, які були б притаманними лише політичним лідерам, немає. Чим докладнішим ставав перелік рис лідера, тим точніше він збігався з повним набором психологічних і соціальних рис особи загалом. З'ясувалося, що різним лідерам можуть бути властиві й протилежні риси. Навіть такі, здавалося б, необхідні для лідера риси, як розум, сила волі, принциповість тощо, виявились небезсумнівними. Деякі вчені доводили, що лідерами стають не вольові й принципові особистості, здатні протистояти швидкоплинним масовим настроям, а ті, хто потопає масам, йде у них на поводу.

У процесі розроблення концепції рис з'ясувалося, що набір рис лідера значно відрізняється залежно від історичних епох та особливостей конкретних держав. А досліди з різними експериментальними групами засвідчили, що лідери одних груп зовсім не визнаються такими в інших групах. Це спричинило появу на доповнення теорії рис іншої концепції витоків політичного лідерства — ситуативної.

Ситуативна концепція виходить з ідеї відносної множинності явищ лідерства і трактує його як функцію ситуації. За цією концепцією причина лідерства полягає не в індивіді, притаманних йому рисах, а в тій ролі, яку він має виконувати за конкретних обставин. Саме обставини визначають вибір лідера та його поведінку. Позиції і дії лідера, прийнятні в одних ситуаціях, є непридатними для інших ситуацій. У межах ситуативної концепції деякі вчені доходять висновку, що в сучасному суспільстві лідером може виступати безпринципна людина, яка є функцією ситуації, керівником, що підкоряється обставинам.

Якщо концепція рис абсолютизує значення індивідуальних якостей лідера, то ситуативна концепція, навпаки, перебільшує значення обставин. Вона недооцінює роль людської активності в політичному

процесі, позбавляє лідера самостійного значення у функціонуванні політичної системи.

Ще одним поясненням витоків політичного лідерства є **концепція визначальної ролі послідовників (конституентів)**. Вона трактує лідерство як особливий тип стосунків між керівником і послідовниками. Феномен лідерства пояснюється наявністю в лідера послідовників, а в ширшому плані — конституентів, тобто всіх суб'єктів політики, які взаємодіють із лідером і впливають на нього: активістів, прихильників, виборців та ін. На перший план зазначена концепція висуває аналіз не самих лідерів чи об'єктивної ситуації, а потреб та інтересів оточення лідера, його послідовників. Вважається, що аналіз складу послідовників багато в чому допомагає зрозуміти й передбачити політичну поведінку лідера. Сприймаючи лідера і ситуацію, послідовники в кінцевому підсумку визначають або заперечують саме лідерство, група сама вибирає такого лідера, який її влаштовує. Причина лідерства, отже, корениться не в самому лідері, а у психології і запитах його послідовників.

Послідовники, у свою чергу, перебувають під безпосереднім впливом лідера. Взаємодія лідера з послідовниками — це двосторонній рух. Лідери мають змогу значною мірою змінювати свою соціальну опору. Самостійність лідера стосовно послідовників прямо залежить від характеру політичного устрою, міри концентрації влади в руках керівника, від політичної культури суспільства загалом.

Концепція послідовників визначає лідерство через ставлення оточення до самого лідера. Вона розглядає лідера та його конституентів як єдину систему. При цьому відносини між лідером і конституентами виступають у вигляді декілька взаємопов'язаних ланок: конституенти — послідовники — активісти — лідер. Це свідчить про те, що в демократичних державах претенденти на лідерство, керівні посади можуть розраховувати на успіх лише у разі збігу їхнього іміджу з очікуваннями не просто найближчого оточення чи навіть послідовників, а більш широкого загалу — конституентів. Водночас прихильники концепції послідовників вважають, що визначальна роль оточення справляє на лідера негативний вплив, примушуючи його йти на поводу в натовпу. У цьому вони вбачають основну причину відсутності в наш час таких видатних особистостей, які діяли в минулому.

Важливим способом пояснення витоків лідерства є його різноманітні психологічні інтерпретації. **Психологічна концепція** лідерства доводить, що в основі суспільного життя лежить людська психіка. Вона є керівною і визначальною щодо інших явищ людського буття. Людина за своєю природою є егоїстичною і владолюбною істотою, прагне до панування над іншими людьми. Її дії визначаються волею до влади (Ф. Ніцше), підсвідомими сексуальними інстинктами (З. Фрейд) або

іншими психічними мотивами. Слідом за З. Фрейдом деякі дослідники вважають лідерство виявом невротичного стану особи лідера і навіть певним видом божевілля. Вони посилаються на те, що невротиками були такі відомі політичні діячі, як Наполеон, Робесп'єр, Лінкольн, Рузвельт, Гітлер, Сталін та ін.

Послідовники З. Фрейда поділяють суспільство на психічно нормальних людей, буцімто не здатних до творчості, і маніяків, психопатів, які нібито стають лідерами. Вони доводять, що орієнтованими на лідерство людьми рухає почуття вини, й такі люди шукають полегшення шляхом викриття інших. Або що лідери були в дитинстві пригнобленими чи пережили крах багатьох надій і компенсують комплекс неповноцінності жорсткою боротьбою за самоутвердження і владу.

Очевидно, що концепції Ф. Ніцше та З. Фрейда описують причини виняткових виявів лідерства. Політичні лідери здебільшого й справді відрізняються особливим психологічним складом. Однак ці особливості далеко не завжди пов'язані з якимись психічними аномаліями. Як стверджують психологи, всі люди поділяються на дві категорії: для одних характерна підвищена самоідентичність, а для інших — понижена. Перші зазвичай високої думки про себе, енергійні, впевнені в собі, легко йдуть на ризик, відкрито діляться своїми планами тощо. Інші, навпаки, оцінюють себе нижче від своїх реальних можливостей. Вони схильні до самоаналізу, зазвичай пасивні, обережні, уникають самостійних дій і рішень.

Лідери є в основному людьми з підвищеною самооцінкою. Для багатьох із них характерне відчуття необхідності власного керівництва іншими людьми. Вони прагнуть завжди бути попереду, брати на себе функції лідерства із власної ініціативи. Значно рідше роль лідера делегується їм оточенням.

Лідерами є не мислителі, а люди дії. Цим пояснюється, зокрема, те, що серйозні вчені не стають хорошими політичними керівниками. Професійна діяльність ученого пов'язана з розмірковуваннями, сумнівами щодо істинності тих чи інших теоретичних положень, невпевненістю в очікуваних результатах дослідження, нерішучістю, він ніколи не сприймає очевидне за істинне тощо. Політичний лідер має відкинути будь-які сумніви, бути впевненим у собі, рішучим, не надавати особливого значення негативним наслідкам своїх дій тощо.

Очевидно, що кожна з концепцій витоків політичного лідерства не заперечує, а доповнює інші, розкриває якусь сторону цього суспільного феномену. Лідерство є водночас і функцією ситуації, і породженням послідовників, і результатом наявності в особі лідера певних соціальних і психологічних рис. Роль кожного із цих чинників у формуванні лідерства в різних умовах неоднакова.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Функції, виконувані політичними лідерами, багато в чому визначаються тими цілями, які вони ставлять, та ситуацією, у якій їм доводиться діяти. Найзагальнішими з них є функції вираження соціальних інтересів, новаторська, інтегративна, організаторська й комунікативна.

Особа може стати політичним лідером лише тоді, коли *виражає інтереси* тієї спільноти людей, на лідерство в якій вона претендує. Це може бути як відносно невелика група людей, так і соціальна спільнота — класова, етнічна, демографічна, професійна, територіальна, а також виборці певного округу чи країни в цілому. За будь-яких масштабів лідерства його конститuentи повинні вбачати в лідері виразника власних інтересів, інакше та чи та особа лідером не стане.

На вираження інтересів завжди є багато претендентів, які конкурують між собою. Переможцем, тобто лідером, стає той із них, хто зуміє переконати оточення в перевагах поставлених ним цілей, запропонованих методів і засобів їх досягнення. Для того щоб стати лідером, обійняти певну керівну посаду, претендент на лідерство має запропонувати щось нове порівняно з попереднім керівником. У цьому полягає **новаторська функція** лідерства. Вона означає, що політичний лідер свідомо вносить нові, конструктивні ідеї соціального устрою. Він формулює нові соціальні цілі й завдання, обґрунтовує стратегічні пріоритети й тактичні засоби їх досягнення і розв'язання.

Інтегративна функція політичного лідерства полягає в тому, що на основі запропонованої лідером програми відбувається інтеграція дій його конститuentів. В ідеалі програма лідера має передбачати задоволення інтересів і потреб кожної групи населення тієї чи іншої території. Хоча на практиці це неможливо через суперечність в інтересах, лідер мусить прагнути максимально узгодити всі інтереси й таким чином залучити на свій бік якомога ширші верстви населення. Інтегративна функція спрямована на підтримку цілісності й стабільності суспільства, громадянського миру і злагоди. Підтримка соціальної цілісності суспільства неможлива без цілеспрямованих зусиль щодо згуртування всіх соціальних спільнот. Подолання кризових явищ і своєчасне розв'язання суперечностей сприяють розвитку інтегративних суспільних процесів і підтримці цілісності соціальної системи. Лідери, які обстоюють вузькогрупові або лише суто класові інтереси, діють на шкоду суспільству, сприяють його розколу, розпалюють соціальні конфлікти.

Організаторська, або прагматична, функція політичного лідерства полягає у втіленні цілей і завдань, які стоять перед суспільством і

відображені у програмі лідера, в конкретні дії. Ідеться про мобілізацію народних мас на втілення політичних програм і рішень у життя. Щоб організувати і спрямовувати дії мас, політичний лідер повинен мати організаторські здібності, вміння завойовувати довіру мас, вести їх за собою. Невід'ємними складовими організаторської діяльності політичних лідерів є регулювання ходу суспільних перетворень і контроль за їх здійсненням.

Комунікативна функція політичного лідерства полягає в забезпеченні лідерами зв'язку як між масами й політичними інститутами, так і між самими політичними інститутами, у тому числі між очолюваними лідерами вищими органами держави — парламентом, урядом, главою держави, вищими судами. Завдяки лідерам відбувається координація та узгодження дій усіх суб'єктів політики.

Політичному лідерству притаманні також деякі інші функції.

2. ТИПОЛОГІЯ І МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Знання про політичне лідерство суттєво розширює і поглиблює його типологія, яка може здійснюватись за різними підставами (ознаками). Класичною є типологія політичного лідерства М. Вебера, яка ґрунтується на виокремлених ним трьох типах легітимності політичного панування. Він розрізняв традиційне, харизматичне й раціонально-легальне лідерство. З огляду на важливість цієї типології звернемося до відповідних міркувань М. Вебера. «У принципі, — зазначає він, — є три види внутрішніх виправдань, тобто підстав *легітимності*... По-перше, це авторитет «вічно вчорашнього»: авторитет звичаїв, освячених споконвічною значущістю і звичною орієнтацією на їх дотримання, — «традиційне» панування, як його здійснювали патріарх і патримоніальний князь старого типу»⁵³.

Традиційне лідерство, отже, ґрунтується на авторитеті звичаїв. Лідер цього типу отримує і здійснює владу не завдяки власним достоїнствам і заслугам, а відповідно до традицій і звичаїв. Традиційне лі-

⁵³ Вебер, М. Политика как призвание и профессия. — С. 646.

дерство характерне для доіндустріального, тобто рабовласницького і феодального, суспільства. Влада традиційних лідерів — це насамперед влада аристократичної знаті. У сучасних суспільствах традиційне лідерство виявляється, наприклад, у наслідуванні престолу у країнах із монархічною формою державного правління.

Наступний тип легітимності політичного панування, за М. Вебером, це «авторитет небуденного особистого *дару*... (харизма), повна особиста відданість та особиста довіра, які викликаються наявністю рис вождя у якоїсь людини: одкровень, героїзму та інших, — харизматичне лідерство, як його здійснюють пророк, або — у сфері політичного — вибраний князь-воєначальник, або плебісцитарний володар, видатний демагог і політичний партійний вождь»⁵⁴.

Харизматичне лідерство викликає особливий інтерес дослідників. Грунтуються воно на вірі в незвичайні якості й здібності лідера, його винятковість. Грецьке слово *харизма* (charisma) означає *милість, благодать, божий дар*. У період утвердження християнства ним характеризували проповідників, яким приписували дар безпосереднього спілкування з Богом поза офіційними релігійними інституціями. У політичній практиці під харизмою розуміють такі риси індивіда, які оточення сприймає як незвичайні, недоступні іншим, а тому визнає його за правителя.

За М. Вебером, харизмою володіють великі полководці, пророки, видатні політики; харизматичними лідерами були засновники світових релігій — Будда, Христос, Магомет, великі завойовники — Олександр Македонський, Юлій Цезар, Наполеон Бонапарт. У ХХ ст. стали відомими такі харизматичні лідери, як В. Ленін, Й. Сталін, А. Гітлер, Б. Муссоліні, Ш. де Голль, Мао Цзедун, Кім Ір Сен, Ф. Кастро та ін.

Харизматичне лідерство виникає в суспільстві, як правило, у кризові періоди. Спонукальним мотивом до передавання влади харизматичному лідеру є усвідомлення широкими масами, а також значною частиною правлячої еліти, нездатності наявних у країні представницьких інститутів вивести країну із кризи, консолідувати суспільство навколо тієї чи іншої мети суспільного розвитку. Це викликає потребу в різкому посиленні впливу виконавчої влади і пошуку політичного лідера як месії, здатного вивести країну із глибокої й затяжної кризи.

Зі свого боку, щоб стати харизматичним лідером, політичний діяч має бути наділений особливими психологічними й соціальними рисами: яскраво вираженим вольовим характером, цілеспрямованістю, здатністю справляти значний вплив на великі групи людей, умінням вселяти людям надію на краще майбутнє, чутливо вловлювати настрої мас та виражати

⁵⁴ Там же.

спільну волю. Однак створюють харизматичного лідера все-таки не його риси, а маси, які хочуть бачити лідера саме таким.

У наш час харизматичний тип політичного лідерства найбільш характерний для відсталих країн або тих, що стають на шлях радикальних суспільних перетворень. Харизматичне лідерство, як правило, вирізняється авторитарним стилем політичного керівництва, жорстким політичним курсом. Деякий час такий курс дає позитивні результати і користується активною підтримкою широких мас населення. В одних випадках харизматичне лідерство розтягується на десятиліття, в інших — не є довготривалим. У відносно сприятливі періоди суспільного розвитку харизматичне лідерство трансформується в більш демократичний тип лідерства — раціонально-легальний.

Концепція харизматичного типу політичного лідерства М. Вебера лежить в основі його **теорії плебісцитарної демократії**. На думку вченого, за допомогою цієї теорії можна було б уникнути тиранії бюрократії. У межах плебісцитарної демократії народу та окремим індивідам надається роль пасивних учасників політичного процесу. Єдиною формою політичної участі для мас є участь у виборах і реалізація права на голосування.

Головною постаттю в системі плебісцитарної демократії є харизматичний лідер, обраний прямим голосуванням народом, перед яким він несе відповідальність. Такий лідер стоїть над бюрократичною адміністрацією. За М. Вебером, харизматичний лідер, який стоїть поза класами, статусами й демагогічною політикою, маючи незалежне від бюрократії джерело легітиматії своєї влади і не будучи сильно інтегрованим до бюрократичної ієрархічної структури, зміг би об'єднати навколо себе націю і захистити індивіда від наступу бюрократії. Головне призначення плебісциту, тобто загальних прямих виборів, М. Вебер вбачає у тому, щоб унаслідок прямої участі всього народу у голосуванні створити харизматичний авторитет.

З веберівської теорії плебісцитарної демократії випливає важливий висновок про наявність рис харизми в загальнонаціонального політичного лідера, обраного на керівну посаду шляхом загальних виборів. Таким лідером є президент у країнах із президентською і змішаною формами республіканського правління. Всенародно обраний президент ніколи не має всіх тих позитивних рис, які йому приписують. Риси харизми — імідж «батька нації», «рятівника», «захисника народу», «демократа», «реформатора», «незалежного керівника» тощо — йому створює перемога на загальних виборах із використанням виборчих технологій і засобів масової інформації.

Всенародно обраний загальнонаціональний лідер із рисами харизми може відіграти як позитивну роль у житті країни, як це зробили,

наприклад, Ф. Рузвельт чи Ш. де Голль, так і вкрай негативну, встановивши терористичну диктатуру з усіма її згубними наслідками, прикладом чого можуть служити А. Гітлер і Б. Муссоліні. У політологічній літературі, присвяченій веберівській теорії плебісцитарної демократії, не без підстав висловлюється думка про теоретичну причетність М. Вебера до краху Веймарської республіки і встановлення гітлерівської диктатури. Саме А. Гітлер став тим плебісцитарно-харизматичним лідером, який, згідно з теорією М. Вебера, був покликаний «захистити» маси від бюрократії.

Всенародне обрання загальнонаціонального політичного лідера і наділення його рисами харизми потенційно містить у собі загрозу встановлення авторитарного правління.

Рационально-легальний тип політичного лідерства, за М. Вебером, — це «панування в силу «легальності», у силу віри в обов'язковість легального *установлення...* і ділової «компетентності», обґрунтованої рационально створеними правилами, тобто орієнтації на підпорядкування при виконанні встановлених правил — панування в тому вигляді, у якому його здійснюють сучасний «державний службовець» і всі ті носії влади, які схожі на нього у цьому відношенні»⁵⁵.

Рационально-легальне лідерство, отже, базується на переконанні в законності й рациональності встановлених порядків та у праві на панування органів, які здійснюють владу. Ці органи та їх керівники — політичні лідери — обираються через демократичні процедури. Їм надаються повноваження, за зловживання якими вони несуть відповідальність перед виборцями.

Рационально-легальне лідерство, яке ґрунтується на законі й називається іноді ще бюрократичним, є основним типом лідерства в сучасних демократичних державах. Лідери цього типу здобувають політичну владу, як правило, шляхом виборів.

Поширеною в політології є типологія політичного лідерства залежно від змістовного смислу стилю політичної діяльності лідерів. Поряд із харизматичним ця типологія передбачає виокремлення ще цезаристського, плутократичного, популістського і професійного типів політичного лідерства.

Цезаристський тип політичного лідерства характеризується зосередженням усієї повноти влади в руках лідера (як це було за правління Юлія Цезаря). Лідер цього типу має необмежену свободу прийняття рішень, широкі можливості для здійснення величезного впливу на оточення. Такий тип лідерства може бути виправданий в екстремальних умовах, але неприйнятний у демократичному суспільстві.

⁵⁵ Вебер, М. Политика как призвание и профессия. — С. 646–647.

Плутократичний тип політичного лідерства ґрунтується на багатстві й представляє інтереси найзаможніших суспільних верств (звідси і його назва: *грец.* *plutos* — багатство). Він також передбачає користування лідером усією повнотою влади. Трапляється на всіх етапах суспільно-історичного розвитку, але найбільш характерний для індустріального суспільства.

Популістський тип політичного лідерства ґрунтується на популізмі. У своєму первісному значенні термін *популізм* (від *лат.* *populus* — народ) позначав боротьбу за права та інтереси народу. Згодом противники популізму надали цьому термінові негативного значення: ним стали позначати діяльність, спрямовану на досягнення популярності в масах ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел тощо. У сучасній політиці лідер-популіст — це діяч, який заграє з масами.

У контексті теорії політичного лідерства лідер-популіст виступає як харизматичний лідер демагогічного типу. Для популістського типу політичного лідерства характерні: ставка на прості політичні рішення, які ґрунтуються на низькій загальній культурі учасників політичного процесу; наголошення на значущості малих, але конкретних політичних справ, яке зводить всю політику до безлічі конкретних дрібниць; навішування ярликів політичним суперникам; загравання з масами, роздавання необґрунтованих обіцянок; експлуатація політичних почуттів простих людей у власних інтересах тощо.

Ще один тип політичного лідерства з наведеного ряду — **професійний**. Це лідер-професіонал постіндустріального суспільства, повага й довіра до якого базуються на його компетентності та особистій поведінці. Він органічно поєднує в собі високий інтелект, вольове устремління, розвинену здатність генерувати оригінальні свої і сприймати чужі ідеї, високу моральність. Такий лідер вміє визначати пріоритетні цілі, здійснювати науковий аналіз тих чи інших проблем і визначати способи їх розв'язання. Іноді він використовує харизматичні риси для того, щоб привабливо викласти свої ідеї і плани, переконати оточення в їх перевагах та залучити його до реалізації цих ідей і планів. Лідер-професіонал не тільки покладається на свої здібності, а й охоче радиться з підлеглими, створюючи атмосферу співробітництва.

У більш загальному вигляді за стилем розрізняють авторитарне й демократичне лідерство. **Авторитарне лідерство** передбачає одноособовий спрямовуючий вплив, який спирається на загрозу застосування примусу. Для авторитарного стилю характерні жорсткість мислення лідера, ігнорування інформації або аргументів, що не збігаються з його власною позицією, одноособовий вибір напрямів і цілей діяльності. Зв'язки між членами найближчого оточення лідера зведені до мінімуму і проходять через лідера й під його контролем. Авторитар-

ний лідер намагається досягти активності підлеглих адміністративними методами. Займенник «я» використовує частіше, ніж «ми».

Особи з авторитарним стилем керівництва можуть стати лідерами здебільшого за умови, що вони спершу обіймуть ту чи іншу керівну посаду, а вже потім, використовуючи свою адміністративну владу, домагаються суспільного визнання. Авторитарний стиль лідерства переважає за авторитарних і тоталітарних політичних режимів. Лідери авторитарного типу не прагнуть до поглиблення демократії і дотримуються апаратного способу висунення на керівні пости в ієрархії влади. Безпосередньою соціальною базою авторитарних лідерів є бюрократія.

Демократичний стиль політичного лідерства характеризується гнучкістю мислення лідера, його схильністю до отримання якнайповнішої інформації, увагою й до тих аргументів, що суперечать його власній позиції. Цілі й напрями діяльності демократичний лідер визначає не одноособово, а спільно з оточенням. Соціально-просторове становище такого лідера — всередині групи, а займенник, який він найчастіше використовує, — «ми». Повага до оточення, об'єктивність у спілкуванні активізують участь кожного у спільній діяльності, делегують відповідальність, розподіляють її між усіма і створюють атмосферу співробітництва.

Демократичний стиль лідерства найчастіше притаманний тим політичним діячам, які спершу здобувають громадське визнання, а вже потім обіймають керівні посади. Вони приходять до влади завдяки виборцям і відчують залежність від їхньої реакції на свою діяльність. Лідери такого роду вважаються народними. Вони виявляють зацікавленість у розвитку політичної активності мас, їхня діяльність відкрита для громадськості.

Відаючи безумовну перевагу демократичному стилю політичного лідерства (керівництва) перед авторитарним, його, однак, не можна абсолютизувати, бо у своїх крайніх проявах він пов'язаний із мітингуванням, демагогією, анархією і безвідповідальністю. Водночас авторитарний стиль лідерства за всіх його недоліків необхідний в екстремальних умовах, коли потрібні жорстка дисципліна, беззаперечне виконання розпоряджень, максимальна концентрація зусиль і ресурсів тощо.

Американський політичний психолог М. Херманн залежно від характеру лідера, властивостей його конститuentів, зв'язку між лідером і його конститuentами та ситуації, у якій здійснюється лідерство, виокремлює чотири збірних образи лідерства: «прапорonoсця» (великої людини), «служителя», «торговця» і «пожежника».

Лідерів-«прапорonoсців» вирізняє власне бачення дійсності. У них є ідея, заради здійснення якої вони нерідко прагнуть змінити полі-

тичну систему. Для розуміння цієї форми лідерства необхідно знати особисті риси людини, яка очолює своїх прихильників у русі до деякої мети. Такий лідер визначає характер того, що відбувається, його темп, формує політичну проблематику.

Образ **лідера-«служителя»** засвоює той політик, який прагне виступати в ролі виразника інтересів своїх прихильників. Саме їх бажання виражає лідер і діє від їхнього імені. На практиці лідери такого типу керуються тим, чого очікують, у що вірять і чого потребують їхні виборці. Виборці формулюють ті завдання, які стають центральними для лідера.

Для **лідера-«торговця»** важливою рисою є здатність переконувати. Завдяки їй конституенти «купують» його плани або ідеї, залучаються до їх здійснення. У цьому разі лідерство ґрунтується на взаємовідносинах, які лідер встановлює зі своїми виборцями. Особливого значення при цьому набувають здібності самого лідера і та стратегія, до якої він вдається, щоб домогтися підтримки своєї політики та її здійснення.

Лідери-«пожежники» «гасять пожежі», тобто реагують на ті проблеми, які навколишнє середовище ставить перед їх конституентами. Подібні лідери відгукуються на породжені ситуацією події і проблеми. Їхні дії визначають насущні вимоги моменту.

На практиці більшість лідерів використовують усі чотири образи лідерства в різному порядку й поєднанні⁵⁶.

Залежно від ставлення до існуючих суспільних порядків лідерів можна поділити на консерваторів, реформаторів і революціонерів. **Лідери-консерватори** виступають за збереження існуючих суспільних порядків, допускаючи лише мінімальні зміни. **Лідери-реформатори** орієнтуються на суттєві зміни лише деяких із суспільних порядків за збереження основ суспільного ладу. **Лідери-революціонери** налаштовані на радикальні й всеосяжні зміни в суспільстві аж до зміни основ суспільного ладу. Відповідно до орієнтації лідери використовують ті чи інші методи й засоби політичного керівництва.

За видами розрізняють формальне і неформальне лідерство. **Формальне лідерство** — це керівництво як реалізація інституціоналізованих владних повноважень. Воно пов'язується зі встановленими правилами призначення керівника й передбачає функціональні відносини. **Неформальне лідерство** ґрунтується не на формальних повноваженнях, а на авторитеті лідера, його визнанні оточенням.

У політиці формальний, інституціональний аспект є головним. Тому дуже важливо, щоб формальний керівник був також авторитетною

⁵⁶ Див.: Херманн, М. Дж. Стили лидерства в формировании внешней политики / М. Дж. Херманн // Полит. исслед. — 1991. — № 1. — С. 91–92.

особою. Але так буває не завжди. Можливі три варіанти поєднання лідерства й керівництва. Перший: керівник не є лідером, тобто не користується авторитетом у підлеглих. Така ситуація може скластися не тільки в масштабі групи чи організації, а й країни в цілому, причому не лише коли неавторитетна особа посіла керівну посаду, а й у разі втрати керівником колишнього авторитету.

Другий варіант: збіг керівництва й лідерства, за якого формальний керівник є водночас й авторитетною особою. Це найкращий випадок.

Третій варіант: суто неформальне лідерство, за якого лідер не є керівником. У політиці неформальне лідерство, як правило, нетривале й незабаром доповнюється зайняттям якоїсь керівної посади у громадських політичних об'єднаннях чи органах державної влади. Зрештою, саме зайняття такої посади, особливо у вищих органах державної влади, є однією з основних цілей діяльності політичного лідера. Зайнята посада, у свою чергу, стає засобом досягнення інших цілей, далеко не завжди офіційно проголошуваних.

За масштабами лідерство може виявлятися на рівні групи, організації, соціальної спільноти, населеного пункту, регіону, країни в цілому. Воно може бути індивідуальним і колективним (коли лідером виступає група чи організація, наприклад партія). **На рівні малої групи** лідерство має індивідуальний характер і виступає як механізм інтеграції групової діяльності, у якому лідер спрямовує та організовує дії групи. Тут важливу роль відіграють особисті риси лідера, особливо його здатність приймати рішення, брати на себе відповідальність, виступати оптимальні шляхи й засоби задоволення групових інтересів.

У лідерстві **на рівні соціальної спільноти** принципове значення мають не стільки особисті риси лідера, скільки його здатність адекватно виражати інтереси тієї чи іншої спільноти. Лідер мусить уміти сформулювати такі інтереси у вигляді конкретних політичних вимог, визначити тактику та ефективні засоби боротьби за їх задоволення. Лідерство на цьому рівні може мати як індивідуальний, так і колективний характер, коли виразником інтересів соціальної спільноти виступає політична партія чи громадська організація. Лідер на рівні соціальної спільноти найчастіше є керівником партії чи громадської організації.

Індивідуальне політичне лідерство **на загальнонаціональному рівні** характеризується низкою особливостей. Це, по-перше, лідерство дистанційне, коли відсутні безпосередні контакти лідера з його конституентами. Спілкування лідера з масами опосередковується засобами масової інформації, організаціями та посадовими особами державного апарату. Головну роль у формуванні іміджу такого лідера відіграють саме засоби масової інформації, причому цей імідж може сут-

тево відрізняться від того, що є насправді. Розрив між іміджем загальнонаціонального політичного лідера й реальністю залежить від рівня розвитку демократії та особливо від політичної культури суспільства.

Загальнонаціональне політичне лідерство, по-друге, є багаторолевим. Прагнучи мати всебічну підтримку, лідер орієнтується на різноманітні соціальні інтереси: найближчого оточення, виборців, соціальних спільнот, суспільства в цілому.

Третьою особливістю загальнонаціонального політичного лідерства є його корпоративний характер. Лідер такого масштабу ніколи не виконує свої численні ролі сам. На нього працює ціла корпорація, яка складається з найближчого оточення, чиновників, апарату та активістів політичних партій, працівників підконтрольних засобів масової інформації тощо. Загальнонаціональний політичний лідер є тією чи іншою мірою символічною постаттю.

Ще однією особливістю загальнонаціонального політичного лідерства є його нормативно-правова обмеженість. Лідер такого масштабу, як державний діяч, діє в чітко визначеному нормативно-правовому просторі, який визначає реальні масштаби його влади та шляхи її здійснення. Дії лідера докладно регламентуються нормативними актами, протоколами, правовими традиціями, звичаями тощо.

Наведена типологія не вичерпує всієї багатоманітності виявів політичного лідерства. Політична практика породжує найчастіше комбіновані типи лідерства та їх різноманітні модифікації.

МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

У загальному вигляді механізми формування політичного лідерства є складовими політичної соціалізації як процесу засвоєння індивідом політичної культури. Лідерство проявляється вже в ранньому дитинстві, воно властиве шкільним і студентським групам. Об'єднання дорослих для проведення дозвілля також висувують своїх лідерів. Лідерство існує в сім'ї. В усіх таких випадках йдеться про лідерів повсякденного, побутового, дозвільного життя людей.

Лідерство на побутовому рівні ґрунтується майже виключно на особистих рисах лідера. Умовно можна виокремити чотири групи таких рис: по-перше, розвинений розум, кмітливість, досвід, які мають бути вище від середнього рівня тієї спільноти людей, до якої належить лідер; по-друге, здатність не тільки швидше за інших оцінювати ті чи інші проблемні ситуації, а й пропонувати оптимальний шлях і засоби

їх розв'язання; по-третє, здатність переконувати оточення у правильності пропонованого, воля та організаторські здібності; по-четверте, моральні якості: здатність слухати і розуміти ближнього, співчувати йому, надавати безкорисливу допомогу тощо.

Звичайно, у реальному житті окрема людина може й не мати всієї сукупності зазначених рис. Найчастіше буває та чи інша їх комбінація, що й зумовлює багатоманітність типів лідерства. Трансформація таких рис у сферу політичних відносин тісно пов'язана з політичним вихованням. Ідеться як про політичне виховання в межах існуючої системи освіти, яка дає знання про суспільство, його політичні інститути, державний устрій, так і про навчання через участь у діяльності політичних організацій, де набувається досвід громадської й політичної діяльності.

Результатом загального й політичного виховання стає набуття індивідом особистісних і соціальних рис політичного лідера. До них, зокрема, належать: велика працездатність; висока аналітичність розуму; компетентність; яскраво виражена схильність до громадської і державної діяльності; твердість принципів і переконань за здатності до сприйняття альтернатив і пошуку нового; вміння переконувати й вести за собою людей; оптимізм; увага до людини. Ці риси тією чи іншою мірою притаманні не тільки політичним, а й іншим лідерам. До специфічних рис політичного лідера, зокрема, належать: вміння враховувати, виражати й обстоювати погляди тієї чи іншої групи; здатність поставити суспільні інтереси вище за особисті (саме це значною мірою створює лідеру авторитет); вміння організувати дії; комунікабельність та ораторські здібності; високий рівень політичної культури.

Можна, звичайно, виокремлювати й інші риси політичного лідера. Та очевидно, що за наявності відповідних рис необхідні ще й конкретні механізми, які забезпечували б просування їх носія на керівну посаду, перетворення неформального лідера на політичного керівника. Головним таким механізмом у сучасному демократичному суспільстві є **вибори**.

Реальні особисті риси кандидата відіграють у його перемозі на виборах вирішальну роль лише в межах невеликих територіальних громад — жителів села, селища, невеликого міста, де наявні безпосередні контакти кандидата з виборцями. З розширенням кола електорату дедалі відчутнішу роль починають відігравати імідж кандидата як поєднання реальних і приписуваних йому рис, підтримка його засобами масової інформації, політичними партіями, громадськими організаціями, підприємницькими структурами.

Одним з основних механізмів формування політичного лідерства є **партійно-політична діяльність**. У розвинених демократичних держа-

вах політичні партії виступають головними суб'єктами виборчого процесу. Вони складають і висувають списки кандидатів у депутати на виборах за пропорційною виборчою системою, висувають кандидатів у депутати за мажоритарної системи виборів, ведуть передвиборну агітацію, надають кандидатам фінансову підтримку тощо. Без партійної підтримки кандидат має дуже мало шансів на перемогу.

Залежно від рівня представництва в парламенті партія впливає на його функціонування. У разі отримання більшості парламентських мандатів вона контролює не лише законодавчу, а й тією чи іншою мірою виконавчу владу, рекомендує своїх представників на найважливіші посади в державі й таким чином сприяє формуванню політичних лідерів.

Лідерство формується також всередині політичних партій. Вони мають змогу просувати своїх представників на керівні посади в державному апараті навіть тоді, коли не представлені в парламенті, але підтримують високих посадових осіб — главу держави чи прем'єр-міністра. Подібне відбувається як на загальнодержавному рівні, так і в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць. У сучасних демократичних державах партії так чи інакше контролюють усе політичне життя.

Будь-яке лідерство від початку прагне заявити про себе, мати якомога більше прихильників, формалізуватися та увійти до існуючої політичної системи. Важливим механізмом формування політичного лідерства є **діяльність у громадських організаціях і рухах**. На базі громадських рухів та організацій нерідко формуються політичні партії. Процес формалізації рухів та їхніх лідерів проходить кілька стадій. Спершу це виникнення громадських рухів і висування їхніх неформальних лідерів. Потім — трансформація руху у громадську організацію з інституціоналізацією лідерства. Далі — утворення на базі громадських організацій політичних партій, напрацювання їхніх програмних настанов та організаційних принципів, формування ієрархії партійно-політичного керівництва. Нарешті, це боротьба за владу і прихід партії до влади, просування партійних лідерів на керівні державні посади, поява лідерів-керівників.

Велику роль у механізмах формування політичного лідерства відіграють **засоби масової інформації**, особливо телебачення. Вони формують імідж лідера, через них ведеться передвиборна агітація, боротьба між різними політичними силами.

Конкретизацією механізмів формування політичного лідерства є **політичні технології** як системи послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату. Політичні технології охоплюють як кінцеві цілі, на досягнення яких вони спрямовані, так і

методи й засоби їх досягнення. Є багато різновидів політичних технологій: прийняття політичних рішень, виборів, лобіювання, формування іміджу, комунікативні тощо. Найбільшу роль у формуванні політичного лідерства відіграють технології виборів і формування іміджу. Політичні технології є об'єктом дослідження окремої галузі політологічних знань — прикладної політології.

Оскільки лідерство є результатом взаємодії, з одного боку, рис самого лідера, а з іншого — зовнішніх стосовно нього чинників (членство в політичній партії чи громадській організації, підтримка засобів масової інформації, наявність джерел фінансування тощо), які нерідко відіграють вирішальну роль у формуванні лідера, то не виключено висунення в лідери й на керівні посади далеко не найкращих людей.

Свої особливості має лідерство в переломні періоди суспільного розвитку, коли на хвилі радикальних перетворень на керівні посади можуть підійматися популісти, вуличні демагоги, «захисники інтересів народу», «борці за демократію» тощо. Як і завжди, на поверхні політичного життя в такі періоди перебувають кон'юнктурники всіх мастей.

Демократичне суспільство має створювати умови для захисту від негідних лідерів та їхнього свавілля. Для цього створюються інститути демократії, правової держави і громадянського суспільства. Але найбільшого значення набуває політична культура суспільства, високий рівень якої передбачає нетерпиме ставлення до будь-яких порушень норм суспільного життя політичними лідерами. Переважання політичної культури, орієнтованої на активну участь у політичному житті, наявність стійких демократичних традицій, незалежного від держави громадянського суспільства звужують можливості для некомпетентного політичного лідерства, виявів волюнтаризму і зловживання лідерами владою. Можливість законним шляхом усунути від влади негідного лідера є однією з ознак демократії.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Як і будь-який інший вид людської діяльності, політика має свідомий характер. Визначаючись у кінцевому підсумку об'єктивними економічними й соціальними чинниками, вона водночас здійснюється під впливом свідомості та культури людей. Саме політична культура визначає політичну поведінку індивідів і соціальних спільнот, надаючи їй певного змісту і спрямування. Політична культура багато в чому розкриває також характер і особливості конкретної політичної системи, політичний режим, динаміку і спрямованість політичних процесів.

Без вивчення і врахування суб'єктивного чинника політичного життя, впливу на останнє свідомості й культури неможливо досягнути сутності політичних явищ і процесів, визначити тенденції й перспективи їх розвитку. Поняття політичної культури дає можливість перейти від поверхневого сприйняття політичної системи, функціонування її інститутів до розуміння глибинних причин політики, ролі в ній ідеологічного чинника, традицій, уявлень, переконань тощо. Про важливість вивчення політичної культури свідчить, зокрема, те, що політологію іноді визначають як науку про закономірності розвитку і функціонування політичної культури.

Велике значення політичної культури в житті суспільства зумовлює прагнення різних політичних сил, передусім політичних партій, узяти під свій контроль процес формування політичної культури, завоювання індивідом політичних знань, норм і цінностей, впливати на нього у вигідному для себе напрямі.

1. СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У політології існують різні підходи в розумінні сутності політичної культури та її визначенні. Такі відмінності пов'язані передусім з неоднозначністю самого поняття *культура*. Як зазначається в енциклопе-

дичному словнику, **культура** (від *лат.* *cultura* — обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування) — історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений у типах і формах організації життя і діяльності людей, їх взаємовідносинах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях. Поняття *культура* вживається для характеристики певних історичних епох (антична культура), конкретних суспільств, народностей і націй (культура майя), а також специфічних сфер діяльності або життя (культура праці, політична культура, художня культура); у більш вузькому сенсі — сфера духовного життя людей⁵⁷.

Як видно з наведеного визначення, культуру можна розуміти як феномен матеріального й духовного життя суспільства і як вияв лише його духовного життя. Ця відмінність дається взнаки і в розумінні політичної культури. В одних випадках її трактують лише як феномен свідомості, духовного життя суспільства, соціальних спільнот, індивідів, в інших — розуміють ширше. Розглянемо такі відмінності докладніше.

Термін *політична культура* вперше ввів до наукового вжитку німецький філософ-просвітитель **ЙОГАНН ГОТФРІД ГЕРДЕР** (1744–1803). Концептуальне осмислення політичної культури як складової політичного життя та об'єкта вивчення політології було здійснено лише в 50–60-х рр. XX ст. Інтерес до політичної культури зумовлювався передусім усвідомленням західними дослідниками необхідності з'ясування впливу глибинних, емоційних і соціально-психологічних чинників на стабільність політичних систем. Значний внесок у становлення й розвиток теорії політичної культури зробили американські політологи **ГАБРІЕЛ АЛМОНД** (1911–2002) і **СІДНЕЙ ВЕРБА** (нар. 1932). Вони, зокрема, започаткували розуміння політичної культури як сукупності орієнтацій індивідів щодо політичних об'єктів. Такі орієнтації виявляються на трьох рівнях. Це, по-перше, пізнавальні орієнтації, які охоплюють знання про політичну систему та її функціонування. По-друге, емоційні орієнтації, які виражають почуття щодо політичної системи, учасників політичного процесу. По-третє, це — оціночні орієнтації, які виражають особисте ставлення до політичної системи, її учасників та їхніх дій. «Поняття «політична культура», — писали Г. Алмонд і С. Верба у праці «Громадянська культура» (1965), — вказує на специфічні політичні орієнтації — установки стосовно політичної системи та її окремих частин і установки щодо власної ролі в системі. Це сукупність орієнтацій стосовно особливої сукупності об'єктів і процесів. Коли ми говоримо про політичну культуру суспільства, ми маємо на

⁵⁷ Див.: Большой энциклопедический словарь. — С. 607.

увазі політичну систему, інтеріоризовану у знаннях, почуттях та оцінках його членів»⁵⁸.

Отже, автори обмежили політичну культуру лише сферою політичної свідомості. Поряд із цим, традиційним, підходом у розумінні політичної культури існує інший підхід, який розглядає її як органічну єдність політичної свідомості й політичної поведінки. Так, на думку польського соціолога й політолога Є. Вятра, «політична культура — це сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки, які стосуються взаємовідносин влади і громадян»⁵⁹. Такий підхід, що ґрунтується на визнанні органічної єдності в політичній культурі двох сторін — духовної, ідеологічної і практичної, діяльної, досить поширений. Очевидно, він повніше розкриває сутність політичної культури, ніж попередній, бо поведінка — це спосіб існування культури, без якої вона неможлива.

З наведеного вище визначення культури загалом видно, що вона охоплює не всю багатоманітність проявів матеріального і духовного життя суспільства, а лише типи і форми організації життя й діяльності людей, створювані ними матеріальні й духовні цінності. Це саме стосується й політичної культури. Вона охоплює не всі прояви політичної свідомості й політичної поведінки, а лише те в них, що є найпоширенішим, типовим для суспільства, соціальної спільноти чи індивіда. **Отже, політична культура — це сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки.**

Іноді поряд із політичною свідомістю й поведінкою до політичної культури долучають також способи функціонування політичних інститутів, які можуть розглядатись і як різновиди політичної поведінки.

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Відповідно до визначення політичної культури основними елементами її структури є політична свідомість і політична поведінка (діяльність) у їх найпоширеніших, типових формах. Головним елементом політичної культури є політична свідомість. Її складають політичні інтереси, знання, ідеї, погляди, уявлення, переконання, цінності, оцінки, орієнтації, почуття, настрої, традиції тощо. Системотворчими в політичній культурі, тобто такими, що визначають її як органічну цілісність, систему, є політичні знання, політична ідеологія і переконання.

⁵⁸ Цит. за.: Баталов, Э. Я. Политическая культура современного американского общества / Э. Я. Баталов. — М., 1990. — С. 12.

⁵⁹ Вятр, Е. Социология политических отношений. — С. 259.

Винятково важливим є діяльнісний аспект політичної культури. Його складають визнані в суспільстві норми політичної поведінки, навички і способи політичної діяльності, вміння і досвід тощо. У реальній дійсності політична культура виявляється передусім у вигляді стереотипів політичної поведінки людей і способів функціонування політичних інститутів.

Залежно від суб'єкта політики розрізняють політичну культуру суспільства, соціальної спільноти (суспільного класу, соціальної групи, нації, народності тощо) та індивіда. Політична культура індивіда — це поєднання політичних знань, поглядів, уявлень, переконань, оцінок, орієнтацій і поведінки окремої людини. Вона формується під впливом як політичної культури суспільства в цілому, так і тієї соціальної спільноти, до якої належить індивід. Політична культура суспільства є синтезом політичних культур усіх наявних у ньому соціальних спільнот за переважання однієї з них — тієї, що посідає панівне місце в системі суспільних, насамперед економічних, відносин. Загальнолюдські політичні ідеї і цінності, такі, наприклад, як свобода, рівність, справедливість, демократія тощо, є елементами загальнолюдської політичної культури.

2. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Свідомість — це вища, притаманна лише людині, форма відображення об'єктивної дійсності. Таке відображення відбувається у формі поглядів, ідей, уявлень, переконань, вірувань тощо, які відображають об'єктивне становище індивіда, соціальних спільнот, суспільства в цілому. Політична свідомість відображає політичне буття людей і є однією з найважливіших форм суспільної свідомості.

Політична свідомість є сукупністю знань, ідей, поглядів, орієнтацій та установок індивідів і соціальних спільнот щодо політичної системи та їхнього місця в ній.

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА ІДЕОЛОГІЯ

Відповідно до якісно відмінних сфер свідомості — психологічної та ідеологічної — у політичній свідомості розрізняють два структурні елементи: політичну психологію і політичну ідеологію.

Політична психологія — це сукупність почуттів, настроїв, емоцій, волі, думок, особливих рис характеру індивідів і соціальних спільнот, що виражають їхнє ставлення до політичних інститутів, здійснення влади. Зміст політичної психології індивідів і соціальних спільнот проявляється в їхній політичній поведінці. Елементами її структури є політичні потреби, інтереси, почуття, настрої, традиції тощо. Політичні потреби є базовим елементом політичної психології. Це ті потреби, задоволення яких пов'язане зі здійсненням влади. Вони можуть лише тим чи іншим чином стосуватися влади, а можуть відбиватися безпосередньо у прагненні до її здобуття і здійснення. Політичні інтереси — це усвідомлені політичні потреби. Вони є реальними причинами дій учасників політичного процесу. Залежно від відмінностей у політичних інтересах одні й ті самі явища політичного життя можуть по-різному сприйматися його учасниками, що формує відповідні політичні почуття, настрої, емоції тощо, й відповідну політичну поведінку. Політичні настрої є станом почуттів щодо політичних явищ і процесів. Настрої містять як емоційні, так і раціональні елементи і справляють значний вплив на політичну поведінку людей. Вони найбільш динамічно й чутливо відображають вплив економічних і соціальних чинників на політику.

На відміну від настроїв політичні традиції є найбільш стійкою складовою політичної культури. Це усталені норми політичної поведінки, політичні цінності, ідеї, звичаї тощо, які передаються від покоління до покоління. У традиціях концентруються ті елементи політичного досвіду, які об'єктивно відповідають інтересам і цілям суспільства, визнаються ним і закріплюються як нормативні настанови. Змінюються вони або поступово (у процесі довготривалого суспільного розвитку), або швидко (у періоди докорінних суспільних перетворень, коли на зміну усталеним приходять інші ідеї і цінності).

Другим з основних елементів структури політичної свідомості є **політична ідеологія** — система ідей і поглядів, які виражають інтереси суспільних класів та інших соціальних спільнот щодо політики, здійснення влади.

Сутнісними рисами політичної ідеології є систематизований, теоретичний характер і цілісне відображення інтересів певної соціальної спільноти, передусім суспільного класу. Суб'єктами основних політичних ідеологій сучасності — лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму й комунізму — є саме суспільні класи. Носіями певної ідеології можуть виступати й інші соціальні спільноти — етнічні, демографічні, професійні, територіальні, проте відповідні різновиди політичної ідеології мають зазвичай похідний від класових ідеологій характер.

Відмінності в інтересах суспільних класів породжують відмінності в їх ідеології. Оскільки в суспільстві завжди є класи з відмінними інтересами, то демократична держава, тобто така держава, яка стоїть над класовими інтересами, прагне виражати інтереси всього народу, а не передусім певного суспільного класу, не може ставати на позиції тієї чи іншої ідеології. Так звана державна ідеологія завжди є вираженням інтересів лише певного суспільного класу.

У політичній культурі політична психологія та ідеологія перебувають у єдності й взаємодії. Особливістю цієї взаємодії є те, що обидві вони виражають інтереси одних і тих самих соціальних спільнот, але з різною мірою глибини та узагальнення. Якщо політична психологія відображає політичне буття безпосередньо, то політична ідеологія — опосередковано, через політичну психологію й систему соціально-економічних відносин. Політична ідеологія спирається на політичну психологію, інакше вона перетворилася б у відірвану від життя систему ідей.

БУДЕННА І ТЕОРЕТИЧНА ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ

У політичній свідомості розрізняють також два рівні — буденну й теоретичну свідомість. **Буденна політична свідомість** — це **несистематизовані масові уявлення про політику**. Вона виникає стихійно, з повсякденної практики й відображає політичні явища і процеси поверхово, не проникаючи у їх суть. Але й на цьому рівні свідомість має пізнавальну цінність, є одним із джерел теоретичної свідомості. Більшість людей сприймає політику саме на рівні буденної свідомості.

Буденна політична свідомість тісно пов'язана з політичною психологією. Вона має такі яскраво виражені соціально-психологічні риси, як почуття, настрої, емоції тощо.

Безпосередній зв'язок із практикою і соціально-психологічна оформленість надають політичній свідомості особливої гнучкості й динамізму. Саме на рівні буденної свідомості відбувається швидка реакція людей на політичні події, а їхнє ставлення до політичної влади формується передусім через факти повсякденного життя.

Оскільки основним джерелом формування буденної політичної свідомості є повсякденна практична діяльність, то іноді її називають також емпіричною політичною свідомістю. Проте буденна свідомість не зводиться до емпіричної, бо, крім набутих у практичній діяльності

знань, до її складу входять також елементи знань ідеологічних і теоретичних.

Теоретична політична свідомість — це сукупність ідей, поглядів, учень, які виникають на основі наукового дослідження політичних явищ і процесів. Вона має багато спільного з політичною ідеологією, проте вони не є тотожними. Систематизовані, теоретичні знання складають основний зміст ідеології, але, крім цих знань, ідеологія містить ще й ціннісний аспект, пов'язаний із вираженням нею соціальних інтересів. Якщо теоретичне знання ґрунтується передусім на фактах, то ідеологія — на цінностях, що відбивають інтереси тієї чи іншої соціальної спільноти, передусім суспільного класу.

Цінності як один із найважливіших елементів політичної культури — це такі політичні знання та уявлення, що розглядаються суб'єктами політики як невід'ємні від їхнього існування, орієнтують їхні політичні дії. Цінності є мотиваційним базисом політичної культури, вони зумовлюють відповідні політичні орієнтації і поведінку, а їх втрата означає руйнування самої політичної культури.

Вираження ідеологією інтересів суспільних класів, її ціннісний аспект породжують критичне ставлення до неї як до неістинного, спотвореного знання. В ідеології вбачають опозицію раціональному, науковому осягненню соціальної дійсності. Ще К. Маркс називав її «спотвореною свідомістю». Подібні оцінки ідеології пізніше давали італійський соціолог В. Парето («кристалізація хибної свідомості»), німецький філософ К. Манхейм («добровільна містифікація»), американський соціолог Д. Белл («секуляризована релігія»), французький філософ Б. Леві («невпізнана брехня») та ін.

Проте наявність в ідеології ціннісного аспекту не принижує, а, навпаки, підвищує її роль у житті суспільства. Саме цей аспект робить ідеологію не лише прийнятною, а й необхідною для того чи іншого суспільного класу. Ідея «кінця ідеології», що стала основою впливової в 60-ті рр. XX ст. концепції деідеологізації, себе не виправдала. Ідеологія виявилась необхідною. Зрештою, у будь-якому політичному документі наявні терміни ідеологічного порядку, які не є власне науковими поняттями, наприклад *свобода, рівність, справедливість, братерство, рівність можливостей, загальний добробут* тощо.

Кожна з різних форм політичної ідеології претендує на істинне і найповніше відображення дійсності, хоча наближені вони до істинного, наукового знання неоднаковою мірою. З-поміж інших систематизованих поглядів та ідей — релігійних, філософських, естетичних тощо — політична ідеологія найбільшою мірою орієнтована на практику.

Основні відмінності між буденною і теоретичною свідомістю полягають у їхніх пізнавальних можливостях. За сприйняття політики на

науковому рівні розширюється сфера достовірних політичних знань, науковий аналіз дає можливість з'ясувати глибинні причини політичних явищ і процесів, закономірностей їхнього розвитку. Буденна ж свідомість сприймає політику поверхово, набуті нею знання мають кон'юнктурне, особистісне забарвлення. Багато з орієнтацій, які складають політичну культуру, закладені в людях підсвідомо і часто виявляються в них мимоволі, без попередніх роздумів. Зберігаючись у підсвідомості, ці орієнтації істотно впливають на поведінку людей і зміст політичної діяльності. Поряд із неусвідомленими реакціями орієнтаційного порядку політична поведінка містить і суто імпульсивні дії.

Політична поведінка більшості громадян у будь-якій країні визначається не стільки теоретичною, скільки буденною політичною свідомістю, а то й підсвідомими мотивами, що негативно відбивається як на політиці, так і на долі самих громадян і робить особливо важливими політичну освіту мас, формування високого рівня їхньої політичної культури.

ІНДИВІДУАЛЬНА, ГРУПОВА Й МАСОВА ПОЛІТИЧНА СВДОМІСТЬ

Залежно від суб'єкта політичної свідомості виокремлюють індивідуальну, групову й масову політичну свідомість. **Індивідуальна політична свідомість** — це свідомість кожної окремої людини як учасника політичного процесу. **Групову політичну свідомість** — це свідомість різних соціальних спільнот (соціально-класових, етнічних, демографічних, професійних, територіальних).

Соціальну базу **масової політичної свідомості** становить маса як сукупність індивідів, що належать до різних соціальних спільнот і беруть участь у конкретних політичних процесах. За своїм змістом масова політична свідомість є сукупністю ідей, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, що відображають доступні й відомі масам політичні явища і процеси. Масова політична свідомість формується під впливом не лише соціально-економічних і політичних чинників, а й за допомогою ідеологічних засобів. Однією із суттєвих рис масової політичної свідомості є її динамізм — здатність до швидких змін залежно від дії різноманітних чинників, особливо агітації і пропаганди. Ця особливість слугує підставою для маніпулювання масовою політичною свідомістю, яке досить поширене в політиці.

Масова свідомість проявляється у **громадській думці**. Основними каналами з'ясування і вияву громадської думки є опитування населення,

референдуми, збори, маніфестації, всенародні обговорення важливих суспільно-політичних проблем, звернення населення зі скаргами і пропозиціями до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, громадських організацій, засобів масової інформації тощо.

Політична свідомість є найважливішою складовою політичної культури. Однак не всі її прояви належать до політичної культури. Політична свідомість відображає всю багатоманітність політичних відносин, до складу політичної культури входять лише домінуючі в суспільстві або найхарактерніші для тієї чи іншої соціальної спільноти типи, укорінені ідеї, погляди, уявлення тощо щодо різних аспектів політичного життя. Передусім це стосується ціннісних орієнтацій, які є визначальними щодо світоглядних позицій і політичної поведінки.

3. ТИПИ І ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Зміст і форми вияву політичної культури значною мірою залежать від рівня історичного розвитку і змінюються в ході суспільно-політичних перетворень. Кожний суспільно-політичний системі відповідає певний тип політичної культури, який у конкретній країні відбивається в національно-специфічних формах. Для відображення процесу змін політичної культури в ході історичного розвитку, особливостей політичної культури певного суспільства або тих чи інших соціальних спільнот у політології вживається поняття *тип політичної культури*, яке фіксує загальні, типові риси політичної свідомості й поведінки людей окремих історичних епох і суспільств. Типологія політичної культури може здійснюватись за різними підставами (ознаками): історичними епохами, формами ставлення до політики, характером політичної діяльності та її суб'єктами, типами світогляду, регіонами тощо.

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ Г. АЛМОНДА І С. ВЕРБИ

Найвідомішою в сучасній політології є типологія політичної культури, здійснена Г. Алмондом і С. Вербою шляхом порівняльного аналізу різних політичних культур, які існують в окремих країнах. На основі дослідження політичної культури США, Великої Британії, ФРН,

Італії і Мексики вони виокремили у праці «Громадянська культура» три основні типи політичної культури: приходську, підданську та активістську. Ці типи характеризуються певними цінностями, зразками політичної поведінки, способами організації влади і не прив'язані жорстко до історичної епохи чи соціальної спільноти.

Приходський тип політичної культури (приход — нижча церковно-адміністративна одиниця; об'єднує віруючих, яких обслуговують церковнослужителі одного храму; у Великій Британії та багатьох інших країнах приход, община — низова адміністративно-територіальна одиниця, яка охоплює невеликий населений пункт або групу дрібних поселень) характеризується відсутністю інтересу до політичної системи. Основними рисами цієї культури, яку в загальнішому сенсі називають **паройкіальною** (від грец. *para* — навколо і *oikos* — дім, господарство) є майже повна відсутність у громадян знань, емоцій і суджень щодо держави, відсутність прагнень, аполітичність поряд із замкненістю на місцевій чи етнічній солідарності. Приходська культура може відразу стати панівною в молодих країнах, але зберігається навіть у великих індустріальних державах, коли кругозір більшості громадян обмежується прихильністю до свого роду, містечка, регіону.

Підданський тип політичної культури вирізняється сильною позитивною орієнтацією громадян на політичну систему, але слабкою орієнтацією на активну участь у її функціонуванні. Цей тип сформувався за умов феодальної системи з її виразною ієрархічністю політичних відносин. Елементи підданської культури трапляються і в сучасних суспільствах, зокрема у формі поклоніння верховним політичним лідерам.

Активістський тип політичної культури (культура участі) вирізняється активною заінтересованістю громадян не тільки в тому, що їм дає політична система, а й у тому, щоб відігравати в ній активну роль.

Жоден із цих типів політичної культури не може бути основою стабільної демократії. Приходська культура притаманна нерозвиненим у політичному відношенні суспільствам і неприйнятна для сучасної демократії. Підданська культура є основою авторитарних політичних режимів, за яких підвладні повністю покладаються на волю правителів. Активістська культура може породжувати надто гостру політичну боротьбу і нестабільність. В історії, на думку Г. Алмонда і С. Верби, переважають не чисті, а змішані типи політичної культури: приходсько-підданська, піддансько-активістська і приходсько-активістська. Змішаним типом політичної культури є **громадянська культура**. Це активістська політична культура, у якій наявні елементи приходської і підданської культури. Вона найхарактерніша для демократичних політичних систем і сприяє їх функціонуванню. «Громадянська культура,

— пишуть Г. Алмонд і С. Верба, — це змішана політична культура. В її межах багато громадян можуть бути активними в політиці, проте багато інших відіграють більш пасивну роль підданих. Ще важливішим є той факт, що навіть у тих, хто активно виконує громадянську роль, риси підданих і прихожан не повністю витіснені. Роль учасника просто додається до таких двох ролей. Це означає, що активний громадянин зберігає свої традиціоналістські, неполітичні зв'язки, так само як і свою більш пасивну роль підданого»⁶⁰.

Громадянська культура є породженням громадянського суспільства. Вона передбачає, що суб'єкти політики у своїй діяльності виходять з інтересів усього суспільства, а не лише окремої соціальної спільноти. За наявності в ній різних політичних орієнтацій ця культура спрямована на дотримання в суспільстві громадянського консенсусу як необхідної засади демократії.

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ Є. ВЯТРА

Докладну типологію політичної культури здійснив Є. Вятр. Залежно від суспільно-політичних формацій і притаманних їм політичних систем він виокремив три основні типи політичної культури: традиційний, буржуазно-демократичний і соціалістичний. **Традиційний тип** політичної культури відповідає рабовласницькому і феодальному ладу. Він характеризується визнанням того, що: а) влада має священний характер; б) права підданого і влади регулюються традиційними нормами, які випливають із твердження: «так було завжди»; в) політична система та її основні норми є незмінними.

Традиційна політична культура виступає у трьох різновидах: **традиційна племінна** культура, для якої характерні значна влада віча та суттєві обмеження влади вождя; **традиційна теократична** культура, у якій володар є Богом або намісником Бога, і його влада обмежується лише тим, як розуміється воля Бога (притаманна тим народам, у яких політична система створювалась пророками нових релігій); **традиційна деспотична** культура, у якій ставлення підданих до володаря ґрунтується на визнанні його абсолютної, нічим не обмеженої влади над ними. Ці різновиди політичної культури в історії переплітаються.

⁶⁰ Алмонд, Г. А. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. А. Алмонд, С. Верба // Полит. исслед. — 1992. — № 4. — С. 122.

Поряд із традиційною політичною культурою добуржуазна епоха знає інший тип — політичну культуру **станової демократії**, за якої значна частина населення повністю відсторонена від участі в політичній системі й найчастіше позбавлена будь-яких особистих прав. Політичні права існують лише для меншості із привілейованих станів. Історії відомі два різновиди політичної культури станової демократії: **патриціанська** культура деяких грецьких міст, республіканського Рима й деяких італійських міст середньовіччя, а також **дворянська** політична культура, наприклад у Польщі, Англії, Росії пізнього середньовіччя і раннього періоду нової історії.

Виникнення капіталізму й залучення мас до політичного життя створили **масову** політичну культуру — культуру не якоїсь класової меншості, а широких верств суспільства. Буржуазне суспільство знає два основні типи політичної культури: **демократичний** та **автократичний**. Для першого типу характерні активність громадян, їх включення у політичну систему, визнання громадянських прав і свобод, а також принципу контролю громадян за діяльністю держави.

Буржуазно-демократична політична культура виступає у двох основних різновидах: консервативно-ліберальному і ліберально-демократичному. **Консервативно-ліберальна** культура визнає основними цінностями громадянські права і свободи, але заперечує суспільно-реформаторський аспект політичної культури. У **ліберально-демократичній** культурі, навпаки, визнання основних цінностей і зразків поведінки, типових для системи буржуазної демократії, поєднується з очікуванням соціальних реформ, здійснюваних державою.

Автократичний тип буржуазної політичної культури є запереченням буржуазно-демократичного типу. Ідеалом держави він визнає сильну й неконтрольовану владу, яка виключає демократичні права і свободи громадян. Цей тип втілювався в різного роду мілітаристських і фашистських режимах ХХ ст. і має два різновиди: **авторитарну** й **тоталітарну** політичну культуру. Перша відрізняється від другої тим, що не передбачає активної участі мас, їхньої політичної мобілізації і використовує ідеологію лише як інструмент для забезпечення пасивного послуху мас. Тоталітарна політична культура, супутня фашистським і напівфашистським системам, поєднує культ лідера, сильної влади з активним залученням громадян до участі в політичному житті відповідно до принципів, установлених лідером⁶¹.

Зазначена праця Є. Вятра була написана ще в 70-х рр. ХХ ст. і, звісно, не відбиває тих політичних змін, що відбулись у колишніх соціалістичних країнах. За цей час концепція тоталітаризму, започаткована

⁶¹ Див.: Вятр, Е. Социология политических отношений. — С. 266–269.

ще в 50-х рр. американськими політологами К. Фрідріхом і З. Бжезінським, знайшла свій подальший розвиток. Було, зокрема, визнано, що ті політичні режими, які утвердились у соціалістичних країнах, є різновидом тоталітаризму. А отже, політична культура соціалістичної демократії, про яку говорив Є. Вятр, є різновидом тоталітарного типу політичної культури.

Поділ політичної культури за характером реалізації владних відносин у суспільстві на демократичну, авторитарну й тоталітарну, започаткований Є. Вятром і розвинений щодо нових політичних реалій, у сучасній політології досить поширений.

Розглянемо докладніше особливості **демократичної політичної культури**. Головною з них є плюралізм, який передбачає економічну, політичну та ідеологічну багатоманітність. Остання в економічному житті означає існування різних форм власності, насамперед приватної, різних форм господарювання, вільного підприємництва. Економічна багатоманітність виступає основою політичного плюралізму, який передбачає визнання в політичному житті багатоманітності інтересів різних соціальних і політичних груп. Політичний плюралізм заперечує монополію будь-якої соціальної спільноти, організації чи особи на владу. Відповідно не може займати монопольне становище будь-яка ідеологія.

Визнання плюралізму соціальних і політичних інтересів передбачає визнання ідей політичного представництва й виборності. Остання покликана забезпечити народний суверенітет і представництво інтересів усіх суспільних груп у системі влади через політичні партії. Чергування партій і посадових осіб при владі вважається не тільки нормальним, а й необхідним явищем. Політична конкуренція є однією з основних ознак демократичної політичної культури.

Принцип плюралізму, багатоманітності суспільного життя — основа демократизму не лише політичної культури, а й суспільства загалом. Водночас він передбачає дію іншого принципу — консенсусу. Демократична політична культура характеризується встановленням у країні консенсусу щодо основних цінностей суспільства, його цілей і шляхів їх досягнення, визнанням легітимності демократичних процедур, готовністю добровільно підкорятися встановленим політичним правилам.

Можливі й інші типології політичної культури. Так, за національно-територіальною ознакою виокремлюють європейський (західний) та азіатський (східний) типи, за характером взаємозв'язків і контактів між людьми — конфронтаційний і консенсусний типи, за ідеологічною ознакою — ліберальний, консервативний, комуністичний і соціал-демократичний типи політичної культури.

За суб'єктами розрізняють політичну культуру індивіда, соціальної групи (спільноти) й суспільства. Спільне в політичній культурі різних соціальних спільнот виступає як масова політична культура.

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОЛІТИЧНУ СИСТЕМУ

Політична культура є складовою політичної системи суспільства і відіграє надзвичайно важливу роль у її функціонуванні. Вона впливає на форми, функціонування і розвиток політичних інститутів, зумовлює політичну поведінку широких мас. Стабільність і життєздатність будь-якої політичної системи залежить від міри відповідності її цінностей цінностям політичної культури більшості громадян. Ставлення людей до інститутів політичної системи, правлячої еліти, політичних лідерів, взагалі до всіх політичних явищ і процесів відбувається під впливом їхньої політичної культури. Цим пояснюється, зокрема, те, що один і той самий тип політичної системи виявляється прийнятним в одному суспільстві і неприйнятним в іншому.

Особливо важливу роль у функціонуванні політичної системи відіграє однорідність (гомогенність) політичної культури, з якою безпосередньо пов'язана стабільність суспільства. Унаслідок соціальної різномірності суспільства його політична культура складається з багатьох різних часткових культур або субкультур — класових, етнічних, демографічних, професійних, регіональних, релігійних тощо. **Політична субкультура** — це сукупність таких стійких форм політичної свідомості й поведінки, які значно відрізняються від загальних, домінуючих у суспільстві. В одному разі відмінності часткових культур від загальної політичної культури суспільства не мають принципового характеру, часткові культури інтегруються в загальну як субкультури. В іншому разі часткові культури настільки відрізняються від загальної політичної культури, що виступають як контркультура. Це означає, що в кожному суспільстві можуть існувати водночас кілька політичних культур: домінуюча (загальна) політична культура, субкультури і контркультура.

Наявність різних, тим більше — протилежних політичних культур, тобто фрагментарність політичної культури суспільства, містить у собі загрозу втрати спільних ідеалів і цілей, переважання часткових інтересів над загальнонаціональними, дестабілізує політичну систему. Оскільки наявність у суспільстві політичних субкультур є звичайним явищем, то для правлячих кіл важливо узгоджувати ці субкультури на базі

спільних інтересів і цінностей і тим самим забезпечувати стабільність усієї суспільної системи. Фрагментарність політичної культури особливо виразно проявляється в переломні періоди суспільного розвитку, коли руйнуються звичні уявлення, переривається наступність норм політичної культури, утворюється розрив між політичною культурою старшого й молодшого поколінь.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Роль політичної культури в житті суспільства більш конкретно розкривається через виконувани нею функції. Основними функціями політичної культури є вираження й реалізація соціальних інтересів, нормативно-регулююча, виховна, комунікативна і прогностична.

Визначальна функція політичної культури — **вираження й реалізація соціальних інтересів**. У політичній свідомості, передусім у її найважливішій складовій — політичній ідеології, відтворюються корінні інтереси соціальних спільнот, які стосуються влади в суспільстві. Усвідомлення цих інтересів зумовлює відповідну політичну поведінку соціальних спільнот та окремих їх представників. Для здобуття й використання державної влади, здійснення впливу на неї вони утворюють політичні партії, об'єднуються у громадські організації, тим чи іншим чином ведуть себе у виборчих кампаніях, інших політичних процесах.

Політична культура сприяє формуванню і закріпленню в суспільній свідомості певних політичних цінностей, установок, цілей, мотивів і норм поведінки. Вони втілюються в нормативних політичних рішеннях держави і надають можливість ефективно регулювати відносини в межах політичної системи з боку як держави, так і громадянського суспільства. У цьому полягає **нормативно-регулятивна функція** політичної культури.

Призначення політики загалом, політичної культури зокрема полягає в узгодженні багатоманітних соціальних інтересів, забезпеченні єдності й цілісності суспільства на основі цінностей і норм політичної культури. В узгодженні соціальних інтересів, забезпеченні єдності суспільства знаходить свій вияв **інтегративна функція** політичної культури.

Виховна функція політичної культури, або функція політичної соціалізації, спрямована на формування й розвиток індивіда як суб'єкта політичних відносин. Відбувається це на основі тих політичних цінностей і норм поведінки, які переважають у суспільстві в ціло-

му або відповідають інтересам і цілям тих чи інших соціальних спільнот. Засвоюючи політичну культуру, індивід набуває знань про політичну систему, свої права та обов'язки як громадянина, стає активним учасником політичного процесу. Виховна функція політичної культури, отже, спрямована на розвиток політичної активності людей.

Суть **комунікативної функції** полягає в тому, що політична культура виступає засобом ідейно-політичного і правового зв'язку громадян із політичними інститутами та між собою. Ця функція забезпечує взаємодію всіх учасників політичного процесу на базі використання загальноприйнятих термінів, символів, стереотипів мислення й поведінки. Вона дає змогу встановити зв'язки між учасниками політичного процесу як у просторі, тобто в межах існуючої політичної системи, так і в часі — транслюючи надбання політичної культури від покоління до покоління і тим самим забезпечуючи наступність політичного досвіду різних поколінь.

Прогностична функція політичної культури полягає в тому, що на основі знання особливостей і стану політичної культури різних соціальних спільнот, притаманних їм ціннісних орієнтацій та оцінок політичних явищ і процесів можна передбачити можливі варіанти їхньої поведінки в тих чи інших конкретних соціально-політичних ситуаціях. Реалізація цієї функції потребує постійного вивчення і врахування в діяльності всіх владних структур стану політичної свідомості різних соціальних спільнот, притаманних їм інтересів і прагнень. У західній політології цінність вивчення політичної культури вбачається саме в її здатності передбачати політичну поведінку людей.

Перелічені функції політичної культури в різних історичних умовах розкриваються неоднаковою мірою. Так, у перехідних суспільствах, особливо у процесі здійснення соціально-економічних перетворень в інтересах лише окремих соціальних спільнот, значною мірою послаблюється комунікативна функція політичної культури. У результаті загострюються соціальні суперечності, втрачаються взаєморозуміння між окремими спільнотами, довіра до політичних інститутів, передусім органів державної влади. Особливо небезпечною для суспільної злагоди є однозначно негативна оцінка минулого суспільства, хоч би яким воно було. Така оцінка призводить, зокрема, до втрати порозуміння між старшим і молодшим поколіннями, породжує в середовищі останнього неповагу до старших, апатію і нігілізм. І навпаки, абсолютизація значення минулого, історичного досвіду робить провідним елементом політичної культури ритуал, коли політика перетворюється на систему суворо регламентованих дій із малозрозумілим для основної маси людей сенсом.

Одним з основних напрямів впливу культури на політику є політична соціалізація особи, яка дає можливість участі в політичному

житті. Політична соціалізація відіграє важливу роль у подоланні фрагментарності політичної культури, забезпеченні наступності політичної культури поколінь.

4. ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У філософії під соціалізацією (від *лат.* *socialis* — суспільний) розуміють процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм і цінностей, які надають йому можливість функціонувати як повноправному членові суспільства. Відповідно **політична соціалізація — це процес засвоєння індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, тобто політичної культури.**

Політична соціалізація забезпечує набуття індивідом уміння орієнтуватись у політичному просторі й виконувати в ньому певні владні функції. Через політичну соціалізацію здійснюється формування, відтворення і розвиток політичної культури.

Політична соціалізація є суттєвим чинником функціонування політичної системи суспільства, її стабільності. Вона може бути використана як інструмент політичного контролю, засіб прищеплення індивіду потрібних тим чи іншим групам політичних норм, цінностей і цілей, причому надає змогу робити це в ефективних і непомітних для самого індивіда формах. Цим пояснюється прагнення всіх політичних сил узяти під свій вплив і контроль процес політичної соціалізації, умови, механізми й засоби його здійснення.

Політична соціалізація є процесом і результатом взаємодії між об'єктивними умовами життєдіяльності індивіда та його поведінкою. У сукупності цих умов важливу роль відіграють ті групи, які оточують індивіда. Залежно від характеру особистих контактів і міри формальної організованості ці групи поділяються на первинні й вторинні. Первинні — це безпосередньо контактні, як правило, неформальні групи. До них належать сім'я, об'єднання друзів, ділові, ігрові, релігійні та інші малі групи. Вторинні групи політичної соціалізації — це неперсоніфіковані групи з формалізованою структурою. До них належать школа, громадські організації, політичні партії, трудові колективи тощо.

Політична соціалізація відбувається у двох основних формах: прямій та опосередкованій. У першому разі політична соціалізація здійснюється шляхом поширення відповідних знань, пропаганди певної

інформації, популяризації зразків бажаної поведінки. Зміст набутих індивідом таким чином знань та орієнтацій має яскраво виражений політичний характер. Такими є, наприклад, уявлення про державний лад тієї чи іншої країни, про діяльність політичних партій і політичних лідерів, про характер панівної ідеології тощо. У другому разі процес політичної соціалізації відбувається шляхом створення таких умов життєдіяльності індивіда, які спонукають його діяти саме так, а не інакше.

ЕТАПИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Соціалізація загалом і політична соціалізація зокрема має конкретно-історичний характер і є результатом взаємодії соціально-економічних, соціокультурних, психологічних та інших чинників. Процес політичної соціалізації триває впродовж усього життя людини. Політичні цінності, традиції, зразки поведінки та інші елементи політичної культури засвоюються індивідом неперервно. Сприймаючи одні ідеї й навички, індивід водночас може втрачати інші. Тому рівень політичної соціалізованості індивіда не може залишатися незмінним.

У процесі соціалізації індивіда виокремлюють чотири основні етапи, або стадії: 1) ранній (від народження до початку навчання у школі); 2) навчання (від початку і до закінчення навчання); 3) соціальної зрілості (від початку до закінчення трудової діяльності); 4) завершення життєвого циклу (від припинення постійної трудової діяльності в межах офіційної організації до смерті). На кожному із цих етапів набір політичних знань, умінь і навичок індивіда залежить як від його суб'єктивного стану і виконуваних у політиці ролей, так і від діяльності відповідних суспільних інститутів.

Інститути соціалізації — це система спеціально створених або таких, які склалися природно, установ та органів, функціонування яких спрямоване на розвиток індивідів, насамперед шляхом освіти й виховання. До першої групи інститутів соціалізації належать інститути ранньої соціалізації, зорієнтовані на первинний розвиток природних властивостей людини. До цієї групи входять сім'я і дошкільні дитячі установи. Другу групу інститутів соціалізації складають інститути навчання, які впливають на індивіда у віці від 6–7 до 18–25 років. Третю групу утворюють інститути, які впливають на індивіда в період його соціальної зрілості. Це трудові колективи, політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації тощо. Розглянемо процес політичної соціалізації докладніше.

Політичний світ дитини починає формуватись іще до того, як вона йде до школи, найзначніший розвиток відбувається між 11 і 13 роками, власне політичне «я» в основному складається до 18 років, піднесення політичної активності спостерігається в ранній дорослості, ступінь участі в голосуванні, а також ідентифікації з політичними партіями й рухами підвищується у віці 20–30 років, після чого або ще більше зростає, або починає помітно спадати.

Найважливішими для політичної соціалізації особи є її дитячі та юнацькі роки. Набутий у дитинстві досвід має визначальний вплив на формування особи, її політичні орієнтації. У дитячі та юнацькі роки великий вплив на соціалізацію особи мають її соціальне походження та оточення.

Первинна соціалізація особи відбувається в сім'ї, де закладаються основи її політичних поглядів та уподобань. Батьки і старші члени сім'ї передають дитині не тільки певні політичні знання й погляди, а й приклади політичної поведінки. Сімейний вплив значною мірою залежить від соціальної належності батьків і місця соціальних спільнот, до яких вони належать, у суспільній ієрархії, від рівня їхнього життя, ступеня усвідомлення дорослими членами сім'ї свого реального суспільного становища і шляхів його зміни. Він відіграє значну роль у формуванні таких важливих для політичної діяльності рис особи, як здатність до узгоджених дій, уміння обговорювати спірні питання, доходити з них згоди, наявність чи відсутність агресивних тенденцій тощо.

Якщо вплив сім'ї збігається з дією інших чинників політичної соціалізації, то процес соціалізації розвивається гармонійно. І навпаки, відхилення впливів таїть у собі зародок конфліктів, загрозу непристосованості особи до політичного оточення.

Важливою об'єктивною умовою існування особи і чинником її соціалізації є соціальне оточення. У міру дорослішання підлітка сила сімейного впливу послаблюється, натомість зростає значення оточення, яким є група ровесників. Вона створює можливість не тільки для засвоєння і вираження чужих, як це відбувається в сім'ї, а й для формування і вираження власних поглядів шляхом порівняння їх із поглядами інших. У групі ровесників виявляються і засвоюються ієрархія відносин і норми солідарності, у тому числі за прикладами поведінки, запозиченими в дорослих.

Вступаючи в самостійне життя, індивід зазнає впливу численних об'єктивних умов, серед яких головну роль відіграє його соціальне становище. Це, передусім, його належність до тих чи інших соціальних спільнот і пов'язані з нею матеріальний стан, стиль життя, норми поведінки тощо. Якщо соціальний стан не зазнає суттєвих змін упродовж життя, тобто відповідає соціальному походженню та оточенню в

дитячі та юнацькі роки, то відбувається закріплення раніше набутих стереотипів політичної свідомості й поведінки. Невідповідність між набутих соціальним становищем і соціальним походженням призводить до зміни політичної культури.

Отже, визначальними чинниками політичної соціалізації на різних етапах формування і розвитку особи є її соціальне походження, оточення і соціальне становище. Значний безпосередній вплив на політичну соціалізацію особи справляють політичні інститути — держава, політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації. Держава впливає на процес соціалізації через дошкільні виховні заклади, середню і вищу школу, армію, засоби масової інформації. Вона також сприяє розвитку і функціонуванню таких важливих чинників політичної соціалізації, як молодіжні організації, література й мистецтво. Офіційна політична освіта має на меті створення сприятливих умов для прийняття людьми наявної суспільно-політичної системи та її цінностей. Школи та інші навчально-виховні заклади, засоби мистецтва покликані передавати від покоління до покоління існуючі соціальні й політичні відносини, цінності та норми поведінки.

Політичні партії, у свою чергу, прагнуть впливати на процес політичної соціалізації особи в інтересах тих спільнот, які вони представляють. Вони створюють молодіжні організації партій, підконтрольні їм засоби масової інформації, підтримують ті чи інші громадські організації, підпорядковуючи їх своєму впливові, тощо.

Важливу роль у політичній соціалізації відіграє право, передусім конституційне, норми якого регулюють політичні відносини в суспільстві. Норми права визначають правовий статус особи, наділяють учасників правовідносин конкретними правами та обов'язками, передбачають притягнення до юридичної відповідальності осіб, які порушують правопорядок, і тим самим стимулюють встановлення зразків суспільно значущої поведінки. Звичайно, особа не є пасивним об'єктом впливу інститутів і засобів соціалізації. Політична соціалізація особи включає й набуття нею досвіду внаслідок практичної участі в політичному житті, конкретної політичної поведінки.

Відповідно до основних етапів (стадій) розрізняють первинну і вторинну політичну соціалізацію. **Первинна соціалізація** пов'язана з періодом навчання, отримання політичних знань від батьків та їх набуття в загальноосвітній і вищій школі. **Вторинна соціалізація** відбувається у процесі трудової діяльності та практичної участі в політичному житті.

Таким чином, політична культура відіграє надзвичайно важливу роль у політичному житті суспільства. Вона проймає всю сукупність відносин, що складаються між учасниками політичного процесу,

впливає на форми організації державної влади, будову її інститутів, дає можливість регулювати відносини між державою і громадянським суспільством, забезпечує соціальний консенсус. У реалізації функцій політичної культури особливо важливе місце належить політичній свідомості як її найважливішій складовій. Значну роль у формуванні та функціонуванні політичної культури відіграє політична соціалізація як процес засвоєння індивідом її норм і цінностей.

Основною особливістю політичної культури перехідного суспільства, яким є й сучасне українське суспільство, виступає поєднання в ній елементів політичних культур, характерних для минулого і майбутнього суспільно-політичного ладу. Щодо України — це поєднання елементів соціалістичної (тоталітарної) і буржуазної (ліберально-демократичної) політичної культури з усіма їхніми позитивними й негативними властивостями. Головне завдання формування нового типу політичної культури українського суспільства полягає в тому, щоб сформувати демократичну політичну культуру, долаючи, з одного боку, стереотипи тоталітарного мислення й поведінки, а з іншого — крайнощі буржуазного егоїзму та індивідуалізму. За цих умов першорядного значення набувають формування політичної свідомості широких верств населення, набуття ними досвіду й навичок демократичної політичної поведінки, поступове подолання фрагментарності політичної культури.

5
Розділ
ПОЛІТИКА ЯК МІЖНАРОДНИЙ ПРОЦЕС

глава 17

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА

Аналіз політики як складного й багатогранного суспільного явища здійснюється не тільки в інституціональному і людському вимірах всередині держави, а й у міждержавних відносинах. Міждержавні, у дещо ширшому плані — міжнародні — відносини є об'єктом зовнішньої політики держави і водночас тим середовищем, у якому вона відбувається. Тому в політології зовнішня політика держави аналізується в тісному зв'язку з міжнародними відносинами. Дослідження політики на міжнародному рівні має свої особливості, пов'язані з характером міжнародних відносин, місцем, яке в них посідають міжнародні політичні відносини, й роллю у формуванні та функціонуванні міжнародних політичних відносин різних державних і недержавних організацій.

1. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

МІЖНАРОДНА І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Відмінності між зовнішньою і міжнародною політикою є не лише термінологічними, а й змістовними. Пов'язані вони передусім із відмінностями між суб'єктами цих видів політики. Коли йдеться про зовнішню політику, яку іноді називають іще закордонною, то мається на увазі діяльність держави за межами своїх національних кордонів. При цьому держава може виступати і як суверенне політико-територіальне утворення, і як політичний інститут — система органів влади та установ. У першому разі суб'єктами зовнішньополітичної діяльності, крім держави як політичного інституту, виступатимуть також інші політичні інститути — політичні

партії, громадські організації і рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. У другому разі суб'єктом зовнішньої політики є лише держава як політичний інститут.

Найчастіше під зовнішньою політикою розуміють тільки закордонну діяльність держави як політичного інституту. Пов'язано це з тим, що держава є єдиним загальнонаціональним політичним інститутом, уповноваженим здійснювати зовнішню політику, тільки вона наділена правом офіційно представляти все суспільство в зовнішніх зносинах, брати участь від його імені у зносинах з іншими державами і міжнародними організаціями, укладати договори, оголошувати стан війни тощо.

Крім держави та інших національних політичних інститутів, суб'єктами політики виступають також різноманітні організації міжнародного характеру. Для позначення багатоманітної діяльності всіх суб'єктів зовнішньополітичної діяльності й міжнародного політичного життя використовується термін *міжнародна політика*, тоді як термін *зовнішня політика* зазвичай позначає тільки закордонну діяльність держави.

Іншими словами, **міжнародна політика** — це вся сукупність дій політичних суб'єктів у відносинах між державами та на міжнародній арені загалом. Цей вид політики називається ще «світовою політикою».

Зовнішня політика у науковій літературі звичайно визначається через діяльність держави. Розрізнення зовнішньої і міжнародної політики дає можливість, зокрема, розмежовувати зовнішньополітичну діяльність держави як вираження загальнонаціональних інтересів і дії окремих національних суб'єктів політики, наприклад партій чи засобів масової інформації, на міжнародній арені, які можуть суперечити загальнонаціональним інтересам і вже із цієї причини не вважатися складовими зовнішньої політики держави. Найчастіше такі суперечності між зовнішньою політикою держави та окремими діями проявляються у сфері економічної політики, недержавні суб'єкти якої, наприклад біржі, банки, корпорації, можуть діяти всупереч загальнонаціональним інтересам, отже, і зовнішній політиці держави.

Таким чином, **зовнішня політика** — це закордонна діяльність держави. Дії всіх інших суб'єктів політики на міжнародній арені є складовими не зовнішньої політики держави, а міжнародної політики.

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

У визначенні специфіки зовнішньої політики важливе значення має з'ясування її співвідношення з внутрішньою політикою. Існує кілька варіантів розв'язання цієї проблеми. Перший пов'язаний з теорією

завоювання, яка пояснює виникнення держав завоюванням одних народів іншими. Відповідно до цієї теорії зовнішня політика, унаслідок якої виникають та існують держави, є визначальною щодо їхньої внутрішньої політики. Так, один із творців теорії завоювання польсько-австрійський соціолог і юрист Л. Гумплович стверджував, що внутрішній розвиток держави визначається розвитком її зовнішніх сил, що внутрішня історія держави є простим додатком зовнішньої, зумовлюється останньою.

Інший варіант трактування співвідношення зовнішньої і внутрішньої політики запропонував марксизм, який виходить із того, що зовнішньополітичний курс будь-якої держави є продовженням її внутрішньої політики, зумовленої економічним базисом та інтересами правлячих сил.

Нарешті, третій варіант полягає в тому, що зовнішня і внутрішня політика трактуються як рівнозначні.

Кожен із перелічених варіантів наголошує на якійсь особливості співвідношення зовнішньої і внутрішньої політики, водночас недооцінюючи інші. За певних умов зовнішня політика справді може стати визначальною щодо внутрішньої. Так, під час ведення війни, яка протягом усієї історії людства була одним із найголовніших засобів зовнішньої політики, все внутрішнє життя країни підпорядковується досягненню перемоги: економіка переводиться на «воєнні рейки», обмежується дія окремих конституційних норм, забороняється діяльність деяких організацій, вводиться цензура тощо. Однак війна є екстремальним, а не нормальним станом суспільства і в кінцевому підсумку також спрямована на задоволення певних внутрішніх інтересів і потреб. Тому не можна стверджувати, що зовнішня політика завжди й у всьому визначає внутрішню. Подібні твердження відривають зовнішню політику від внутрішньої і перетворюють її на самоціль.

Так само неправомірно було б вважати, що зовнішня політика є лише простим продовженням внутрішньої. Зовнішньополітична діяльність держави — це взаємодія з іншими державами та міжнародними організаціями, які справляють відчутний зворотний вплив на неї як суб'єкт зовнішньої політики. Іноді цей вплив примушує державу корегувати, а то й суттєво змінювати її внутрішню політику. Залежність зовнішньої політики держави від інших суб'єктів міжнародної політики не дає змоги однозначно стверджувати, що і внутрішня політика в усьому визначає зовнішню.

Здавалося б, найприйнятнішим є третій варіант, який визнає зовнішню і внутрішню політику рівнозначними. Проте й він є спрощеним трактуванням співвідношення зовнішньої і внутрішньої політики, яке не розкриває їх дійсної взаємозалежності.

Зовнішня і внутрішня політика перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємозумовленості. Сторони цієї єдності мають спільні риси та якісні відмінності, і зовнішня політика не є просто продовженням внутрішньої. Особливість зовнішньої політики полягає передусім у тому, що вона **не має владного характеру**. Якщо внутрішня політика є діяльністю щодо здійснення влади, то суб'єктами та об'єктами зовнішньої політики виступають держави як суверенні утворення, жодне з яких не може (не повинно) нав'язувати свою волю іншому. Звичайно, у реальних міжнародних відносинах одні держави домінують над іншими, однак таке домінування визнається не нормальним станом міжнародних відносин, а його порушенням.

Другою особливістю зовнішньої політики є її **зумовленість певним етапом розвитку міжнародних відносин і конкретною ситуацією на міжнародній арені**. Визначення й реалізація державою цілей у зовнішній політиці, особливо формування програм та організація дій, мають здійснюватись з урахуванням дій і цілей інших суверенних держав. Внутрішня політика має відносну автономію щодо зовнішніх чинників.

Третьою особливістю зовнішньої політики є її **залежність** не тільки від держави, що її здійснює, а й **від ступеня погодженості або конфлікту інтересів певної держави з інтересами та устремліннями інших держав**. Залежно від ступеня узгодженості цих інтересів проведення зовнішньої політики полегшується або утруднюється.

Нарешті, четверта особливість зовнішньої політики полягає в тому, що вона **має власне інституціональне забезпечення**. Повноваженнями щодо здійснення зовнішньої політики наділяються вищі органи законодавчої і виконавчої влади держави. Найбільше таких реальних повноважень залежно від форми державного правління є у глави держави або прем'єр-міністра. Водночас у державі існують і спеціальні інститути, призначення яких полягає в безпосередній реалізації зовнішньої політики. Головним таким інститутом є міністерство закордонних справ із мережею закордонних дипломатичних представництв. Спеціальними зовнішньополітичними інститутами виступають також органи зовнішньої розвідки, міністерства зовнішньої торгівлі чи зовнішньоекономічної діяльності тощо. Завданням спеціальних органів зовнішньополітичної діяльності є реалізація відповідних рішень вищих органів держави, збирання та аналіз даних про політичні процеси в інших державах, аналіз об'єктивних і суб'єктивних чинників їхньої зовнішньої політики, вироблення рекомендацій для практичної діяльності уряду та інших вищих органів держави.

Отже, зовнішня і внутрішня політика не є рівнозначними. У діалектичній єдності цих видів політики є своя провідна, визначальна сто-

рона; це — внутрішня політика. Саме вона визначає основні напрями і цілі зовнішньої політики, а також забезпечує засоби її реалізації. Однак зовнішня політика не є простим продовженням внутрішньої. Остання визначає першу лише в головному, найсуттєвішому, перша справляє відчутний зворотний вплив на другу. Зовнішня політика впливає на інші держави передусім із метою створення сприятливих умов для здійснення внутрішньої політики. З розвитком міжнародних відносин, посиленням взаємозалежності держав зростає і залежність внутрішньої політики від зовнішньої.

ЦІЛІ ТА ФУНКЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

В основі будь-якої людської діяльності лежать ті чи інші інтереси й потреби. Не є винятком і зовнішня політика: в її основі лежать **національні інтереси — інтегральне вираження інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему.**

У будь-якому суспільстві існують не тільки різні, а й протилежні інтереси. Функціонувати як цілісність суспільство може лише за умови узгодження наявних у ньому інтересів, досягнення загальнонаціонального компромісу і злагоди на основі спільних цілей і цінностей, передусім таких, як безпека, територіальна цілісність, демократія, добробут тощо. Виразити національні інтереси, тобто інтегровані інтереси всіх членів суспільства, покликана держава як головний елемент політичної системи суспільства. Забезпечення національних інтересів є основним завданням зовнішньої політики будь-якої держави. Виражені в діяльності держави, національні інтереси виступають як державні інтереси. Можливі певні розходження між національними інтересами й державними інтересами як інтересами правлячих у даний момент політичних сил. За будь-яких умов пріоритетними в зовнішній політиці держави мають бути національні інтереси.

Розрізняють два основні рівні зовнішньополітичних інтересів: рівень головних інтересів і рівень специфічних інтересів. **Рівень головних інтересів** охоплює зовнішньополітичні інтереси, пов'язані із забезпеченням безпеки й цілісності держави як певної соціально-економічної, політичної, національно-історичної і культурної спільноти, захистом економічної і політичної незалежності держави, утриманням і зміцненням її авторитету в системі міжнародних відносин. Інтереси цього рівня стосуються самого існування держави, а тому забезпечуються й захищаються нею на світовій арені всіма наявними засобами — дипломатичними, економічними, ідеологічними, воєнними.

Рівень специфічних інтересів містить окремі, часткові інтереси держави в системі міжнародних відносин. Це, наприклад, прагнення держави утвердити свій вплив у тих чи інших міжнародних організаціях, брати участь у розв'язанні регіональних конфліктів, розвивати культурні зв'язки з іншими державами тощо.

Між головними і специфічними інтересами існує тісний зв'язок. Головні інтереси держави протягом усього часу її існування залишаються практично незмінними. Змінюються лише форма їх вираження і засоби реалізації. З приводу своїх головних інтересів держава найменш схильна йти на компроміси і поступки в міжнародних відносинах. Саме зовнішня загроза головним інтересам штовхає державу на шлях використання воєнної сили, як останнього аргументу в міжнародних відносинах.

Специфічні інтереси є більш динамічними, змінюються під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. У різних історичних умовах одні інтереси зникають, інші — з'являються. За певних обставин специфічний інтерес приноситься в жертву головному, але буває й так, що специфічний інтерес переростає в головний, стає визначальним у всій зовнішній політиці держави.

На основі зовнішньополітичних інтересів визначаються **цілі зовнішньої політики**. Вони зумовлюються суспільно-політичним ладом, формою державного правління, типом політичного режиму, історичними особливостями, геополітичними умовами та іншими чинниками. Серед багатоманітних цілей зовнішньої політики можна виокремити найголовніші, притаманні зовнішній політиці будь-якої держави. Такими цілями є: забезпечення національної безпеки держави; збільшення сили держави; зростання престижу та зміцнення міжнародних позицій держави.

У широкому розумінні **національна безпека** — це такий стан держави, який дає їй можливість зберігати свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин. Конкретніше національна безпека означає захищеність життєво важливих інтересів особи, держави й суспільства, державних кордонів, територіальної цілісності, суспільно-політичного ладу, економіки, культури країни від внутрішньої і зовнішньої загрози. Національна безпека має, отже, внутрішній і зовнішній аспекти.

Національна безпека проявляється на трьох рівнях: особи, суспільства й держави. Безпека особи полягає у формуванні комплексу таких правових і моральних норм і суспільних інститутів, які надавали б їй можливість розвивати й реалізовувати соціально значущі здібності й потреби, не зазнаючи протидії з боку суспільства і держави. Найреальніше безпека особи проявляється в забезпеченні її прав і свобод.

Безпека суспільства передбачає наявність суспільних інститутів, норм і відносин, які дають можливість реалізувати права і свободи всіх соціальних груп і протистояти діям, що ведуть до розколу суспільства. Безпека держави досягається наявністю ефективного механізму управління суспільством, координації діяльності соціальних груп і політичних сил, а також дійових інститутів їх захисту.

У демократичних країнах пріоритетною є безпека особи. Безпека держави й суспільства тут не самоціль, а умова забезпечення безпеки особи. У критичні для країни періоди може домінувати безпека суспільства або держави. Авторитарні й тоталітарні політичні режими постійно створюють такі критичні умови (наприклад, вишукуючи внутрішніх і зовнішніх «ворогів»), завдяки яким висувають на передній план безпеку держави за рахунок безпеки особи.

У змістовному плані розрізняють політичну, економічну, воєнну, екологічну, інформаційну безпеку, а також безпеку у сфері культури як складові національної безпеки. Сутність політичної безпеки полягає у здатності й можливості нації і створюваних нею державних інститутів самостійно вирішувати питання державного устрою, незалежно проводити внутрішню і зовнішню політику в інтересах особи й суспільства. У межах системи міждержавних відносин політична безпека передбачає наявність стійкого політичного суверенітету.

Економічна безпека характеризується рівнем розвитку продуктивних сил і економічних відносин, наявністю розвиненої інфраструктури й корисних копалин, кваліфікованої робочої сили та системи її підготовки, а також характером інтеграції в систему міжнародних економічних відносин. Воєнна безпека полягає в можливості забезпечення інтересів національної безпеки збройними засобами. Її зовнішній аспект відображає здатність нації протидіяти або стримувати вплив воєнної сили ззовні. Це передбачає наявність сучасних збройних сил, формування систем колективної або загальної безпеки, входження до складу тих чи інших воєнно-політичних союзів. Важливими складовими національної безпеки є екологічна, інформаційна безпека й безпека культурного розвитку нації, безпосередньо пов'язані з потребами суспільства й особи.

З огляду на виняткову значущість національної безпеки в багатьох країнах розробляється її концепція, яка схвалюється законодавчим органом і знаходить відображення у всіх напрямках внутрішньої і зовнішньої політики. На основі цієї концепції формується система національної безпеки як сукупність законодавчих і виконавчих органів, правових норм, які забезпечують оптимальні та стабільні умови для життєдіяльності й розвитку особи і суспільства. Для реалізації концепції національної безпеки створюється спеціальний орган із найвищих

посадових осіб держави і керівників силових міністерств і відомств, очолюваний главою держави чи виконавчої влади.

Забезпечення національної безпеки відповідає життєвим потребам держави. Без цього неможливі реалізація інших цілей і взагалі саме проведення зовнішньої політики. Тому інші цілі зовнішньої політики підпорядковуються забезпеченню національної безпеки. У періоди загрози політичному існуванню держави вона використовує всі доступні їй засоби для досягнення цієї головної цілі.

Однією з найважливіших цілей зовнішньої політики держави є **збільшення її сили**. Коли йдеться про *силу держави*, то мається на увазі її економічний, політичний, воєнний, інтелектуальний і моральний потенціал. Одним із вирішальних чинників, які визначають силу держави, є її міжнародна вага, або авторитет. Міжнародний авторитет держави в кінцевому підсумку визначається її сукупним національним продуктом. У західній політології досить поширений погляд, згідно з яким міжнародний авторитет держави тримається на її військовій силі.

Для міжнародного авторитету держави дуже важливим є професіоналізм зовнішньої політики. Правильна оцінка співвідношення сил, уміння точно визначити позицію у складних ситуаціях, розпізнати друзів і противників можуть частково компенсувати нестачу сили. Велике значення має моральний потенціал держави, який у міжнародних відносинах виступає і як чинник реальної політики. Високий моральний престиж визначає високий рівень довіри з боку союзників і можливих партнерів, допомагає зміцнювати безпеку, забезпечує у критичні моменти не тільки моральну, а й матеріальну підтримку. Через зовнішню політику держава може свідомо примножувати свою силу, наприклад, через економічне співробітництво з іншими державами, належність до міжнародних економічних, політичних і військових об'єднань, отримання економічної допомоги від інших держав тощо.

Важливою метою зовнішньої політики держави є **зростання її престижу і зміцнення міжнародних позицій**. Умовою реалізації цієї мети є успішне виконання двох інших важливих цілей зовнішньої політики. Усі три цілі тісно взаємопов'язані. Так, престиж і міжнародні позиції держави безпосередньо залежать від її сили. Сила й безпека держави значною мірою визначаються її міжнародними позиціями.

Зовнішня політика держави виконує три основні функції: охоронну, представницько-інформаційну і переговорно-організаторську, які є конкретизацією зовнішніх функцій держави: оборонної, дипломатичної і співробітництва.

Головний зміст **охоронної функції** становить захист суверенітету й територіальної цілісності держави від зовнішніх посягань, а також прав та

інтересів держави і її громадян за кордоном. Ця функція спрямована на відвернення різних загроз для держави, її суспільно-політичного ладу, кордонів, територіальної цілісності тощо. Такими загрозами можуть бути, наприклад, висування територіальних претензій до держави, підтримка в ній сепаратистських рухів, зниження її міжнародного престижу та ін. Ефективно реалізована охоронна функція полягає у якнайбільш ранньому виявленні загроз та їх запобіганні чи ліквідації.

Представницько-інформаційна функція зовнішньої політики полягає у представництві держави в зовнішніх зносинах через її відповідні органи, а також в інформуванні через ці органи керівних органів держави про політику, прагнення й наміри інших держав. Ця функція спрямована на формування уявлень керівників інших держав і міжнародної громадської думки в цілому про певну державу. Успішна реалізація цієї функції зменшує можливість помилок у зовнішній політиці держави.

Переговорно-організаторська функція зовнішньої політики полягає в організації і використанні міжнародних контактів. Вона спрямована на реалізацію через ці контакти політичних концепцій і програм держави в обсязі зовнішньої політики. У реалізації цієї функції важливу роль відіграє діяльність центральних органів зовнішньої політики.

Найважливішим засобом здійснення зазначених функцій зовнішньої політики держави є *дипломатія*, під якою звичайно розуміють контакти між державами і способи їх реалізації. Вона здійснюється у формі офіційної діяльності глав держав, урядів, органів зовнішніх зносин держави і безпосередньо дипломатів, які сприяють досягненню цілей і завдань зовнішньої політики й захисту інтересів своєї держави та її громадян за кордоном. Загальне керівництво дипломатичною діяльністю здійснює глава держави або уряду, а безпосереднє — спеціальне відомство (міністерство, департамент) закордонних справ. До основних форм дипломатичної діяльності належать: зустрічі глав держав та урядів; постійне представництво, здійснюване послами й місіями; участь представників держав у роботі міжнародних організацій; дипломатичні конгреси, наради, конференції; підготовка та укладання міжнародних договорів; дипломатичне листування у формі послань, заяв, нот, меморандумів та ін.

ЗАСОБИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Важливе значення для досягнення цілей зовнішньої політики мають засоби її здійснення. Залежно від сфер суспільного життя вони поділяються на політичні, економічні та ідеологічні. **Політичні засоби** є найбагатоманітнішими.

Вони охоплюють передусім сферу дипломатичних відносин — від традиційних форм дипломатії (посольства, консульства) до дипломатії на рівні глав держав. Ці засоби можуть використовуватись у формі переговорів, зустрічей, участі в міжнародних організаціях тощо.

Особливу групу політичних засобів зовнішньої політики становлять **воєнні засоби**, основними з яких є війна і воєнний тиск. Формами воєнного тиску можуть бути маневри, навчання, паради, публічні демонстрації нових видів зброї, концентрація військ у прикордонних районах, провокації на кордоні, участь у миротворчих операціях під егідою міжнародних організацій та ін.

Тривалий час найважливішим засобом досягнення державою зовнішньополітичних цілей вважалась війна. Під *війною* у міжнародному праві розуміють воєнні дії між державами, а також між державами й національно-визвольними рухами, які супроводжуються повним розривом між ними всіх мирних відносин. Аж до середини ХХ ст. застосування воєнної сили розглядалось як законний засіб розв'язання спорів між державами. Анексії і контрибуції вважались прийнятними способами розширення територій і державного збагачення. Тільки під впливом згубних наслідків Другої світової війни та у зв'язку з появою ядерної зброї величезної руйнівної сили в середовищі політиків провідних країн світу утвердилась думка про неприпустимість використання війни як засобу розв'язання міждержавних суперечностей. Що, однак, не призвело ні до виключення воєн із міждержавних відносин, ні до відмови від ядерної зброї. Війни з використанням звичайних видів зброї в сучасному світі стали чи не повсякденною реальністю, а сама наявність ядерної зброї з її величезним руйнівним потенціалом вважається найважливішим чинником відвернення як нової світової війни, так і воєнних конфліктів між ядерними державами.

Розрізняють війни справедливі, або правомірні, і несправедливі, неправомірні. До перших належать індивідуальна або колективна самооборона проти агресії і національно-визвольні війни за здійснення права на самовизначення, до других — агресія і колоніальні війни. Статутом ООН визнається правомірність використання воєнної сили у двох випадках: з метою самооборони від збройного нападу на державу і за рішенням Ради безпеки ООН як примусових збройних санкцій проти агресора. Несправедливі, неправомірні війни визнаються міжнародним злочином, який тягне за собою міжнародну відповідальність держави-агресора і кримінальну відповідальність осіб, визнаних воєнними злочинцями.

Розрізнення правомірних і неправомірних війн, крім міжнародно-правового, містить також політичний і моральний аспекти, які не завжди є настільки очевидними, як міжнародно-правовий. Навіть затятий

агресор завжди знайде політичне й моральне виправдання своїм діям і матиме щодо цього спільників. Водночас рішення міжнародних організацій щодо застосування збройних санкцій не завжди є виваженими і позбавленими політичних пристрастей.

За будь-яких умов кожна, навіть наймиролюбніша, держава прагне «тримати порох сухим», тобто підтримувати на належному рівні свою обороноздатність, всемірно зміцнювати її, у тому числі шляхом укладання військових союзів чи відверненням загроз проголошенням позаблоковості або нейтралітету. Сила армії, її чисельність, озброєння, підготовленість особового складу, його морально-психологічний стан та інші показники військовий потенціалу держави були й залишаються вагомим чинником її зовнішньої політики і міжнародного престижу. Держави, неспроможні захиститися від агресії, ставлять під загрозу свій суверенітет, а отже, і саме існування.

Економічні засоби зовнішньої політики полягають у використанні економічного потенціалу держави для впливу на економіку й політику інших держав. Економічний потенціал є особливо важливим засобом зовнішньої політики, оскільки в кінцевому підсумку саме він визначає позицію держави в міжнародних відносинах. Держава з потужним економічним потенціалом займає впливові позиції у світі. До економічного потенціалу держави належать її промисловість, сировинні ресурси, стан робочої сили та ін. Важливим економічним засобом зовнішньої політики є зовнішня торгівля, яка, з одного боку, сприяє збільшенню економічного потенціалу держави, а з іншого — дає змогу впливати на політику держав через світові ціни, встановлення режиму найбільшого сприяння чи введення ембарго тощо.

До **ідеологічних (інформаційно-пропагандистських) засобів** зовнішньої політики належать різноманітні форми й засоби пропаганди, інформації, культурної політики, які використовуються державою у відносинах з іншими державами передусім із метою формування позитивного зовнішнього іміджу і міжнародного престижу певної держави. Із цією метою в зарубіжних країнах відкриваються культурні центри, влаштовуються різноманітні виставки, презентації тощо.

Зовнішня політика, використання різних засобів її здійснення навіть у демократичних країнах є однією з найменш контрольованих рядовими громадянами сфер діяльності держави. І не тільки через закріпленість діяльності деяких її складових, наприклад збройних сил і спецслужб. Прийняття більшості зовнішньополітичних рішень, найважливіші кадрові призначення у цій сфері в державі зосереджуються в руках однієї особи — глави держави або прем'єр-міністра. Це підвищує ризик прийняття невиважених рішень аж до втягування держави в затяжні кровопролитні війни.

2. МІЖНАРОДНІ ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Міжнародні відносини є об'єктом зовнішньої політики, міжнародної політики в цілому. Утім звичний для нас термін *міжнародні відносини* є не зовсім коректним, оскільки відповідні відносини ніколи не складаються безпосередньо між народами. Як демократія не буває безпосередньо владою народу, так і міжнародні відносини не бувають відносинами безпосередньо між народами. Вони опосередковуються державами — через охорону кордонів, митний контроль, візові режими, закордонні паспорти, монополію на здійснення зовнішньої політики тощо. Франкомовний еквівалент терміна *міжнародні відносини* — *relations internationales*, що дослівно означає *міжнаціональні відносини*, чи відповідний англomовний термін дещо точніші, оскільки в західно-європейській традиції нація ототожнюється з державою. Визначення *народу* як головного суб'єкта міжнародних відносин передбачає саме державні народи-нації, а по суті — держави. Саме держави є головними суб'єктами міжнародних відносин, що знаходять відображення у їх визначеннях. **Міжнародні відносини — це система політичних, економічних, соціальних, культурних, військових, правових та інших зв'язків між державами й народами.**

Міжнародні відносини вивчаються різними науками. Так, історія досліджує проблеми виникнення й розвитку зовнішньої політики та дипломатії. Економічна наука аналізує міжнародні економічні зв'язки. Наука міжнародного права зосереджується на вивченні норм і принципів, які регулюють систему міжнародних відносин, а також взаємовідносини в межах окремих груп країн або на двосторонній основі. Політологія відіграє особливо важливу роль у дослідженні міжнародних відносин. Уже хоча б тому, що найважливішим об'єктом її вивчення є держава, яка виступає головним суб'єктом міжнародних відносин. Політологія зосереджується на дослідженні саме політичних зв'язків між державами, розглядаючи їх як суб'єкти зовнішньої політики.

Міжнародні відносини виступають специфічним видом суспільних відносин. Як і останні загалом, вони є відносинами між людьми, у них чітко вирізняються економічний, соціальний, політичний і духовно-культурний аспекти. Водночас міжнародні відносини характеризують-

ся низкою **особливостей**. Це, по-перше, їх **невладний характер**. Влада є одним з основних регуляторів суспільного життя всередині держави, де існують відносини панування і підкорення, керівництва й підпорядкування. У відносинах між державами владні відносини як відносини панування і підкорення є не правилом, а відхиленням від нього. Тут має бути рівність партнерів під кутом зору міжнародного права. Це відносини конкуренції, суперництва або співробітництва і лише як виняток — панування і підкорення.

Оскільки міжнародні відносини не мають владного характеру, то постає проблема виокремлення їх політичного аспекту, який не може бути визначений через владу, як це робиться щодо політики всередині держави. Він може бути виокремлений на основі суб'єктів відносин, якими є політичні інститути та особи, що їх представляють. Іншими словами, **міжнародні політичні відносини — це відносини між державами, політичними партіями, громадськими організаціями і рухами, засобами масової інформації, органами місцевого самоврядування, міжнародними організаціями та іншими політичними інститутами на міжнародній арені**. За такого розуміння міжнародних політичних відносин навіть суто економічні відносини між державами як політичними інститутами набувають політичного характеру. Політичний аспект, політичні відносини становлять основний зміст міжнародних відносин.

По-друге, система міжнародних відносин має **децентралізований характер**. Якщо всередині держави є загальнодержавний центр прийняття рішень, яким виступає система владних органів, то в міжнародних відносинах таких керівних центрів, діяльність яких ґрунтувалася б на пануванні й підкоренні, немає.

По-третє, **основним засобом розв'язання суперечностей у міжнародних відносинах є консенсус** — прийняття рішень на міжнародних конференціях, нарадах та в міжнародних організаціях на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування, якщо проти цього не виступає жоден з учасників. Консенсус застосовується також як засіб забезпечення єдності позицій держав до проведення голосування з обговорюваних питань, яке в такому разі відкладається на час процесу узгодження. Консенсус має важливе значення в досягненні домовленості між державами, оскільки відкриває можливість для відшукування взаємоприйнятних рішень для всіх учасників переговорів. Він передбачає прийняття рішень усіма державами на основі добровільних компромісів, поваги суверенітету одна одної, рівності й взаємного визнання інтересів сторін, виключає диктат, тиск або прийняття рішення механічною більшістю голосів на міжнародній конференції чи в міжнародній організації.

По-четверте, у міжнародних відносинах *більшу*, ніж у внутрішніх, *роль відіграє суб'єктивний чинник*, особливо діяльність керівників держав і міжнародних організацій, у розв'язанні наявних суперечностей.

СТРУКТУРА МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

Основними елементами структури міжнародних політичних відносин виступають їх суб'єкти. У сучасній науковій літературі є різні підходи у визначенні таких суб'єктів, у тому числі два крайніх — вузький і широкий.

Згідно з вузьким підходом головним суб'єктом міжнародних відносин є держава. Один із найвідоміших прихильників цього підходу, французький соціолог і політолог Р. Арон, зазначає, що головний зміст міжнародних відносин становлять взаємовідносини між державами, які символізують постаті дипломата й воїна.

Прихильник широкого підходу, відомий американський фахівець у галузі міжнародних відносин Д. Розенау, вважає, що структурні зміни, які відбулися в міжнародній політиці в останні десятиліття, викликали докорінні зміни у структурі міжнародних відносин. Їхньою головною дійовою особою виступає вже не держава, а конкретна особа. Результатом змін у сфері міжнародних відносин є досягнення так званого міжнародного континууму, символічними постатями якого виступають турист і терорист.

Проміжним є підхід, прихильники якого основним суб'єктом міжнародних політичних відносин пропонують розглядати національну політичну систему в цілому. Такий підхід дає можливість включити до системи міжнародних політичних відносин не тільки власне державу, а й деякі інші національні політичні інститути — політичні партії, громадські організації, органи місцевого самоврядування тощо.

У формально-юридичному відношенні питання про суб'єкти міжнародних відносин вирішується через визначення суб'єктів міжнародного права. Суб'єктами міжнародного права, отже, і міжнародних відносин у їх формально-юридичному розумінні, виступають держави, міжнародні організації і міжнародні рухи.

Держави були і залишаються головними суб'єктами міжнародних відносин. Нині у світі налічується більше двохсот держав. У їхньому розмежуванні для марксистського суспільствознавства тривалий час характерним був формаційний підхід, який передбачав поділ держав на соціалістичні, капіталістичні й ті, що розвиваються. Капіталістичні

держави поділялись на індустріально розвинені (держави Західної Європи, Ізраїль, США, Канада, Японія, Південна Корея, Австралія, Нова Зеландія, Сінгапур, Південно-Африканська Республіка) і держави середнього рівня розвитку капіталізму (в основному країни Латинської Америки). Державами, що розвиваються, вважалися країни, які звільнилися від колоніальної залежності й стали на шлях самостійного розвитку (головним чином країни Азії та Африки). Їх називали ще «країнами третього світу» («першим» світом вважався соціалістичний, «другим» — капіталістичний). Країни, що розвиваються, у свою чергу, поділялись на ті, що обрали капіталістичний шлях розвитку, і країни соціалістичної орієнтації.

Тепер такий поділ значною мірою застарів. Від соціалістичного світу, у якому нараховувалося 14 держав, залишилося тільки чотири — Китай, Північна Корея, В'єтнам і Куба, причому Китай і В'єтнам еволюціонують у бік ринкової економіки. Припинила своє існування найбільша і наймогутніша у світі соціалістична держава — СРСР, на теренах якого утворилося 15 незалежних держав. Втратила перспективу орієнтація на соціалізм країн, що розвиваються. До індустріально розвинених країн впритул наблизилася низка ще недавно економічно відсталих країн — Таїланд, Філіппіни, деякі арабські держави та ін.

У сучасному світі провідну роль відіграють держави так званої Великої вісімки — США, Канада, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Японія, Росія, глави яких на регулярних зустрічах визначають основні параметри зовнішньої політики свої держав.

Другу групу суб'єктів міжнародних відносин становлять багатоманітні **міжнародні організації**. До них належать міжнародні організації глобального й регіонального масштабу, міжурядові й неурядові організації, інтеграційні угруповання і військово-політичні блоки.

Міжнародні організації як об'єднання держав характеризуються такими спільними ознаками: договірна основа утворення; наявність певних цілей; організаційна структура; самостійні права та обов'язки; утворення згідно з міжнародним правом. Міжнародні організації виникли ще в середині XIX ст. і спершу мали неполітичний характер. Однією з таких організацій був, наприклад, Всесвітній поштовий союз, створений 1874 р. Першою постійно діючою міжнародною політичною організацією була створена 1919 р. для розвитку співробітництва між народами, сприяння запобіганню військових конфліктів, підтримання міжнародного миру й безпеки Ліга Націй, яка проіснувала до 1946 р.

Однією з найбільших за кількістю членів (192 держави станом на початок 2010 р.) і найвпливовішою сучасною міжнародною політичною організацією глобального масштабу є Організація Об'єднаних

Націй (ООН). Створена 1945 р. за ініціативою провідних держав антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Китаю, Великої Британії і Франції) як універсальна міжнародна організація безпеки, наступниця Ліги Націй, вона має такі основні цілі: підтримання міжнародного миру й безпеки; вжиття ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру і придушення актів агресії або інших порушень миру; розв'язання мирними засобами міжнародних спорів; розвиток дружніх відносин між народами; здійснення міжнародного співробітництва у розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного характеру; заохочення і розвиток поваги до прав людини.

Найважливішим органом ООН є Рада Безпеки, до складу якої входять 15 держав-членів, з них 5 — постійних (США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція) і 10 — непостійних, що обираються Генеральною Асамблеєю терміном на два роки. Рішення Ради Безпеки є вирішальними в міжнародних спорах і можуть передбачати використання як економічних санкцій, так і воєнної сили проти держави-агресора. Генеральна Асамблея, що також є одним із головних органів ООН, складається з усіх держав-членів і наділена широкими повноваженнями. Вона може обговорювати будь-які питання, у тому числі й ті, що належать до повноважень і функцій будь-якого з органів ООН. За рекомендацією Ради Безпеки Генеральна Асамблея призначає Генерального секретаря ООН, приймає в ООН нових членів, вирішує питання призупинення здійснення прав і привілеїв держав-членів, виключення їх з ООН.

Крім Ради Безпеки і Генеральної Асамблеї, до головних керівних органів ООН належать також Економічна і соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат.

Міжнародні міжрядові організації створюються з метою розвитку міжнародного співробітництва в галузях економіки, культури, охорони здоров'я, освіти. Укладаючи угоду з ООН, такі організації набувають характеру її спеціалізованих установ. До системи ООН входять майже два десятки таких спеціалізованих установ, зокрема: Організація об'єднаних націй із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО); Всесвітня організація охорони здоров'я; Світовий банк, який включає Міжнародний банк реконструкції і розвитку, Міжнародну фінансову корпорацію і Міжнародну асоціацію розвитку; Міжнародний валютний фонд; Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ); Продовольча й сільськогосподарська організація (ФАО); Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку; Всесвітній поштовий союз; Всесвітня організація інтелектуальної власності та інші.

Найвідомішими **міжнародними організаціями регіонального масштабу** є: Рада Європи, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Центральноевропейська ініціатива, Організація американських держав, Організація африканської єдності, Ліга арабських держав, Організація центральноамериканських держав, Асоціація держав Південно-Східної Азії та ін.

Найбільшу роль у Європі відіграє Рада Європи — утворена ще 1949 р. перша європейська міжурядова організація, яка станом на початок 2010 р. об'єднувала 47 держав. Цілями Ради Європи є: забезпечення дедалі тісніших зв'язків між державами-членами для захисту й реалізації їхніх ідеалів і принципів; сприяння перетворенню Європи в демократичний і безпечний простір; захист і зміцнення плюралістичної демократії і прав людини; розвиток і зміцнення європейської самосвідомості для формування європейської культурної ідентичності. Структуру Ради Європи утворюють: Комітет міністрів, Парламентська асамблея, Наради галузевих міністрів, Секретаріат.

В останні десятиліття чимраз помітнішу роль у міжнародних відносинах стали відігравати **інтеграційні угруповання**, які утворились унаслідок інтернаціоналізації економічного, соціального і політичного життя держав певного регіону. Яскравим прикладом щодо цього є Європейський Союз (ЄС), до складу якого нині входять 27 держав: Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швеція. ЄС найбільш інтегрована в економічному й політико-правовому відношенні міжнародна організація. Його вищими органами є парламент, уряд, комісія, суд.

Інтеграційним угрупованням є утворена у грудні 1991 р. Співдружність Незалежних Держав (СНД), яка спершу об'єднувала 12 колишніх республік СРСР: Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Казахстан, Киргизстан, Молдову, Росію, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, Україну. У 2008 р. Грузія прийняла рішення про вихід зі складу СНД. Україна не ратифікувала угоду про утворення СНД і формально не стала учасником її статуту. Відповідно до угоди про утворення СНД та її статуту цілями об'єднання є розвиток рівноправного і взаємовигідного співробітництва народів і держав у галузі політики, економіки, культури, освіти, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, науки, торгівлі та інших, сприяння широкому інформаційному обміну. Основними консультативними й координуючими органами СНД є: Рада глав держав, Рада глав урядів, Виконавчий секретаріат, Міждержавний економічний комітет, Міжпарламентська асамблея держав — учасників СНД.

Важливими суб'єктами міжнародних відносин є **військово-політичні блоки**. Вони виступають організаціями колективної безпеки держав-членів, інструментом спільного розроблення їхньої зовнішньополітичної стратегії, координації діяльності на міжнародній арені. Найвпливовішою такою організацією на сьогодні є Організація північноатлантичного договору (НАТО; англ. North Atlantic Treaty Organization — NATO). Колишні військово-політичні блоки Організація центрального договору (СЕНТО), Організація договору Південно-Східної Азії (СЕАТО) та Організація Варшавського договору (ОВД) з різних причин припинили своє існування. До складу утвореного 1949 р. блоку НАТО входять 26 держав: Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Латвія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, США, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія. Франція 1966 р. вийшла з військової організації НАТО, залишаючись учасником договору про його утворення. До розпуску Організації Варшавського договору блок НАТО протистояв їй як військово-політичне угруповання. Тепер він виконує в основному координуючу, інтегративну і миротворчу функції.

Значну роль у розвитку міжнародних відносин відіграють **міжнародні неурядові організації**, до яких належить будь-яка міжнародна організація, не створена на основі міждержавної угоди. Їхніми ознаками є: неприбутковий характер; визнання щонайменше однією державою; наявність консультативного статусу при міжнародних міжурядових організаціях. Нині існує декілька тисяч міжнародних неурядових організацій. Це різноманітні молодіжні, жіночі, профспілкові та інші організації.

Неурядові організації (а також деякі міжурядові організації) є частиною неформалізованих **міжнародних громадських рухів** — антивоєнного, екологічного, молодіжного, жіночого, профспілкового тощо, які також є суб'єктами міжнародних відносин.

У структурі міжнародних відносин розрізняють три основні рівні: глобальний, регіональний і двосторонній. Вони відрізняються за масштабами, обсягом розв'язуваних питань, мірою складності.

У міжнародних відносинах є проблеми, які зачіпають інтереси й потреби всіх держав і народів, — *глобальні проблеми сучасності*. До них, зокрема, належать проблеми: запобігання ядерної війни, роззброєння, мирного розв'язання збройних конфліктів; боротьби з міжнародним тероризмом; подолання економічної і культурної відсталості народів; пошуку шляхів розв'язання світової енергетичної, сировинної та продовольчої криз; оптимізації демографічної ситуації, особливо у країнах, що розвиваються; соціально-екологічні проблеми, зумовлені

подальшим погіршенням природного середовища проживання людей; проблеми людини, у тому числі забезпечення її прав і свобод, ліквідацію голоду, епідемічних і важких захворювань тощо. Для визначення таких проблем, розроблення стратегії і тактики їх розв'язання необхідні об'єднання зусиль усіх держав і народів та створення відповідних міжнародних інститутів. Провідними міжнародними організаціями, здатними розв'язувати проблеми на глобальному рівні, є передусім ООН та її спеціалізовані установи.

Глобальний рівень міжнародних відносин, за всієї його значущості, не в змозі врахувати всю багатоманітність і складність суспільного життя. Тому виокремлюється *регіональний рівень* міжнародних відносин, який ураховує політичні, економічні, соціальні, культурні та інші особливості того чи іншого регіону. Суб'єктами відносин на цьому рівні є держави та різноманітні міжнародні організації регіонального масштабу.

Найпоширенішим є *двосторонній рівень* міжнародних відносин, який характеризується наявністю двосторонніх зв'язків між державами. Пріоритет у міжнародних відносинах на цьому рівні мають інтереси окремих конкретних держав. Політика у сфері двосторонніх відносин ґрунтується на принципах, розроблених ООН.

3. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

ПОНЯТТЯ СВІТОВОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Функціональний аспект міжнародних політичних відносин розкриває поняття світового політичного процесу. У політологічній літературі поняття *політичний процес* використовується досить широко. Здебільшого ним позначають сукупну діяльність усіх суб'єктів політичних відносин у межах політичної системи суспільства і тим самим пов'язують із внутрішньодержавними політичними відносинами. Однак зовнішні чинники, міжнародна обстановка також мають значний, а іноді й вирішальний вплив на політичне життя тієї чи іншої держави. У зв'язку із цим постає потреба в такому понятті, яке в узагальненому вигляді позначало б політичні явища і процеси, що відбуваються на міжнародній арені, у відносинах між державами та їх різноманітними

об'єднаннями і впливають на внутрішньодержавне політичне життя. Таким у політології є поняття *світовий політичний процес*.

Світовий політичний процес — це сукупність дій та взаємовідносин суб'єктів політики на міжнародній арені. Поняття *світовий політичний процес* і *міжнародні політичні відносини* тісно взаємопов'язані, оскільки позначають в основному ту саму політичну реальність, але в різних аспектах. Коли йдеться про міжнародні політичні відносини, акцент робиться на суб'єктах цих відносин — державах, міжнародних організаціях, міжнародних рухах. Коли йдеться про світовий політичний процес, то маються на увазі функціональний аспект міжнародних відносин, дії цих суб'єктів на міжнародній арені. У ширшому значенні до світового політичного процесу долучають і ті національні чи внутрішньодержавні політичні явища і процеси, які мають міжнародне значення.

За висловом Р. Арона, міжнародні відносини є тим «природним станом» людства, який Т. Гоббс характеризував як «війну всіх проти всіх». Усі учасники міжнародних відносин є формально рівними. У цих відносинах немає місця монополії на відкритий примус і насильство, яку має держава всередині країни. Кожний учасник міжнародних відносин у своїх діях виходить передусім із власних інтересів, однак він має враховувати інтереси інших та їхню часто непередбачувану поведінку. Ця непередбачуваність зумовлюється відмінностями не лише в соціально-політичному устрої держав, а й у їхніх культурних традиціях, особливостях історичного розвитку, національному складі, домінуючих релігійних системах тощо.

Сучасний період розвитку міжнародних відносин можна охарактеризувати як перехідний від «природного стану», «війни всіх проти всіх» до віднайдення певного консенсусу, побудови міжнародного співтовариства на основі спільно визнаних засобів регулювання та єдиних норм міжнародного життя, що базуються на спільних, загальнолюдських цінностях. Відбувається інтернаціоналізація економічного, політичного й культурного життя окремих держав, яка сприяє виробленню спільних основ поведінки суб'єктів міжнародних відносин і є визначальною щодо змісту сучасного світового політичного процесу.

У вивченні міжнародних відносин і світового політичного процесу політологія головну увагу зосереджує на теоретичних, концептуальних засадах, а не на їхньому конкретному змісті. Є кілька концепцій, які по-різному трактують особливості міжнародних відносин і основний зміст світового політичного процесу на різних етапах суспільно-історичного розвитку. Основними з них є марксистська, геополітичні, політичного реалізму і модерністські.

МАРКСИСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ СВІТОВОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Марксистська концепція світового політичного процесу ґрунтується на формаційному підході у розумінні суспільно-історичного розвитку. Відповідно до нього процес суспільно-історичного розвитку є послідовною зміною п'яти суспільно-економічних формацій: первісно-общинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної і комуністичної. Засобом переходу від однієї формації до іншої є соціальна революція.

Згідно з ленінською теорією імперіалізму, на межі XIX–XX ст. капіталізм переріс у вищу й останню стадію свого розвитку — імперіалізм. На цій стадії до краю загострюються як соціальні суперечності всередині імперіалістичних держав, так і суперечності між самими державами та їх групами. У результаті складаються внутрішні передумови для соціалістичних революцій як засобу переходу від капіталізму до соціалізму (нижчої фази комуністичної суспільно-економічної формації). Загострення суперечностей між імперіалістичними державами внаслідок їх боротьби за ринки збуту, джерела сировини, сфери впливу, переділ уже поділеного між ними світу призводить до виникнення світових війн. Як наслідок розпочинається нова історична епоха, що постає як епоха імперіалізму, війн і пролетарських революцій. Основним змістом цієї епохи є революційний перехід від капіталізму до соціалізму.

Відповідно до ленінського вчення про імперіалізм і соціалістичну революцію світовий політичний процес постає як світовий революційний процес — процес революційного переходу від капіталізму до соціалізму у всесвітньому масштабі. Головними рушійними силами цього процесу визнавались світова система соціалізму, робітничий клас капіталістичних країн і національно-визвольний рух, а головною суперечністю епохи — суперечність між капіталізмом і соціалізмом як світовими системами. Зазначена суперечність стала визначальною і в міжнародних відносинах, основним змістом яких мало бути протиборство двох суспільних систем у всіх сферах — економічній, політичній, військовій, ідеологічній.

Концепція світового революційного процесу виступала теоретичною основою зовнішньої політики СРСР та його союзників, насамперед по Організації Варшавського договору. Ставка в ній робилась на протиборство з капіталістичними державами, передусім США та їхніми союзниками по НАТО. Надавалась всебічна, у тому числі й військова, підтримка національно-визвольній боротьбі як одній із «револю-

ційних сил» сучасності. Наявність у СРСР і США величезних арсеналів ядерної зброї робила протиборство двох світових систем особливо небезпечним. Світ балансував на грані термоядерної війни. Величезні матеріальні засоби відволікались СРСР для підтримки соціалістичних держав і країн «соціалістичної орієнтації».

Небезпека нової світової, на цей раз термоядерної, війни примусила керівників СРСР висунути ідею мирного співіснування двох світових соціально-економічних систем, переходу від воєнного протистояння і конфронтації до мирного суперництва в економічній сфері. Однак мирне співіснування не поширювалося на національно-визвольний рух і боротьбу робітничого класу в капіталістичних країнах, що слугувало виправданням підтримки СРСР цих «революційних сил», у тому числі через комуністичні партії.

Завершенням еволюції теорії світового революційного процесу було висунення М. Горбачовим ідеї нового політичного мислення, яка, виходячи з існування реальної загрози знищення людства у світовій ракетно-ядерній війні, передбачала спільну для всіх держав відмову від застосування сили чи погрози силою у сфері міжнародних відносин, перехід до правових, договірних стосунків між усіма державами світу.

Марксистська концепція світового революційного процесу певною мірою відображала реальні процеси розвитку міжнародних відносин у ХХ ст., хоча відбувалось це у вкрай ідеологізованій формі. Ознайомлення з нею допомагає зрозуміти зовнішню політику СРСР та його союзників. Розпад світової системи соціалізму й самого СРСР позбавили цю концепцію сенсу і зробили її надбанням історії.

ГЕОПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ

Значний вплив на зовнішню політику держав і розвиток міжнародних відносин у першій половині ХХ ст. справили геополітичні концепції. Термін *геополітика* (від *грец.* гео — земля + політика) до наукового й політичного вжитку ввів шведський соціолог і політичний діяч **Рудольф Челлен** (1864–1922). Головна ідея різних геополітичних концепцій — зв'язок політики держав, особливо зовнішньої, з особливостями їхнього територіально-просторового розташування.

Історично становлення геополітики пов'язано з дослідженням ролі географічного чинника в житті суспільства в започаткованих ще Ш. Монтеск'є концепціях географічного детермінізму, що базувалися на ідеї зумовленості людської діяльності станом та характером навко-

лишнього природного середовища. У цих концепціях розглядалися особливості впливу просторового розташування країни, розміру її території, клімату, рельєфу земної поверхні, ґрунту, корисних копалин, флори, фауни та інших природних чинників на диференціацію господарської діяльності, темпи зростання продуктивних сил, тенденції розвитку культурного життя, типи соціальної організації та особливості політичного ладу.

Спираючись на концепції географічного детермінізму, німецько-американський учений-географ **ХЕЛФОРД МАККІНДЕР** (1861–1941) у статті з характерною назвою «Географічна вісь історії» (1904) висунув ідею про фіксований поділ світу на окремі зони, кожна з яких відіграє в історії певну роль. Стрижневою тезою його концепції було твердження про існування так званого хартленду (від *англ.* heart — серце і *land* — земля) — «серединної землі», яка має особливе значення в історії.

Х. Маккіндер дійшов висновку, що глибинна суть міжнародних відносин протягом усієї світової історії полягає у протистоянні «серединної землі» і навколишніх земель. Неперервний тиск «серединної землі» на зовнішні кордони призводить до залежності долі Європи і світу від процесів, що відбуваються в Євразії. Цей тиск породжує загрозу світовій демократії і свободі країн, представлених прикордонними землями, насамперед англосаксонського світу, у разі поєднання безмежних ресурсів Євразії з інтелектуальними та організаційними ресурсами країн оточення. Найбільш вірогідним і катастрофічним, за Х. Маккіндером, міг би бути союз Росії та Німеччини.

Дещо пізніше, у 1919 р., Х. Маккіндер дійшов висновку, що майбутня доля світу вирішуватиметься у Східній Європі, яка і є «серединною землею» Євразії. Той, хто володітиме Східною Європою як хартлендом Євразії, керуватиме і «світовим островом» Європи, Азії та Африки. А той, хто управлятиме «світовим островом», керуватиме всім світом. Х. Маккіндер стверджував, що зіткнення Росії й Німеччини в цьому регіоні планети в боротьбі за світову гегемонію є неминучим і матиме катастрофічні наслідки для людства.

«Світовому острову», за Х. Маккіндером, протистоїть «острівний комплекс» (Велика Британія, Америка, Австралія та Океанія), що веде постійну облогу «серединної землі». Найкращим способом розв'язання цієї проблеми глобального протистояння було б створення комплексу незалежних держав між Німеччиною та Росією, які, спираючись на підтримку держав «острівного комплексу», не допускали б ні союзу, ні зіткнення між цими державами.

Концепція Х. Маккіндера у своєрідній формі відображала реальні процеси розвитку світового політичного процесу, міжнародних відно-

син у перші десятиліття ХХ ст. У період між двома світовими війнами геополітика переживає пік своєї популярності. Оперуючи такими чинниками, як територія, народ, господарство, суспільство, держава, геополітика в цей час намагається знайти таку оптимальну формулу, яка могла б орієнтувати держави й народи в багатоманітності світової політики. Дослідження з проблем геополітики особливо активізувались у Німеччині, де група вчених під керівництвом К. Хаусхофера висунула ідею «життєвого простору», яка була використана німецьким фашизмом для виправдання агресії в 30-ті рр. і розв'язання Другої світової війни.

Після Другої світової війни теорія геополітики поширюється у США, Японії, скандинавських країнах, а в 50-ті рр. знову стає популярною в Німеччині. Геополітику стали розуміти у двох значеннях: як територіально-просторово зумовлену стратегію у вирішенні конкретних зовнішньополітичних та військово-стратегічних завдань і як політичну географію, що досліджує районування політичних процесів регіонального і глобального рівнів.

Теорія геополітики є своєрідним інструментом аналізу взаємодії держав на міжнародній арені. Досліджуючи роль географічного чинника в політиці держав, геополітичні концепції сприяють науковому пізнанню світового політичного процесу, міжнародних відносин. Однак вони абсолютизують роль цього чинника. Більшість сучасних політологів визнають значну роль географічного чинника в політиці держав, але не вважають його вирішальним і пов'язують із дією інших чинників, таких як рівень розвитку суспільства, характер державно-політичного устрою, національні інтереси, політичні та економічні пріоритети тощо.

КОНЦЕПЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ

У період після Другої світової війни, коли протистояння двох світових соціально-економічних систем досягло стану «холодної війни», вивчення міжнародних відносин відбувалось під значним безпосереднім впливом практичних завдань зовнішньополітичної діяльності провідних держав світу. Науковою думкою було запропоновано значну кількість відповідних аналітичних підходів і теоретичних моделей, зокрема: теорію політичного реалізму Г. Моргентау, теорію миру і війни Р. Арона, теорію факторів К. Райта, теорію міжнародного еквілібріуму (рівноваги) Дж. Ліскі, теорію світових систем Й. Галтунга. Найвідомішою і найвпливовішою серед них стала концепція, або шко-

ла, **політичного реалізму**, що виникла у США у другій половині 40-х рр. ХХ ст. як реакція на реалії «холодної війни». На тривалий період ця концепція стала домінуючою за впливом на зовнішньополітичні структури індустріально розвинених країн Заходу. Серед її прихильників були не лише вчені, а й провідні політики, у тому числі З. Бжезінський і Г. Кіссінджер. Засновником школи політичного реалізму вважається Г. Моргентау.

Вихідною в концепції політичного реалізму є теза про те, що недосконалість становища у світі — це результат дії сил, закладених у недосконалій природі самої людини. Тому потрібно бути реалістом: не протистояти цим силам, а враховувати їх у політиці. Згідно з концепцією політичного реалізму найважливішим орієнтиром, який допомагає знайти раціональний шлях у сфері міжнародної політики, є інтерес. Причому якщо у сфері внутрішньої політики залежно від характеру і співвідношення політичних сил загальний інтерес може бути різним, то в міжнародній політиці він виступає передусім і головним чином як національний інтерес. Будь-яка зовнішня політика має будуватися, спираючись на фізичну, політичну і культурну реальність, якою є нація. У світі, розділеному конкуренцією і боротьбою за владу різних суверенних націй, зовнішня політика будь-якої нації має забезпечувати задоволення її першочергової потреби, яка полягає в тому, щоб вижити. Усі нації відповідно до наявних у них можливостей прагнуть до одного — захисту своєї фізичної, політичної і культурної ідентичності перед загрозою зовнішнього нападу.

За Г. Моргентау, національний інтерес у міжнародних політичних відносинах містить постійну і змінну складові. Постійна складова національного інтересу визначається трьома чинниками: природою інтересу, який має бути захищеним; політичним оточенням, у якому діє інтерес; раціональною необхідністю, що обмежує вибір цілей і засобів для всіх суб'єктів, які діють на міжнародній арені. Змінна складова визначається обставинами. Раціональною зовнішня політика є тоді, коли вона мінімізує ризик і максимізує вигоду. Через орієнтацію зовнішньої політики на отримання вигоди концепцію політичного реалізму називають ще теорією прагматизму і політичного реалізму.

Особлива увага в концепції політичного реалізму приділяється співвідношенню моральності й доцільності у зовнішній політиці. Прихильники прагматизму і політичного реалізму усвідомлюють моральне значення політичних дій, неминучість зіткнень між вимогами ефективною зовнішньополітичною діяльністю й моральними нормами. Однак при цьому вони наголошують, що в оцінці дій держав і націй моральні принципи мають застосовуватись не абстрактно, а лише відповідно до конкретних обставин місця і часу. У зв'язку із цим політичний реалізм

відкидає прагнення окремих націй ідентифікувати себе з моральними законами всього світу.

Усі нації прагнуть пов'язати свої часткові прагнення із загальнолюдськими моральними нормами, та це не означає, що всі вони мають рацію. Істина не завжди збігається із громадською думкою. Інтерес, який сприймається в категоріях реалістичної міжнародної політики, створює шанси справедливої поведінки для всіх народів, оскільки застерігає від моральних претензій і політичного тиску з боку будь-якої нації.

Якщо теза про визначальну роль національного інтересу в зовнішній політиці держави в концепції політичного реалізму слугувала обґрунтуванням експансіоністської зовнішньої політики США, то твердження про неприпустимість ідентифікації будь-якої держави із загальнолюдськими моральними цінностями було спрямоване проти СРСР, який проголосив себе авангардом суспільного прогресу, захисником усіх пригноблених, носієм загальнолюдської моралі. Пройде кілька десятиліть, і ролі цих держав американські політики поміняють місцями: Президент США Р. Рейган проголосить СРСР «імперією зла», а США — носієм вищих моральних цінностей, проти чого саме й застерігав Г. Моргентгау.

Згідно з концепцією політичного реалізму суттю міжнародних відносин є боротьба за владу між суверенними державами, що прагнуть до глобального чи регіонального домінування. Саме ця боротьба є основним детермінуючим чинником міжнародної політики. У процесі боротьби за реалізацію національних інтересів у сфері міжнародних відносин кожна держава посідає місце, що відповідає її силі. При цьому сила держави визначається як її економічним та військовим потенціалом, так і союзницькими відносинами з іншими державами, авторитетом на міжнародній арені.

Основним механізмом, що регулює відносини між державами на міжнародній арені, за допомогою якого різноманітні елементи їхньої могутності приводяться до єдиного знаменника, є «баланс сил» між блоками та союзами на чолі з наймогутнішими державами світу. Центри сили підтримують баланс у певній рівновазі, яка має динамічний характер. Війна або активна підготовка до неї є наслідком порушення рівноваги.

Ідеї політичного реалізму, балансу сил були відображенням реального протистояння між головними військово-політичними блоками на чолі із США та СРСР, боротьби за досягнення військової переваги чи рівноваги й стратегічного паритету між двома суспільними системами. Концепція політичного реалізму, захисту національних інтересів і досі залишається визначальною в зовнішній політиці США, хоча протистояння двох систем уже немає.

МОДЕРНІСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ

Модерністські концепції міжнародних відносин і світового політичного процесу є багатоманітними не тільки за своїм змістом, а й за характером і спрямуванням. Термін *модерністські концепції* в такому відношенні є значною мірою збірним поняттям, яке позначає цілу сукупність відповідних концепцій різних напрямів.

Один із таких напрямів пов'язується зі спробами узгодити теорію міжнародних відносин з реаліями науково-технічної революції. Представники цього напрямку намагаються на основі фактичних даних створити моделі міжнародного розвитку, придатні для сучасного наукового аналізу з використанням комп'ютерної техніки. Спираючись на досягнення кібернетики, соціології, соціальної психології, антропології, вони розглядають міжнародний конфлікт як різновид соціального конфлікту. Його вивчення проводиться на основі біхевіористського і структурно-функціонального методів.

Модерністські концепції виходять із необхідності зміни підходів в аналізі зовнішньої політики держав. Якщо раніше держави розглядалися як цілісні явища, що мають чітко визначену позицію в міжнародних відносинах, яка базується на національному інтересі, то тепер їх почали розглядати як системи, що зазнають зовнішніх впливів і нерозривно пов'язані з існуючими міжнародними структурами. Суб'єктами міжнародних відносин вважаються різноманітні міжнародні організації, транснаціональні корпорації та інші інституції, що не є державами; їх діяльності приділяється значна увага. У результаті склався напрям, пов'язаний із конструюванням спеціальних концепцій, присвячених аналізу конкретних проблем функціонування міжнародних політичних відносин. Прикладом такого роду концепцій можуть бути теорії: міжнародних систем, міжнародних організацій, міжнародних ролей, міжнародного конфлікту, національного інтересу, загальної безпеки та ін.

У межах зазначеного напрямку активно розроблялась ідея «взаємозалежності» як вихідного принципу міжнародних відносин на противагу теорії протистояння і «балансу сил». Ця ідея знайшла своє втілення, зокрема, у концепції загальної безпеки.

Головна ідея **концепції загальної безпеки** полягає в необхідності відходу від базування міжнародної безпеки на принципі «балансу сил», протистоянні й конфронтації великих ядерних держав. Найважливішими принципами, які сприятимуть реалізації ідеї загальної безпеки, вважаються: визнання неможливості виживання в загальній ядерній війні, а також неможливості перемоги в ній; у сучасному світі,

перенасиченому ядерною зброєю, великі держави не можуть дозволити собі вдаватися до військових засобів розв'язання політичних або ідеологічних конфліктів; забезпечення паритету, дотримання принципу рівності та однакової безпеки за високого рівня протистояння не гарантує безпеки, єдиним шляхом її досягнення може бути тільки негайне кардинальне зниження рівня військового протистояння; найнадійнішим способом стримування та обмеження гонки озброєнь може слугувати модель «розумної достатності»; повна міжнародна безпека не може бути досягнута в односторонньому порядку, шляхом радикального скорочення озброєнь однією або двома країнами, тут необхідні паралельні й спільні дії багатьох країн. Події, що відбулись у світі у 80–90-ті рр. ХХ ст., досить переконливо підтвердили багато із цих принципів.

СВІТОВІ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ

Політика як практична діяльність зі здобуття, використання та утримання влади завжди має ідеологічне обґрунтування, тобто здійснюється під впливом певної сукупності поглядів та ідей, що виражають інтереси тих чи інших соціальних спільнот, передусім суспільних класів. Особливо наочно зв'язок політики з ідеологією простежується з переходом від феодалізму до капіталізму. Він проявляється в діяльності політичних партій, які за своєю природою є не тільки носіями влади, а й ідеологічними спільнотами. За феодалізму, коли панівною формою державного правління була абсолютна монархія і не існувало політичних партій у сучасному їх розумінні, політика не диференціювалась на різні типи за ідеологічною ознакою. З появою політичних партій, які виражають інтереси соціальних спільнот, виникають різні типи ідеологічного обґрунтування політики. Певні ідеї і погляди партій та інших політичних сил щодо керівництва й управління суспільством, здійснення влади стають ідейно-політичними доктринами (від *лат. doctrina* — учення) і реалізуються в державній політиці, визначаючи той чи інший її тип.

Відмінності між різними типами ідеологічного обґрунтування політики й самої політики стосуються організації економічної та інших сфер суспільного життя, місця і ролі держави в суспільстві, взаємодії особи, суспільства й держави, шляхів та засобів суспільних перетворень і досягнення політичних цілей тощо. Відповідно до таких відмінностей можна виокремити чотири основні ідейно-політичні доктрини: лібералізм, консерватизм, комунізм і соціал-демократизм. Виникли вони не одночасно і чітко орієнтовані на обґрунтування інтересів певних суспільних класів.

1. КЛАСИЧНІ БУРЖУАЗНІ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ І СУЧАСНІСТЬ

Основними різновидами політичної ідеології, яка виражає інтереси буржуазії на різних етапах історичного розвитку, є лібералізм і консерватизм.

ЛІБЕРАЛІЗМ

Лібералізм (від *лат.* *liberalis* — вільний) зародився як ідеологія буржуазії в XVII ст. й остаточно оформився як ідейно-політична доктрина до середини XIX ст. Зародження і розвиток капіталістичного способу виробництва вимагали ліквідації історично віджилих феодальних суспільних відносин, усунення перешкод вільному підприємству, приведення у відповідність із новими виробничими відносинами політичної надбудови. В основі лібералізму як ідеологічного обґрунтування назрілих суспільних перетворень лежать ідеї таких видатних мислителів, як Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, А. Сміт, Б. Констан, І. Бентам, Дж. Мілль та ін.

Біля витоків лібералізму стояв Дж. Локк, який обґрунтовував ідеї суспільного договору і природного права. Згідно з першою держава є результатом угоди між людьми. За цією угодою люди передають державі частину своїх прав, але є такі права, що належать їм від народження і не можуть бути відчужені. До них належать передусім право на життя, свободу і власність. Ідея індивідуальної свободи є центральною в лібералізмі. Саме свобода стимулює пошук шляхів досягнення успіху, підприємливість, новаторство, тобто все те, що притаманне буржуазії.

Ідея індивідуальної свободи знайшла свій подальший розвиток, зокрема, у працях Б. Констана. Він розрізняв свободу політичну і громадянську (особисту). На його думку, народи Стародавніх Греції та Риму знали лише політичну свободу, яка полягала у їхньому праві брати безпосередню участь у колективному здійсненні політичної влади. Проте людина за таких умов не знала особистої, громадянської свободи, бо вся її життєдіяльність жорстко регламентувалась державою. Громадянська свобода, яка проявляється в незалежності приватного життя індивіда від політичної влади і наявності у нього низки особистих прав, з'являється лише у нових народів.

Проголошення свободи найвищою цінністю означало визнання природної рівності людей, вимагало ліквідації будь-яких станових привілеїв, обмеження абсолютизму державної влади. Обмеженню державного абсолютизму служить поділ влади на три відносно самостійні гілки — законодавчу, виконавчу й судову, ідея якої була висунута спершу Дж. Локком, а згодом всебічно обґрунтована Ш. Монтеск'є.

В економічному відношенні лібералізм передбачав усунення цехової регламентації, позаекономічних форм залежності й повну підприємницьку свободу. Остання ґрунтується на приватній власності й про-

являється у вільній конкуренції власників на нерегульованому ринку. Держава має керуватися принципом *laissez faire* (фр. — дозвольте діяти); вона не повинна втручатись в економіку, а покликана виконувати лише роль «нічного сторожа» (А. Сміт), тобто охороняти мир і спокій громадян. Тим самим чітко розмежовувались громадянське суспільство й держава, яка розглядалася як неминуче зло.

Основоположні ідеї і принципи класичного лібералізму були сформульовані у французьких Декларації прав людини і громадянина 1789 р. й Конституції 1791 р., в американських Декларації про незалежність 1776 р. і Конституції 1787 р. Прихильниками лібералізму були «батьки-засновники» США Т. Джефферсон і Дж. Медісон.

На початку XIX ст. поняття *лібералізм* ввійшло до європейського суспільно-політичного лексикону. Як найменування політичного угруповання воно вперше з'явилося 1812 р. в Іспанії, де «лібералами» називали групу делегатів-націоналістів у кортесах. Згодом увійшло до англійської і французької, а слідом за ними — до інших європейських мов. У XIX ст. в багатьох європейських країнах виникли ліберальні політичні партії, які функціонували вже не як аристократичні угруповання чи політичні клуби, а як масові організації. У середині XIX ст. доктрина класичного лібералізму стала панівною в європейській і північноамериканській політичній думці, а ліберальні партії посідали провідні позиції в політичному житті західних країн.

Проголошення і конституційне закріплення права на свободу, приватну власність і вільну економічну діяльність, втілення в життя принципів вільної ринкової конкуренції і поділу влади забезпечили прискорений розвиток продуктивних сил, сприяли звільненню від пут абсолютизму, становленню правової держави, парламентаризму й демократії. У цьому полягає незаперечна історична заслуга лібералізму.

Однак давно помічено, що свобода — ворог рівності. Проголошена лібералізмом свобода для всіх виявилась свободою лише для небагатьох — для власників, тобто для буржуазії. Держава, яка визнала рівні права всіх громадян і усунулась від втручання в економічні й соціальні відносини, залишила слабких без захисту і зробила їх здобиччю сильних. Замість цивілізованого індивідуалізму утвердився буржуазний егоїзм, коли кожен діяв лише у власних інтересах, не зважаючи на інтереси інших людей і суспільства загалом. Збагачення одних здійснювалось за рахунок зuboжіння інших. Загострилась класова боротьба, про що свідчать численні виступи робітників на захист своїх прав та інтересів. У Франції, наприклад, через 82 роки після прийняття Декларації прав людини і громадянина, у 1871 р. відбулось повстання робітників Парижа проти безправ'я і злиденного існування, яке ввійшло в історію під назвою Паризької комуни.

Особливо наочно криза класичного лібералізму виявилась на рубежі XIX–XX ст. з настанням монополістичного етапу розвитку капіталізму. Монополістичні об'єднання стали витіснити з ринку дрібні й середні підприємства, які не витримували конкуренції з ними і розорались. Монопольні ціни, банкрутство дрібних і середніх підприємств призводили до зубожіння широких верств населення капіталістичних країн, зростання безробіття, загострення класової боротьби між найманими працівниками і власниками засобів виробництва.

У такій обстановці ідеологи буржуазії виступили з ініціативою перегляду деяких найважливіших положень класичного лібералізму і здійснення реформ, покликаних обмежити свавілля монополій і полегшити становище найбільш соціально незахищених верств населення. Вони сформулювали декілька нових важливих принципів лібералізму, які в сукупності склали так званий **соціальний лібералізм**. Йдеться передусім не лише про формальне визнання права кожного на життя, свободу і власність, а й про реальне забезпечення соціальних прав людей — на працю, відпочинок, добробут, охорону здоров'я, освіту тощо. Для обмеження свавілля власників капіталістичних монополій, приборкання стихійних сил економічного розвитку визнано за необхідне втручання держави в економічні й соціальні відносини.

Визначним теоретиком соціального лібералізму був англійський економіст **ДЖОН МЕЙНАРД KEYNS** (1883–1946). Ще на початку XX ст. він виступив із теорією «регульованого капіталізму», згідно з якою в нових історичних умовах держава має відмовитись від ролі «нічного сторожа» і стати дійовим регулятором соціально-економічних відносин. Держава, на думку Дж. Кейнса, мусить обмежити монополізацію виробництва, встановити правила чесної конкуренції, підтримувати дрібні й середні підприємства, організовувати громадські роботи з метою зменшення безробіття, допомагати соціально незахищеним верствам населення.

Рубежем, який зробив класичний лібералізм надбанням історії й утвердив принцип державного втручання в економічні відносини та ідею держави загального добробуту, стала велика економічна криза 30-х рр. XX ст. Саме завдяки втіленню кейнсіанських ідей у його «новому курсі» американському президентові Ф. Рузвельту вдалося відносно швидко подолати найважчу за всю історію США соціально-економічну кризу. Успіхи політики Ф. Рузвельта сприяли популяризації ідей лібералізму. Після Другої світової війни лібералізм уже як соціальний лібералізм знову стає провідною ідейно-політичною течією.

На позиції лібералізму в суспільно-політичному житті західних країн значною мірою вплинуло те, що в 50-ті рр. XX ст. у США сформувався своєрідний консенсус між лібералами та представниками по-

міркованого крила консерваторів стосовно деяких важливих питань соціально-економічної політики, зокрема щодо державного втручання в економічні й соціальні відносини. У Західній Європі подібного консенсусу ліберали досягли із соціал-демократами та консерваторами. Ліберально-консервативно-соціал-демократичний консенсус не ставив під сумнів існування капіталізму, а був спрямований лише на реформування окремих його сторін. Йшлося про те, що держава повинна захищати інтереси всіх верств суспільства. Вона покликана зменшувати соціальну нерівність шляхом перерозподілу доходів, забезпечувати зайнятість, розвивати системи охорони здоров'я, освіти, культури, житлового будівництва тощо. Післявоєнне економічне піднесення та реалізація ідей соціального лібералізму й соціал-демократизму у країнах Заходу сприяли підвищенню добробуту широких верств населення. Набула поширення концепція «держави загального добробуту». Та сталося так, що основні ідеї лібералізму в межах досягнутого консенсусу запозичувались консерваторами справа, а соціал-демократами — зліва. Ця обставина не могла не відбитися на статусі лібералізму й ліберальних партій, соціальна база яких звужилась, оскільки вони опинились між соціал-демократичним і консервативним табором.

Сучасний лібералізм не є однорідним ідейно-політичним ученням. Зусилля щодо оновлення лібералізму, пристосування до нових історичних реалій зумовили появу багатьох його різновидів, у тому числі національних. Серед декількох варіантів лібералізму можна виокремити два більш-менш чітко виразні основні його напрями, які відрізняються за принципами й підходами в розв'язанні найважливіших соціально-економічних проблем. Один із цих напрямів, особливо у крайніх його виявах, тяжіє до **лібертаризму** (від *фр.* *liberté* — свобода). Для нього характерні абсолютизація індивідуальної свободи, заперечення втручання держави в економічні й соціальні відносини, прихильність до вільного ринку. Цей напрям, який у західноєвропейських країнах іноді називається неолібералізмом, у США відповідає так званій чиказькій школі, або школі монетаризму. У центрі її — ідея вільного ринку та опозиція вченню Дж. Кейнса. Представники цієї школи, передусім американський економіст **МІЛТОН ФРІДМЕН** (нар. 1912) та австрійсько-англійський економіст і політичний філософ **ФРІДРІХ АВГУСТ ФОН ХАЙЕК** (1899–1992), доводили, що грошовий обіг і його закони становлять центральний елемент економічної системи будь-якого суспільства. Виходячи із цього, у вирішенні економічних завдань основний наголос вони роблять на монетаристських засобах, фінансовому регулюванні, а точніше — саморегулюванні. По суті справи, зазначений напрям лібералізму — це економічний консерватизм, який повторює з певними модифікаціями окремі положення класичного лібералізму.

Другий напрям сучасного лібералізму за своїми найзагальнішими рисами займає проміжне становище між консерватизмом і соціал-демократизмом, змикаючись із першим справа, а з другим — зліва. Грунтуючись на таких цінностях класичного лібералізму, як свобода, власність, вільна економічна діяльність, цей напрям водночас визнає необхідність втручання держави в економічні й соціальні відносини, забезпечення соціальних прав людей, через що дістав назву **соціального лібералізму**.

Таким чином, у сучасному світі існують два напрями лібералізму: соціальний і консервативний. Головна відмінність між ними полягає в тому, що перший визнає необхідність державного регулювання соціально-економічних процесів, а другий, навпаки, прагне до всіякого обмеження втручання держави в суспільне життя. Ідеологія більшості сучасних ліберальних партій поєднує елементи обох напрямів лібералізму, але в різних пропорціях, що залежить від особливостей конкретних країн, уміння партій своєчасно відгукнутися на назрілі суспільні потреби.

КОНСЕРВАТИЗМ

Назва доктрини **консерватизм** походить від латинського слова *conservare*, що означає *охороняти, зберігати*. Щоправда з'явилась вона дещо пізніше, ніж сама доктрина, а саме 1818 р., коли французький письменник, виразник ідеології дворянсько-монархічних кіл **ФРАНСУА ШАТОБРІАН** (1768–1848) почав видавати журнал «Консерватор».

Виникнення консерватизму як ідейно-політичної течії пов'язане з епохою Просвітництва і Великою французькою революцією XVIII ст., які ознаменували початок епохи краху феодалізму й настання капіталізму. Консерватизм став своєрідною реакцією феодально-аристократичних кіл на загрозу засадам феодалізму, традиційним цінностям, звичному способу життя й мислення, яка йшла від революції.

Родоначалником консерватизму був англійський політичний діяч, філософ і публіцист **ЕДМУНД БЕРК** (1729–1797), який у своїх численних працях засуджував Французьку революцію. Його книга «Роздуми про революцію у Франції» (1790) стала своєрідною Біблією консерватизму. Головна ідея книги — традиціоналізм, схилення перед святістю традицій. Рациональним ідеям просвітництва Е. Берк протиставляє традиції, дотримуватись яких, на його думку, означає діяти відповідно до природного ходу явищ, віковичної мудрості, акумульованої в традиціях.

Утіленням традицій Е. Берк вважав англійську конституцію, у природному розвитку якої склалась ціла система елементів, що взаємно урівноважують одні одних. Дуже важливо, щоб ця рівновага в подальшому не порушувалась, а той, хто заінтересований у збереженні спокою й порядку, має, подібно садівникові, час від часу бережливо видаляти з вічнозеленого дерева конституції засохлі пагони й пестити нові. Так повільна, поступова еволюція поєднується із принципом збереження.

Е. Берк визнавав неминучість суспільних змін і реформ, але вважав, що вони не мають порушувати традиційні засади. Він розмежовував зміни й реформи: якщо перші змінюють сутність об'єктів, то другі їх сутності не зачіпають і є вимушеним засобом, який, на превеликий жаль, доводиться застосовувати. Е. Берк віддавав перевагу превентивним реформам, які покликані упереджувати революції.

Найвідомішими прибічниками й послідовниками Е. Берка в тогочасній Європі були французькі політичні діячі, публіцисти і філософи **Луї де Бональд** (1754–1840), **Жозе де Местр** (1753–1821), австрійський канцлер **Клеменс Меттерніх** (1773–1859), а у США — «батьки-засновники» цієї держави **Джон Адамс** (1735–1826), **Александр Гамільтон** (1757–1804).

Ж. де Местр і Л. де Бональд розуміли, що повернутись у дореволюційні часи неможливо. Велику французьку революцію вони вважали заслуженою карою аристократії, яка морально розклалася. Шлях до спасіння обидва вбачали в посиленні ролі релігії як у духовному, так і у світському житті. Вони начисто заперечували республіку як форму державного правління; зразком «конституційованого суспільства» вважали феодалізм. На відміну від Е. Берка, який припускав реформи, але поєднував їх із традицією, вони протиставляли традиції та авторитет реформам. На їхню думку, новації завжди вносять велику смуту в суспільне життя.

К. Меттерніх виходив з ідеї еквілібріуму як збалансованої системи європейських держав, заснованої на дотриманні балансу між наймогутнішими державами. Таку систему він убачав у Священному союзі, створеному 1815 р. в Парижі монархами Австрії, Росії і Пруссії. Зовнішньополітичний еквілібріум найтіснішим чином пов'язується із внутрішньополітичним пануванням консервативних сил.

Таким чином, ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму, висунутих європейським Просвітництвом і Великою французькою революцією, засновники консерватизму протиставили погляд на суспільство як на органічну й цілісну систему. Реалізація цих ідей, гадали вони, передбачає знецінення успадкованих від предків традицій, бездумне руйнування моральних і матеріальних цінностей суспільства. А тому

існуючим інститутам потрібно віддавати перевагу перед навіть найдоконалішими теоретичними схемами.

Якщо лібералізм відразу виник як буржуазна політична ідеологія, то консерватизм спершу відбивав інтереси феодално-аристократичних кіл у їхній боротьбі проти буржуазії і лише згодом став чимраз більше використовуватись буржуазією для захисту власних інтересів. Наповнення консерватизму буржуазним змістом розпочалось після революцій 1848–1849 рр. і чітко проявилось у політиці першого рейхсканцлера Німецької імперії **ОТТО ФОН БІСМАРКА** (1815–1898), прем'єр-міністра Великої Британії, лідера Консервативної партії **БЕНДЖАМІНА ДІЗРАЕЛІ** (1804–1881) та ін.

О. фон Бісмарк соціальну базу своєї консервативної політики вбачав передусім у соціальних верствах із сильними пережитками станових уявлень — селянках, ремісниках, торговцях. Він намагався довести, що великі землевласники є природними союзниками цих верств у їхній боротьбі з великою буржуазією. Б. Дізраелі висунув ідею «однієї нації», яка об'єднує представників усіх суспільних класів і соціальних верств і має стати основою консервативної партії.

О. фон Бісмарк і Б. Дізраелі визнавали необхідність соціальних реформ і стояли біля їх витоків. Особливо наочно ця необхідність виявилась із переростанням капіталізму в імперіалістичну стадію, коли загострілась класова боротьба, зміцнів робітничий рух. За цих умов, обстоюючи єдину мету — зміцнення економічного й політичного панування буржуазії, консерватори розходилися щодо шляхів і засобів її досягнення. Прибічники реформістського напрямку визнавали необхідність співробітництва з лібералами й поширення впливу на робітничий клас. Традиціоналісти, виражаючи інтереси землевласницької аристократії, заможного селянства, а також ремісників і дрібних торговців, які зазнавали утисків від монополістичних конкурентів, обстоювали старі цінності.

За всіх відмінностей між різними напрямками консерватизму аксіомою консервативної ідеології й політики було і є визнання природної і соціальної нерівності людей. Соціальну рівність консерватори вважають ворогом свободи. Через те вони, як і представники класичного лібералізму, виступають проти втручання держави в економічні й соціальні відносини. Але якщо для лібералів держава — це «нічний сторож», надкласовий арбітр-примирювач, то для консерваторів — це поліцейський, який твердо стоїть на сторожі інтересів капіталу, нав'язує його волю трудящим, у разі необхідності — жорсткими, репресивними засобами.

Ідеї консерватизму щодо необхідності дотримання традицій, порядку, жорсткої державної політики були запозичені фашистами. Тому

Друга світова війна, що завершилась розгромом фашизму, істотно послабила позиції консерваторів і примусила їх пристосовуватися до нової обстановки у світі. Після війни центр міжнародного консерватизму перемістився до США, де відбулось зближення консерваторів із лібералами і досягнення між ними консенсусу.

Соціально-економічна політика консервативно-ліберального консенсусу спиралась на методи державно-монополістичного регулювання, запропоновані Дж. Кейнсом. Згоду між консерваторами й лібералами США на ґрунті буржуазного реформізму відкидали правоконсервативні сили, які заперечували будь-яке втручання держави в економічні й соціальні відносини, всіляко підносили вільне підприємництво. Подібне розмежування було і в Європі, де склався своєрідний консенсус між консерваторами, лібералами й соціал-демократами. Економічна криза середини 70-х рр. XX ст., яка ослабила позиції соціальних лібералів і соціал-демократів, сприяла піднесенню впливу правоконсервативних сил. Вони прийшли до влади у Великій Британії, Франції, ФРН, США.

Політика консерваторів передбачає не лише обмеження втручання держави в економіку, а й усіляке скорочення її соціальних витрат. В умовах економічного застою, за надмірного тиску соціальних витрат на виробництво й державний бюджет, така політика може виявитись досить ефективною. Вона сприяє економічному зростанню, бо кошти спрямовуються на розвиток виробництва, а не на соціальні цілі. Однак послідовно й більш-менш тривалий час здійснювана консервативна політика спричиняє такі самі соціальні наслідки, як і політика, що ґрунтується на принципах класичного лібералізму, а саме — поглиблення соціального розшарування, зростання відносної бідності й соціального невдоволення. У результаті консерваторам доводиться або вносити корективи у свою соціально-економічну політику, або поступатися місцем іншим політичним силам.

Неоднорідність консерватизму як ідейно-політичної течії проявляється в наявності кількох його різновидів. Найчастіше виокремлюють три різновиди консерватизму: традиціоналізм, лібертаризм і неоконсерватизм. **Традиціоналізм** робить ставку на збереження соціальних засад і дотримання моральних традицій, притаманних ринковому капіталізму, а де в чому й феодалізму. **Лібертаризм** вирізняється прихильністю до ідей крайнього антиетатизму (від *фр.* *état* — держава), необмеженої свободи індивіда. Теоретики цього напрямку вважають, що права індивіда мають першість над інтересами колективу, а державне втручання в економічні відносини неприпустиме. **Неоконсерватизм** за своїм підходом до розв'язання найважливіших соціально-економічних і політичних проблем близький до соціального лібералізму,

у якого він сприйняв ідеї суспільного розвитку, історичної, соціальної і політичної активності людини, демократизації політики й соціальних відносин. Прихильники неоконсерватизму визнають необхідність державного втручання в економічні відносини і прийняття на себе деяких соціальних функцій, однак вимагають обмеження такого втручання й підвищення ролі ринкових механізмів.

Загалом в основі консервативного підходу у розв'язанні суспільних проблем лежить орієнтація на економічну, соціальну й політичну нерівність людей, а у зв'язку із цим — на підтримку тих суспільних засад, які цю нерівність забезпечують. До таких засад належать, зокрема, приватна власність як гарант особистої свободи, наявність соціального розшарування на класи і верстви, провідна роль аристократії в державному управлінні тощо.

2. ОСНОВНІ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ В РОБІТНИЧОМУ РУСІ

Основними ідейно-політичними доктринами, що відображають інтереси робітників і загалом осіб найманої праці, є комунізм і соціал-демократизм як різновид соціалізму. Якщо головною ідеєю буржуазних ідейно-політичних доктрин — лібералізму й консерватизму — є ідея свободи, то головною ідеєю комунізму й соціалізму є ідея соціальної рівності, тобто рівності людей за їх становищем у суспільстві.

КОМУНІЗМ

Ідея суспільного ладу, за якого всі люди будуть рівноправними трудівниками і власниками суспільного багатства, є давньою мрією людства. Розрізнені, близькі до соціалізму й комунізму ідеї у тій чи іншій формі висловлювались ще в докапіталістичну епоху. Виникнення соціалізму й комунізму як ідейної течії належить до епохи зародження капіталізму, періоду початкового нагромадження капіталу. Тоді відбувалась експропріація дрібних виробників, унаслідок чого створювались великі сільськогосподарські підприємства, як це було, наприклад, в Англії, яка однією з перших стала на шлях капіталістичного розвитку. Тому закономірно, що саме в Англії вперше з'явилися систематизовані комуністичні ідеї як відображення протесту мас про-

ти капіталістичного гніту. Виник утопічний соціалізм, родоначальником якого став видатний англійський гуманіст, політичний і релігійний діяч Т. Мор. Його «Золота книга, настільки ж корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія», відома під скороченою назвою «Утопія» (1516), і дала назву домарксистському етапу соціалістичних учень. У ній розповідається про острів, на якому існує республіка, де немає ні багатих, ні бідних, а всі жителі однаковою мірою забезпечені матеріальними благами. Громадяни республіки, керівники якої обираються демократичним шляхом, усім володіють спільно, у них немає ніякої особистої власності.

Подібні комуністичні ідеї висловлювали також інші представники раннього утопічного соціалізму — Т. Кампанелла, Дж. Уінстенлі, Ж. Мельє, Г. Маблі.

Наступним етапом розвитку утопічного соціалізму був критичний утопічний соціалізм, представлений трьома великими критиками капіталізму — А. Сен-Сімоном, Ш. Фур'є і Р. Оуеном. Вони фактично виражали інтереси робітничого класу, але не усвідомлювали класового змісту свого вчення. Понад те, критичні соціалісти-утопісти заперечували будь-яку свою партійність, стверджуючи, що виступають від імені розуму, всього людства, яке в їх особах уперше усвідомило свої завдання.

Завдяки критичному утопічному соціалізму з'явився сам термін *соціалізм* (від *лат.* *socialis* — суспільний, *socius* — товариш, *societas* — суспільство). Уперше його було використано 1827 р. у США в журналі «Кооператив мегезін» для позначення поглядів послідовників Р. Оуена. Учення про соціалізм як суспільний устрій, заснований на колективістських, товариських засадах, було реакцією на ліберальний індивідуалізм.

На відміну від соціалістів-утопістів К. Маркс і Ф. Енгельс відкрито й чітко заявили про свою позицію захисту інтересів робітничого класу. Спираючись на вчення А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є та Р. Оуена, вони створили цілісну теорію соціалізму й комунізму, яка дістала назву «науковий соціалізм», або «науковий комунізм».

Принципове значення для розвитку наукового комунізму має «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, у якому викладено найважливіші ідеї наукового комунізму — про історичну роль робітничого класу як могильника капіталізму і будівника комунізму, соціалістичну революцію й диктатуру пролетаріату, комуністичну партію як політичний авангард робітничого класу.

Ці основні ідеї К. Маркс і Ф. Енгельс розвинули в наступних своїх працях. Особливо важливе значення для історичної долі соціалізму і комунізму має праця К. Маркса «Критика Готської програми» (1875),

написана у формі критичних зауважень на Проект програми Німецької робітничої партії. У ній висунуто положення про перехідний період від капіталізму до соціалізму, дві фази комуністичного суспільства — нижчу (соціалізм) і вищу (комунізм). Ці положення конкретизуються Ф. Енгельсом у працях «Анти-Дюринг» і «Розвиток соціалізму від утопії до науки».

За вченням К. Маркса і Ф. Енгельса, комунізм — це безкласове суспільство, засноване на засадах колективізму (звідси походить і його назва: *лат.* communis — спільний), суспільній власності на засоби виробництва, планомірному розвитку, розподілі за потребами. За соціалізму внаслідок недостатньо високого рівня розвитку продуктивних сил розподіл здійснюється за працею. Держава у формі диктатури пролетаріату зберігається лише на нижчій фазі комунізму, а на вищій — відмирає.

Сформульовані К. Марксом і Ф. Енгельсом теоретичні положення про соціалізм і комунізм лягли в основу уявлень В. Леніна про нове суспільство. Ґрунтуючись саме на цих положеннях, він керував Російською соціал-демократичною робітничою партією у здійсненні Жовтневої революції і побудові соціалізму. Про це наочно свідчить написана ним напередодні революції — у серпні–вересні 1917 р. — праця «Держава і революція», у якій на основі докладного аналізу, зокрема положень про перехідний період і дві фази комуністичного суспільства із праці К. Маркса «Критика Готської програми», робляться висновки щодо революції і будівництва соціалізму.

Отже, Жовтнева революція і будівництво соціалізму здійснювались відповідно до розробленої К. Марксом і Ф. Енгельсом загальної теоретичної схеми. Однак при цьому ні В. Ленін, ні очолювана ним партія більшовиків у цілому не мали більш-менш чітких уявлень про конкретні шляхи, методи й засоби побудови соціалізму. Твердження про те, що після перемоги Жовтневої революції В. Ленін розробив чіткий план побудови соціалізму в Росії, який передбачав проведення індустріалізації, колективізації і культурної революції, є виданням бажаного за дійсне, бо в жодній його праці про такий план не йдеться, якщо, звісно, не враховувати окремих тез, висловлювань чи гасел. Цим пояснюється експериментування в ході соціалістичного будівництва, дія за методом спроб і помилок.

У перші роки після перемоги Жовтневої революції реалізація марксистських теоретичних положень щодо соціалізму здійснювалася в Росії у формі політики «воєнного комунізму». Суть її полягає в тому, що за допомогою продрозверстки в селян примусово забирались так звані надлишки продовольства. Захисники цієї політики обґрунтовують її необхідність умовами громадянської війни та економічної роз-

рухи. Та насправді це була практична реалізація поглядів багатьох революціонерів, які вважали, що за допомогою командно-адміністративних методів можна вирішувати не лише воєнні, а й господарські завдання, забезпечивши високі темпи побудови нового суспільного ладу. На їхнє переконання, держава повинна взяти на себе повністю всі функції, пов'язані з організацією виробництва й розподілу.

У межах політики «воєнного комунізму» було націоналізовано не лише всі великі й середні промислові підприємства, а й більшу частину дрібних підприємств. Було також здійснено централізацію промислового виробництва й розподілу, повну заборону приватної торгівлі, постачання населення через карткову систему, введено загальну трудову повинність і зрівняльність в оплаті праці.

Згубність цих перетворень не забарилася дати про себе знати: різко скоротились обсяги виробництва, особливо сільськогосподарської продукції, закрились багато заводів і фабрик, населення Росії, особливо великих міст, жило впроголодь, у багатьох регіонах відбулися збройні виступи селян, незадоволених реквізицією хліба.

В. Ленін дійшов висновку про необхідність зміни політики на селі, деяких поглядів на проблеми соціалістичного будівництва загалом. Розроблена ним нова економічна політика, прийнята в 1921 р. Х з'їздом РКП (б), замінила продрозверстку продовольчим податком, дозволяла приватну торгівлю і дрібні капіталістичні підприємства, припускала державний капіталізм у вигляді концесій, оренди дрібних промислових підприємств і землі під контролем держави. Натуральна оплата праці була замінена грошовою за кількістю і якістю праці. Селянство отримало можливість продавати хліб і купувати промислову продукцію.

По суті, нова економічна політика означала деяке повернення до капіталізму, але її позитивні економічні результати далися взнаки відразу. Проте з кінця 20-х рр. партія більшовиків під керівництвом **Йосипа Віссаріоновича Сталіна** (1879–1953) зробила ставку на згортання нової економічної політики, товарно-грошових відносин, пониження матеріальних стимулів до праці, застосування командно-адміністративних методів, особливо на селі. Унаслідок реалізації цієї політики, ціною величезних нестатків і жертв у СРСР був «побудований соціалізм». Політичним знаряддям здійснення сталінської політики виступала диктатура пролетаріату, яка фактично означала необмежену владу партійного керівництва, його глави, і використовувала терористичні методи управління країною. «Побудований соціалізм» виявився суспільством казармового типу, у якому всі сфери і сторони життєдіяльності жорстко регламентувались державою. Прагнення до соціальної рівності призвело до ліквідації свободи.

Водночас незаперечними є й досягнення соціалізму. В економічно відсталій, аграрній країні, якою була Росія до Жовтневої революції, в обстановці ворожого оточення, у стислі строки було здійснено індустріалізацію, ліквідовано безробіття і масову неписьменність, введено безплатну освіту, охорону здоров'я, державне забезпечення житлом тощо. У соціальному відношенні соціалізм вигідно відрізнявся від тогочасного капіталізму. Це сприяло ще більшому поширенню ідей соціалізму й комунізму, особливо популярних із кінця XIX ст.

Комуністичний рух став впливовою політичною силою. Його вплив значно зріс під час Другої світової війни, у якій комуністи проявили себе послідовними й самовідданими борцями з фашизмом. Після війни у низці країн Європи та Азії були встановлені комуністичні режими, які здійснили соціалістичні соціально-економічні перетворення. Утворилась світова соціалістична система. За цих умов Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС), яка претендувала на авангардну роль у комуністичному русі, особливо значення надавала зміцненню його єдності, виробленню єдиної політичної лінії на основі її настанов і набутого досвіду. До Другої світової війни це завдання розв'язувалось у межах Комуністичного Інтернаціоналу (1919–1943), після війни — у межах міжнародних нарад комуністичних партій.

У 1957 р. відбулась Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн. У прийнятій на ній Декларації на основі узагальнення досвіду будівництва соціалізму в СРСР та інших країнах було сформульовано основні закономірності соціалістичного будівництва: керівництво трудящими масами з боку робітничого класу і марксистсько-ленінської партії; встановлення диктатури пролетаріату; союз робітничого класу з основною масою селянства та іншими верствами трудящих; усупільнення власності на основні засоби виробництва; соціалістичне перетворення сільського господарства; планомірний розвиток народного господарства; культурна революція та ін. Ці закономірності було проголошено загальними для всіх країн, які будують соціалізм. По суті, радянська модель соціалізму проголошувалась універсальною, а будь-які відхилення від неї вправо чи вліво, як це сталося в Югославії, Чехословаччині чи Китаї, різко засуджувались як ревізіонізм, відступництво від марксизму-ленінізму і пролетарсько-інтернаціоналізму.

У 1961 р. КПРС прийняла свою третю програму — побудови комуністичного суспільства, яка передбачала розв'язання трьох основних завдань комуністичного будівництва: створення матеріально-технічної бази, формування комуністичних суспільних відносин і виховання нової людини. Розв'язання цих завдань мало означати досягнення головної мети комунізму — встановлення соціальної рівності.

Згідно з програмою комуністичне суспільство в СРСР мало бути побудовано в основному до початку 80-х рр. Нереальність цього задуму виявилась уже на початку 70-х рр. КПРС була змушена вносити корективи у свою стратегію, поклавши в її основу концепцію розвиненого соціалістичного суспільства як історично закономірного і тривалого етапу на шляху до комунізму. З урахуванням цієї концепції скоригували свою стратегію комуністичні партії інших соціалістичних країн. Проте це вже не могло запобігти кризі комуністичних ідей, розпадові світової соціалістичної системи й самого СРСР.

Головна комуністична ідея — ідея соціальної рівності — виявилась не тільки недосяжною, а й утопічною. Напевне, це той ідеал, до якого потрібно рухатись, але якого не можна досягти. Намагання прискорити цей рух обертаються соціальним експериментуванням, у жертву якому приносяться цілі покоління.

Ідейна криза комунізму зумовила його політичну кризу. На початку 80-х рр. комуністичні партії діяли в 97 країнах світу, у 14 з них вони були правлячими. У лавах компартій налічувалось близько 80 млн членів. На початку 90-х рр. комуністичні партії перестали бути правлячими в 10 колишніх соціалістичних країнах, а деякі з них, наприклад КПРС (понад 18 млн членів), взагалі припинили своє існування. Зменшились кількісний склад і політичний вплив комуністичних партій у капіталістичних країнах. Сьогодні жодна з комуністичних партій світу не висуває ідеї комуністичного будівництва, більшість із них відмовилась від формаційного бачення соціалізму й уже перейшла або переходить на соціал-демократичні позиції. Соціал-демократизм, зародки якого також кореняться в марксизмі, виявився більш стійкою і перспективною ідейно-політичною доктриною.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЗМ

Шляхи й методи боротьби за соціалізм були предметом гострих дискусій від самого початку виникнення організованого робітничого руху. К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з необхідності революційної заміни капіталізму соціалізмом. У 1875 р. у праці «Критика Готської програми» К. Маркс запропонував німецькій соціал-демократії революційний шлях до соціалізму через завоювання політичної влади і встановлення диктатури пролетаріату. У ході гострих дискусій, які точилися між соціал-демократами навколо цих пропозицій, наприкінці ХІХ ст. було сформульовано цілісну концепцію революції, яка передбачала: завоювання державної влади робітничим класом, представле-

ним соціал-демократією, як у мирній, парламентській, так і в немирній формі; утворення пролетарської держави у формі демократичної парламентської республіки; усупільнення засобів виробництва шляхом відчуження капіталістичної власності; добровільне усупільнення селянської власності шляхом утворення великих колективних господарств тощо. Концепція стала так званою справою марксистів другого покоління, особливо одного з лідерів і теоретиків німецької соціал-демократії **КАРЛА КАУТСЬКОГО** (1854–1938).

Наприкінці 90-х рр. XIX ст. у соціал-демократії виникли інші погляди на революцію і соціалізм, опозиційні щодо марксистської концепції. Найвідоміший представник нового напрямку, видатний діяч німецької соціал-демократії **ЕДУАРД БЕРНШТЕЙН** (1850–1932) висунув та обґрунтував ідею про те, що перехід від капіталізму до соціалізму буде тривалим процесом поступового переростання старого суспільства в нове. Він віддавав перевагу еволюційному шляху переходу до соціалізму перед революційним, вважав, що робітничий клас деякий час має ділити державну владу з буржуазією, а усупільнення власності повинно здійснюватись поступово з тимчасовим збереженням змішаної економіки.

Погляди Е. Бернштейна викликали гостру полеміку з марксистами, особливо з К. Каутським і В. Леніним. Останній назвав ці погляди ревізіонізмом і продовжував обґрунтовувати неминучість соціалістичної революції. Ленінська концепція революції, сформульована з урахуванням досвіду революції 1905 р. в Росії і загрози початку імперіалістичної війни, передбачала завоювання влади робітничим класом на чолі з революційною партією шляхом збройної боротьби, встановлення диктатури пролетаріату і швидке усупільнення економіки.

Початок Першої світової війни поглибив розкол між соціал-демократами і марксистами. У серпні 1914 р. парламентська фракція німецьких соціал-демократів проголосувала за надання урядові кредитів на воєнні цілі й тим самим підтримала його експансіоністську політику. Слідом за цим уряди своїх країн підтримали інші соціал-демократичні партії. II Інтернаціонал як міжнародне об'єднання соціалістичних партій припинив своє існування. Під час війни соціал-демократи проголошували гасла «класового миру» й «захисту Вітчизни». Російські ж більшовики вели боротьбу спершу за припинення війни, мир без анексії і контрибуцій, а згодом — за поразку у війні царизму і пролетарську революцію. Перемога Жовтневої революції в Росії зумовила посилення розмежування соціал-демократів на правих, лівих і центристів.

Загалом перед Другою світовою війною соціал-демократія була впливовою політичною силою. Як правлячі партії або в коаліції з бур-

жуазними партіями соціал-демократи здійснювали владу в багатьох країнах: Німеччині, Великій Британії, Австрії, Швеції, Чехословаччині, Болгарії, Данії, Норвегії, Литві, Угорщині, Польщі. У Франції в 1936 р. соціалісти спільно з радикалами утворили уряд Народного фронту, який підтримали комуністи. У Західній Європі лише італійська, голландська і швейцарська соціалістичні партії не мали своїх представників у парламенті.

Світова економічна криза 30-х рр. і наступ фашизму ослабили позиції соціал-демократії. У деяких країнах вона зазнала поразки в боротьбі з фашизмом, соціал-демократичні партії було заборонено. Після війни діяльність соціал-демократії активізувалась. Зросла кількість соціал-демократичних партій, у країнах Західної Європи їх представники ввійшли до складу всіх перших повоєнних урядів. З початком «холодної війни» більшість соціал-демократичних партій перейшла на позиції антикомунізму. Ідейним обґрунтуванням цього переходу стала концепція «третього шляху» («ні капіталізм, ні комунізм»), розвинена згодом у концепцію демократичного соціалізму.

У 1951 р. на конгресі у Франкфурті-на-Майні було відновлено Соціалістичний Інтернаціонал, який прийняв декларацію «Цілі й завдання демократичного соціалізму» — програмний документ соціал-демократичного руху. Декларація означала відмову від розуміння соціалізму як ладу, заснованого на суспільній власності на засоби виробництва, офіційний розрив із марксизмом як теоретичною основою соціал-демократичного руху і проголошувала демократію найвищою цінністю, водночас метою й засобом її досягнення. Найважливішими цінностями, які мали бути реалізовані в боротьбі за демократичний соціалізм, проголошувались політична, економічна, соціальна й міжнародна демократія.

Утілюючи в життя програму демократичного соціалізму, соціал-демократичні партії домоглися значних успіхів в економічному та особливо соціальному розвитку своїх країн. У деяких із них вони упродовж багатьох років були або є правлячими. Незаперечні, наприклад, соціальні досягнення у Швеції, де соціал-демократична партія є правлячою вже декілька десятиліть.

Однак неспростовне й те, що наслідками здійснюваного соціал-демократами курсу на націоналізацію, перерозподіл доходів через високі податки на прибуток, створення широкої системи соціальних виплат стали уповільнення темпів економічного розвитку, зниження підприємницької активності, відплив капіталів за кордон, поширення споживацьких настроїв серед різних верств населення.

Такі негативні наслідки примушували соціал-демократів вносити корективи у свою політику, шукати оптимальні варіанти практичного

поєднання соціальної захищеності та економічної ефективності. Про це свідчать і рішення XVIII конгресу Соціалістичного Інтернаціоналу, який відбувся у Стокгольмі 1989 р. На конгресі було прийнято нову програму Соцінтерну — «Декларація принципів», у якій переглянуто попередні погляди на деякі методи економічної діяльності, які раніше вважались незаперечними. Зокрема, у ній зазначається, що націоналізація не є панацеєю від соціальних хвороб; ні приватна, ні державна власність не є гарантією економічної ефективності або соціальної справедливості; не можна абсолютизувати економічне піднесення, оскільки воно завдає соціальної та екологічної шкоди тощо.

Демократичний соціалізм визначається в декларації вже як міжнародний рух за свободу, соціальну справедливість і солідарність. Його мета полягає в тому, щоб домогтися такого мирного міжнародного устрою, за якого можна буде зміцнити значені цінності, а кожна людина отримає можливість розвивати свої здібності, користуючись гарантіями людських і громадянських прав у демократичному суспільстві.

Соціал-демократія була й залишається однією з найвпливовіших ідейно-політичних течій. Наприкінці 90-х рр. XX ст. у світі існувало понад 80 соціал-демократичних партій, з яких більш як 30 партій були правлячими або входили до урядових коаліцій. Понад 70 найбільших і найвпливовіших соціал-демократичних партій, у яких налічується близько 17 млн членів, об'єднані в Соціалістичний Інтернаціонал. За партії Соцінтерну у країнах Західної Європи голосують до 40 % виборців. В останні роки лави соціал-демократів розширились за рахунок трансформації в соціалістичні багатьох колишніх комуністичних партій.

3. ІДЕЙНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОГО ЕКСТРЕМІЗМУ

Екстремізм (від *лат.* *extremus* — крайній) — складне соціально-політичне та ідейно-психологічне явище. Найчастіше він виникає в середовищі тих соціальних верств, значення економічних і політичних функцій яких у суспільстві спадає, й вони відчувають загрозу своєму соціальному статусу. Так, розвиток капіталізму призводить до витіснення дрібнотоварного виробництва з багатьох галузей, робить нестійким становище дрібного товаровиробника. Науково-технічний прогрес викликає зниження ролі в суспільному виробництві не лише некваліфікованої фізичної праці робітників, а й ручної майстерності ремісників. Зростання чисельності інтелігенції призвело до позбавлення бага-

тьох її представників, особливо масових професій (учителів, інженерно-технічних працівників тощо), колишнього привілейованого становища в суспільстві. Такі зміни соціально-економічного становища можуть спричинити поширення переконань, які заперечують увесь наявний суспільний порядок, домінуючу систему цінностей, породжувати настрої радикалізму і спрямованої проти всіх групової агресії.

В ідеологічно-доктринальному відношенні для екстремізму характерне вибіркове користування тими цінностями, що містяться в доктринах основних класів. Ідеологічна і класова орієнтація є критерієм поділу політичного екстремізму. Ті рухи, які апелюють до цінностей праці, заперечують експлуатацію, прагнуть до соціальної рівності й адресують свою ідеологію робітничому класові, визначаються як «ліві». Рухи, що адресують свою ідеологію класам власників засобів виробництва, орієнтуються на приватну власність, соціальну нерівність, визначаються як «праві». Основними різновидами лівого екстремізму є анархізм і трюцькізм, а головним різновидом правого екстремізму — фашизм. Ознайомлення з їх ідейними засадами має важливе значення для розуміння політичних процесів, особливо в перехідних суспільствах, нестабільність яких є сприятливим ґрунтом для появи політичного екстремізму в різноманітних формах.

ФАШИЗМ

Фашизм (від *лат.* *fascio*, *італ.* *fascismo* — пучок, зв'язка, об'єднання) — це правоекстремістський політичний рух, який виник у країнах Західної Європи після Першої світової війни й перемоги Жовтневої революції в Росії. Спочатку такі організації й рухи виникли в Італії й Німеччині. Першу фашистську організацію під назвою «Фашіо ді комбаттіменто» («Союз боротьби») створив 1919 р. лідер італійських фашистів **БЕНІТО МУССОЛІНІ** (1883–1945). Від назви цієї організації і пішла назва «фашист», яка швидко поширилась у всьому світі. У 20–30-х рр. фашисти прийшли до влади в Італії, Німеччині, Румунії, Угорщині та деяких інших країнах.

Спершу фашизм проголошував антимонополістичні й соціалістичні гасла. Використовуючи невдоволення суспільства масовим безробіттям та інфляцією, він знаходив своїх прихильників у середовищі міської дрібної буржуазії, селянства й частини робітників. У Німеччині, де фашизм набув найбільшого впливу, він спекулював також на уражених Версальським мирним договором національних почуттях мас. Згодом фашистський рух іде на угоду з монополістичним капіта-

лом, який, прагнучи використати його для придушення революційних виступів трудящих мас, допоміг фашистам прийти до влади.

Ідеологія фашизму — це войовничий антидемократизм і антикомунізм, расизм і шовінізм. В її основі лежать ідеї соціал-дарвінізму щодо боротьби видів і рас. Особливе місце в ідеології фашизму посідає концепція нації як вищої і вічної реальності, заснованої на спільності крові. Звідси постає завдання збереження чистоти крові й раси. У фашистському суспільстві «вищі» нації мали панувати над «нижчими». У сфері зовнішньої політики ця теорія расової зверхності слугувала обґрунтуванням політики імперіалістичних загарбань і поневолення інших народів. Здійснення імперських планів покладалось на сильну армію, здатну забезпечити тотальне знищення противника й колонізацію захоплених земель.

Політичною формою фашистської держави є тоталітаризм. Держава проголошується відповідальною за індивідуальні долі як фізично, так і духовно. Вона покликана нещадно класти край будь-яким посяганням на єдність нації. Фашизм проповідував необхідність сильної влади, заснованої на політичному пануванні авторитарної партії, яка забезпечує тотальний контроль над особою і всім суспільством. Необхідною умовою політичного панування визнається культ вождя.

Фашизм рішуче відкидає класову боротьбу, яка суперечить ідеї єдності нації, виступає за інтеграцію класів у расове або корпоративне співтовариство. Прийшовши до влади, фашисти заборонили робітничі партії, страйки та інші форми й засоби захисту трудящими своїх інтересів.

Створивши тоталітарні терористичні режими, фашизм знищив усі демократичні свободи та інститути. Відбулась мілітаризація всіх сфер суспільного життя, а контроль над суспільством здійснювався за допомогою не лише державних структур, а й партійних воєнізованих формувань. Державне й партійне насильство стало нормою життя. Воно виявилось у переслідуванні та фізичному знищенні інакомислячих, а в роки Другої світової війни — у створенні гітлерівських таборів смерті, геноциді, масових злочинах проти людськості.

Фашизм відіграв вирішальну роль у розв'язанні Другої світової війни, у якій зазнав нищівної військової і морально-політичної поразки. Та ця поразка не поклала край фашизму. Невдовзі по закінченні війни в деяких західних державах — ФРН, Італії, США, Великій Британії, Франції — він почав відроджуватися вже як неофашизм. Останній проповідує ті самі ідеологічні й політичні погляди, що й фашизм, спирається на ту саму соціальну базу — верстви, витіснені ходом суспільного розвитку на узбіччя життя, маргіналів. Саме вони легко сприймають екстремістські заклики неофашистів і поповнюють лави їхніх організацій.

АНАРХІЗМ

Анархізм (від *грец.* anarchia — безвладдя) — це ідейно-політична течія, яка проголошує своєю метою знищення держави й заміну будь-яких форм примусової влади вільною і добровільною асоціацією громадян.

У зародковій формі ідеї анархізму містились ще у працях деяких античних і середньовічних мислителів. Як політична течія анархізм склався в 40–70-х рр. XIX ст. в Західній Європі.

Анархізм не є цілісною ідейно-політичною течією. Залежно від відмінностей у підходах його прихильників до питання щодо шляхів досягнення проголошених цілей у ньому розрізняють три основні напрями: анархо-індивідуалізм, анархо-комунізм і анархо-синдикалізм.

В основу **анархо-індивідуалізму** покладена ідея німецького філософа **МАКСА ШТІРНЕРА** (1806–1856) про абсолютну свободу індивіда, який у своїх бажаннях і вчинках не має бути пов'язаним ні релігійними догмами, ні нормами права й моралі. Заперечуючи державу, М. Штірнер зводив соціальну організацію суспільства до так званої спілки егоїстів, метою якої було б налагодження обміну товарами між незалежними виробниками на основі взаємної поваги.

Ідея вільного обміну знайшла своє обґрунтування і у працях французького філософа **П'єРА ЖОЗЕФА ПРУДОНА** (1809–1865). На підставі того, що джерелом соціальної несправедливості є нееквівалентний обмін, він убачав можливість ліквідації експлуатації в реформах системи товарного обігу, заперечуючи при цьому революційне насильство як засіб перебудови суспільства. Організація еквівалентного безгрошового обміну товарами між усіма членами суспільства, на думку П. Прудона, означала б повну незалежність індивіда від держави, робила б останню непотрібною.

Учення П. Прудона, назване «теорією взаємності», або «мютуелізмом» (від *фр.* mutuel — взаємний), означало відмову від класової боротьби, прогнозувало, що робітничий клас має стати на шлях взаємної угоди з буржуазією. Найбільшого поширення воно набуло в 60-х рр. XIX ст. У міру загострення класової боротьби, поширення революційних настроїв це вчення було витіснене **анархо-комунізмом**, найвідомішими теоретиками якого були російські революціонери **МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ БАКУНІН** (1814–1876) і **ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ КРОПОТКІН** (1842–1921).

М. Бакунін вважав, що держава в будь-якій формі є знаряддя гноблення мас, а тому виступав за її повне знищення революційним шляхом. Заперечуючи державність як таку, він висловлювався як проти

участі робітників у парламентських виборах і в діяльності будь-яких представницьких органів влади, так і проти марксистського вчення про диктатуру пролетаріату. Нездійсненність диктатури пролетаріату М. Бакунін пояснював тим, що весь робітничий клас одночасно бути диктатором не зможе. «Диктатура пролетаріату» поступово виявиться владою меншості, яка обстоюватиме не загальнонародні, а власні інтереси.

Анархо-комуністична теорія П. Кропоткіна розроблена на ґрунті широких узагальнень у галузі природничих і суспільних наук. В основу свого вчення П. Кропоткін поклав сформульований ним «біологічний закон взаємної допомоги», який нібито визначає природне прагнення людей до співпраці, а не до боротьби одних з одними. На основі добровільно укладеної між об'єднаннями людей угоди буде створена федерація, як суспільство «вільного комунізму». Перехід до федерації вільних комун, які ґрунтуються на комуністичних засадах виробництва й розподілу, згідно з П. Кропоткіним, можливий лише через революційне руйнування всього того, що роз'єднує людей, насамперед приватної власності й держави.

Ідеї анархізму в XIX ст. набули деякого поширення у Франції, Швейцарії, Іспанії, Італії, США. Однак спроби анархістів шляхом агітації підштовхнути маси до повстання закінчилися невдачею. Анархізм зробив поворот до тактики «пропаганди дією», яка покликана була за допомогою терору стосовно представників панівного класу спровокувати масові революційні виступи. Поразка анархізму й на цьому напрямі сприяла формуванню принципово нової тактичної лінії, яка передбачала використання робітничих профспілкових організацій у боротьбі за знищення буржуазної держави й започаткувала нову течію в міжнародному робітничому русі — анархо-синдикалізм.

Анархо-синдикалізм (від *фр.* *syndicat* — профспілка) ставить за мету знищення капіталістичного ладу за допомогою революційної боротьби профспілок. Виходячи з того, що основною функцією буржуазної держави є захист інтересів привілейованих верств суспільства, анархо-синдикалізм розглядає боротьбу з нею як головну складову процесу руйнування капіталістичного ладу, рушійною силою якого має бути не політична організація робітничого класу — партія, а економічна — профспілка.

Ідеї анархо-синдикалізму набули поширення в останню третину XIX — на початку XX ст. головним чином у Франції, Італії та Іспанії. У Росії, а згодом і в Югославії анархо-синдикалізм набув розвитку вже в період становлення соціалістичного суспільства. На думку анархо-синдикалістів, у соціалістичному суспільстві профспілки замінять державу, утвердиться прямий обмін між вільними виробниками, кон-

федерація профспілок через мережу профспілкових організацій та об'єднань управлятиме суспільством.

У 90-х рр. ХХ ст. анархізм активізувався в деяких країнах, що виникли на теренах колишнього СРСР, зокрема в Білорусі, Росії, Україні, однак анархістські групи в цих країнах не набули поширення.

ТРОЦЬКІЗМ

Поряд з анархізмом певного поширення в робітничому русі набув **троцькізм** — ідейно-політична доктрина, названа іменем її головного теоретика **Льва Давидовича Троцького (Бронштейна)** (1879—1940).

Троцькізм виник на початку ХХ ст. в російському робітничому русі як критика ленінської концепції революції і пролетарської держави. Основу його ідеології і політичної практики становить теорія так званої перманентної (неперервної) революції. Сутність цієї революції полягала не в завоюванні влади робітничим класом і переході до будівництва соціалізму в окремій країні, а в постійному поглибленні революційних змін аж до здійснення соціалістичної революції у світовому масштабі. Початок революції в окремій країні має бути початком її перенесення в інші країни. Експорт революції призведе до початку світової революції. Перемога революції в окремій країні неможлива, бо революція спричинить інтервенцію проти неї капіталістичних держав.

Теорія перманентної революції Л. Троцького суперечила теорії революції В. Леніна, який обґрунтовував можливість перемоги її спершу в одній окремо взятій країні. Це викликало гостру ідейну й політичну боротьбу між ними. Відрізнялись погляди троцькістів і ленінців також на роль політичної партії в побудові соціалізму, принципи його організації. Партійне керівництво Л. Троцький розумів як диктатуру побудованого за зразком військового керівництва партійного апарату, який підкоряє собі все суспільство на казармових принципах. Економіка є повністю одержавленою, управляється державою на командних засадах. Робітничий клас, інші класи і верстви трудящих виступають суб'єктами виробництва, а не володіння й господарювання.

Після смерті Л. Троцького настав новий — неотроцькістський етап в еволюції троцькізму. Діяльність неотроцькістських об'єднань також ґрунтується на теорії перманентної революції. Проте наголос при цьому робиться вже не на одномоментному характері революції, а на її багатоступовості.

Неотроцькізм активізувався в 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з розпадом світової системи соціалізму і СРСР. Неотроцькісти вважають, що цей розпад підтверджує головну тезу теорії перманентної революції про можливість побудови соціалізму лише у всесвітньому масштабі. Їхні ідеологи стверджують, що в СРСР і країнах Східної Європи зазнав краху не соціалізм, а «державно-бюрократичний капіталізм». Більш реалістичними стали погляди неотроцькістів на проблеми війни і миру. Проте, як і раніше, вони рішуче виступають проти капіталізму і «міжнародного імперіалізму».

ВЗАЄМВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ

Різні ідейно-політичні доктрини не існують у так би мовити чистому вигляді. Вони взаємодіють у реальних ідеологічних і політичних процесах, впливають одна на одну, нерідко запозичуючи одна в одної ті чи інші ідеї або практичні політичні настанови. Розгляд еволюції основних ідейно-політичних доктрин дає можливість зробити висновок про їх взаємне зближення щодо розуміння закономірностей суспільного розвитку, принципів і форм організації суспільного життя, місця і ролі держави в суспільстві, відносин між особою, суспільством і державою.

Так, у ХХ ст. відбулось суттєве зближення лібералізму й соціал-демократизму. Ліберали, урешті-решт, визнали необхідність втручання держави в економічні й соціальні відносини. Саме завдяки державному втручанню вдається уникати гострих кризових явищ в економіці західних країн. В ідеологію лібералізму увійшли соціал-демократичні ідеї соціальної захищеності і справедливості, які передбачають перерозподіл доходів від багатих на користь незаможних. Ліберали визнали, що держава повинна бути не лише правовою, а й соціальною — дбати про добробут усіх громадян.

Водночас із соціалістичної ідеології соціал-демократів поступово зникали твердження про неприйнятність приватної власності й ринкової конкуренції, що зближує її з лібералізмом і консерватизмом.

Відбулось також зближення консерватизму й лібералізму. Сучасних консерваторів не без підстав називають неолібералами. Неоконсерватизм виник як реакція на надмірне, на думку консерваторів, зміщення лібералізму в бік соціалізму, як прагнення зберегти в економіці позиції класичного лібералізму.

Виступаючи проти соціалізму й комунізму, консерватори все ж таки вимушені зважати на об'єктивну тенденцію до соціалізації, вносити коре-

ктиви у здійснювану ними соціальну політику. Зрештою, й комуністи не лише відмовилися від ідеї насильницького захоплення влади, а й визнали допустимість у суспільстві приватної власності, ринкових відносин.

Задля об'єктивності потрібно визнати, що комунізм, попри його нищівну ідейну кризу та крах головних носіїв — комуністичних режимів колишніх соціалістичних країн, залишається впливовою політичною течією, у тому числі в самих цих країнах. Привабливість комуністичного вчення полягає передусім у його головній ідеї — ідеї соціальної рівності, яка була, є і залишиться актуальною протягом усієї історії людства.

Не можна не визнати і так би мовити цивілізаторської місії комунізму й реального соціалізму щодо капіталізму. За своєю природою капіталізм, особливо періоду первинного нагромадження капіталу і вільної конкуренції, є жорстоким суспільством, яке ставить людей в умови боротьби за виживання, і своїми соціальними надбаннями він значною мірою завдячує прикладові реального соціалізму. Саме цю, жорстоку, природу капіталізму абсолютизує непримиренний борець із ним — троцькізм, який не враховує його трансформації і реальних соціальних досягнень.

Нарешті, не випадковими ідейно-політичними доктринами є фашизм та анархізм. За своєю сутністю держава є органом примусу, який постійно проявляє тенденцію до підпорядкування собі всіх сфер і сторін суспільного життя, а нерідко, особливо за тоталітарних та авторитарних політичних режимів, відверто зловживає своєю примусовою функцією. Анархізм є крайньою формою протесту проти примусової сутності держави. Концепції правової держави і громадянського суспільства, як відомо, також спрямовані на обмеження свавілля держави. Що стосується фашизму, то він є породженням глибокої і затяжної суспільної кризи, результатом приниження національної гідності народу. Сумні уроки, які дав людству фашизм, постійно потрібно враховувати всім політикам.

Об'єктивною основою зближення політичних ідеологій є закономірності суспільного розвитку, дія яких зумовлює формування суспільства з певними, найбільш оптимальними для конкретного етапу історичного розвитку, економічними, соціальними й політичними засадами. На сучасному етапі суспільного розвитку характерними для цього суспільства є: багатокладна економіка, що включає приватну, державну і змішану форми власності; поєднання планових і ринкових механізмів регулювання суспільного виробництва; плюралістична політична система; парламентська демократія; забезпечення основних соціально-економічних і політичних прав громадян. Найповніше ці засади втілені в державі, яка дістала назву соціальної і на яку, зрештою, мають бути зорієнтовані всі ідейно-політичні доктрини і течії.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ШЛЯХТУН Петро Панасович

ПОЛІТОЛОГІЯ

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ

ПІДРУЧНИК

Керівник видавничих проєктів — *Сладкевич Б. А.*

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 18.05.2010. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 26,55.
Наклад 1000 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA
Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006